

At the University of
925 | Springfield
Shelton, N. H. May 1st
p. 4 R. 2nd.

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА

Г. АЧАРЯН

**ПОЛНАЯ
ГРАММАТИКА
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА**

В СРАВНЕНИИ
с 562
ЯЗЫКАМИ

ТОМ IV

КНИГА II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН ~ 1961

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

491.99-5

Ա.

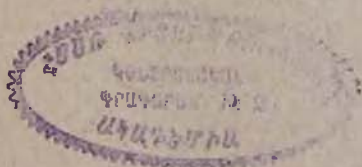
Հ.ԱՃԱՌՅԱՆ

ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՄԲ
562
ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ

ՀԱՏՈՐ IV

Բ Գ Ի Ր Բ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱՎՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1961

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ**

**Տպագրության պատրաստեց և խմբագրեց պրոֆ. է. Բ. ԱՂԱՅԱՆԸ
Подготовил к печати и редактировал проф. Э. Б. АГАЯН**

ՆՈՆԱՐՀՈՒՄԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՄԵԶ

1. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ինչպես միջին հալերենը և բարբառները, նույնպես և աշխարհագրը կրճատել է գրաբարի լծորդութլանց թիվը, արեւելյան գրականը ավելի, արեւմտյան գրականը նրանից պակաս չափով:

Գրաբարի Ա լծորդութլան ա տիպարը (եւ—եցի) անփոփոխ է մնում թե՛ արեւելյան և թե՛ արեւմտյան գրականում:

Առաջին լծորդութլան երկրորդ տիպարը մեծապես քայքայված է: Այս տիպարին հետեւող բայերի մի մասը անցել է Ա լծորդութլան առաջին տիպարին և կամ ալլ ձև է ստացել և կամ փոխել խոնարհման ձևը: Օրինակ՝

Կլեմել, արեւմտյան գրականում դարձել է կլլել և խոնարհվում է Ա լծորդութլան առաջին տիպարի պես (կտր. կլլեցի), իսկ արեւելեւյան գրականում դարձել է կուլ տալ և բոլորովին դուրս է եկել շարքից:

Սպառնալ արեւելյան գրականում դարձել է սպառնել և հետեւաբար խոնարհվում է առաջին տիպարի ձևով (կտր. սպանեցի), իսկ արեւմտյան գրականում թե՛ և ունի սպառնել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհվում է առաջին տիպարի ձևով (կտր. սպառնեցի):

Անցալ արեւմտյան գրականում դարձել է անցնիլ և հետեւաբար խոնարհվում է Բ լծորդութլան բ տիպարի պես (կտր. անցա), իսկ արեւելյան գրականում թե՛ և պահվում է անցնել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհվում է Բ լծորդութլան բ տիպարի պես (կտր. անցա):

Նլացել, մտացել, տեսացել, գտացել արեւմտյան գրականում դարձել են ելնել կամ ելլել, մտնել, տեսնել, գտնել, բայց խոնարհւում են գրաբարի Բ լծորդութեան ք տիպարի պես (կտր. ելայ, մտայ, տեսայ, գտայ): Արեւելյան գրականում առաջինը ջնջված է (գործ է ածվում ընդհանրապես դուրս գալ), իսկ մյուսները թեև պահում են մտնել, տեսնել, գտնել ձևը, բայց դարձյալ խոնարհւում են Բ լծորդութեան ք տիպարի ձևով (կտր. մտա, տեսա, գտա):

Անիծացել, ոռոգացել, օծացել և -ացել վերջավորված բայերի մի ալլ ստվար խումբ կորցնելով ունգական մասը (ան), դարձել են անիծել, ոռոգել, օծել և այլն, և խոնարհւում են Ա լծորդութեան ւ տիպարի ձևով:

Դրաբարի Ա լծորդութեան ք տիպարից մնում է միայն 4 բայ (պագացել, թքացել, խածացել և զարկացել), որոնք շարունակում են իրենց գոյութիւնը, և այն էլ միայն արեւմտյան գրականում (պագացել, խածնել և զարկնել) և կատարւալում լինում են պագի, թուքի, խածի, զարկի: Արեւելյան գրականը սրանք էլ վերածել է Ա լծորդութեան ւ տիպարին՝ փոխանակելով պաչել, թքել, կծել, խփել ձևով, որոնց կատարւալը լինում է պաչեցի, թքեցի, կծեցի, խփեցի:

Դրաբարի Բ լծորդութեան ւ տիպարը մնում է կենդանի արեւմտյան գրականի մեջ (խօսիմ—կտր. խօսեցայ), մինչդեռ արեւելյան գրականում իսպառ ջնջված է՝ վերածվելով Ա լծորդութեան ւ տիպարին (խօսեմ—խօսեցի): Հնասեր հեղինակներն են միայն, որ շարունակում են դեռ իմ-եցայ խոնարհումը: Այսպես՝ Պալասանյանը իր Քերականութեան մեջ (տպ. Թիֆլիս, 1906, էջ 156—9) դնում է այս լծորդութիւնը, օրինակ տալով հետեւյալ բայերը.

համարիմ, բնակիմ, աշխատիմ, կանաչիմ, ժողկիմ, քրտնիմ, կարմրիմ, սպիտակիմ, սովորիմ, լաջողիմ, պատահիմ, խօսիմ, ցուլիմ, նստիմ, պառկիմ, լոգնիմ, դադրիմ, պարապիմ, հաւանիմ:

Սրանց կատարւալը դնում է՝

համարեցայ, բնակեցայ, աշխատեցայ, կանաչեցայ, ժողկեցայ, քրտնեցայ, կարմրեցայ, սպիտակեցայ, սովորեցայ, լաջողեցայ և այլն, որոնք արդէ գրականում լինում են՝

համարեցի, բնակեցի, աշխատեցի, կանաչեցի, ժողկեցի, քրտնեցի, կարմրեցի, սպիտակեցի, սովորեցի, հաջողեցի և այլն:

Դրաբարի Բ լծորդութեան ք տիպարը (անիմ—կտր. այ) պահում է իր գոյութիւնը արեւմտյան գրականում, այսպես՝

ազանիմ>հազնիմ, հազալ
բուսանիմ>բուսնիմ, բուսալ
մեռանիմ>մեռնիմ, մեռալ
հատանիմ>հատնիմ, հատալ

Նույնիսկ Ա լծորդութիւնն Բ տիպարին պատկանող բայերից
մի քանիսը անցել են այստեղ. ինչպես՝

անցանել>անցնիլ, անցալ
հասանել>հասնիլ, հասալ

Այլի վարմանալի է այն, որ Ա լծորդութիւնն Բ տիպարին
պատկանող մի քանի բայեր էլ՝ թեև ներկայում խոնարհվում են
Ա լծորդութիւնն Բ տիպարի պես, բայց կատարւում խոնարհվում
են Բ լծորդութիւնն Բ տիպարի պես: Այսպես են՝

գտանել>գտնել, ներկ. գտնեմ, կտր. գտալ
մտանել>մտնել, » մտնեմ, » մտալ

Արեւելյան գրականում բոլոր այս կարգի բայերը խոնարհվում
են վերջին ձևով. այսպես՝

ազանիմ>հազնեմ, կտր. հադա
բուսանիմ>բուսնեմ, » բուսա
մեռանիմ>մեռնեմ, » մեռա
հատանիմ>հատնեմ, » հատա
անցանիմ>անցնեմ, » անցա
հասանիմ>հասնեմ, » հասա
գտանիմ>գտնեմ, » գտա
մտանիմ>մտնեմ, » մտա

Երբ արեւելյան ճյուղում երկրորդ լծորդութիւնը վերածվեց
առաջինին, արդիւնքն այն եղավ, որ որոշ դեպքերում շփոթութիւն
առաջացավ չեզոքի և ներգործականի միջև: Սրա առաջըն առնե-
լու համար այժմ էլ դիմեցին մի ուրիշ միջոցի, այն է՝ ներմուծել
վ (իլ—ել—վել), թեև սրանով էլ չեզոքը կրավորականի հետ սկը-
սեց շփոթվել. օրինակ՝ շարժիլ—*շարժել—շարժվել: Վերջին շփո-
թութիւնը մնաց աննշմարելի, որովհետև համեմայն դեպս չեզոքը
շատ ալիւի նման է կրավորականին, քան թե ներգործականին, որ
նրա ճիշտ հակառակն է:

Այս ձեւափոխութիւնը գրական լեզվի մեջ այնքան առաջ
գնաց, որ բազմաթիւ -իլ վերջացող բայեր դարձան -վել՝ առանց
բանավոր պատճառի. օրինակ՝

պարապիլ—պարապիլ (փոխանակ ասելու՝ պարապիլ)։

շվարիլ—շվարիլ (այս ձևը ավելորդ է, որովհետև ներգործականն է շվարեցնել)։ ինչպես՝ Բժիշկը զգաց մի նուրբ հեգնություն և մի քանի վալրկյան նա դարձլալ շվարիլեց (Շիրվանզադե, Երկերի լիակ. ժող., 1930, հտ. 7, էջ 250)։

Երրորդ լծորդութլանն ա տիպարը թի արևմտյան, և թի արեւիլլան գրականում պահում է անփոփոխ իր գոյութլունը։ ինչպես՝

կարգամ, կարգացի
խաղամ, խաղացի
աղամ, աղացի

Երրորդ լծորդութլան ք տիպարը նուլնպես մնում է անփոփոխ թի արևմտյան, և թի արեւիլլան գրականում։ ինչպես՝

Գրք. գողանամ, գողացալ
Արեւիլ. գողանամ, գողացա
Արեւմտ. գողնամ, գողցալ

Գրք. հեռանամ, հեռացալ
Արեւիլ. } հեռանամ, հեռացա
Արեւմտ. }

Գրք. մոռանամ, մոռացալ
Արեւիլ. մոռանամ, մոռացա
Արեւմտ. մոռնամ, մոռցալ

Չորրորդ լծորդութլունը իր երկու տիպարներով և իր բոլոր ձևերով ջնջված է թի արեւիլլան, և թի արեւմտյան գրականում։ Վերջինիս մեջ միայն թողում բայն է, որ երբեմն գործածվում է թողում, թողուցի ձևով։

Մեր բոլոր ասածներից երևում է ուրեմն, որ աշխարհաբարում (երկու գրական լեզուներում) մնում են գրաբարի հետևյալ ծորդութլունները։

	Գրք.	Արեւիլ.	Արեւմտ.
Ա լծ.	ա -եմ, եցի բ -անեմ, ի	եմ, եցի —	եմ, եցի նեմ, ի
Բ լծ.	ա -իմ, եցալ բ -անիմ, ալ	— նեմ, ա	իմ, եցալ նիմ, ալ
Գ լծ.	ա -ամ, ացի բ -անամ, ացալ	ամ, ացի անամ, ացա	ամ, ացի նամ, ցալ

Դ լծ. ա -ում, ի անամ, աքա նամ, ցալ
բ -նում, ցալ — —

Ի՞նչպես պետք է անվանել աշխարհաբարի այս լծորդութիւնները:

Եթե աշխարհաբարը կապենք անմիջապես գրաբարի հետ, պատասխանը պարզ է: Արեւմտյան գրականը ճանաչում է Ա, Բ, Գ լծորդութիւնաց կրկին տիպարները: Իսկ արեւելացի գրականը ճանաչում է Ա լծորդութիւնն ա տիպարը, Բ լծորդութիւնն բ տիպարը և Գ լծորդութիւնն կրկին առկարները:

Դ լծորդութիւնն կրկին տիպարները ջնջված են երկու գրական լեզուներում:

Իսկ եթե աշխարհաբարը ընդունենք իբր անկախ լեզու, բնականաբար բաժանումը և անունները անկախ և ինքնուրույն պիտի լինեն:

Առաջին դրութիւնը լեզվաբանական աշխատութիւնների և գիտական ուսումնասիրութիւնաց ընդունած ձեւը պիտի լինի, որին հետեւում ենք և մենք՝ այս աշխատութիւն մեջ:

Երկրորդ դրութիւնը դպրոցական քերականութիւնների, դասագրքերի և առօրյա ձեռնարկների համար է: Այստեղ գլխավոր դերակատարը մանկավարժութիւնն է, որի նպատակն է գտնել ավելի դյուրութեամբ և հեշտ ըմբռնելի ձեւեր:

Եթե գրաբարի խոնարհման անկախ և ինքնուրույն դրութիւնը այնուամենայնիւ տեղիք է տվել սարբեր տեսակ բաժանումների լծորդութիւնաց մեջ, ի՞նչ պիտի լինի աշխարհաբարի դրութիւնը, որ նախ՝ երկու գրականի բաժանված, երկուսն էլ ոչ անկախ և ոչ ինքնուրույն, այլ գրաբարի հետ սերտ կապերով կապված են, և երկրորդ՝ գիտական ու մանկավարժական մեթոդների միջև տատանվում է:

Այսինյանը (Քնն. քեր. 54) դնում է ընդամենը չորս լծորդութիւն, մի-մի տիպարով. այն է՝ Ա, Բ, Գ լծորդութիւն (լսել, սորվիլ, կարգալ), և Դ լծորդութիւն (մոռնալ): Իսկ մնացյալ բայերը (նել, նիլ, նալ) իբրև անկանոն կամ բացառութիւն՝ դնում է զարտուղի բալերի կարգը (էջ 64): Այսպես պազնել, թքնել, խածնել բայերը, որոնք իսկապես պատկանում են Ա լծորդութիւնն ա տիպարին, այստեղ դրված են իբր մի լծորդութիւն կես-զարտուղի, և նրանց կատարյալը նշանակված է պազայ, թքայ, խածայ, որոնք գոյութիւն չունին (արեւմտյան գրականում սրանց կատար-

լալն է պագի, թուքի, խածի): — Հասնիլ, հատնիլ, բուսնիլ, անցնիլ, հազնիլ, մեռնիլ, ծնանիլ բայերը, որոնք խակապես պատկանում են Բ լծ. Բ աիպարին, այստեղ դրված են նույնպես իբր Դ լծորդության զարտուղի ձևեր, և այլն:

Ավելի լավ է Դազանճյանը (Պոլիս, 1910, էջ 173—5), որ ընդունում է Ա լծ. (գրել), Բ լծ. (խօսիլ), Գ լծ. (կարդալ), իսկ նել, նիլ, նալ հանգող բայերի յուրաքանչյուր խումբը դնում է իբրև դարտուղութիւն համապատասխան լծորդության տակ (չի ճանաչում մի լծորդութիւն՝ ըստ Այտնյանի):

Արեւելահայ քերականներից Պալասանյանը (Թիֆլիս, 1906) ճանաչում է Ա լծ. -ել—եցի (ազատել), Բ լծ. իլ—եցայ (համարիմ), Գ լծ. ալ—ացի (կարդալ), Դ լծ. անալ—ացայ (խոստանալ). միուսները (էջ 169—170) համարում է բացառութիւն:

Դադբաշյանը (Թիֆլիս, 1913) ճանաչում է՝ 1. ալ—ացի, (ազալ), 2. անալ—ացայ (հասկանալ), 3. ել—եցի (հանել), 4. նել—այ (գտնել), ֆնացլայներից անցնել, գիտել, գիտեմալ, ելնել, թողնել, ծնել, ախնել դնում է անկանոն բայերի շարքում:

Ինքնահնար ձև ունի Աբեղյանը (Աշխարհաբարի քերականութիւն, Վաղարշապատ, 1906), որ էջ 116—120 խոնարհումը հիմնում է կատարյալի վերջավորութիւն վրա և ճանաչում է՝

1. Ի խոնարհում (գնացի, գրեցի)
2. Ա » (զարմացալ, մօտեցալ, մտալ, ծաղկեցալ, համարուեցալ)
3. Ի—ե խոնարհում (զարմացրի)

Իսկ էջ 103-ում էլ ընդունում է իլ—իմ վերջացող բայերի խումբը, որի համար օրինակ է տալիս՝ մեռնիլ, խօսիլ, ծաղկիլ, տառապիլ, աշխատիլ, դադարիլ, թափառիլ, խռովիլ, թմրիլ, կանգնիլ, պառկիլ, բազմիլ, նստիլ, սահիլ, ընկնիլ, մարիլ, նուազիլ, քրտնիլ և այլն:

Կատարյալի վերջավորութիւնը ընդունելով բայերի խոնարհման իբրև հատկանիշ, ոչ միայն լծորդութիւն դրութիւնը կշնջվի, այլև բայերի սեռերն ու տեսակները իբար խառնվելով, կստեղծվի մի քաոս, որից ոչ թե միայն խեղճ աշակերտը, այլև հմուտ գիտունն էլ կարող չի լինի դուրս դուրս հանել:

Ա ի ծ ո ղ ու թ յ ու ն, ա տ ի պ ա թ
(աՐԽԵԼ. և արևմտ. գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
սիրեմ	սիրէի	սիրեցի
սիրես	սիրէիր	սիրեցիր
սիրէ (աՐԽԵԼ. նաև սիրի)	սիրէր	սիրեց
սիրենք	սիրէինք	սիրեցինք
սիրէք	սիրէիք	սիրեցիք
սիրեն	սիրէին	սիրեցին

Հրամ.	Դերբայներ
սիրէ (աՐԽԵԼ. սիրի)	ան. սիրել
սիրեցէք	ն. սիրող
	անց. սիրած, սիրեր (աՐԽԵԼ. սիրել)
	ապ. սիրելու, սիրելիք

Ա ի ծ ո ղ ու թ յ ու ն, բ ա տ ի պ ա թ
(արևմտյան գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
պագնեմ	պագնէի	պագի
պագնես	պագնէիր	պագիր
պագնէ	պագնէր	պագաւ
պագնենք	պագնէինք	պագինք
պագնէք	պագնէիք	պագիք
պագեն	պագնէին	պագին

Հրամ.	Դերբայներ
պագ, մի՛ պագներ	ան. պագնել
պագէք, մի՛ պագնէք	ն. պագնող
	անց. պագած, պագեր
	ապ. պագնելիք, պագնելու

Բ ի ծ ո ղ ու թ յ ու ն, ա տ ի պ ա թ
(միայն արևմտյան գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
խօսիմ	խօսէի	խօսեցալ
խօսիս	խօսէիր	խօսեցար

խօսի	խօսէր	խօսեցաւ
խօսինք	խօսէինք	խօսեցանք
խօսիք	խօսէիք	խօսեցաք
խօսին	խօսէին	խօսեցան

Հրամ.

Դերբայներ

խօսէ, մի խօսիր
խօսեցէք, մի խօսիք

ան. խօսիլ
ն. խօսող
անց. խօսած, խօսեր
ապ. խօսելիք, խօսելու

Բ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու ն, ր տ ի պ տ ր

Արևել. Արևմտ.

Ստոր. ցերկ.	Ստոր. անկ.	Կտատարյալ
հազնեմ	հազնիմ	հազայ
հազնես	հազնիս	հազար
հազնի	հազնի	հազաւ
հազնենք	հազնինք	հազանք
հազնեք	հազնիք	հազաք
հազնեն	հազնին	հազան

Արևմտ. Արևել.

Արևմտ. Արևել.

Հրամ.

Դերբայներ

{ հազի, մի հազիր
հազիր
հազէք, մի հազինք

ան. հազնիլ, հազնել
ն. հազնող
անց. հազած
՝ հազեր, հազել
ապ. հազնելիք
՝ հազնելու

Գ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու ն, տ տ ի պ տ ր
(արևել. և արևմտ.)

Ստոր. ցերկ.	Ստոր. անկ.	Կտատարյալ
կարդամ	կարդալի	կարդացի
կարդաս	կարդալիր	կարդացիր
կարդալ	կարդար	կարդաց
կարդանք	կարդալինք	կարդացինք

կարդաք կարդան	կարդալիք կարդալին	կարդացիք կարդացին
Հրամ.	Դերբայներ	
կարդան, մի կարդար	ան.	կարդալ
կարդացէք, մի կարդաք	ն.	կարդացող
	անց.	կարդացած
	»	{ կարդացել (արեւել.)
	»	{ կարդացեր (արեւմտ.)
	ապ.	կարդալիք, կարդալու

Գ լ ծ ռ ր զ ո լ թ յ ո լ ն, ր տ ի ալ տ ր
(արեւել. և արեւմտ. գրական)

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կտտարյալ
իմանամ	իմանալի	իմացալ
իմանաս	իմանալիր	իմացար
իմանալ	իմանար	իմացաւ
իմանանք	իմանալինք	իմացանք
իմանաք	իմանալիք	իմացաք
իմանան	իմանալին	իմացան

Հրամ.	Դերբայներ	
իմացիր, մի իմանար	ան.	իմանալ
իմացէք, մի իմանաք	ն.	իմացող
	անց.	իմացած
	»	իմացել (արեւմտ. իմացեր)
	ապ.	իմանալիք, իմանալու

2. ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Աշխարհաբարի խոնարհման ծագումը միջին հայերենի մեջ է. ալստեղ տեղի ունեցած նախապես գրաբարի խոնարհման քայլաշարքը և նոր խոնարհման կազմավորումը: Միջին հայերենի մեջ ծնված ու հաստատված երևույթներ են արդեն՝

- 1) Գրաբարի ստորադասականի շնչումը.
- 2) Գրաբարի ազառնիի շնչումը.
- 3) Գրաբարի ներկալի փոխանցումը ստորադասական ներկալին.

4) կու ձեռով նոր ներկայի կազմութիւնը միջին հայերենում, և սրա հետեւեալով էլ՝

5) կու ձեռով անկատարի կազմութիւնը:

Այս բոլոր նոր երևույթները պատրաստի ձեռով անցան աշխարհաբարին:

Այս բոլորի մասին արդեն խոսել ենք վերը (Ա գիրք) և այստեղ չենք կրկնում:

Չենք խոսում նաև 1) լծորդութիւնների փոփոխութեան, 2) խոնարհման կանոնավորման, 3) վերջավորութիւնների ձևափոխութեան և 4) նախահանգիւմի եւ շնչման մասին ընդհանրապես, բայց կտանք լրացուցիչ տեղեկութիւններ աշխարհաբարի համար:

Աշխարհաբարի հիմնական հատկանիշն է ձայնավորների միակերպութիւնը. — բայի այսինչ կամ այնինչ ժամանակը առաջին դիմքում ինչ ձայնավորով որ սկսեց, նույն ձայնավորն էլ պահպանվում է մինչև վերջ: Գրաբարը այսպես չէ, այլ գրեթե ամեն մի դիմքին բաղմաղանութեամբ փոփոխում է ձայնավորը: Աշխարհաբարը այնպես հավասարիմ կերպով հետեւում է այս միակերպութեան (սակավ բացառութեամբ), որ այդ կանոնը գործադրում է նույնիսկ անկանոն բայերի խոնարհման մեջ: Օրինակ՝

Գրաբար

սիրեց-ի

սիրեց-եր

սիրեաց

սիրեց-աք

սիրեց-էք

սիրեց-ին

գտ-ի

գտ-եր

եգիտ

գտ-աք

գտ-էք

գտ-ին

Գրաբար

եգալց

գի-ցիս

Աշխարհաբար

սիրեց-ի

սիրեց-իր

սիրեց

սիրեց-ինք

սիրեց-իք

սիրեց-ին

գտ-ալ

գտ-ար

գտ-աւ

գտ-անք

գտ-աք

գտ-ան

Աշխարհաբար

գրու-իմ

գրու-իս

դի-ցի	դրու-ի
դի-ցուք	դրու-ինք
դի-շիք	դրու-իք
դի-ցին	դրու-ին
հաու	տու-ի
հաուր	տու-իր
հա	տու-աւ
տուաք	տու-ինք
հաուք	տու-իք
հաուն	տու-ին
եկի	եկ-ալ
եկիր	եկ-ար
եկն	եկ-աւ
եկ-աք	եկ-անք
եկ-իք	եկ-աք
եկ-ին	եկ-ան

Գրաբարի վերջավորութիւնները խառն ու բազմազան կերպով ունին ա, ալ, ե, է, ի, ու ձայնավորները, աշխարհաբարը միշտ միատեսակ կամ ի, կամ ա (բացառութիւն է երբեմն եզակի Գ դեմքը)։

Աշխարհաբարը չի սիրում անորոշութիւն բալական ձևերի մեջ։ Մինչդեռ գրաբարում, լուրաքանչլուր բալի խոնարհման ժամանակ, ներգործականն ու կրավորականը գոնե 12 անգամ, երբեմն նաեւ մինչև 30 – 40 անգամ նույնանում են իրար հետ, աշխարհաբարը ոչ մի անգամ չի թույլ տալիս այդպիսի երևույթ (Ալտն. 69)։ Այսպիսով, աշխարհաբարի խոնարհումը հակասութիւն է կազմում հոլովման հետ, որ աշխարհաբարում շատ անորոշ, իսկ գրաբարում ընդհակառակը շատ որոշ է։

Այս նպատակով է ահա, որ աշխարհաբարը քայքայել է Ա լծորդութիւնը և տիպարը և ամբողջ Դ լծորդութիւնը, որոնց մեջ բալարմատը կատարյալի եզակի Գ դեմքն ու հրամայականն էր միանգամայն։ Այսպէս՝

հասանել, հասի, հասեր, հաս, հասաք, հասէք, հասին, հաս, որ է դարում արդեն դարձել էր՝

հասանիլ, հասալ, հասար, հասաւ, հասաք, հասիք, հասան, հասիր։

(Ալտն. 70)։

Եթե ամփոփենք աշխարհաբարի 3 լծորդութիւնների 6 տիպարների պատկերը, կունենանք հետևյալ համադրական ցուցակը, որը համեմատելով գրաբարի համապատասխան ձևերի հետ, դնում ենք այստեղ.

Ա լ ծ ո Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, ա տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
հմ > հմ	էի > էի	եցի > եցի
հս > հս	էիր > էիր	եցիր > եցիր
է > է	էր > էր	եաց > եց
հմք > հնք	էաք > էինք	եցաք > եցինք
էք > էք	էիք > էիք	եցէք > եցիք
հն > հն	էին > էին	եցին > եցին

Հրամ.

հա > է, իր
եցէք > եցէք

Դերբայներ

ան. ել > ել
ն. ող > ող
անց. ած > ած
» եալ > եր, ել
սպ. ելիւք > ելիւք
» ելոյ > ելու

Ա լ ծ ո Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, ր տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
անհմ > նհմ	անէի > նէի	-ի > ի
անհս > նհս	անէիր > նէիր	-իր > իր
անէ > նէ	անէր > նէր	- > աւ
անհմք > նհնք	անէաք > նէինք	աք > ինք
անէք > նէք	անէիք > նէիք	էք > իք
անհն > նհն	անէին > նէին	ին > ին

Հրամ.

- > -
էք > էք

Դերբայներ

ան. անել > նել
ն. անող > նող
անց. ած > ած

անց. հալ > հր
ապ. անհիւ-ք > նհիւք
» անհիւլ > նհիւլ

Բ Լ Ժ Ռ Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, ա տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրք. Աշխ.	Գրք. Աշխ.	Գրք. Աշխ.
իմ > իմ	էի > էի	հցալ > հցալ
իս > իս	էիր > էիր	հցար > հցար
ի > ի	էր > էր	հցաւ > հցաւ
իմք > ինք	էաք > էինք	հցաք > հցանք
իք > իք	էիք > էիք	հցալք > հցալք
ին > ին	էին > էին	հցան > հցան

Հրամ.

Դերբայներ

հաց > է
հցարուք > հցէք

ան. իլ > իլ
ն. ող > ող
անց. ած > ած
» հալ > հր
ապ. հլի-ք > հլիք
» հլոլ > հլու

Բ Լ Ժ Ռ Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, բ տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրք. Աշխ.	Գրք. Աշխ.	Գրք. Աշխ.
անիմ > նիմ, նհս	անէի > նէի	ալ > ալ
անիս > նիս, նհս	անէիր > նէիր	ար > ար
անի > նի	անէր > նէր	աւ > աւ
անիւք > նինք, նհնք	անէաք > նէինք	աք > անք
անիք > նիք, նէք	անէիք > նէիք	ալք > աք
անին > նին, նհն	անէին > նէին	ան > ան

Հրամ.

Դերբայներ

-իւր > իւր
-արուք > էք

ան. անիլ > նիլ, նհլ
ն. անող > նող
անց. ած > ած
» հալ > հր, հլ

ապ. անհիւ. ք > նեհիք
 » անհիւոյ > նեհու

Գ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու ճ, ք տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
ամ > ամ	ալի > ալի	ացի > ացի
աս > աս	ալիր > ալիր	ացար > ացիր
ալ > ալ	ալր > ալր	աց > աց
ամք > անք	ալաք > ալինք	ացաք > ացինք
ալք > աք	ալիք > ալիք	ացէք > ացիք
ան > ան	ալին > ալին	ացին > ացին

Հրամ.

Դերբայներ

ան > ան	ան. ալ > ալ
ացէք > ացէք	ն. աշող > ացող
	անց. ացեալ > ացել, ացեր
	ապ. ալոց > ալու

Գ լ ծ ո թ դ ու թ յ ու ճ, ք տ ի պ ա ր

Ներկա	Անկատար	Կատարյալ
Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.	Գրբ. Աշխ.
անամ > [ա]նամ	անալի > [ա]նալի	ացալ > [ա]ցալ
անաս > [ա]նաս	անալիր > [ա]նալիր	ացար > [ա]ցար
անալ > [ա]նալ	անալր > [ա]նալր	ացաւ > [ա]ցաւ
անամք > [ա]նանք	անալաք > [ա]նալինք	ացաք > [ա]ցանք
անալք > [ա]նալք	անալիք > [ա]նալիք	ացալք > [ա]ցալք
անան > [ա]նան	անալին > [ա]նալին	ացան > [ա]ցան

Հրամ.

Դերբայներ

ացիր > [ա]ցիր	ան. անալ > [ա]նալ
ացարոք > [ա]ցէք	ն. ացող > [ա]ցող
	անց. ացեալ > [ա]ցել, ցեր
	ապ. անալոց > [ա]նալու

Հատեալ տուած ից երևում է, որ ներկալի 6 տիպարների մեջ գրաբար և աշխարհաբար նույն են: Միայն հոգնակի Ա գիւմքի

մեջ մ դարձել է և և Գ լծորդութիւնն ա և Բ տիպարների հոգնակի Բ դեմքի մեջ այ դարձել է ա (ալք>աք): Առաջին երևութի մասին, որ սովելի հեշտ արտասանութիւնն համար է, ահա Ա գիրք, էջ 402—3, իսկ երկրորդի մասին, որ ձայնավորների միակերպութիւնն օրենքի արդիւնքն է, տե՛ս Ա գիրք, էջ 403:

Անկատարի մեջ տարբերութիւնը երեք տեղ է. Ա և Բ լծորդութիւնն 4 տիպարների մեջ եւք դառնում է հինք, Գ լծորդութիւնն ա և Բ տիպարների եզակի Գ դեմքի մեջ այ դառնում է ա (ալք>ար, անալք> [ա]նար) և հոգնակի Ա դեմքի մեջ այք դառնում է այինք: Առաջինը նույնպէս ձայնավորների միակերպութիւնն համար է. եւք դառնում է հինք, բայց, որովհետեւ սրանով հոգնակի Ա և Բ դեմքերը նույնանում են, զանազանութիւնն համար ավելանում է նաև և ռնգալինը: Մի խումբ բարրառներում անկատարի եւք վերջավորութիւնը դառնում է եւնք. սա ցույց է տալիս, որ ոչ թե նախ ձայնավորների միակերպութիւնն է կատարված, որի պատճառով էլ ավելացել է հետո և ռնգալինը, այլ նախ ավելացել է և ռնգալինը՝ նմանողութեամբ ներկալի և կատարվալի հոգնակի Ա դեմքի, ուր միշտ և կա (սիրենք, սիրեցինք), որից հետո հեշտութեամբ զործադրվել է ձայնավորների միակերպութիւնն օրենքը (եւնք դարձել է հինք), բայց ոչ դեռ բոլոր բարբառների մեջ:

Երկրորդ փոփոխութիւնը (ալք>ար) նույն է, ինչ որ ներկալում (ալք>աք), իսկ երրորդ փոփոխութիւնը (ալք>ալինք) ալք երկուսի գումարն է:

Կատարվալի մեջ փոփոխութիւնները ամենից ավելի շատ են: Ամենից ավելի հավատարիմ ձևերն են Բ լծորդութիւնն ա և Բ տիպարները և Գ լծորդութիւնն ք տիպարը. սրանց բոլորի վերջավորութիւնները ա ձայնավորով են (այ, ար, աւ, աք, այք, ան,—եցայ, եցար, եցաւ, եցաք, եցայք, եցան,—ացայ, ացար, ացաւ, ացաք, ացայք, ացան): Փոփոխութիւնը տեղի է ունեցել միայն հոգնակի Ա դեմքի (աք>անք) և հոգնակի Բ դեմքի մեջ (ալք>աք): Առաջինի մեջ և-ի հավելումը ներկալի Ա դեմքի նմանութեամբ է, իսկ երկրորդի մեջ այ>ա ձայնավորների միակերպութիւնն համար է: Առանց ռնգակալի հավելման այս երկու դեմքերը պիտի նույնանային:

Գ լծորդութիւնն ա տիպարի եզակի Գ դեմքի մեջ եաց>եց սովորական ձայնափոխութիւնն արդիւնք է. միւսները ձևացել են ձայնավորների միակերպութեամբ և հոգնակի Ա դեմքն էլ՝ ռնգակալի սովորական հավելումով:

Այսպես է նաև Ա լծորդության բ տիպարը, ուր սակայն նորությունն է եզակի Գ դեմքի աւ վերջավորությունը: Գրաբարում այս վերջավորությունը չկա և բալի արմատն է միայն դրվում, որ և շփոթվում է հրամայականի հետ: Գրաբարում այս շփոթութիւնը կարող էր վերանալ նախահանգնված Ե.ի միջոցով: Աշխարհաբարում նախահանգնվածը ջնջվելով, շփոթութիւնը անխուսափելի էր: Այս շփոթութիւնը վերացնելու համար, ահա, փոխ առին Բ լծորդության բ տիպարի աւ (հատաւ, ուսաւ) վերջավորութիւնը, որ գտնվում էր նաև Բ լծորդության ա տիպարում և Գ լծորդության բ տիպարում (խօսեցաւ, մոռացաւ):

Հրամայականի մեջ անփոփոխ են մնում գրաբարի վերջավորութիւնները՝ Ա լծորդության ա տիպարի հոգնակին ($\text{bgk}^{\prime}\text{p} > \text{bgk}^{\prime}\text{p}$), Ա լծորդության բ տիպարի թէ եղակին ($— > —$) և թէ հոգնակին ($\text{kp} > \text{kp}$), Բ լծորդության բ տիպարի եզակին ($\text{hp} > \text{hp}$), Գ լծորդության ա տիպարի թէ եզակին ($\text{au} > \text{au}$) և թէ հոգնակին ($\text{awgkp} > \text{awgkp}$) և Գ լծորդության բ տիպարի եզակին ($\text{awgp} > \text{awgp}$), ընդամենը 7 դեպք՝ 12-ից:

Բայց Ա լծորդության ա տիպարի եզակին էլ ($\text{ba} > \text{b}$) պարզապես ձայնափոխության արդյունք է, որով գրաբարի և աշխարհաբարի հրամայականի նույնանման ձևերի գոմարը լինում է 8:

Մնացյալ 4 ձևերը նմանողությամբ խոշոր մեծամասնութիւն կազմող միւս լծորդութիւններին՝ ստացան Է, Էք, ագէք, եգէք վերջավորութիւնները: Այսպես Բ լծորդության ա տիպարի եզակի եւաց վերջավորութիւնը՝ Ա լծորդության ա տիպարի նման դարձավ Է, իսկ հոգնակիներին եցարուք, արուք, ացարուք վերջավորութիւնները դարձան եգէք, Էք, ագէք:

Արեւելահայ գրականում Ա լծորդության ա տիպարի եզակի հրամայականի իր վերջավորութիւնը (փոխանակ Է-ի) առաջանում է Բ լծորդության բ տիպարի (հագիր) և Գ լծորդության բ տիպարի (իմացիր) և մասնավանդ արդեւականի (մի սիրիր) նմանությամբ, ինչպես որ ամբողջ Բ լծորդության խոնարհումն էլ նմանողությամբ վերածված է առաջինին:

Ժողովրդական լեզվի մեջ, ինչպես որ հրամայականը ազդելով արգելականի վրա, տվել է նրան -եգէք մասնիկը, նույնպես արգելականը ազդելով հրամայականի վրա, տվել է նրան -էք մասնիկը. այսպես՝ խօսեցէք—մի խօսեցէք, մի խօսէք—խօսէք: Ոմանք գրական լեզվի մեջ էլ այս ձևերը գործ են ածում, ինչ որ ընդունելի չէ. օրինակ՝

Եկեք դուք էլ ձեր գործերի մասին պատմեք... խօսեք ձեր հիշողություններից (Սիրտս, Չգր. օր. 303):

Գալառական ձևեր են և գրականի մեջ խոսելի՛

Թողալ իւր մօտ միայն ընտիր քաջերին (Հոմերի Իլիական, Թրդմ. Ա. Վարդանեան, Թիֆլիս, 1886, էջ 216). — Թողեց՛

Ոչ ոք նրան չէր կարանոււմ բռնելու (անդ, 208):

Ապրէք ուրեմն, ո՞վ քաջեր (անդ, 92):

Դերբայների վերջավորության մասին ընդարձակ կխոսենք առանձին գլխով:

3. ԱՆԿԱՆՈՆ ԵՎ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅՆՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՒՄ

Ա. ՁԱՐՏՈՒՂԻ ԲԱՅՆՐ

Ա լ ծ ո ղ ու թ յ ու ն, ա ա ի պ ա ր

Գրաբարի ածել, բերել, հաճել բայերը, ինչպես գիտենք, Ա լծորդության ա տիպարի զարտուղի բայերն են, որոնք կատարյալի, ապառնիի և հրամայականի մեջ հետևում են Ա լծորդության բ տիպարին: Աշխարհաբարում ապառնիի գրաբար ձևը ջնջված լինելով՝ մնում են կատարյալը և հրամայականը: Թե՛ բարբառներում և թե՛ արևելյան ու արևմտյան գրական լեզուներում այս երկու ձևերը մաքառում են զարտուղությունից կանոնավորության անցնելու համար: Արևելյան գրականում, կատարյալի մեջ երեքն էլ դարձել են կանոնավոր և խոնարհվում են՝

ածեցի	բերեցի	հանեցի
ածեցիր	բերեցիր	հանեցիր
ածեց	բերեց	հանեց
ածեցինք	բերեցինք	հանեցինք
ածեցիք	բերեցիք	հանեցիք
ածեցին	բերեցին	հանեցին

Արևմտյան գրականում ածել և հաճել նույնպես վերածված են կանոնավորի, իսկ բերել մնում է անկանոն և կատարյալում լինում է՝

բերի	բերինք
բերիր	բերիք
բերավ	բերին

Այս վերջինը ընդունված է նաև արևելյան գրականում:

Հրամայականում անկանոնությունը շարունակվում է և թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում միակ ձևն է բեր, բերէք:

Ասել բայը գրաբարում զարտուղի է. աշխարհաբարի մեջ նրա ժառանգներն են կտր. ասացի, հրմ. ասա՛: Արևելյան գրականում մինչև այժմ էլ շարունակվում է՝

կտր. ասացի, ասացիր, ասաց, ասացինք, ասացիք, ասացին հրմ. ասա՛, ասացէք.

Բայց կա նաև սրա կանոնավորված ձևը՝

կտր. ասեցի, ասեցիր, ասեց, ասեցինք, ասեցիք, ասեցին.

Նույնը ժողովրդական ձևով՝

կտր. ասի, ասիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասին.

հրմ. ասէք:

Այս վերջինն է, որ միակ ընդունվածն է արևմտյան գրականում, ուր Կ-ի սղմամբ ունենք՝

կտր. ըսի, ըսիր, ըսաւ, ըսինք, ըսիք, ըսին.

հրմ. ըսէ, ըսէք:

Ա լ ժ ո Ր Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն, Բ տ Ի Վ Պ

Այս խոնարհումը, ինչպես ասացինք, հատուկ է միայն արևմտյան գրականին, ուր նրա առանձին գոյությունը քերականագետները չեն էլ ընդունում: Արևելյան գրականում այս խոնարհման են պատկանում առնել, ելնել, տեսնել, զարնել:

Առնել բայը գրաբարի մեջ (առնում) պատկանում է Դ լծորդության և ունի զարտուղի խոնարհում: Աշխարհաբարի մեջ ստանալով առնել ձևը՝ անցել է Ա լծորդության Բ տիպարին և բավական կանոնավորել է խոնարհման ձևը: Արևմտյան գրականում, Ա լծորդության Բ տիպարի մեջ բոլորովին կանոնավոր է: (Չարտուղի են համարում նրանք միայն, որ դնում են Ա լծորդության տիպարի տակ):— Արևելյան գրականում կարելի է խոնարհել 2 ձևով.

առի	առա
առիր	առար
առեց	առաւ
առինք	առանք
առիք	առաք
առինք	առանք

Հրմ. ան, առէք:

Սրանցից առաջինը բոլորովին կանոնավոր է իբրեւ Ա լծորդության Ի տիպար, միայն եթե կատարյալի եզակի Գ դեմքը պահենք առաւ: Երկրորդը կանոնավոր կդառնա Բ լծորդության Բ տիպարի մեջ, միայն հրամայական ա՛ռ կմնա անկանոն:

Ելնել, աեսնել՝ զրարարի մեջ պատկանում են Ա լծորդության Բ տիպարին և խոնարհվում են շատ կանոնավոր ձևով: Աշխարհաբարում, թե արևմտյան և թե արևելյան գրականում, թեև պահել են զրարարի հրամայական ե՛լ, տե՛ս (հոգնակի՝ ելե՛ք, տեսե՛ք) ձևերը, բայց կատարյալի մեջ դարձել են՝ ելա, ելար, ելավ, ելանք, ելաք, ելանք, տեսա, տեսար, տեսավ, տեսանք, տեսաք, տեսանք: Ուստի եթե այս բայերը դնենք Ա լծորդության Բ տիպարում, զարտուղի են կատարյալի կողմից, իսկ եթե դնենք Բ լծորդության Բ տիպարում (ըստ արևելյան գրականի), զարտուղի են հրամայականի կողմից:

Ջարնել բայի գրաբար ձևն է գարկանել, որ պատկանում է Ա լծորդության Բ տիպարին և ունի կանոնավոր խոնարհում (կտր. գարկի, հրմ. գարկ): Աշխարհաբարում, այս գարկանել ձևը կորցնելով իր միջին ա ձայնավորը, դարձել է գարնել, որով կատարյալի գարկի և հրամայականի գարկ ձևերը համարվում են անկանոն: Բարբառներում, կանոնավորելու համար ամբողջը, գարկ արմատից կազմվել է գարկել, որ անցել է Ա լծորդության ա տիպարին: Արևելյան աշխարհաբարում այս բայը խոնարհվում է մի քանի ձևով.

Կատարյալ

գարկի	գարկեցի	գարկա
գարկիր	գարկեցիր	գարկար
գարկավ	գարկեց	գարկաւ
գարկինք	գարկեցինք	գարկանք
գարկիք	գարկեցիք	գարկաք
գարկինք	գարկեցինք	գարկանք

Հրամ.

զմրկ, զարկիր
զարկէք, զարկեցէք

Դերբայներ

ան. զարնել
ն. զարնող, զարկող
անց. զարկած, զարկել

Սրանցից դուրս կա նաև զարնեցի, զարնեցիր և այլն, որ սխալ ձև է:

Գրական լեզուն (թե՛ արեւելյան ե թե՛ մանավանդ արեւմտյան) ընդունում է միայն առաջին ձևը: (Դերբ. արեւմտ. զարնել, զարնող, զարկած, զարկեր):

Բ լ ծ ո Ր Գ ու թ յ ու ճ, ա տ ի պ ա Ր

Գրաբարում այս խոնարհման մեջ զարտուղի է նստիմ բալը: Աշխարհաբարում վերածվել է կանոնավորի: Արեւմտյան գրականում լինում է՝

կտր. նստեցա, նստեցար, նստեցալ, նստեցանք, նստեցաք, նստեցան.

հրմ. նստե, նստեցեք:

Իսկ արեւելյան գրականում՝

կար. նստեցի, նստեցիր, նստեց, նստեցինք, նստեցիք, նստեցին.

հրմ. նստիք, նստեցեք:

Հին ձևի գրողները դեռ գործածում են երբեմն կտր. նըստայ..., հրմ. նի՛ստ, նստե՛ք:

Բ լ ծ ո Ր Գ ու թ յ ու ճ, Բ ա տ ի պ ա Ր

Գրաբարի մեջ այս կարգին է պատկանում անկեցիմ բալը, որ ունի կանոնավոր խոնարհում (կտր. անկեա, հրմ. անկի՛ր), Աշխարհաբարում դարձել է՝ արեւելյան քնկնել, արեւմտյան իյնալ:

Առաջինը պատկանում է Բ լ ծ ո Ր Գ ու թ յ ա ն Բ ա տ ի պ ա Ր ի ն և խոնարհվում է կանոնավոր կերպով (ներկ. քնկնեմ, անկ. քնկնեի, կտր. քնկեա, հրմ. քնկի՛ր, քնկե՛ք, անց, դերբ. քնկած և այլն):— Երկրորդը՝ անկ> ձայնափոխության պատճառով դարձել է անկանոն բալ ե. խորնարհվում է հետեւի կերպով.

ստոր. ներկ.— իյնամ, իյնաս, իյնա, իյնանք, իյնաք, իյնան.

ստոր. անկ.—իլնալի, իլնալիւր, իլնար, իլնալինք, իլնալիք,
իլնալին.

կտր.—իւկալ, իւկար, իւկավ, իւկանք, իւկաք, իւկան.

հրմ.—իւկիւր, իւկնք.

դերբ.—իլնալ, իլնող կամ ինկող, ինկած, ինկիւր, իլնալու, իլ-
նալիք.

Սակալն արեւմտյան գրականութեան էլ հին ձևով ասվում էր բնկ-
նիլ, բնկնիմ, բնկնի, բնկայ, բնկի՛ր, բնկե՛ք, բնկնող, բնկած,
բնկներ, բնկնելու:

Գ լ ծ ռ Գ ռ Ք յ Ո Ւ Ն, ա տ ի պ տ ր

Լալ բալը, որ գրաբարի զարաուղի բալերից է, աշխարհաբա-
րում էլ պահում է իր զարաուղութեան հետքերը, այսպես՝ թե արե-
վելյան և թե արեւմտյան գրականում.

Կատարյալ

Դերբայներ

լացի

ան. լալ

լացիր

ն. լացող

լացաւ

անց. լացած, լացել (արեւմտ. լացեր)

լացինք

ապ. լալու, լալիք

լացիք

Հրամ.

լացին

լաց, լացեք

Արեւելյան գրականում գործածական են նաև լացել և լաց լի-
նել.

Առաջինի կատարյալն է լացեցի, լացեցիր, լացեց, լացեցինք,
լացեցիք, լացեցին. հրամ. լացի՛ր, լացե՛ք.

Գրաբարի մեջ Գ լ ծ ռ դ ու թ յ ա ն զարաուղի բալերից են դարձյալ
բաճալ, բաճնալ, դաճնալ, որոնք իրենց զարաուղութունը նույն-
պես շարունակում են աշխարհաբարում՝ հետեւյալ ձևով.

Կատարյալ

բացի

բարձա

դարձա

բացիր

բարձար

դարձար

բացավ

բարձավ

դարձավ

բացինք

բարձանք

դարձանք

բացիք

բարձաք

դարձաք

բացին

բարձան

դարձան

Հրամ.

բաց	բարձիր	դարձիր
բացե՛ք	բարձե՛ք	դարձե՛ք

Դերբայներ

ան.	բանալ	բառնալ	դառնալ
ն.	բացող	բարձող	դարձող
անց.	բացած	բարձած	դարձած
»	բացել (արեմտ. բացեր)	բարձել (արեմտ. բարձեր)	դարձել (արեմտ. դարձեր)
ապ.	բանալու	բառնալու	դառնալու
»	բանալիք	բառնալիք	դառնալիք

Այս երեքից առաջինը և վերջինը գործածական են թե՛ արեւելեցի և թե՛ արեւմտեան գրականութեւ: Երկրորդը սովորական է արեւելեան գրականութեւ, իսկ արեւմտեան գրականութեւ անսովոր կամ գաղաղական է:

Արեւելեան գրականութեւ բացառապէս անորոշի տեղ կա նաեւ բացել կամ բաց անել: Առաջինը խոնարհւում է՝

կտր. բացեցի, բացեցիր, բացեց, բացեցինք, բացեցիք, բացեցին. հրմ. բացիր, բացեցե՛ք:

Բացառապէս բայի փոխարեն արեւելեան գրականութեւ կա նաեւ բարձել, որ Ա լծորդութեան ա տիպարի տակ խոնարհւում է կանոնաւոր կերպով:

Դառնալ բայի ժողովրդական ձևերն են՝

Կատարյալ	Հրամ.	Դերբ.
դառա	դառ	դառած
դառար	դառե՛ք	դառել
դառալ		
դառանք		
դառաք		
դառան		

որոնցից պետք է խուսափել գրական լեզվում:

Դ լ ծ ո Ր Դ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ճ

Դիտենք, որ գրաբարի Դ լծորդութիւնը քալքալված է և այս լծորդութեան պատկանող բալերը անցած են ուրիշ լծորդութեանց:

Այստեղ ամենից դիմացկունն է հղել թողուլ բայը, որ դեռ կենդանի է արևմտյան գրականում և խոնարհվում է հետևյալ ձևով.

Ստոր. ներկ.	Ստոր. անկ.	Կատարյալ
թողում	թողուի	թողացի
թողուա	թողուիր	թողացիր
թողու.	թողուր	թողաց
թողունք	թողաինք	թողացինք
թողուք	թողուիք	թողացիք
թողուն	թողաին	թողացին

Հրամ.

Դերբայներ

թող	ան.	թողուլ
թողուցէք	ն.	թողող, թողուցող
	անց.	թողած, թողուցած
	»	թողուցեր
	ապ.	թողելիք
	»	թողելու

Գործ է ածվում նաև թող տալ, ուր խոնարհվում է միայն տալ բայը:

Արևելյան գրականում թողուլ բայը ստացել է երկու ձև՝ թողել և թողնել: Առաջինը պատկանում է Ա լծորդության ա տիպարին, երկրորդը՝ նույն լծորդության բ տիպարին: Ահա երկուսի խոնարհումը.

Ստորագրասական ներկա

թողեմ	թողեմ
թողես	թողես
թողի, թողի	թողես, -նի
թողենք	թողենք
թողեք	թողեք
թողին	թողեն

Ստորագրատկան անկատար

թողի	թողնի
թողիր	թողնիր
թողեր	թողներ

թողեինք	թողնեինք
թողեիք	թողնեիք
թողերին	թողներին

Կատարյալ

թողեցի	թողի
թողեցիր	թողիր
թողեց	թողավ
թողեցինք	թողինք
թողեցիք	թողիք
թողեցին	թողին

Հրամ.

—	թող
—	թողեք

Դերբայներ

թողել	թողնել
թողած	թողնող
թողել	թողած
	թողել
	թողնել
	թողնելու

Այս բոլորից՝ ավելի սովորական են ստորագասական ներկա թողնեմ, ստորագասական անկատար թողնեի, կատարյալ թողեցի, հրամայական թո՛ղ, թողե՛ք և դերբայների թողնել շարքը:

Բ. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐ

1. Ա Ն Ե լ = Ը Ն Ե լ

Ստորագասական ներկա

Արևելյան	Արևմտյան
անեմ	ընեմ
անես	ընես
անեի, անի	ընեի
անենք	ընենք
անեք	ընեք
անեն	ընեն

Ստորագասական անկատար

անեի	ընեի
անեիր	ընեիր
աներ	ըներ
անեինք	ընեինք
անեիք	ընեիք
անեին	ընեին

Կատարյալ

արի, արեցի		ըրի
արիր, արեցիր		ըրիր
արավ, արավ		ըրավ
արինք, արեցինք	Հրամ.	ըրինք
արիք, արեցիք	արա = ըրէ	ըրիք
արին, արեցին	արեք = ըրցք	ըրին

Դերբայներ

ան.	անել = ընել
ն.	անող = ընող
անց.	արած = ըրած
»	արել = ըրել
ապ.	անելիք = ընելիք
»	անելու = ընելու

2. 'Ի Ն Ե Լ

Ստորագասական ներկա

դնեմ
դնես
դնե (արևել. դնի)
դնենք
դնեք
դնեն

Ստորագասական անկատար

դնեի
դնեիր
դներ
դնեինք
դնեիք
դնեին

Կատարյալ

Հրամ.

Դերբայներ

Արևմտ. արևել.

դրի	դրի,	դրեցի
դրիր	դրիր,	դրեցիր
դրավ	դրավ,	դրեց

դրի
դրեք (արևել.
նաև՝ դրեցէք),

ան.	դնել
ն.	դնող
անց.	դրած

դրինք դրինք, դրեցինք	անց. դրել (արևմտ. դրեր)
դրիք դրիք, դրեցիք	անց. դնելու
դրին դրին, դրեցին	» դնելիք

3. Ու տ ե լ

Ստորագրասական ցերկա Ստորագրասական անկատար

ուտեմ	ուտեի
ուտես	ուտեիր
ուտե (արեւել. ուտի)	ուտեր
ուտենք	ուտեինք
ուտեք	ուտեիք
ուտեն	ուտեին

Կատարյալ	Հրամ.	Դերբայներ
կերա	կեր	ան. ուտել
կերար	կերեք	ն. ուտող, կերող
կերավ		անց. կերած
կերանք		» կերել (արևմտ. կերեր)
կերաք		անց. ուտելու
կերան		» ուտելիք

4. Տ ա ն ի լ

Ստորագրասական ցերկա Ստորագրասական անկատար

Արևմտ. արևել.

տանիմ	տանեմ	տանի
տանիս	տանես	տանիր
տանի	տանե, տանի	տանիք
տանինք	տանենք	տանեիք
տանիք	տանեք	տանեին
տանին	տանեն	

Կատարյալ	Հրամ.	Դերբայներ
Արևմտ. արևել. ¹		
տարի	տարա	ան. տանիլ (արևել. տանել)
տարիր	տարար	ն. տանող (» տարող)

¹ Դիչ գործածական են ոտլի, տարիր..., տարեցի, տարեցիր, տարեց... ձևերը:

տարավ	տարավ	անց. տարած
տարինք	տարանք	» տարել (արևմտ. տարեր)
տարիք	տարաք	ապ. տանելու
տարին	տարան	» տանելիք

5. Գ ա լ

Ստորադասական ճերկա	Ստորադասական անկատար	Կատարյալ
գամ	գալի	եկա
գաս	գալիր	եկար
գա	գար	եկավ
գանք	գալինք	եկանք
գաք	գալիք	եկաք
գան	գալին	եկան

Հրամ.

Դերբայներ

Արևել.	արի, արիք, եկեք	ան. գալ
Արևմտ.	եկսւր, եկէք	ն. եկող
		անց. եկած
		» եկել (արևմտ. եկեր)-
		ապ. գալու
		» գալիք

6. Ե Ր Ք ա լ¹

(արևմտ. գրական)

Ստորադասական ճերկա	Ստորադասական անկատար	Կատարյալ ²
երթամ	երթալի	գացի
երթաս	երթալիր	գացիր
երթա	երթար	գնաց
երթանք	երթալինք	գացինք
երթաք	երթալիք	գացիք
երթան	երթալին	գացին

¹ Արևելյան գրականում գործածական է որև տեղ գնալ, ու կանոնավոր է. բարբառային ձև է համարվում ելքալ:

² Գալառական ձև են համարվում. գնացի, գնացիր, գնացինք, գնացիք, գնացին, հրմ. գնացե՛ք, գերբ. գնացող, գնացած, գնացեր (թեև սրանք ավելի մոտ են գրաբարին և այժմ էլ գործածական են արևելյան գրականում):

Հրամ.	Դերբայներ	
գնա՝	ան.	երթալ
գացնք	ն.	գացող
	անց.	գացած
	»	գացեր
	ապ.	երթալու
	»	երթալիք

7. Տ ա լ

Ստորագրական ներկա	Ստորագրական անկատար	Կատարյալ արևել. նաև	
տամ	տալի	տվի	տվեցի
տաս	տալիր	տվիր	տվեցիր
տա	տար	տվաւ	տվեց
տանք	տալինք	տվինք	տվեցինք
տաք	տալիք	տվիք	տվեցիք
տան	տալին	տվին	տվեցին

Հրամ.	Դերբայներ	
տուր	ան.	տալ
տուէք	ն.	տվող
	անց.	տված
	»	տվել (արևմտ. տուեր)
	ապ.	տալու
	»	տալիք

Գ. ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ԾԱԴՈՒՄԸ

Գրաբարը ուներ 12 անկանոն բալ, որոնք են առնել, դնել, ըմպել, լսել, ճանաչել, յառնել, ուտել, ունել, տանիլ, գալ, երթալ, տալ: Սրանցից ըմպել, յառնել իրրև բառ ջնջվեցին լեզվից, լսել, ճանաչել և ունիլ կանոնավորի վերածվեցին, որով անկանոն բալների թիվը իջավ 7-ի:

Ահա այս մի քանի բալերի անցյալ պատմությունը.

Ըմպեմ բալը արդեն կանոնավորի վերածվել էր. այնպես որ ունենք արդեն կատարյալ ըմպեաց (Վրք. հց. Բ 295) և հրամ.

ըմպեա՛ (փխ. ա՛րբ) (Վրք. հց. Բ 357): Սակայն խմել ժողովորդական ձեռ վերջապես հաղթել է նրան և ըմպել նույնիսկ կանոնավորի վերածվելուց հետո ջնջվել է: Գուցե և այս ըմպեա, ըմպեաց ոչ թե կանոնավոր ձեռն են, այլ ապացույց, որ այդ բալը ջնջված էր լեզվից և սոցեալ «գրաբարագետ»-ը, ուզենալով գրաբար գրել, հնարել է այդ ձեռնը:

Ճանաչել բալի գլխավոր անկանոնությունը կատարյալի մեջ էր (ծանեալ), որից էր հրամայական ծանի՛ր: Կանոնավորի վերածելու համար պետք էր միայն խոնարհման ձեռ փոխել. սրա համեմատ էլ առաջացավ կտր. ճանաչեաց (փխ. ծանեալ) ձեռ, որ զանու՛մ ենք երկու անգամ Վրք. հց. ա 387:

Ավելի շատ են լսել բալի կանոնավոր խոնարհման հետքերը. փնջպես՝

լսեալ եմք լսել ենք» Վրք. հց. ա 219.

լսեաց լսեց» Վրք. հց. բ 82. Վրք. և վկ. բ 105.

լսեցաք լսեցինք» Վրք. հց. բ 460.

լսեալ լինէին. Փիլ. լոֆ. 600.

լսեալ էր. Պղատ. սոկր. 68.

լսեալ. Պղատ. տիմ. 83.

լսեսցուք (փխ. լուիցուք) Պղատ. սրին. 217.

լսեա՛ (լուր) Վրք. և վկ. ա 541.

Ունիմ բալի անկանոնություններն են կտր. կալայ, հրամ. կա՛լ, անց. դերբ. կալեալ: Սրանից էլ կազմվում են նաև ընդունիմ, կտր. ընկալայ, հրմ ընկա՛լ: Կանոնավոր խոնարհման առաջին հետքը ցույց է տալիս Վրք. հց. ա 720 հրմ. ընդունեա՛ (փխ. ընկա՛լ):

Առնեմ բալը անկանոն է. ահա նրա կատարյալի պատկերը նախ գրաբար, ապա Պոլսի և Երևանի բարբառներով.

Դրբ.	Պլ.	Երև.
առի	առի	առա
առեր	առիր	առար
առ (էառ)	առավ	առավ
առաք	առինք	առսնք
առէք	առիք	առաք
առին	առին	առան

Փոփոխություն պատճառը, կարծում եմ, առ և առէք ձեռն

են, որոնք նույն են հրամայականի հետ: Այս պատճառով առ դարձել է առավ և առեք դարձել է առիք (Պլ.): Պոլսի բարբառում այս երկու ձևերը առաջանալուց հետո ամբողջը կապվեց բերել բալի կատարյալի հետ (բերի, բերիր, բերավ, բերինք, բերիք, բերին) և նրա նմանությունը ամբողջը ձևակերպվեց վերի ձևով: Իսկ երեանի բարբառով առավ ձևը ստացվելուց հետո, ամբողջը ձևակերպեցին տեսնել բալի կատարյալի նման (տեսա, տեսար, տեսավ, տեսանք, տեսաք, տեսան) և ստացվեց վերի ձևը:

Սրանք հեշտացման առաջին քայլերն էին, որով խոնարհման դժվարությունները գրեթե կես առ կես հարթվեցին:

Անկանոն բալերի բուն դժվարությունը խոտորնակ ժամանակների մեջ է, այն է՝ կատարյալը, ապառնին, հրամայականը և անցյալ դերբալը: Միջին հայերենում և աշխարհաբարում ապառնիի կազմության եղանակը ամբողջապես վերացվեց, որով արվեց երկրորդ քայլը՝ անկանոն բալերի խոնարհման հեշտացման գործում:

Տալիս ենք յայտեղ ֆնացյալ ձևերի բացատրությունը.

1. Անել գրաբարի առնել բալն է, որ միջին հայերենում արդեն դարձել էր այնել: Շատ գործածական բառերը հեշտությամբ ենթարկվում են անկանոն սղուֆների. առնել բալն էլ, որ իբր օժանդակ շատ գործածական էր, հեշտությամբ մաշվեց և այնել դարձավ առնել և վերջապես ընել: Կատարյալի մեջ արարի ամփոփման (haplologie) օրենքով դարձավ արի (կրճատ ըրի), որ վերջն էլ կանոնավորի վերածվելով՝ Ա լծորդության ա տիպարի համաձայն դարձավ արեցի: Հրամայականի եզակի արա՝ ձևը (արեելյան գրականում) դեռ հավատարիմ է գրաբարին և միջին հայերենին. տակտյն. արեմտահայերեն ըրե՝ վերածվել է կանոնավորի (ինչպես սիրե՝):

2. Դնել լալը ներկայի, անկատարի և եզակի հրամայականի մեջ (դի՛ր) նույն է գրաբարի հետ: Հոգնակի հրամայական դի՛ք բոլորովին անարտահայտ մի ձև էր. դի՛ր եզակին թելադրեց նրան դրե՛ք ձևը, ինչպես բե՛ր—բերե՛ք, տա՛ր—տարե՛ք: Ավելի հետո այս դրե՛ք ձևն էլ ավելի կանոնավորվելով դարձավ դրեցե՛ք: Սրանից ստացվեց անցյալ դերբալի դրեալ ձևը, որ ունի արդեն Վրք. հց. ա 594, 595, բ 89: Կատարյալի (եդի—դրի) ձևափոխության վրա արդեն խոսել ենք. միայն յայտեղ դրի ավելի կանոնավորվելով դարձել է արեելյան գրականում դրեցի (ինչպես սիրեցի, բերեցի):

3. Ուտել բալը ծալրից ծալր խոնարհվում է գրաբար ուտեմ բալի ոճով. տարբեր է միայն հոգնակի հրամայական կերպը, որ

ստացել է սովորական -էք վերջավորութիւնը, հենց թեկուզ չըփոխ-վելու համար կատարյալ հոգնակի Բ դեմքի հետ (կերայք)։

4. Տանիլ բայն էլ ընդհանրապէս գրաբարի հետ նույն է. այսպէս ներկան, անկատարը, եզակի հրամայական տա՛ր և անցյալ դերբայ տարեալ տարեալ, տարեալ։ Տարբեր է նախ՝ հոգնակի հրամայական տարայք, որ կատարյալ հոգնակի Բ դեմքի հետ (տայայք) չըփոխվելու համար, նախորդի նման (կերայք) ստացել է ստալէք ձևը։ Երկրորդ՝ տարբեր է կատարյալը, որ թեև արեւելյան գրականութեւ պոլորովին նույն է գրաբարի հետ (տարա), բայց արեւմտյան գրականութեւ դարձել է տարի։ Այս փոփոխութիւնը առաջացել է ոչ թե նրա համար, որ տարա նման է կրավորականի ձևին, այլ բերի բայի նմանութեամբ։ Տանել անպիսի բայ է, որ մշտապէս գործածվում է բերել բայի հետ միասին, ինչպէս տանել-բերել, սաք ու բեր, այսպէս և տարի-բերի։ Տարի ձևն ստանալուց հետո էլ, հետեւելով Ա լծորդութեան ա տիպարին, դարձել է կանոնավոր կերպով տարեցի և այլն։

5. Գալ բայը նույն է գրաբարի հետ միայն ներկայի, անկատարի և դերբայի մեջ, իսկ կատարյալում և հրամայականում բոլորովին տարբերվում է։ Դուրին է բացատրել հոգնակի հրամայական եկայք ձևը, որ համաձայն նախորդներին (կերայք, տարայք) դարձել է եկէք։ Եզակի հրամայական արի (սրանից էլ՝ արիք) ձևի բացատրութիւնը արդեն տրված է վերը։ Գատարյալի ձևափոխութիւնը եղել է հետեւյալ ձևով։ Հոգնակի Ա դեմքն է եկաք, որ պիտի տար աշխարհաբար եկանք, իսկ հոգնակի Բ դեմքն էլ դարձել էր եկայք, որ պիտի տար աշխարհաբար եկաք։ Այս երկուսի (եկանք և եկաք) ա ձայնավորը ազդեց մնացյալի վրա և նմանութեան օրենքով բոլորն էլ դարձան ա։

6. Երթալ նույն է գրաբարի հետ՝ ներկայի և անկատարի մեջ. իսկ կատարյալի, հրամայականի և դերբայների մեջ բոլորովին տարբերվում է։ Բայց տարբերութիւնը ձայնափոխութեան արդյունք է։ Գրաբարի չոքայ ձևը անսովոր է դարձել (գուցե այստեղ դեր ունի նաև չոքել ծովը դնել բայը)։ Հետին հայերենում մինչև իսկ ունենք հրամայական չո՛ք զոնա՛ (Վր. և վկ. Ա. 30, Բ. 260). ալելի ու չոքայ փոխանակվել է շատ ալելի սովորական գնալ բայի կատարյալով։ Գատարյալին հարակից են միշտ հրամայականն ու դերբայները, որոնք նույնպէս հեռանալով երթալ բայից, ստացել են գնալ բայի համապատասխան ձևերը։

7. Տալ բայը նախ է գրաբարի հետ ներկայի, անկատարի, եզակի հրամայական (տո՛ւրի, ներկա և անցյալ դերբայ (տուող, տուեալ > տվի)) ձևերի մեջ: Տարբեր են կատարյալը և հոգնակի հրամայականը: Այս վերջինը եզակի ձևի հետ (տո՛ւր) ճիշտ աչն հարաբերությունն ունի. ինչ որ դեմք բայի հրամայականը (դի՛ր, դի՛ք): Եվ ինչպես որ դի՛ք իբրև բոլորովին անարտահայտ ձև դարձավ դրի՛ք, նմանապես տո՛ւք դարձավ տվի՛ք, ուր հայտնի կերպով ևրևում են թե՛ տու արմատը և թե՛ -եք հոգնակի վերջավորությունը: Կատարյալի մեջ բոլոր ձևերն էլ՝ միավանկ լինելու պատճառով ստացել էին և նախահետվիվածը, ինչ որ վտարվել էր լեզվից: Կատարյալի հոգնակի Ա դեմքը (տուաք) գուրկ էր արդեն ալը հավելվածից և ավելի լավ էր պատկերացնում արմատը: Ահա այս ձևը ծառայելով իբրև նմուշ կամ օրինակ, Ա դեմքի տու ձևն էլ դարձավ տուի և սրա հետևությունք էլ՝ մյուս դեմքերը:

Տալ բայի քայքայումը շատ շուտ էր սկսած. ապառնի տուց ձևը աչնպիսի անսովոր վերջավորություն ուներ, որ կարծես թե հրամայական լինելու, ինչպես՝ բա՛ց, կա՛ց, լա՛ց. ուստի շուտով փոխեցին և դարձրին աացից (ինչպես՝ բացից, լացից, կացից), որ արդեն գործածական է Պղատ. օրին. 365:

Դ. ՊԱԿԱՍՏԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

Ա. Գրաբարի պակասավոր բայերից աշխարհաբարում կենդանի են միայն հետևյալ երկու բայերը.

1) Եմ, ես, է, եմք, եք, են. անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, չիք.

2) կա, որ խոնարհվում է՝

ներկ. կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան.

անկ. կայի, կայիր, կաք, կայինք, կայիք, կային:

Սրանցից առաջինը լրանում է լինել (ըլլալ) բայով, իսկ երկրորդը լինել (ըլլալ) կամ գտնվել բայով: (Սրա անորոշի տեղ գործածել կենալ բայը՝ ռամկաբանություն է. օրինակ՝ բայց գավաթին մեջ թույլի կեկալը (այսինքն՝ գտնվիլը) ոչ ոք գիտեր: Իսկ այս նույն իմաստով կա ըլլալ ձևը թրքաբանություն է (տե՛կ. var ol-maq, բատ Ալան., էջ 79):

Գրաբարի մյուս պակասավոր բայերից գոյցես Վարժեսա, Գուցե, մի՛ գուցե աշխարհաբարի մեջ գործ են անվում իբրև առան-

ձին բառ և նրանց նախավոր բայական ձևեր լինելը բոլորովին անղշալի է:

Բ. Միջին հայերենից ժառանգելով՝ աշխարհաբարը ունի պակասավոր բայերի մի երկրորդ խումբ, որ կազմվում է միևնույն բայի երկու տարբեր լծորդով թվուններից կամ տիպարից: Սրանք են՝

1. Ունիմ—ունենամ.

ներկ. ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին.

անկ. ունեի, ունեիր, ունեի, ունեինք, ունեիք, ունեին.

ստոր. ներկ. ունենամ, ունենաս, ունենա, ունենանք, ունենաք, ունենան.

ստոր. անկ. ունենալի, ունենալիր, ունենար, ունենալինք, ունենալիք, ունենալին.

կտր. ունեցա, ունեցար, ունեցավ, ունեցանք, ունեցաք, ունեցան.

հրմ. ունեցիր, ունեցե՛ք.

դերբ. ունենալ, ունեցած, ունեցել (= ունեցնր), ունեցող, ունենալու, ունենալիք:

2. Գիտեմ—գիտեմամ (գիտեմամ).

ներկ. գիտեմ, գիտես, գիտե, գիտենք, գիտեք, գիտեն.

անկ. գիտեի, գիտեիր, գիտեի, գիտեինք, գիտեիք, գիտեին.

կտր. գիտցա, գիտցար, գիտցավ, գիտցանք, գիտցաք, գիտցան (արևելահայ գրականում գործածական են այս ձևերը՝ ճիշտ ինչպես արևմտահայ գրականում: Բայց արևելահայ լեզվով պետք է ասել գիտեցայ, գիտեցար և այլն, որոնք սակայն սակավ են գործածական: Լավագույն է համարվում ասել իմացա, իմացար, իմացավ և այլն):

ստոր. ներկ. արևմտ. գիտնամ, գիտնաս, գիտնա, գիտնանք, գիտնաք, գիտնան=արևել. գիտեմամ, գիտեմաս, գիտենա, գիտենանք, գիտենաք, գիտենան.

ստոր. անկ. արևել. գիտենալի, գիտենալիր, գիտենար, գիտենալինք, գիտենալիք, գիտենալին=արևմտ. գիտնալի, գիտնալիր, գիտնար, գիտնալինք, գիտնալիք, գիտնալին.

հրամ. գիտցիր, գիտցե՛ք.

դերբ. գիտենալ (= գիտնալ), գիտեցող (= գիտցող) գիտեցած (= գիտցած), գիտենալու, գիտենալիք (= գիտնալու, գիտնալիք):

3. Կրճամ—կարճեմամ.

Ներկ. կրճամ, կրճաս, կրճա, կրճանք, կրճաք, կրճան.
 անկ. կրճալի, կրճալիր, կրճար, կրճալինք, կրճալիք, կրճալին.
 կտր. կրցա, կրցար, կրցավ, կրցանք, կրցաք, կրցան.
 հրմ. կրցիր, կրցե՛ք.

ստոր. ներկ. կարճեմամ, կարճեմաս, կարճեմա, կարճեմանք, կարճեմաք, կարճեման.

ստոր. անկ. կարճեմալի, կարճեմալիր, կարճեմար, կարճեմալինք, կարճեմալիք, կարճեմալին.

գերբ. կրճալ, կարճեմալ, կրցող, կրցած, կրցեր:

Ամբողջ այս բալը արևմտահայ ձևով է:

Արևելյան գրականում սովորական են միայն ստորադասական ներկա կարճեմամ... և ստորադասական անկատար կարճեմայի... ձևերը: Մնացյալի համար գրական լեզուն գործ է ածում կարողեմալ կամ կարող եմ բալերը: (Գավառական են ներկա՝ կարում, կարաս, կարա, կարաք, կարաք, կարաք, կատարյալ՝ կարացի, կարացիր, կարաց, կարացիք, կարացիք, կարացիք, կարացիք, նաև ներկ. կարում եմ, անկատար կարում եի և այլն: Այս բոլորը գրականում խոտելի են):

4. Ուզեմ—ուզեմամ.

Ներկ. ուզեմ, ուզես, ուզե, ուզենք, ուզեք, ուզեն.

անկ. ուզելի, ուզելիր, ուզեր, ուզելինք, ուզելիք, ուզելին.

կտր. ուզեցի, ուզեցիր, ուզեց, ուզեցինք, ուզեցիք, ուզեցին.

հրմ. ուզե՛, ուզեցե՛ք.

ստոր. ներկ. ուզեմամ, ուզեմաս, ուզեմա, ուզեմանք, ուզեմաք, ուզեման.

ստոր. անկ. ուզեմալի, ուզեմալիր, ուզեմար, ուզեմալինք, ուզեմալիք, ուզեմալին.

գերբ. ուզել=ուզեմալ, ուզող=ուզեցող, ուզած=ուզեցած, ուզեր=ուզեցեր, ուզելիք=ուզեմալիք, ուզելու=ուզեմալու:

Այս բալն էլ ամբողջապես գործածական է արևմտահայ գրականում: Նույնը ընդունված է նաև արևելահայ գրականում (կտր. նաև ուզեցա, հրմ. ուզի՛ր, Կերբ. ուզեցել):

5. Լվամ—լվեմամ.

ստոր. ներկ. լվեմամ, լվեմաս, լվեմալ, լվեմանք, լվեմաք, լվեման.

ստոր. անկ. վաճառի, վաճառիր, վաճառար, վաճառինք, վաճառիք, վաճառին.

կտր. վաճի, վաճիր, վաճ, վաճինք, վաճիք, վաճին.

հրմ. վաճ, վաճիք,

դերբ. վաճալ, վաճող, վաճած, վաճել, վաճալու, վաճալիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արեւելյան գրականին (բալի մի մասը Գ լծորդութեան բ տիպարով, ֆնացլալը՝ ա տիպարով): Իսկ արեւմտահայ գրականում ամբողջը կանոնավոր կերպով և միօրինակ խոնարհվում է Գ լծորդութեան ա տիպարով՝ լվալ ձևով:

6. Արժել — արժեցալ.

ներկ. արժեմ, արժես, արժե, արժենք, արժեք, արժեն.

անկ. արժեի, արժեիր, արժեր, արժեինք, արժեիք, արժեին.

կտր. արժեցի, արժեցիր, արժեց, արժեցինք, արժեցիք, արժեցին.

հրմ. արժեցիր, արժեցիք.

դերբ. արժել, արժենալ, արժող, արժեցած, արժելու կամ արժենալու, արժելիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արեւելյան գրականին.

7. Կեցալ — կալ.

ստոր. ներկ. կենամ, կենաս, կենա, կենանք, կենաք, կենան.

ստոր. անկ. կենալի, կենալիր, կենար, կենալինք, կենալիք, կենալին.

կտր. 1. կեցալ, կեցար, կեցավ, կեցանք, կեցաք, կեցան.

2. կացա, կացար, կացավ, կացանք, կացաք, կացան.

հրմ. կաց, կացիք (անսովոր է՝ կեցիր, կեցիք).

դերբ. կացող կամ կեցող, կենող, կացած կամ կեցած, կացել կամ կեցել, կենալու, կենալիք:

Այս խոնարհումը հատուկ է արեւելահայ գրականին, ուր կեցալ ունի «մնալ, ընկալիլ» իմաստը. բայց նաև ժկանգ առնել, դադարել գնալուց»: Ավելի սովորական են անց կեցալ, վեր կեցալ, ինչպես նաև զգուշ կեցալ ոճերի մեջ: Բայց առանձին գործածութեան դեպքում կատարաւոր լինում է առաջին ձևով (կեցա, դգուշ կեցա), իսկ ոճերի մեջ՝ կացա ձևով (անց կացա, վեր կացա):— Արեւմտահայ գրականում կա միայն կեցալ, որ խոնարհվում է բոլորովին կանոնավոր կերպով՝ Գ լծորդութեան բ տիպարի համեմատ (կենամ, կեցա, կեցիր, կեցած և այլն):

8. Յանկալ—ցանկանալ.

ներկ. ցանկամ, ցանկաս, ցանկա, ցանկանք, ցանկաք, ցանկան.

անկ. ցանկալի, ցանկալիր, ցանկար, ցանկալինք, ցանկալիք, ցանկալին.

կտր. ցանկացալ, ցանկացար, ցանկացա՛վ, ցանկացա՛նք, ցանկացաք, ցանկացան.

հրմ. ցանկացլիր, ցանկացէք.

ստոր. ներկ. ցանկանամ, ցանկանաս, ցանկանա, ցանկանանք, ցանկանաք, ցանկանան.

ստոր. անկ. ցանկանալի, ցանկանալիր, ցանկանար, ցանկանալինք, ցանկանալիք, ցանկանալին.

դերբ. ցանկացող, ցանկացած, ցանկացել, ցանկանալու, ցանկանալիք:

Հատուկ է արեւելյան գրականին. արեւմտահայ գրականում անսովոր է և համարվում է հնարան լեզու. օրինակ՝ Ռուսինյանի երգը՝ «Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա»: Արդի լեզվով ասվում է միայն փափաքիլ (իսկ ցանկալ կամ ցանկանալ պիտի նշանակեր բովանդակ ցանկութիւն ունենալ):

9. Երևիլ—երևալ.

ներկ. երևիմ, երևիս, երևի, երևինք, երևիք, երևին.

անկ. երևալի, երևալիր, երևար, երևալինք, երևալիք, երևալին.

կտր. երևացի, երևացիր, երևաց, երևացինք, երևացիք, երևացին.

հրմ. երևլիր, երևացէք.

ստոր. ներկ. երևամ, երևաս, երևայ, երևանք, երևաք, երևա՛ն.

ստոր. անկ. երևալի, երևալիր, երևար, երևալինք, երևալիք, երևալին.

դերբ. երևացող, երևացել, երևացած, երևալու, երևալիք:

Հատուկ է արեւելահայ գրականին, իսկ արեւմտահայ գրականում ունենք՝ ներկա երևիմ, երևամ, անկատար երևիի, երևայի, կատարյալ երևցա, հրամայական երևա՛, երևցի՛ր, երևացե՛ք, դերբալ երևցող, երևցեր, երևցած, երևնալու, երևնալիք, որոնք առանձնաբեր է երևնալ բաղից:

Ե. ԱՆԴԵՄ ԲԱՅԵՐ

Այտն., 81, սրանց հետ դնում է նաև պետք եմ, որի խոնարհլալ ձևերով էլ տալիս է հետևյալ օրինակները. պետք եմ երթալ, պետք եմ մտնել, պետք եմ հարցնել, պետք էիր տեղեկանալ:

և ալլն: Այս ձևերը, որ Վիեննայի Միլիթարյանները մինչև այսօր էլ գործ են ածում իրենց գրվածքների, և մինչև իսկ իրենց խոսակցության մեջ, իսպառ զրկած է գոլությունից թե՛ արևմտյան և թե՛ մանավանդ արևելյան գրականից: Բոլոր դեպքերումն էլ ասվում է, պետք է երթամ, պետք է մտնես, պետք է հարցնենք, պետք է տեղեկանալիս և ալլն: Իսկ եթե անհրաժեշտ է բալական ձև տալ, պետք է ասել՝ պարտավոր եմ երթալ, պարտավոր եմ մտնել, պարտավոր ենք հարցնել, պարտավոր էիր տեղեկանալ և ալլն:

Արևելյան գրականում սովորական է նաև կարիք կա (կարիք կա՛, կարիք չկա) փոխանակ ասելու պետք է: Այս ձևը արևմտյան գրականում անսովոր է: Ըստ Այտն., 81, հենքը գործածում էին կարիք բառը թե՛ իբրև անդեմ և թե՛ իբրև դիմավոր. *ինչպես՝* կարիք լինի որ ալլ աւելի տաս.— *կապի գետինն*, հանց որ կարիք լինիս ի կակղցընել (ծԲ դար):

Պիտի ձևի մասին իբրև անդեմ բալ՝ տես ստորև:

2. Բնության երևույթների համար, *ինչպես՝* ամօրեում է, փայլատակում է, որոտում է, ամպել է, ձյունում է կամ ձյուն է գալիս, կայծակին է տալիս (կայծակում է) և ալլն: Սրանք սակայն իսկական անդեմ բալեր չեն. հնապես նրանց ենթական երկնային ոգին կամ ալլ մի էակ էր. այժմ էլ կարող ենք ասել՝ ամպը որոտում է, երկինքը ամպել է: Իսկ եթե երկինքը կամ ամպերը լեզու առնեն, գոնե բանաստեղծության մեջ, այս բոլոր անդեմները դիմավոր պիտի դառնալին:

3. Կենդանիների ձայները համարվում են անդեմ կամ պակասավոր, որովհետև ըստ հարմարության գործածվում են եզակի կամ հոգնակի Գ դեմքով. *ինչպես՝* էջը զոռում է, առլուծը մռնչում է, կատուները մլավում են, կովը բառաչում է և ալլն: Բայց այս բոլորը սովորական բալեր են, որոնց ենթական էլ հայտնի է:

Օրինակ ֆրանսերեն *braire* «զռալ» բալը պակասավոր կամ անդեմ է համարվում, որովհետև գործածական է միայն Գ դեմքով. *ինչպես՝* il brait, ils braient, il braira, ils brairont, il brairait, ils brairaient. Բայց հին ֆրանսերենում *braire* նշանակում էր ռեղավել և գործածվում էր թե՛ մարդկանց և թե՛ անասունների համար: Ավելի ուշ հատկացվեց միայն էջին: Բայց զարմանալի է նաև նկատել, որ հայերենի մեջ նույնիսկ էջի զռալը խոնարհվում է նաև Ա և Բ դեմքերով. *ինչպես՝* Ի՜նչ ես զռում (նախատական՝ *ինչե՛ւ* ես լաց լինում ալդպես բարձրաձայն): Եվ հին հայկական առածն ասում է.

— Տերտեր, կարդա՛:

— Օրհնած, ես կզուամ (որ նշանակում է «ես էլ հենց քո ասածն եմ անում»):

4. Սովորական բայեր են, որոնք ըստ պատահման անորոշ ենթակա ունենալով՝ վերածվում են անդամ բալի՝ Օրինակ՝ ասվում է (կըսվի թե), կարծվում է (կկարծվի թե), գտնվում է (կգտնվի), ենթադրվում է (կենթադրվի թե), կլավի, թվում է, խոսվեց, ցնում է, հետևում է (կհետևի թե), պիտի զգուշացվի և ալլն՝ Ֆրանսերենում սրանք կազմվում են on անորոշ ենթակալով. ինչպես՝ on dit, on lit, on parle, on croit... Իտալերենում դրվում է նախադաս կամ հետադաս si. ինչպես՝ si dice, dicesi «ասվում է»։ si crede, credesi «կարծվում է թե»...

5. Կրակեց արատնայտություն ցույց տվող բայեր. ինչպես՝ հաճելի է, դուր է գալիս, պատահում է երբեմն, դժվարս է գալիս և ալլն... (այսպիսի բայերը իտալերենում անձնական դերանուններով են կազմվում. ինչպես՝ mi souviene «միտս է գալիս», ti rincresce «դժվարդ կգա»...):

6. Կրավորական բայերը «կարելի է» իմաստով (կրավորական բայ) գործ են ածվում իբրև անդամ բայ. ինչպես՝ կուտվի «կարելի է ուտել, ուտելի է», կխմվի, կերթցվի, կնստվեր «կարելի էր նստել», չի խաղացվիր, այսօր չի գործվիր, չի մտածվիր և ալլն:

Այտն. 81 ժան., ասում է, թե ունիմ, կամ, ընել (անել), գալ բայերը անդամ ձև չունեն. չի ասվում՝ կունուի, կկացուի, կկուեցաւ և ալլն, ալլ կուեցուի (ուեցեցաւ բալից), կըլուի (ըլաւ բալից). իսկ արեւելյան գրականում կարվի «կարելի է անել» սովորական է:

Այտն. անդ, ասում է նաև, որ իբր անդամ է գործածվում դրած է «կա, գոյություն ունի, ողջ է» իմաստով, իբր թարգմանություն թրք. durur բալի՝ Այժմ այսպիսի ձև չկա նույնիսկ արևմտյան գրականում:

Հնդկական քաշմիրի լեզվի մեջ կան մի քանի հատ անդամ բայեր, որոնք թեև թվով քիչ, բայց շատ գործածական են: Սրանք կազմվում են անցյալ դերբալից. օրինակ՝ asun «ծիծաղել» բալից osum «հնձանով խնդացված էր», այսինքն՝ «ես խնդացի» (Grier-son, հոմ. 8, մասն II, էջ 42):

ԷԱԿԱՆ ԿԱՄ ՕԺԱՆԴԱԿ ԲԱՅ

Էական կամ օժանդակ կոչվում են այն բայերը, որոնք օգնում են մյուս բայերի զանազան ձևերը կազմելու համար խոնարհման մեջ: Այսպես՝ երբ տեսնում եմ, գնացել եմ, տեսել ես, բերած կլինի, արանց մեջ եմ, եմ, կլինի բայերը էական կամ օժանդակ են, որովհետև միանալով գնում, գնացել, տեսել, լինած ձևերի հետ՝ կազմում են զնալ, տեսնել, լինել բայերի ներկան, գերակատարը, հարակատարը և այլն: Օրինակներից երևաց, որ էական կամ օժանդակ բայերը ընդհանրապես միանում են դերլայների հետ և նրանց հետ միասին կազմում են բայերի բաղադրյալ ժամանակները:

Ամեն մի լեզու համաձայն իր քերականական կազմության, կարող է ունենալ ավելի կամ պակաս թվով օժանդակ բայեր:

Օրինակի համար ճապոներեն լեզվի մեջ իբրև օժանդակ են գործածվում suru «անել», oku «գնել», šimau «վերջացնել», kuru «գալ» բայերը:

Մոնղոլերենի ալարական բարբառում օժանդակ են հմ «ներստել», уег «գալ», сѣо «երթալ», огхѣо «նետել» և այլն բայերը (Поппе, Алар. гов. 99):

Ըստ որում օժանդակ բայը օգնում է, ուրիշ խոսքով հեշտացնում է բայերի զանազան ձևերը կազմելը, ուստի ամենանախնական լեզուների մեջ էլ կարելի է գտնել օժանդակ բայ: Բուշմենները, որոնք հազիվ 1, 2, 3 թվերը գիտեն, ըստ Bleek (էջ 66) ունեն օժանդակ բայեր, որոնց նշանակության մեջ չի կարողանում թափանցել հնդինական. այսպես «երթալ» (որ կազմում է ապառնի), գուրս գալ, հեռանալ, գալ (ցուլց է տալիս, որ գործողությունը դեռ չէ սկսած):

Աֆրիկյան կիկոմի լեզվում (բանտու) kalla «մնալ, նստել» օժանդակով կազմում են անկատարն ու գերադասարը, իսկ mala «վերջացնել» օժանդակով՝ կատարվալը. ինչպես՝

no-mala ku-toa ժեծեցի

n-kalla ni-toa ժեծում էի

նստում էի ժեծում

(Velten, 16—17)

Միայն հնդկական մուսուլման լեզուն է, որ ոչ մի օժանդակ բայ չունի և բայի ամբողջ խոնարհումը կատարում է զանազան մասնիկներով: Սրանով տարբերվում է այս լեզուն մլոսներից և հատկապես Բիրոպական լեզուներից (Hoffmann, 114):

Նուբիերենը ունի 3 օժանդակ բայ (ն լինել, ner լինել, վերածվել, werden, nger «անել»): սրանք գոյականների, ածականների, դերանունների և թվականների հետ միանալով կազմում են «անվանական խոնարհում», ինչպես՝ beli «վատ», bella «վատ է», ken «լավ», kena «լավ է», šir «բան»—nan dare «ի՜նչ բան է», one-n «այդ իմ է», am-baganini-n «այդ իմ հորն է», ore-nta «երկուսն են լինելու», e-nde «այդ ես եմ», omi-e «ես բարկացած եմ», šil-i «նա թագավոր է», šil-mi «նա թագավոր չէ», ē kēnd-e «լավ եմ», e kenind-e «լավ չեմ», tē-n «սա մի կով է», tē-mi «սա կով չէ», šil-e-re «ես թագավոր պիտի լինեմ», šil-o-md-e «ես թագավոր չպիտի լինեմ» և այլն:

(Kauczor, 250—265)

Ֆիննական չերեմիս լեզվի օժանդակ բայերը, որոնցով կազմվում են բայի զանազան ժամանակներն ու ձևերը, հետևյալներն են.

kolten		աղարկեց
šukten	довел	հասցրեց
pətaren		վերջացրեց
šogalten	поставил	դրեց
šinden	посадила	նստեցրեց
purten	ввел	մտցրեց
koden	оставил	թողեց

Կրավորականք

kaen	пошел	գնաց
šan	достиг	հասավ
pəten	окончился	վերջացավ

šogalən	встал	կանգնեց
š.nč'in	сел	նստեց
puren	вошел	ներս մտավ
kodon	остался	նստեց

(Васильев, 37)

Աֆրիկյան կենդան (բանտու) լեզուն ունի զանազան օժանդակ բայեր, որոնք բայերին տալիս են նոր ածանցական իմաստներ. այսպես՝

մի բան անելու սկսել
 շանալ մի բան անել
 գնալ մի բան անելու
 մնալ
 լինել, դառնալ, վերածվել
 թողնել, ալլևա շանել
 վերջացնել մի բան
 դալ
 ուզել, կամենալ, համաձայնվել
 մի բան արագ անել
 ուզել, ցանկանալ
 գիտենալ, հասկանալ
 բարի, սիրալիք լինել
 մի բան անելու մեջ ղերջինը չլինել
 դժվարահաճ լինել
 ի վիճակի լինել, կարենալ
 մի բան անելու մեջ առաջինը լինել
 հոգնած լինել, հոգնել
 տեղել
 վերջացնել
 նույն բանը նորից անել, կրկնել

(Ittmann, 195)

Բիրմաներենը օժանդակ բայեր շատ ունի, որոնք միավանկ լինելով՝ ալն առավելությունն ունեն, որ հեշտությունը կցվում-միանում են բային և ստանում մասնիկի երևույթ. ահա ալդ բայերը-

pyu անել
 pyeng չսիրել, խորշել, ատել
 wun համարձակվել

ne մնալ
tat սովորած, վարժված է ալդ անել
ra ձեռք բերել
rit հետ մնալ (to remain behind)
mie, hmie պատահաբար անել մի բան
ka'i զժվար լինել
lway հեշտ լինել
at կամ ra „to be fit“
t'olk արժանի լինել
t'eng պատրաստ լինել, ուղենալ անել
ts'e պատճառել
tsan փորձել
myai շարունակել տեսականապես անել
le վարժված լինել անելու
un էլ ավելի (անել, տալ)
dün փոխադարձ բալ
tsa սկսել անել մի բան
poing կարողութուն կամ իրավունք ունենալ անելու մի բան
ret անողորմ լինել, զգացմունքից զուրկ լինել
lyet շարունակել անել
no, tsa no հավանաբար արնպես է լինելու, ինչպես ինքն է
մտածում (Latter, 153)

Օժանդակի կողմից հարուստ են թուրք-թաթարական լեզուները: Օրինակի համար, տաճկերենում իբր օժանդակ են ծառայում olmaq «լինել», itmek «անել», qalmaq «մնալ», buyurmaq «հրամայել», bulmaq «գտնել», gelmek «գալ», göstermek «ցույց տալ», çekmek «քաշել», görmek «տեսնել», bilmek «գիտենալ», sürmek «քշել» և արև:

Կազակ-կիրգիզ լեզվի մեջ ունենք՝ olmak «լինել», болmak «գտնել», турmak «կանգնել», барmak «գնալ», берmak «տալ», затmak «պառկել», отурmak «նստել», жүрmek «քայլել», кетpek «երթալ» և արև (Лантев, Матер. по Каз-кырг. яз., էջ 98):

Ուղբեկներենում օժանդակ բայերն են՝ yat-mak «պսոկել»։ ցույց է տալիս տրված բոլորին կատարվող մի գործողություն. օրինակ՝ okuy yatgan (ալս բոլորին) «կարդացող», yaz-may yatər-man «չեմ գրում» (ալս բոլորին):

demäk «ասել»։ ցույց է տալիս դիտավորություն, մտադրու-

թյուն. օրինակ՝ munə kələy desām **եկթե մտազիր լինեմ անելալս», uray desā «պիտի զարնեմ»:**

bermāk **«առաջ».** ցույց է տալիս հարատև շարունակություն. օրինակ՝ tūtūn čəka berādir **«ծուխը դուրս է գալիս»** (և դեռ շարունակում է դուրս գալ):

körmāk **«տեսնել».** ցույց է տալիս մի բան փորձել. օրինակ՝ sözlāšib kördim **«խոսակցել փորձեցի»:**

kelmāk **«դալ».** ցույց է տալիս ցանկություն. օրինակ. bar-gəmə keldi **«գնալ ուզեցի»** (=գնալս եկավ), barqəmə kelsā **«եկթե գնալ ուզեմ»** (=գնալս գա):

yazmak **«գրել».** ցույց է տալիս՝ քիչ մնաց, որ... օրինակ՝ ölä yazdem **«քիչ մնաց, որ մեռնեի», kala yazdə «քիչ մնաց, որ մնար»:**

turgan bolmak **«կանգնած լինել».** ցույց է տալիս ցանկություն, մտադրություն ե հնարավորություն. օրինակ՝ Mäskävdän ketä turgan boljak **«Մոսկվայից դուրս գալ ուզեցինք՝ կամ մեզ կարելի եղավ»:**

qalmaq **«մնալ».** ցույց է տալիս գործողության շարունակությունը առանց ենթակալի մասնակցություն. օրինակ՝ ešik açələb qaldā **«դուռը բացված մնաց»:**

bolmaq **«լինել».** ցույց է տալիս գործողության լրացումը, նպատակին հասնելը. օրինակ՝ men çay içib boldəm **«ես թեյ խմեցի»** (վերջացրի):

qoymak **«դնել».** ցույց է տալիս գործողության հաստատությունը, օրինակ՝ sözlänizni дәitärdä yazəb qoydəm **«ձեր խոսքերը տեղադրեցի»:**

barmaq **«երթալ».** ցույց է տալիս գործի շարունակությունը կամ հարատևությունը նույն ուղղությամբ. օրինակ՝ yəldan yəlgə yaxšəlanəb baradər **«տարուց տարի լավանում է»:**

ketmek **«երթալ».** ցույց է տալիս, թե գործողությունը հեռանում է խոսողից. օրինակ՝ bir somdan ašəb ketdi **«մեկ ուրբուց անցավ գնաց»:**

čəqmək **«դուրս գալ».** ցույց է տալիս գործողություն կատարելը՝ հասնելով իր վախճանին. pəlanəməznə bājārib čəqsaq **«մեր պլանները վերջացրինք»** (դուրս գանք):

yürmək **«քայլել».** ցույց է տալիս շարժում, տեղի փոփոխություն. օրինակ՝ hāmməgä körsätib yürädir **«բոլորին ցույց է տալիս»** (մեկից մյուսին տանելով):

yubarmaq *տուգարկել*», ցուլց է տալիս ուժգին կերպով կատարել և անցնել. օրինակ՝ pəlaṇnə aṣṣəṣ yubardəiar *տալանը գերազանցելն*» (Kissen, 138)

Յակուտերենի օժանդակ բայերն են.

er	մի բանով զբաղվել
olor	նստել
əl	վերցնել
is	գնալ
kebis	գցել, ավարտել
kel	գալ
kōr	նալել, փորձել
qāl	մնալ
tur	կանգնել
bar	հրթալ
kīr	մտնել
tagəs	դուրս գալ, ելնել
killer	մտցնել, ներս բերել
sət	պառկել
sərət	ման գալ
nler	տալ
kulu	տուր

(Ястремскоѣ, 205)

Թուրքական օլրոտերեն լեզվի օժանդակներն են՝ otur *չնդստել*», dʷūr *հերթալ*», tur *եկանգնել*» dʷat *պառկել*»:

(Тоцакова, 34)

Չուվաշերենի օժանդակ բայերը ավելի բազմաթիվ են. այսպես ունենք՝ պառկել (ընկած մնալ իմաստով. ցուլց է տալիս միշտ նույն վիճակը կրելը), առնել կամ վերցնել (ձեռք բերելու, ստանալու կամ մոտեցման իմաստով). տալ (ցուլց է տալիս, որ գործողութունը մեկի համար է կատարվում), ցուլց տալ, զցել, տանել, ապրել (այն է՝ մի բան միշտ անել, սովորութիւնն ունենալ անելու), երթալ (ցուլց է տալիս գործողութիւնն նպատակը), գալ, քայլել (մնալուն գործողութիւնն զանազան ուղղութիւնով), գնել, հեռանալ, երթալ, ուղարկել, նայել, դառնալ (լինել, վերածվել մի բանի), մնալ, թողնել, կանգնել, մտնել, մուծել, գիտցնել, նստել, դուրս գալ (ելնել), վերջանալ, վերջացնել, հանել, հասնել, հասցընել:

(Ашмарин, Матер., 310—20)

Հինգուստանի լեզվի մեջ իբրև զուտ օժանդակ են գործածվում ճուղի, լինել, գալ, մնալ, տալ, ուտել, ընկնել, ելնել, առնել, սկսել և բայերը. կան և ուրիշ բայեր, որոնք տե՛ս «Բայերի զանազան տեսակները» գլխում:

(Bonnerjea, 30. Thimm, 34—36)

Պարսկերենի մեջ էլ ունենք բազմաթիվ օժանդակ բայեր, որոնց ցանկը տալիս ենք ստորև, մի-մի օրինակով միասին.

Ներգործական և չեզոք կազմելու համար	
būdan	լինել—xasta būdan հիվանդանալ
kardan	անել—xasta kardan խոցել
farmūdan	հրամայել—karāmat farmūdan առաստձեռնել
āvardan	բերել—yād āvardan հիշել
dāštan	ունենալ—pur dāštan լցնել
nīmūdan	ցույց տալ—Iltifāt nīmūdan մեծարել
sāxtan	սարքել—tar sāxtan խոնավացնել
xōrdan	ուտել—sarmā xōrdan մրսել
zadan	զարնել—ḥarf zadan խոսել
burdan	տանել—farmān burdan հնազանդվել

Կրավորականների համար.

šudan	լինել	xānda šudan	կարդացվել
gaštan	լինել	nīmūdār gaštan	հալտնվել
gardīdan	լինել	pur gardīdan	լցվել
yāftan	գտնել	parvariš yāftan	կրթվել
giriftan	բռնել	qarar giriftan	հաստատվել
āmadan	գալ	ba šumār āmadan	համարվել
dīdan	տեսնել	ri'āyat dīdan	պատվվել

(Գեորգ զպիր, Բռ. պրս., 14)

Պետք է զանազանել իրարից օժանդակ բայերի այն տեսակները, որոնք միայն իբրև բայակերտ են գործածվում (օրինակ՝ հիվանդ լինել=հիվանդանալ) և այն տեսակները, որոնք գերբայնների հետ միանալով բայերի նոր ժամանակներ են կազմում (օրինակ՝ գնացած լինել, տեսած լինել): Պարսկերենի վերահիշյալ օժանդակների մեծագույն մասը առաջին կարգից է:

Հասոերենի մեջ էլ կան օժանդակ բայեր, որոնք գործ են ածվում մյուս բայերի իմաստը ճշտելու կամ զորացնելու համար: Այսպես են՝

ao	առնել, զերցնել	hai	տալ
pai	գնալ	vāi	պահպանել
mā	գալ	ao vāi	»
ao mā	բերել	sia	կորցնել
ao pai	տանել	vā	ասել
bōn	նալել	ōk	դուրս գալ
khūn	բարձրանալ	khao	մտնել
lon		yū	բնակվել

(Hospitalier, 193—203)

Մալալո-պոլինեզյան բոնտոկ-իգորոտ լեզվի մեջ կա 12 տեսակ օժանդակ բալ, որոնց մի մասը բալի մի որևէ եղանակը կամ ժամանակն է կազմում, մյուսները բալի զանազան տեսակներ են կազմում, Այսպես՝

ed պետք է որ. ստիպողական բալ
nget, ngin կարող է լինել որ. կասկածական բալ
ek, tek գնում եմ այսինչ բանը անելու
issa ցույց է տալիս 1) ապառնի գործողութիւն, 2) հրամայականի մեղմ տեսակն է
afus, ipčas ցույց է տալիս նոր կատարված մի բան
tsa հաճախ, անընդհատ կատարված գործողութիւն
kankani անմիջական ապառնի
kasin նորից, մեկ էլ անել նույն գործողութիւնը
sana շատ շուտով կատարել գործողութիւնը
čičiča գեռես շարունակել գործողութիւնը
čakasko հանկարծ անել գործողութիւնը
sumyaak gangkay միշտ միևնույն բանն անել:

(Seidenadel, 118—133)

Եվրոպական լեզուների մեջ օժանդակներով հարուստ է գանիերենը, ուր ունենք՝

have ունենալ
vaera լինել
ville ուզել
skulle պարտավոր լինել
maatte müssen
burde »
turde dürfen
faa müssen, bekommen

gide mögen
monne »
kunne können
lade թողնել
blive դառնալ, վերածվել
vorde » »

Գրեթե նույն դրությունը ներկայացնում է նաև շվեդերենը:

Գերմաներենի օժանդակներն են՝

haben ունենալ, sein լինել, werden դառնալ, լինել, wollen ուզենալ, sollen հարկ լինել, müssen պարտական լինել, können կարենալ, mögen կարելի լինել, dürfen կարող լինել, համարձակվել, lassen թողնել:

Անգլերենի օժանդակներն են՝

be լինել, have ունենալ, can կարենալ, may կարող լինել, shall հավանաբար պիտի, will ուզենալ, անշուշտ պիտի, must հարկ է որ, ought հարկ է որ, dare համարձակվել, do անել:

Ֆրանսերենի օժանդակներն են.

avoir ունենալ, être լինել, devoir պարտավոր լինել, aller գնալ, venir գալ, faire անել: Ֆրանսերենում aller «գնալ» ցույց է տալիս մի գործողութուն՝ որ քիչ հետո պիտի կատարվի (ինչպես՝ nous allons manger մենք քիչ հետո կուտենք, «իշտ ինչպես անգլերեն she is going to sing նա (իգ.) հիմա կերգի»), իսկ venir «գալ»՝ ցույց է տալիս մի գործողութուն, որ նոր է վերջացել (ինչպես՝ nous venons de manger հենց նոր կերանք վերջացրինք):

Եվրոպական լեզուների մեջ ընդհանուր տարածված և շատ առվորական օժանդակներն են՝ «ունեմ» և «լինեմ». առաջինը՝ ներգործականի համար և երկրորդը՝ չեզոք և կրավորական բայերի համար: Սրանով էլ կազմվում են բոլոր բաղադրյալ ժամանակները: Այսպես է նույնիսկ լեհերենը: Շվեդերենը այդ երկուսից ընդհանրացրել է «ունեմ» օժանդակը՝ թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք և թե՛ կրավորակերպ չեզոք բայերի համար, ըստ որում կրավորականը առանձին վերջավորութուն ունի. ինչպես՝

jag har älskat ես ունեմ սիրած

jag har älskats ես ունեմ սիրված

jag har beklagat mig գանգատվեցի (=ֆրանս. je me suis plaint):

Ընդհակառակը լեթթերենը չգիտի «ունեմ» բայը և գործածում է միայն «եմ» էականը: Այսպես էլ չեխերենում, ուր բայերի բաղադրյալ ձևերը կազմվում են «եմ» էական բալով, որ դրվում է բայից հետո՝ ճիշտ հայերենի պես («եղած եմ» և ոչ թե «եմ եղած», ինչպես ունեն ֆրանսերենը, գերմաներենը, անգլերենը և այլն):

Օժանդակների մի մասը իրապես օժանդակ կամ էական է, ինչպես «եմ» և «ունեմ», որոնք ծառայում են կազմելու բայերի բաղադրյալ ձևերը: Մյուսները գործ են ածվում կազմելու բայերի նորանոր առումներ և մանավանդ ոճեր կամ ասացվածքներ: Այսպես, օրինակ՝ թուրքերեն.

göstermek «ցույց տալ» — ri'ayet göstermek «հարգանք ցույց տալ, հարգել»

çekmek «քաշել» — zarar çekmek «ֆուսս քաշել, ֆուսսվել»

görmek «տեսնել» — eylik görmek «բարիք տեսնել, մեկի բարիքը վայելել

sürmek «քշել» — 'Ömr sürmek «կյանք քշել կամ վարել» = ապրել»

bilmek «գիտնալ» — yazabilmek «կարող լինել գրել»:

կաղակ-կիրդիզ լեզվով՝

bilip turur «այժմ նա գիտի» (իրապես «կանգնած է և գիտե», որ հիշեցնում է հյ. կայ և մնայ = կմնա):

Մյուս օրինակները տե՛ս վերը:

Հայերենի լավագույն օժանդակ բայն է եմ, որ ծագում է հնիւ. ēsmi ձևից լվերջին i ձայնավորի անկումով և m ռնգալիւնից առաջ s-ի անկումով, որ ընդհանուր կանոն է (հմմտ. *oms > հյ. ուս): Երկրորդ դեմքն է ես, որ ծագում է հնիւ. *esi-ից = հն. ēī, սնս. asi. բայց որովհետեւ s երկու ձայնավորների մեջ ընկնում է, ուստի Մելեն ենթադրում է կրկնավոր s-ով ձևը՝ essi, որ համապատասխան է գալիս հ. լատ. ess և հոմերյան εἶσαι ձևերին (Esquisse, 118): Եզակի Գ դեմքն է ե, որ ծագում է հնիւ. ēsti ձևից՝ i վերջահանգ ձայնավորի կորստով և s, t բաղաձայնների անկումով: Նույն վիճակին հասել են նաեւ ֆրանսերեն est և պրս. āst. — ֆրանս. est ըստ գրության պահում է s և t բաղաձայնները, բայց հնչվում է միայն e. Նմանապես պրս. āst գրականում պահել է նույն երկու բաղաձայնները, իսկ ժողովրդական բարբառով հնչվում է ä. «Բվ է» լինում է ֆրանսերեն qui est (ki-e) ե ճիշտ նույն ձևով Ժղ. պրս. ki e:

Ընդհակառակը բելուջերենը զարգացնելով նույն ast ձևը,

կազմել է նոր էական բալ. *astān* (*հս*) *հմ*, *astūn* (*մհնք*) *հնք*, *astaban* *էի*, *astabūn* *էիսք* և *ալլն*:

(Gilbertson, 77)

Հին հայերենի օժանդակ բաղերն են *եմ*, *լինիմ* և *եղանիմ*, որոնք խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

Սահմանական եղանակ

Ներկա

<i>հմ</i>	<i>լինիմ</i>	<i>եղանիմ</i>
<i>հս</i>	<i>լինիս</i>	<i>եղանիս</i>
<i>է</i>	<i>լինի</i>	<i>եղանի</i>
<i>հմք</i>	<i>լինիմք</i>	<i>եղանիմք</i>
<i>էք</i>	<i>լինիք</i>	<i>եղանիք</i>
<i>հն</i>	<i>լինին</i>	<i>եղանին</i>

Անկատար

<i>էի</i>	<i>լինէի</i>	<i>եղանէի</i>
<i>էիր</i>	<i>լինէիր</i>	<i>եղանէիր</i>
<i>էր</i>	<i>լինէր</i>	<i>եղանէր</i>
<i>էաք</i>	<i>լինէաք</i>	<i>եղանէաք</i>
<i>էիք</i>	<i>լինէիք</i>	<i>եղանէիք</i>
<i>էին</i>	<i>լինէին</i>	<i>եղանէին</i>

Կատարյալ

		<i>եղէ</i>
		<i>եղեր</i>
		<i>եղև</i>
(<i>չուսի</i>)	(<i>չուսի</i>)	<i>եղաք, եղեաք</i>
		<i>եղէք</i>
		<i>եղեն</i>

Հաբակատար

	<i>լեալ հմ</i>	<i>եղեալ հմ</i>
	<i>լեալ հս</i>	<i>եղեալ հս</i>
	<i>լեալ է</i>	<i>եղեալ է</i>
(<i>չուսի</i>)	<i>լեալ հմք</i>	<i>եղեալ հմք</i>
	<i>լեալ էք</i>	<i>եղեալ էք</i>
	<i>լեալ հն</i>	<i>եղեալ հն</i>

Գերակատար

	լեալ էի	եղեալ էի
	լեալ էիր	եղեալ էիր
	լեալ էր	եղեալ էր
(չունի)	լեալ էաք	եղեալ էաք
	լեալ էիք	եղեալ էիք
	լեալ էին	եղեալ էին

Ապառնի

	—	եղէց
	լիցիս, լիցես	եղիցիս, եղիցես
	լիցի	եղիցի
(չունի)	լիցուք	եղիցուք
	լիշիք	եղիշիք
	լիցին	եղիցին

Հրամայական եղանակ

հր	լեր	—
	լիշիր	եղիշիր
	լինիշիր	—
երուք	լերուք	եղերուք
էք	լիշիք	եղիշիք
	լինիշիք	—

(Արգելական)

մի լինիր	մի եղանիր
մի լինիք	մի եղանիք

Ստորադասական եղանակ

Ներկա

իցեմ	լինիցիմ	եղանիցիմ
իցես	լինիցիս	եղանիցիս
իցէ	լինիցի	եղանիցի
իցեմք	լինիցիմք	եղանիցիմք
իցէք	լինիցիք	եղանիցիք
իցեն	լինիցին	եղանիցին

Աճցյալ

	լեալ իցեմ	եղեալ իցեմ
	լեալ իցես	եղեալ իցես
	լեալ իցէ	եղեալ իցէ
(չունի)	լեալ իցեմք	եղեալ իցեմք
	լեալ իցէք	եղեալ իցէք
	լեալ իցեն	եղեալ իցեն

Դերբայներ

անորոշ	անորոշ	լինել	եղանել
ներկա		---	---
անցյալ		լեալ, լիետլ	եղեալ
ապառնի		լինելոց	եղանելոց

Դիւանաբաններ.

1) Այս երեք բայերն էլ պակասավոր են, մեկը քիչ, մյուսը շատ. և իրար տեղ գործածելով պակասները լրացնում են: Ամենից պակասավորը եմ էականն է, որի կատարյալն է եղե, ապառնին եղեց, որոնք եղանիմ բայի ձևերն են:

2) Եմ բայի հրամայական ձևերը գործ են ածվում միայն ողջ բառի հետ. այսպես ո՛ղջ եր, ո՛ղջ եք կամ ո՛ղջ եյուք, որոնք նշանակում են ռոյջ եղի՛ր, ողջ եղէ՛ք: Սա նշան է, որ սրանք բայի հնազույն ձևերն են, որոնք հետո գործածութիւնից ընկել են և մնացել են միայն ողջ եր... դարձվածքի մեջ:

3) Էական բայի իբրեւ անորոշը կա ել ձևը, բայց հետին է և Ե դարում չի գործածված: Հոլովյալ ձևերն են՝ ելոյ, ելով, ելոց:

4) Եղանիմ բայի այն ձևերը, որոնք կազմված են -ան- միջամասնիկով, ընտիր հայերենում չեն գործածվում. այսպես են՝ եղանիմ, եղանեի, մի՛ եղանիք, եղանիցիմ, եղանել, եղանելոց, որոնց տեղ սովորական են լինիմ բայի համապատասխան ձևերը:— Կատարյալ եղե և ապառնի եղեց ձևերի տեղ կա նաև գործածված եղայ, եղայց (Չալիս., 354), բայց սրանք անսովոր են: Հին և հարազատ ձևն է եղե, որի վերջավորութիւնը իբրեւ կատարյալի Ա դիմքի՝ միակն է հայերենում: Կանոնավորելու համար ավելացրին սովորական այ վերջավորութիւնը, որով ստացվեց եղեայ միջին ձևը (գործածված է Վրք. հց. ա. 64?), այս էլ հետո դարձավ եղայ:

5) Շատ հետաքրքրական է եմ էականի իցիւ ձևը, որը եզա-

կի Գ դեմք է միայն և որի մյուս դեմքերը պակասում են: Ըստ Չալիս., 381 յայտնապես իցի ստորադասականին անկատարն է: Միանալով ուրիշ բայերի անցյալ դերբային՝ կազմում է իբր ստորադասական գերակատար: Սրա մեսրոպյան օրինակներն են՝

Ջալս ասացեալ իցիւ՝ թէ զՍամուէլ հանէր (կինն վհուկ):

Խնդրեալ իցիւ քո գոնեալ՝ թէ զի մեռուցից զՍաւուղ և ոչ զի կեցուցից զՍամուէլ (Նփր. թգ.):

Դոնեալ թէ ոչ ասացեալ իցիւ՝ եթէ Տէր անց հեռացաւ լինէն:

Թէ ինքն լանձնէ իմաստութիւն ոչ ունէր, գէթ յարարիչն նախեցեալ իցիւ՝ ուսանել ի նմանէ զարուեստն (Նգն.):

Եթէ վասն ողորմութեան արար զոր արարն, պահեալ իցիւ զգալուստ որդւոյն իւրոյ մինչև ի վախճան տշխարհի և ապա առաքեալ (Նգն.):

(ՆՀԲ և Չալիս., 380):

Այս վկայութեանց մեջ ասացեալ իցիւ նշանակում է «ասելու էր», նայեցեալ իցիւ «նայելու էր, նալած լինէր» և ալլն:

Ավելի ուշ իցիւ փոխեց իր իմաստը և դարձավ «երանի թէ».

Աղևքսանդրէ, իցիւ թէ էիր և դու իմ որդի, զի քե արանց իշխէի (Պտմ. Աղեքս.):

Իցիւ ալն բարեբաստութիւն, լորժամ բազմազան անուշահոտ լուսակօք զարդարէի (Պիտ.):

Այս նշանակութեամբ է գործածվում այսօր էլ մեր լեզվում.

Ինչպես՝

Այլ ոչ, անդուժ, եթե տվեր մեկուն սեր,

Իցիվ թ' անոր գերեզմանին քարն լինիմ...

(Պ. Դուրյան)

Ուշ ժամանակի և հատկապես հունաբան դպրոցի գլուտն է ստորադասական անկատարի իցիի, իցիի, իցիք... ձևը, որ մտել է նաև մեսրոպյան գրութեանց մեջ՝ հետին գրիչների ձեռքով.

Ինչպես՝

Ջի դու քեզէն իմասցիս թէ զինչ իցէր՝ որով ծածկեալ էր երկիր (Չալիս., 380):

Վերի բացատրութիւններից երևաց, որ իսկական էական բալն է գրաբարում եմ. իսկ լիցիմ և եղացիմ բուն չեզոք բայեր են, որ օժանդակում են նրան, և նույնիսկ սրանց խոնարհման մեջ եմ բալը դեր ունի. այսպես՝ հարակատար՝ լեալ եմ, եղեալ եմ, գերակատար՝ լեալ էի, եղեալ էի, ստորադասական անցյալ՝ լեալ իցեմ, եղեալ իցեմ:

Ոսկալն ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, նույնպես և գրաբարում կան մի իւումբ ուրիշ բայեր, որոնք իբրև օժանդակ գործ են ածվում զանազան ոճեր և ասացվածներ կազմելու համար: Այսպես են առնել, հարկաճել, ածել, տալ, տանել, բերել, ունել և ակն. օրինակ՝ պաշտօն տանել, սպաս տանել, խնամ տանել, փոխ տանել. զղէմ ունել, շնորհ ունել, խնամ ունել, զլալ հարկանել, լարտասու հարկանել, գան հարկանել, հուր հարկանել, բուռն հարկանել, ծափս հարկանել, ոտն հարկանել, ձեռն լանձին հարկանել, ի միս առնուլ, պատասխանի ունել, պատասխանի տալ, ժանօթս տալ, թոլլ տալ, տեղի տալ, ի վարձու տալ, աշխատ առնել, ալպն առնել, լանձն առնել և ակն և ակն, որոնց լիակատար թվումը բարանի գործ է:

Միջին հայերենում եմ, լիցիմ, եղանիմ օժանդակները շարունակում են իրենց գոյութիւնը, միայն եղանիմ կորցրել է շատ բան, նույնիսկ ներկա եղանիմ, որ արդեն և գարունն էլ գործածական չէր: Նրանից մնում են միայն կատարյալ եղայ և դերբայ՝ յղել, եղած:

Ահա սրանց խոնարհումը (Karst, 387).

Սահմ. ցերկ.	եմ	լինիմ, կու լինիմ
	ես	
	է	կու լինի
	ենք	
	էք	
	հն	
Անկ.	էի	լինէի
	էիր	
	էր	
	էաք	
	էիք	
	էին	
Կար.	—	— եղայ
Ապառ.	կու լինամ	
	կու լինաս	
	կու լինալ	
	կու լինանք	
	կու լինաք, -ալք	
	կու լինան	

Հրամ.	լեր	
	լիք (Սխուան, 9-րդ, տող. 10).	
Ստոր. ցերկ.	լինամ, լինիմ	
	լինաս	
	լինալ, լինի	
	լինանք	
	լինաք, -ալք	
	լինան	
Անկ.	լինալի	
	լինալիր	
	լինար, -ալր	
	լինալաք	
	լինալիք	
	լինալին	
Դերբ. անորոշ	լինալ	
» անցյալ	լել	եղել
		եղած

Այս տախտակից երևում է, որ եւմ Հական բայից պահպան է միայն ներկան և անկատարը. շնչված է ստորադասական ներկան (իցեմ), իսկ ստորադասական անկատար նորամուտ իցեի ձևը արմատ չէ բռնած: Սրանց փոխարեն լիցիմ բայից ստեղծվել են առանձին ստորադասական ներկալի և անկատարի ձևեր (լիցեմ, լիցեալի): Ավելացնենք նաև այն, որ Հական բայի ներկան, թեև ըստ գրության նույն է գրաբարի հետ, բայց ըստ հնչման տարբեր է.— գրաբարի մեջ ե-ով սկսվող ձևերը հնչվում էին պարզ e ձայնավորով (em, es, emi:’, ēn), իսկ կիլիկյան հայերենում նախաձայն ե դառնալով ye, այս ձևերը հնչվում էին yem, yes, yenk’, yen: Հոգնակի առաջին դեմքում գրվել էր ց՝ փոխանակ մ:

Եւմ այն բացառիկ բայերից է, որ ներկալում կու մասնիկը չէ ստացած: Բայց լիցիմ բայը ունի թե՛ լիցիմ և թե՛ կու լիցիմ ձևը (Karst, 386):

Արդի բարբառներում, միջին հայերենի օրինակով, օժանդակ բայը կազմված է եւմ, լիցիմ և եղացիմ բայերի խառնուրդով, մեկի պակասը լրացնելով մյուսով: Այսպես՝

Երևանի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, ա, էնք, էք, էն
անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին

ստոր. ներկ. ըլէմ, ըլէս, ըլի, ըլէնք, ըլէք, ըլէն (նաև՝ ըլնէմ
կամ ըլլէմ, ըլնէս, կամ ըլլէս և ալլն)

ստոր. անկ. ըլէի, ըլէիր, ըլէր, ըլէինք, ըլէիք, ըլէին (նաև՝
ըլնէի, ըլնէիր, կամ ըլլէի, ըլլէիր և ալլն)

կտր. էլա կամ էլամ, էլար, էլաֆ, էլանք, էլաք, էլան (Վա-
ղարշապատ)

հրմ. իլ (ըլի), էլէք, մի իլ (մի ըլի, մի ըլնի, մի ըլլի), մի
ըլնէք

դերբ. էլել, էլած, ըլնիլ (ըլնել, ըլլիլ, ըլիլ):

Սրանց մեջ նկատելի է ներկայի եզակի Գ դեմքի ա ձևը, որ
գտնում ենք ուրիշ բարբառներում էլ, ինչպես Բալադեա, Թալ-
րիզ, Քղիի գլուղներում և ալլուր:

Թիֆլիսի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին...

Շամախի բարբառ

սահմ. ներկ. ամ, էս, ա, անք, էք, ան (բայց երբ ձայնավորը
փափուկ է՝ ամ, էս, ան, անք՝ էք, ան)

անկ. ի, իր...

Աստրախանի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, ա, էնք, էք, էն

անկ. { իմ, իիր, էր, ինք, իիք, իին
էիմ, էիր, էր, էինք, էիք, էին

Ղարաբաղի բարբառ

սահմ. ներկ. ըմ, ըս, ա, ընք, ըք, ըն

անկ. ի, իր, ար. ինքլ, իքլ, ին

կար. իլա, իլար, իլավ, իլանք, իլաք, իլան

հրմ. իլ, ինիլ մըէր, իլէք, ինիք վըէչ, ինիլ մըէք

ապռ. կինիմ, կինիս, կինի, կինինքլ, կինիքլ, կինին

» ինըլական ըմ, ըս, ինըլացուք ըմ, ըս...

անց.

» ինըլական ի, ինըլացուք ի, իր...

ստոր. ներկ. ինիմ, ինիս, ինի, ինինքլ, ինիքլ, ինին

դերբ. ինող, ինըլական, ինըլացուք, ինիլ, ըլած, ըլալ:

Նոր-Ձուղայի բարբառ

սահմ. ներկ. ամ, աս, ա, անք, էք, ան
անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին:

Սահմանական ներկայի հոգնակի Բ դեմքը Դավրեժ և Մեծ-Մելիքան թաղերում ունի եք ձևը. բայց ուրիշ թաղեր (ինչպես Չարսու և Գոչեր) ունեն անք, որով սկզբից մինչև վերջը ա ձայնավորը ընդհանրացած է լինում. այսպես է նաև Հին-Ձուղայում և Աստապատում:

կտր. լելա, լելար, լելավ, լելանք, լելաք, լելան
հրմ. լելիր, մի լելնել, լելէք, միք լելնել
ստոր. ներկ. լելնեմ, լելնես, լելնի, լելնենք, լելնէք, լելնեն
անկ. լելնի, լելնիր, լելնէր, լելնինք, լելնիք, լելնին
դերբ. լելնել, լելնում, լելէլ, լելած, լելնելու:

Ագուլիսի բարբառ

սահմ. ներկ. ըմ, ըս, ա, ըք, ըք, ըն
անց. անկ. ըմ նէլ, ըս նէլ, ա նէլ, ըք, նէլ «էինք, էիք», ըն նել:

Սահմանական ներկայի եզակի Գ դեմքը ա ձևով գործածական է այն ժամանակ, երբ նրա նախորդ բառը վերջանում է ծանր ձայնավորով. հակառակ պարագային գանում ենք ու Բացառաբար ո՞ւնչ «ի՞նչ» բառից հետո ասվում է ո՞ւնչ ա «ի՞նչ է»: Այս բառի բոլոր ձևերն էլ անշեշտ են և շեշտը դրվում է միայն նախորդ բառի վրա:

Մնացյալ ժամանակները լրացվում են ե՛լիլ «լինել» բայով, որ խոնարհվում է կանոնավոր կերպով:

Ծանոթ.— Էլիլ «լինել» բային իբրև հոմանիշ ունենք հետևյալ ժամանակները.

ապռ. նիլ ըմ, նիլ ըս, նիլ ա, նիլ ըք, նըլ ըն «լինիմ...»:

ստոր. նոմ, նոս, նո, նոք, նոն, «լինիմ...»:

հետաքրքրական է նկատել, որ նոն ձևը, որ հոգնակի է, գործածական է նաև իբր եզակի, «լինի» նշանակութամբ. ասվում է նաև ընում, ընոս, ընո, ընոք, ընոն:

ստոր. անկ. նոմ նէլ, նոս նել, նո նել «լինէի...»:

Մարաղայի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, ը, ինք՝, իք՝, ին

անց. անկ. իմ էր, իս էր, էր, ինք՝ էր, էք՝ էր, ին էր:

Մնացյալ ժամանակները լրացվում են լինել > ընել բայի ձև-
վերով. այսպես՝

ստոր. ներկ. ըլիմ, ըլիո, ըլւ, ըլինք, ըլիք, ըլին:

կտր. լելամ, լելար, լելավ, լելանք, լելաք, լելան.

հրամ. լիլ, լիլէք.

դերբ. լելիր, ըլած, ըլող, ըլողու:

Կատարյալի ձևերը և հրամայականի հոգնակին ունեն կրկին
ձև՝ նախադոր յ ձայնով և առանց այդ հավելվածի: Այս բանը առաջ է
եկել հետեյալ ձևով: Ել իբրև միավանկ՝ դարձել է յիլ. մյուս բո-
լոր ձևերը իբրև բազմավանկ՝ չեն ստացել յ հավելվածը. բայց հե-
տո ազդվելով հրամայականից՝ առել են մի նորամուտ յ: Հրամա-
յականի եզակին իլ ձևով չի գործածվում, բայց կա հոգնակի իլէք,
մանավանդ արգելականում (մի՛ իլէք):

Խոյի բարբառ

կտր. ըլամ, ըլար, ըլավ, ըլանք, ըլաք, ըլան (Սամաղար գյու-
ղում՝ իլա, իլար, իլաֆ, իլանք, իլաք, իլան).

դերբ. ըլիր, ըլած, ըլել:

Վանի բարբառ

ներկ. եմ, ես, ի, ենք, էք, են

անկ. ի, իր, էր, ինք, իք, ին:

Ոգմիի բարբառ

ներկ. իմ, իս, ի, ինք, իք, ին

անկ. է, էր, էր, էնք, էք, էն:

Կիլիկիայի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, էք, ին

անկ. ա, ալ, էլ, աք, աք, ան, կամ՝ ան, իլ, էլ, օնք (ընք) անք,
ան. (առաջին շարքը ծանր ձայնավորով վերջացող բա-
ռերի կողքին, երկրորդը՝ թեթև ձայնավորների հետ):

Սվեդիայի բարբառ

ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անկ. էր է, էր, իր, էր ինք, էր իք, էր ին.

(Ֆացյալը լրանում է լինել > ընելի բայից):

Կարճ բարբառ

Ներկ. էմ, էս, է, էնք, էք, էն.

անկ. էի, էիր, էր, էինք, էք, էին.

(Ֆեացալը լրանում է ըսի (Ախց., Ախք.), էղնել (Լեն.)
բալով), ինչպես՝

Լեցիական

ստոր. ներկ. էղնիմ, էղնիս, էղնի, էղնինք, էղնիք, էղնին

ստոր. անկ. էղնէի, էղնէիր, էղնէր, էղնէինք, էղնէիք, էղնէին

կոր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան

հրմ. էղիւր, էղէք, մի էղնի, միք էղնի

դերբ. էղել (էղէ), էղնել:

Ախալքալաքի գավառական

ստոր. ներկ. ըլիմ, ըլիս, ըլի, ըլինք, ըլիք, ըլին

ստոր. անկ. ըլէի, ըլէիր, ըլիր, ըլէինք, ըլէիք, ըլէին

կար. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան

հրմ. մի ըլիր, մի ըլիք

դերբ. ըլիւ, էղած:

Տրապիզոնի բարբառ

Ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին:

Համշենի բարբառ

Ներկ. իմ, էս(ձ), իս(Մ), ո(ձ), է(Մ), ինք(ձ), իք(Մ), էք, ին.

անկ. էլը(ձ), էլի(Մ), էլի(ձ), էլիր, էլիք(Մ), էր, անքը(ձ),

անքը(Մ), էքը(ձ), էքը(Մ), էլնը:

Սուչավայի բարբառ

Ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անկ. էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին:

Նոր-Նախիջևանի բարբառ

սահմ. ներկ. իմ, իս, է, ինք, իք, ին

անց. անկ. էլի, էլիր, էր, էինք, էլիք, էլին

Մնացալը լրանում է՝ առնելով ըլալ բալից

ստոր. ներկ. ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան, կամ՝

նախավոր ը-ի անկումով՝ լամ, լաս, լա, լանք, լաք, լան

ստոր. անկ. ըլանի, ըլանիր, ըլար, ըլանիք, ըլանին
կամ՝ լանի, լանիր, լար, լանիք, լանին
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղիւր, էղիք
դերբ. էղած, էղիւ, էղող, ըլալու կամ լալու, ըլալիք կամ
լալիք:

Պոլսի բարբառ

սահմ. ներկ. էմ, էս, է, էնք, էք, էն
անց. անկ. էլի, էլիր, էր, էլինք, էլիք, էլին:
Մնացյալը լրանում է ըլալ բայից
ստոր. ներկ. ըլամ, ըլաս, ըլա, ըլանք, ըլաք, ըլան
անկ. ըլալի, ըլալիր, ըլար, ըլալինք, ըլալիք, ըլալին
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղի կամ էղիւր, էղէք. մըլլար, մըլլաք
դերբ. էղած, էղիւ, էղեր, ըլալ, ըլալիք, ըլալու:

Նվգոկիայի բարբառ

ստոր. ներկ. ըննամ, ըննաս, ըննա, ըննանք, ըննաք, ըննան
ստոր. անկ. ըննալի, ըննալիր, ըննար, ըննալինք, ըննալիք,
ըննալին
կտր. էղա, էղար, էղավ, էղանք, էղաք, էղան
հրմ. էղիւր, էղէք (էղիք), մի ըննար, մի ըննաք
դերբ. ըննալ:

Այժմ տալիս ենք օժանդակների զարգացման պատկերը մեր
բարբառներում.

Եմ էականի ներկան ամենից ավելի հարազատ ձևով պահված
է Պոլսի (նախաձայնը հնչելով է).

էմ, էս, է, էնք, էք, էն:

Հայտնի չէ ինչ պատճառով եզակի Գ դեմքի է ձևը դառնում
է ա. այս առաջին քայլը գտնում ենք Աստրախանի բարբառում,
որ ունի՝

էմ, էս, ա, էնք, էք, էն:

Նույնը գտնում ենք նաև ում ճյուղի ուրիշ զանազան բար-
բառների մեջ. այսպես՝ Նոր-Ջուղա, Ագուլիս, Ղարաբաղ, Շամա-
խի, և մինչև անգամ Երևան. իսկ կը ճյուղի բարբառներից նույնը
գիտե Տիատին (որի գաղութն է Բասարգեչար) (Բարբ., 146): Սա-

կախն ուրիշ բարբառներ, ինչպես են Տփղիս և Նոր-Նախիջևան՝ Է պահում են անփոփոխ, թեև մյուս դեմքերի մեջ փոփոխություններ մտցնում են: Այնուհետև այս աս ձայնը Ագուլիսի և մանավանդ Մարաղայի բարբառում, հպատակելով ձայնավորների ներդաշնակության օրենքին, ստանում է զանազան ձևեր (է, ի, իւ, ու), մինչև հասնում է ը ձևին:

Ավելի հետո ներկայի բոլոր մյուս ձևերի մեջ ձայնավորը դառնում է ի. այսպես են՝

Մրդ. ննիւ. Տփ. իմ, իս, ինք, իք, ին.

(Մարաղան պահում է միայն էք > էք):

Ինձ թվում է, թե ձայնավորի այս շրջափոխությունը մի որևէ ձայնական օրենքի արդյունք է, այլ անկատարի վերջավանկի ի ձայնավորի նմանողությունը է. այսպես՝

էի, էիր, —, էինք, էիք, էին

իմ, իս, —, ինք, իք, ին.

Ի ձայնավորն ստացվելուց հետո՝ ավելի ևս կրճատվելով՝ առաջ է եկել ը, որ գտնում ենք Ագուլիսի և Ղարաբաղի բարբառում.

ըմ, ըս, —, ընք, ըք, ըն:

Ներկա եզակի Գ դեմքի աս ձևն սկսում է ազդել մյուս դեմքերի ձայնավորի վրա և նրանք էլ վերածում իր երանգին: Առաջին հերթին հպատակում են ռնգականից առաջ գտնվածները. այսպես՝

Շմ. և Զդ. ամ, ամք, ամ եմ, ենք, ենք.

ավելի հետո մյուսներն էլ են ընկնում նույն ազդեցության տակ. այնպես որ թեև Շամախիում դեռևս ունենք Խա եմ, Խք եք, բայց Նոր-Ջուղայում աս, Խք. իսկ Նոր-Ջուղայի որոշ թաղերում, ինչպես և Հին-Ջուղա և Աստապատ, ձևափոխությունը հասել է իր վախճանին, և ամբողջ ներկան ունի աս.

ամ, աս, աս, ամք, ասք, ամ:

Անկատարի մեջ էլ գրաբարի պատկերը անփոփոխ պահում է Պոլսի բարբառը, և նրա հետ միասին Նոր-Նախիջևան, Տփղիս և այլն.

էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին:

Աստրախանի բարբառը այստեղ էլ առնում է առաջին քայլը և ի ձայնից առաջ Է դարձնում է ի. այսպես՝

իմ, իիր, էր:

Յրկնակի ի վերածվելով մեկի, ինչպես որ բնական էր, Երեւմանի, Զուղալի և Շամախիի բարբառներում գտնում ենք՝

ի, իր, էր, ինք, իք, ին.

միայն Ղարաբաղում ք փափկելով՝ ստանում ենք

ի, իր, ար, ինք, իք, ին:

Երկրորդ օժանդակ բայն է եղանիլ, որը Ե դարում արդեն սկսել էր գործածությունից վերանալ: Յիլիկյան հայերենում սրանից մնում էին միայն կատարյալը (եղայ) և երկու դերբայ (եղել, եղած): Բարբառները սրանից շատ ավելի հարուստ են, որովհետև ոչ միայն կատարյալը և դերբայները պահված են շատ տեղ (այսպես՝ Պոլիս, Եվդոկիա, Նոր-Նախիջևան), այլև հրամայականը (եղի՛ր, եղե՛ք), իսկ Լենինականի գավառականում, որ Գարնո բարբառի մի ճյուղն է, ունենք ներկա եղնիմ<գրբ. եղանիմ, անկատար եղնեի>գրբ. եղանեի, արգելական մի՛ եղնի, մի՛ք եղնի (<գրբ. մի՛ եղանիր, մի՛ եղանիք) և անորոշ դերբայ եղնել <գրբ. եղանել:

Կարևոր է նկատել այն ձևափոխությունը, որ բարբառները մտցրել են կատարյալի խոնարհման մեջ: Արդարև գլխաբարում կատարյալ եղե, եղեր, եղև, եղաք (եղեաք), եղեմ շատ անկանոն են. եղե և եղև ոչ մի ձևի չեն ենթարկվում. մյուսները հպատակվում են զանազան լծորդությանց: Աշխարհաբարը և բարբառները սկսած Յիլիկյան հայերենից կանոնավորել են ամբողջը և վերածել ավ լծորդության. այսպես ստացվել է եղայ, եղաք, եղաւ, եղանք, եղաք, եղան՝ ճիշտ ինչպես ունենք մեռայ, մեռաք, մեռաւ, մեռանք:

Բացի սրանից գրաբարը չունի այս բայի պարզ հրամայականը. կա լե՛ր, լիջի՛ր, լիցիջի՛ր, բայց միայն եղիջի՛ր: Աշխարհաբարը կազմել է նույն ոճով եղի՛ր, եղե՛ք, ինչպես մեռի՛ր, մեռե՛ք¹: Կանաև հրամայական եղի՛ք ձևը (ինչպես գտնում եմ «Անիծեալն», թրգմ. Մամուրյան, Զմյուռնիա, 1875, հտ. Գ, էջ 71, 73, խոհեմ եղիք... խոհեմ և ծածկապահ եղիք):

Երրորդ օժանդակ բայն է լիցիմ, որ շատ մեծ ձևափոխությունց է ենթարկվել բարբառներում:

¹ Եղանիմ բայի մասին առանձին հոդված ունի Մ. վրդ. Մաքսուդյանց, «Եղանիմ բայի կրած կերպարանափոխությունները», Արբու. 1916, էջ 247—253: Իր տեսությունները շատ տեղ չեն համապատասխանում մեր կարծիքին:

Ամենից հարազատ ձևը պահել է Ակնա բարբառը, որ լիցիլ
անորոշի տեղ ունի լընիլ, իսկ ստորադասական ներկան խոնարհում
է լընիմ, լընիս, լընի, լընիք, լընիք, լընից ձևով: Այս բոլորի մեջ
առաջին վանկի ի ձայնավորը կորել է Գ-ից առաջ, ճիշտ ինչպես
Պոլսի բարբառում շիցել զարձել է շեկ, շինեմ>շնէմ և այլն:

Այնուհետև մի փոքրիկ տեղափոխությունք լընիմ դառնում
է լընիմ կամ լընեմ (ինչպես ունի Երևանի բարբառը). սրա
մեջ Գ հետեւելով լ-ին՝ դառնում է ինքն էլ լ և ստացվում է լըլիմ,
լըլեմ. հետո էլ երկու լ-երը ի մի ձուլվելով՝ առաջանում է լըլեմ,
լըլիմ: Սրա համեմատ նաև անկատար՝ լըլեի>լըլեի>լըլի, անո-
րոշը՝ լիցիլ>լըլեի>լըլի>լըլի և այլն:

Ֆիլիկյան հայերենում տեսանք, որ ստորադասականի համար
ստեղծվել էր լիցամ, լիցայի ձևը՝ սահմանականի լիցիմ, լիցեի
ձևի դեմ, նույնիսկ անորոշը զարձել էր լիցալ՝ փոխանակ
լիցիլ: Այս երևույթը շարունակվեց բարբառների մի մասի մեջ և
ստացվեց նախ լըլամ, լըլայի, լըլալ: Այս ձևերին դեռ չեմ հան-
դիպել որևէ բարբառում, բայց նրանց գոյությունը հաստատ է:
Այս ձևը բաժանվեց հետո երկուսի. մի տեղ լ հետեւելով Գ-ին՝
զարձավ ինքն էլ Գ, որով լըլամ զարձավ լըլամ (այսպես է Եվ-
դոկիայի բարբառում) և մի տեղ էլ Գ հետեւելով լ-ին՝ զարձավ
ինքն էլ լ, որով լըլամ զարձավ լըլամ (այսպես՝ Պոլսի և այլն):
Այնուհետև երկու լ-երը միացան և ստացվեց լըլամ (Նոր-Նախիջե-
վան) և կամ նույնիսկ նախավոր ձայնավորը կրճատվելով՝ լամ
(Նոր-Նախիջեան):

Լիցիմ>լըլիմ ձևը ձայնափոխության մի ուրիշ ճանապարհ
էլ ունեւր. առաջին թույլ ձայնավորը (ը) հետեւելով շեշտյալ ի ձայ-
նավորին՝ պիտի դառնար ի, որով պիտի առաջանար *լիցիմ ձևը:
Այս ձևը անկախաբար չենք գտնում բարբառների մեջ այժմ կեն-
դանի, բայց նրա կատարյալն է իլա, իլաք... (հմմտ. հատնիլ—կա-
տարյալ հատա, հատաք...), որ գտնում ենք Ղարաբաղի բարբառում
և Սամաղար գյուղում, ինչպես որ լըլիմ ձևից էլ ունենք Սոլի բար-
բառում կատարյալ լըլամ, լըլաք..., անցյալ դերբալ՝ լըլիք, լըլած:

Նույն *լիցիմ ձևից կարող էին առաջանալ իլլիմ, իցցիմ կրճատ՝
իլիմ, իցիմ և լծորդության փոփոխությունք էլ՝ իլլամ և իցամ ձևերը:
Սրանցից իցիմ կենդանի է Ղարաբաղի բարբառում, ուր արտադրում է
զանազան բայական ձևեր (ինչպես՝ ստորադասական ինիմ, ապառնի

ինչընական ըմ, դերբայ ինօղ, ապառնի կինիմ, արգելական ինիլ մըէր և ալլն): Սրա անորոշ դերբայից է կազմված Ազլ. ապառնի ցիլ ըմ, իսկ ինձամ (կամ ընձամ) ձևից՝ Ազլ. ստորադասական ցում, ցումս..., բոլորն էլ նախածայն ի-ի անկումով: Հստ ալսմ Ղրբ. ինիլ և ալլն ձևերը ոչ թե կազմված են լինիլ ձևից՝ լ-ի անկումով, ալլ *իցիլ ձևից կրճատմամբ, իսկ Ազլ. ցեկ «եղած, լեալ» ոչ թե նույնպես լինիլ ձևից է որևէ անկումով, ալլ նույնիսկ գրաբարի անցյալ դերբայի լեալ ձևն է, որ մի կողմից ալիլ է Ղրբ. քլալ, լալ, և մյուս կողմից տարանմանություններ Ազլ. ցեկ:

Մնում է մեզ բացատրել յեկեմ ձևը, որ կազմում է Նոր-Ջուղայի բարբառի խոնարհման ամբողջ հիմքը, մասամբ էլ Մարաղայի, ինչպես նաև Երևանի, Ագուլիսի և Ղարաբաղի. ինչպես՝ Երև. կատարյալ էլա, էլաք, էլավ, հրամայական ի՛լ, էլե՛ք, դերբայ էլիլ, էլած, Ազլ. անորոշ էլիլ, Ղրբ. հրամայական իլ և ալլն: Սա ուրիշ բան չէ, եթե ոչ կամ եղանիլ բայի հնագույն մնացորդը, որ դեռ իր նախնական ղ (=լ) հնչումը պահել է (տե՛ս Արբտ. 1915, էջ 248) և կամ լինել, ըլնել, ըլլալ և եղանիմ ձևերի խաղաձևման արդյունքը:

Լինիմ բայի շատ անսովոր մի ձևն է ըլնեցամ, ըլնեցումս..., որ գտնում ենք Չհարմահալի բարբառում (Նոր-Ջուղայի գավառ). (տե՛ս Երեմյան, Չհրմհլի Ժղ. բնհս. 64): Այս ձևը լինիմ բայի նոր ստորադասականն է և կազմված է ալնպես, ինչպես՝ ունիմ—ունեցամ, գիտեմ—գիտեցամ և ալլն:

Աշխարհաբարը, օգտվելով գրաբարից և բարբառներից, ալսպես է կազմել իր օժանդակ բայի խոնարհումը.

Սահմանափակ եղանակ

Ներկա

լինում եմ	եմ	կըլլամ
լինում ես	ես	կըլլաս
լինում է	է	կըլլալ
լինում ենք	ենք	կըլլանք
լինում էք	եք	կըլլաք
լինում են	են	կըլլան

Անցյալ անկատար

լինում էի	էի	կըլլաի
լինում էիր	էիր	կըլլաիր

լինում էր	էր	կըլլար
լինում էինք	էինք	կըլլայինք
լինում էիք	էիք	կըլլայիք
լինում էին	էին	կըլլային

Կապարյալ

եղայ
եղար
եղաւ
եղանք
եղաք
եղան

Հարակաւար

եղել եմ,	եղած եմ	եղեր եմ,	եղած եմ
եղել ես,	եղած ես	եղեր ես,	եղած ես
եղել է,	եղած է	եղեր է,	եղած է
եղել ենք,	եղած ենք	եղեր ենք,	եղած ենք
եղել էք,	եղած էք	եղեր էք,	եղած էք
եղել են,	եղած են	եղեր են,	եղած են

Գերակաւար

եղել էի,	եղած էի	եղեր էի,	եղած էի
եղել էիր,	եղած էիր	եղեր էիր,	եղած էիր
եղել էր,	եղած էր	եղեր էր,	եղած էր
եղել էինք,	եղած էինք	եղեր էինք,	եղած էինք
եղել էիք,	եղած էիք	եղեր էիք,	եղած էիք
եղել էին,	եղած էին	եղեր էին,	եղած էին

Ապառնի Ա

կլինեմ	կըլլամ
կլինես	կըլլաս
կլինի	կըլլա
կլինենք	կըլլանք
կլինեք	կըլլաք
կլինեն	կըլլան

Ապառնի Բ

պիտի լինեմ	պիտի ըլլամ
պիտի լինես	պիտի ըլլաս
պիտի լինի	պիտի ըլլա
պիտի լինենք	պիտի ըլլանք
պիտի լինեք	պիտի ըլլաք
պիտի լինեն	պիտի ըլլան

Ապառնի Գ

լինելու եմ	ըլլալու եմ
լինելու ես	ըլլալու ես
լինելու է	ըլլալու է
լինելու ենք	ըլլալու ենք
լինելու եք	ըլլալու եք
լինելու են	ըլլալու են

Անցյալ ապառնի Ա

կլինեի	կըլլայի
կլինեիր	կըլլայիր
կլիներ	կըլլար
կլինեինք	կըլլայինք
կլինեիք	կըլլայիք
կլինեին	կըլլային

Անցյալ ապառնի Բ

պիտի լինեի	պիտի ըլլայի
պիտի լինեիր	պիտի ըլլայիր
պիտի լիներ	պիտի ըլլար
պիտի լինեինք	պիտի ըլլայինք
պիտի լինեիք	պիտի ըլլայիք
պիտի լինեին	պիտի ըլլային

Անցյալ ապառնի Գ

լինելու էի	ըլլալու էի
լինելու էիր	ըլլալու էիր
լինելու էր	ըլլալու էր
լինելու էինք	ըլլալու էինք

լինելու էիք	ըլլալու էիք
լինելու էին	ըլլալու էին

Հրամայական եղանակ

Ներկա

մի՛ լինիր	եղի՛ր	մի՛ ըլլար
մի՛ լինիք	եղէ՛ք	մի՛ ըլլաք

Անցյալ

թող լինեի	թող ըլլայի
թող լինեիր	թող ըլլայիր
թող լիներ	թող ըլլար
թող լինեինք	թող ըլլայինք
թող լինեիք	թող ըլլայիք
թող լինեին	թող ըլլային

Ստորագասական եղանակ

Ներկա

լինեմ	ըլլամ
լինես	ըլլաս
լինի	ըլլալ
լինենք	ըլլանք
լինեք	ըլլաք
լինեն	ըլլան

Անցյալ անկատար

լինեի	ըլլայի
լինեիր	ըլլայիր
լիներ	ըլլար
լինեինք	ըլլայինք
լինեիք	ըլլայիք
լինեին	ըլլային

Դերբայներ

Անորոշ՝	լինել		ըլլալ
Ներկ.		եղող	
Անց.	եղել	եղած	եղեր
Ապ.	լինելու		ըլլալու
	լինելիք		ըլլալիք

Ինչպես գրաբարում, նույնպես և բարբառներում և աշխարհաբարում կան նաև ուրիշ օժանդակ բայեր, որոնք գործածվում են հատկապես ոճաբանության մեջ: Դրանցից մի մասը զուգարկյալում է ուրիշ լեզուների օժանդակների հետ: Այսպես՝

Նստիլ.— Օրինակ՝ նստեր է՝ գիր կգրէ. Անի քաղաք նստեր կուլալ,=նստի՝ առասպելս կարկատէ. Եղն.— հմմտ. թրք. oturmuş yazā yazar «նստեր գիր կգրե»:

Ունիմ.— Գործածական է Պոլսի բարբառում և արևմտահայ գրականում. ինչպես՝ Ասանկ բան տեսած ունիմ.— Ասանկ կերակուր կերած չունէի.— Համապատասխանում է արեւելահայ բարբառների կալ ձևին. ինչպես՝ Այս տեսակ բան սկի տեսած կմա: Նույն է Ֆրանսերենի և ուրիշ եվրոպական լեզուների «ունիմ» օժանդակի հետ, բայց Ֆրանսերենի հետևությունքով չէ, այլ թուրքերենի, ուր ունենք նույնպես, օրինակ՝ gördüyün var mı? տեսած ունիմ=տեսած ես սկի:

Անել (արեւմտ. բնել).— Գործածվում է շատ տեսակ բառերի հետ և կազմում է բալ. ինչպես՝ հայհոյություն բնել «հայհոյել», տեղը բնել «տեղում բնական կարիքը հոգալ», ա՛յս բնել «հառաչել», գիր աքնել «կախարդել, հմայել» և այլն: Հատկապես գործածվում է օտար բայերի դերբայական ձևի հետ՝ հայածե խոնարհելու համար. օրինակ՝ ոռւսերենից՝ ժալիտ աքնել «տապալկել», թրք. խուռմիշ բնել «լարել (ժամացույցը և այլն)», լեջերմիշ բնել «ճարել, հարմարեցնել, հնարքը գտնել» և այլն և այլն. այսպես է նաև ճապոներենում, ուր չինարեն փոխառությունները խոնարհվում են suru «անել» օժանդակով:

Իմանալ.— Թավրիզի բարբառում գործածվում է իբր օժանդակ՝ ուրիշ բայերի հետ՝ «կարենալ» նշանակությամբ. ինչպես՝ Պսմ իմանքմ ուտել «չեմ կարողանում ուտել», նույն է Ֆրանսերեն savoir «գիտենալ», բայց նաև «կարողանալ». օրինակ՝ La Lituanie avait su résister à toutes les attaques «Լիտվանիան կարողացավ դիմանալ բոլոր հարվածներին»: Անշուշտ հետևողություն է թուրքերենի, ուր bil-mek «գիտենալ, իմանալ» բայը ժառանգում է իբր «կարողական» բալ:— Այս բալի տեղ նոր-նախիջևանի բարբառում գործ է ածվում քլալ, լալ «լինել» օժանդակը «կարենալ» նշանակությամբ: Գլուղացիք արդեն կրճալ բայը ջնջած են և նրա փոխարեն գործ են ածում քլալ. օրինակ՝ Բաճ հասկեցքքել գքլալի՝ քվոր «Կարող էի բան հասկացնել». Ուտելու գքլալ «Կարող ես ու-

տեղւոյ Գաղաքում թեւեւ հարեանալ ըստ կա (հինը գաբնալ, նորը գրնալ), բայց գործածական է նաեւ ըլալ ձևը:

Երբալ.— Յույց է տալիս եղած վիճակի շարունակութիւնը. գործածվում է միշտ Գ դեմքի հրամայականով. ինչպես՝

Քնած է.— Թող երթա քնի:

Գրում է.— Թող երթա գրի:

Կարիլ.— Նշանակում է դառնալ, վերածվել և գործածական է զանազան ոճերով. օրինակ՝ քար կտրել, ջուր կտրել, էջ կկտրէս. Հող կտրեցան, մոխիր դարձան իմ ծիրանի երազներս...:

Դառնալ.— Նույն ձևով կազմում է ոճեր. օրինակ՝ հող դառնալ, ջուր դառնալ, մարդ դառնալ և այլն, և այլն:

ԲԱՐԴԻ ԵՎ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Բայական ան բոլոր ձևերը, որ նկարագրեցինք նախորդ էջերում թե՛ գրաբարի, և թե՛ աշխարհաբարի մեջ, կոչվում են պարզ, ըստ որում բաղկացած են մի բառից:

Այժմ պիտի խոսենք բարդ և բաղադրյալ ժամանակների մասին:

Այս երկու բառերը հոմանիշ են և հարմար են բոլոր եվրոպական լեզուների, ինչպես նաև գրաբարի համար: Սրանց մեջ բալը, բացի պարզ ձևերից, ունի նաև այնպիսի ձևեր, որոնք կազմված են էական կամ օժանդակ բալի հարադրութլամբ և կոչվում են բարդ կամ բաղադրյալ: Այսպես՝ ֆրանսերեն *j'ai aimé* «սիրել եմ», գերմաներեն *ich bin gegangen* «գնացել եմ», անգլերեն *I have vashed* «լվացել եմ», գրաբար լուեալ եմ, տեսեալ եմ, տեսանելոց եմ և այլն:

Այլց աշխարհաբարում բալերը երկու տեսակ այսպիսի ձևեր ունեն. մի մասը կազմված է օժանդակ բալով (տեսել եմ, բերել էի), մյուս մասը զանազան բառերով (կու, կը (կ), պիտի, թող), որոնք նույն էական կամ օժանդակ բալերի ձևերը չեն, այլ ուրիշ անկախ բալերի մնացորդներ: Այս պատճառով, եթե եվրոպական լեզուների և գրաբարի այս կարգի ձևերը կարելի է անխտիր և հավասարապես կոչել բարդ կամ բաղադրյալ, աշխարհաբարում անհրաժեշտ է զանազանել երկու տիպերը: Առաջինները (օժանդակ բալով կազմվածները) կոչվում են բաղադրյալ, երկրորդները (բալերի մնացորդներով կազմվածները) կոչվում են բարդ:

Ստիպողական չէ, որ մի որևէ լեզվի կամ բարբառի մեջ գտնված բաղադրյալ մի ձև անհրաժեշտաբար ուրիշ լեզուների կամ

բարբառների մեջ էլ բաղադրյալ լինի: Օրինակ՝ անգլերենում շարունակական ներկա I am going ջգնում եմ» ձևը բաղադրյալ է, մինչդեռ նրա համապատասխան տաճկերեն gidiyoram ձևը պարզ է, իսկ պոլսահայ բարբառով կելթամ կոր ձևն էլ բարդ է:

Այսպես էլ մեր երկու գրական յեզուների և ժողովրդական բարբառների մեջ:

Ըստ այսմ մեր ներկա քննությանց մեջ էլ մենք պիտի հետեենք միայն ըստական ժամանակների ձևին կամ կազմության և ոչ թե իմաստին կամ նշանակության:

1. ԲԱՐԴ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Աշխարհաբարի և բարբառների մեջ գտնված բարդ ժամանակները 8 հատ են.

- 1) Սահմանական ներկա
- 2) Սահմանական ներկայի շարունակական
- 3) Սահմանական անցյալ անկատար
- 4) Սահմանական անցյալ անկատարի շարունակական
- 5) Ապառնի
- 6) Անցյալ ապառնի
- 7) Բարդ հրամայական
- 8) Բարդ հրամայականի անցյալը:

Ա. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱ

Միջին հայերենում գրաբարի ներկան ստորադասական ներկայի տեղն անցնելուց հետո, բուն ներկայի համար հնարվեց կու նախամասնիկով ձևը. կու սիրեմ, կու խօսիմ և այլն: Այս նորաձև ներկան տարածվեց ու սովորական դարձավ բովանդակ հայության մեջ: Այս ձևն է, որ շարունակում է իր գոյութունը մինչև այսօր էլ արևմտահայ (կը ճյուղ) կոչված բոլոր բարբառներում (հնչական թեթև փոփոխություններով), որոնցից էլ անցավ արևմրտյան գրականին:

Արդի բարբառներում 14 ձև է ստացած այս նախամասնիկը. այն է՝ կու, կը, գ'ու, գիւ, կ' գ', գա, գօ, գը, գի, քը, քու, քի, որոնք բոլորը ծագում են առաջին և նախնական կու ձևից: Նկատենք նաև, որ այս մասնիկը երբեմն բալից նախադաս է և երբեմն հետադաս:

Ամենաշատ տարածված ձևն է կը (արևմտյան հնչմամբ դարձած զը), ինչպես ունեն Մշո, Վանա և Ոգմիի բարբառները. օրինակ՝

Մշ. կը սիրիմ, կը տէսնիմ, կը սիրի, կը սիրին. Վն. կը թափիմ, կը թափես, կը թափէ, կը թափենք՝, կը թափեք՝, կը թափեն. Ոգմ. կը բիրիմ, կը խօսէլմ, կը տանէլմ և այլն. Վն. կը խաստանամ, կը խաստանաս, կը խոստանա, կը խաստանանք՝, կը խաստանաք՝, կը խոստանան:

Կը հետադաս է Կարնո և Բաբերդի բարբառներում. ինչպես՝

սիրէմ կը	սիրէնք կը
սիրէս կը	սիրէք կը
սիրէ կը	սիրէն կը

Կը մասնիկը հնչվում է զը և նախադաս գործ է ածվում Տիգրանակերտի, Մալաթիո, Խարբերդի, Երզնկայի, Մարաշի, Եղնուկիայի, Սվեդիայի, Ասլանբեգի, Պոլսի, Ռոտոսթոլի, Նոր-Նախիջևանի, Խրիմի և այլն բարբառների մեջ. այսպես՝

Պլ.	Սլք.	Խրք.	Սվեգ.
զը սիրէմ	զը փէրիմ	զը սիրիմ	զը սիրիմ
զը սիրէս	զը փէրիս	զը սիրէս	զը սիրիս
զը սիրէ	զը փէրէ	զը սիրա	զը սիրէ
զը սիրէնք	զը փէրինք	զը սիրինք՝	զը սիրինք
զը սիրէք	զը փէրէք	զը սիրէք՝	զը սիրիք
զը սիրէն	զը փէրէն	զը սիրէն	զը սիրին
Եվգ.	Ասլ.	ՆԱլո.	Ո.
զը սիրիմ	զը սիրիմ	զը լսիմ	զը սիրիմ
զը սիրէս	զը սիրէս	զը լսիս	զը սիրէս
զը սիրէ	զը սիրէ՝	զը լսէ	զը սիրէ
զը սիրինք	զը սիրինք	զը լսինք	զը սիրինք
զը սիրէք	զը սիրէ՝ք	զը լսիք	զը սիրէք
զը սիրէն	զը սիրին	զը լսին	զը սիրին

Կը մասնիկը (հնչվելով զը) Սեբաստիայում կարող է դրվել թի՛ նախադաս և թի՛ հետադաս, ինչպես՝

Հարցնէ՛ զը, ցըէ՛ զը կամ զը ցըէ՛:

Սահմանականի ներկա ժամանակը Սվեդիայի բարբառում կազմվում է ստորադասական ներկայի վրա ավելացնելով զը (<կը) նախամասնիկը. ձայնավորով սկսվող բառերի մոտ այս զը սղվե-

լուվ դառնում է գ. իսկ այն երևույթը. որ ուրիշ բարբառներում կա, որով միավանկ զամ, լամ, տամ բայերը ստանում են նույն մասնիկը, այստեղ ինքնին ջնջված է, ըստ որում այդ բայերը վերածված են ուգ'իլ, ուլիլ, դվիլ ձևերին:

Ահա չորս լծորդությանց բայերի սահմանական ներկայի պատկերը.

գը սիրիմ	գը խուսէմ	գը հոգզում
գը սիրիս	գը խուսէս	գը հոգզուս
գը սիրէ	գը խուսա	գը հոգզօ
գը սիրինք	գը խուսէնք	գը հոգզունք
գը սիրիք	գը խուստք	գը հոգզողք
գը սիրին	գը խուսէն	գը հոգզուն
գը թուղօմ	գը բողնիմ	գուղիմ
գը թուղօս	գը բողնիս	գուղիս
գը թուղօ	գը բողնէ	գուղէ
գը թուղօնք	գը բողնինք	գուղինք
գը թուղօք	գը բողնիք	գուղիք
գը թուղօն	գը բողնին	գուղին

Կը մասնիկը դառնում է գի և դրվում է բային նախադաս՝ Սուչավալի բարբառում. ինչպես՝

• գի սիրիմ	գի սիրինք
գի սիրիս	գի սիրիք
գի սիրէ	գի սիրին

Այս բարբառում գի մասնիկը ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ սղում է իր ի ձայնավորը. օրինակ՝

Լհ. գազադիմ

Լհ. գաղնամ եկաղամ (ցորենը)»

Լհ. գաբլիմ «կթողնեմ»

Հնգ. գ'ամիչնան աամաչում են»

Սչ. գուղիմ, գափսըմամ «կափսոսամ», գաբրի, գէրթամ, գըլա «կլինի»:

Ջարմանալի կերպով «արձակել, ընծայել, ընկերել» բայերը ձայնավորից առաջ չեն սղում գի մասնիկի ի ձայնավորը. այսպես՝

գի աջգ'ըրիմ, բի աջգ'ըրիմ

գի ընծալիմ «կծնիմ»

գի ընգէրիմ «կօգնեմ»

Այս երեք օրինակներն էլ պատկանում են լեհահայոց բար-
բառին (իսկ Հնգ. ունենք կի իշիմ «կհիշեմ»):

Սուղավայում գտնում եմ գուզիի ձեռիմ <կուղէի ծեծեմ ալի-
տի ծեծեի> ձեր, որ կարող է ընդհանուր հղած լինել նույն բար-
բառին: Ըստ այսմ՝

գուզէի ձեռիմ <կուզէի ծեծեմ
գուզէիս ձեռիս <կուզէիր ծեծես
գուզէր ձեռէ <կուզէր ծեծէ
գուզէինք ձեռինք <կուզէինք ծեծենք
գուզէիք ձեռիք <կուզէիք ծեծէք
գուզէին ձեռին <կուզէին ծեծեն
Այս բոլորը՝ ենթադրաբար:

Կը մասնակը հնչվում է գու և դրվում է հետադաս՝ Տրապի-
զոնի և Համշենի բարբառներում. ինչպես՝

Հմշ.	Համշենի	Տր.
պէրիմ գու	բ'էրիմ գու	սիրիմ գու
պէրիս գու	բ'էրիս գու	սիրիս գու
պէրա գու	բ'էրէ գու	սիրէ գու
պէրինք գու	բ'էրիք գու	սիրինք գու
պէրէք գու	բ'էրէք գու	սիրիք գու
պէրին գու	բ'էրին գու	սիրին գու

Համշենի բարբառում իւղոտիլ > յեղոգուլ բառը համարվում
է բաղաձայնող սկսվող և ներկան լինում է յեղոգիմ գու, Կարելի
չէ կրկնել մասնակը՝ ոչ կուտիմ կու ձեռով, ոչ կուզիմ կու, ոչ էլ
կուտում կու և այլն:

Մարաշի բարբառում ձայնավորների ներդաշնակության
օրենքի համաձայն դառնում է զը, գի, գու. ինչպես՝

գը գարթոմ «կը կարգամ»
գը զէնիմ «կը զարնեմ»
գի սիրիմ «կը սիրեմ»
գու խումիմ «կը խմեմ»

Դառնում է գիւ Ակնա բարբառում և դրվում է նախադաս-
ինչպես՝

գիւ խըրդիմ գիւ խըրդինք
 գիւ խըրդէս գիւ խըրդէք
 գիւ խըրդէ գիւ խըրդին

Ծանոթ.— Maxudianz, Le parler arm. d'Akn, էջ 86, 88
 և այլն դնում է ցւ, բայց ճանիկյան, Հնութ. Ակնայ, դնում
 է կիւ. օրինակ՝ էջ 292 հատվածում հաշվում եմ 7 կիւ. այս-
 պես՝ կիւ տամ, կիւ գայ, կիւ բերին, կիւ մնայ, կիւ տայ, կիւ
 քաշին, կիւ ծեծին: Երևի թաղային տարբերություն է, որով-
 հետև Մաքսուդյանի ուսումնասիրածը Ակնա վարի թաղի
 բարբառն է:

Դառնում է զօ Զելթունի բարբառի մեջ և դրվում է նա-
 խադաս. այսպես նաև Կյուրիների բարբառով: Կիլիկիայի (Զել-
 թուն) բարբառում ներկան կազմվում է զօ մասնիկով, եթե
 բայը սկսվում է բաղաձայնով. ինչպես՝

զօ սիլիմ «սիրում եմ», զօ բիլիմ «բերում եմ», զօ ձիձիմ
 «ծեծում եմ», զօ դիսնում «տեսնում եմ», զօ խաղօմ «խա-
 դում եմ», զօ հիշիմ «հիշում եմ», զօ նօմ «լցնում եմ»:

Միավանկ բայերը (զամ, լամ, տամ), որ ուրիշ բարբառնե-
 րում բացառություն կազմելով ներկայի կազմության ընդհանուր
 կանոնից շեղվում են, Զելթունի բարբառում ստանում են նույն-
 պես զօ մասնիկը, ինչպես՝ զօգօմ, զօղօմ, զօլօմ (նկատենք, որ
 այս երեք բայերն էլ բաղաձայնով են սկսվում):

Ձայնավորով սկսվող բայերը ներկայի կազմության համար
 երկու ձև ունեն.

ա) Մեծագույն մասամբ ստանում են բաղաձայններին հա-
 տուկ նույն զօ մասնիկը. ինչպես՝

իջանել—զօ իջնօմ
 առնուլ—զօ առնում
 անցանել—զօ անցնըմ
 ազատել—զօ ազադըմ
 աշխատիլ—զօ աշխադըմ
 անիծել—զօ անիձիմ
 անարգել—զօ անըլդիմ
 ուրախանալ—զօ ուլախնօմ
 օծել—զօ ուձիմ
 օրհնել—զօ ուլհնիմ
 օրօրել—զօ իլլիմ

բ) Ուրիշ բայեր, բնականաբար ամենից սովորականներն ու գործածականները, այս զօ մասնիկից հետո կրճատում են բայի նախածայն ձայնավորը: Օրինակ՝

ասել—ասիլ—գօ՛սիմ
ուտել—ուդիլ—գօ՛դիմ
երթալ—իլթօլ—գօ՛լթօմ
առնել—էնիք—գօ՛նիմ
եփել—իփիլ—գ՛օփիմ
ելանել—իլլիլ—գօ՛լլիմ
երեւալ—իլայնօլ—գօ՛լայնօմ

Ծանոթ.— Ուրախանալ—ույալթնօլ բայը, որ առաջին ձևով դառնում է զօ ույալթնօմ կարող է նախածայն ու ձայնավորը փոխելով ստանալ նաև զօ իյալթնօմ և զօ ըյալթնօմ ձևերը:

Ապառնի Ա ձևը կազմվում է բաղաձայնով սկսվող բայերի ստորադասական ներկայի սկիզբը դնելով գու (<կու) մասնիկը. ինչպես՝

տեսանել > դիսնուլ—գու. դիսնում
խաղալ > խաղօլ—գու խաղօմ
քերել > քիլիլ—գու քիլիմ
բերել > բ՛իլիլ—գու բ՛իլիմ
ծեծել > ձիծիլ—գու ձիծիմ
լիշել > հիշիլ—գու հիշիմ

Միավանկ բայերի ապառնին էլ կազմվում է նույն ձևով. այսպես՝

գու գ՛օմ «կը գամ», գու դօմ «կը տամ», գու լօմ «կը լամ»: Ձայնավորով սկսվող բայերի ապառնի Ա ձևը կազմվում է ստորադասական ներկայի սկիզբը ավելացնելով գ մասնիկը, որ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նույն գու մասնիկի կրճատ ձևը. ինչպես՝

առնուլ > առնուլ—գառնում
եփել > իփիլ—գիփիմ
անցանել > անցնրլ—գանցնրմ

Ըստ այսմ սահմանական ներկա և ապառնի ձևերը, որ կը ճյուղի բարբառներում միևնույն ձևն ունեն, Զեյթունի գավառականում տարբեր են իրարից և տարբերվում են նրանով, որ բաղաձայնով սկսվող, ինչպես և միավանկ բայերի մեջ, ներկան ստա-

նում է զօ մասնիկը, ապառնին՝ զու մասնիկը, թեև այս երկուսը միեկնույն բաներն են և երկուսն էլ ժագում են կու նախավոր ձեւից: Իսկ ձայնավորով սկսվող բայերի մեջ ներկան դարձյալ կազմըվում է նույն զօ մասնիկով, ապառնին էլ սղյալ գ ձևով:

Այստեղ դնում ենք մի քանի բայերի ներկա և ապառնի ձեւերի ցուցակը՝ տարբերությունը ավելի ցայտուն կերպով ցույց տալու համար.

Ներկա	Ապառնի
աշխատիլ > աշխադըլ — զօ աշխադըմ	գաշխադըմ
անցանել > անցնըլ — զօ անցնըմ	գանցնըմ
առնուլ > առնուլ — զօ առնում	գառնում
օրհնել > ուրհնիլ — զօ ուրհնիմ	գուրհնիմ
օծել > ուծիլ — զօ ուծիմ	գուծիմ
ազատել > աղադըլ — զօ ազադըմ	գազադըմ
իջանել > իչնօլ — զօ իչնօմ	գիչնօմ
ուրախանալ > ուլախնօլ — զօ ուլախնօմ	գուլախնօմ
> իլախնօլ — զօ իլախնօմ	գիլախնօմ
> ըլախնօլ — զօ ըլախնօմ	գըլախնօմ
անիծել > անիծիլ — զօ անիծիմ	գանիծիմ
անարգել > անըլգիլ — զօ անըլգիմ	գանըլգիմ
գալ > գօլ — զօ գօմ	գու գօմ
տալ > դօլ — զօ դօմ	գու դօմ
լալ > լօլ — զօ լօմ	գու լօմ

Վերը տեսանք ձայնավորով սկսվող մի խումբ բայեր, որոնց ներկան կազմելու ժամանակ զօ մասնիկի մոտ սղվում է բալի առաջին ձայնավորը: Այս նույն բառերի ապառնին կազմելու ժամանակ այսպիսի սղում տեղի չի ունենում, այլ ձայնավորով սկսվող մյուս բայերի նման, սովորական կերպով դրվում է գ: Այսպես՝

Ներկա	Ապառնի
ուտել > ուդիլ — զօ՝ դիմ	գուդիմ
առնել > էնիլ — զօ՝ նիմ	գէնիմ
եփել > փիլիլ — զօ՝ փիմ	գփիլիմ
ելանել > իլլիլ — զօ՝ լլիմ	գիլլիմ
երերալ > իլալնօլ — զօ՝ լալնօմ	գիլալնօմ

Բացառություն են կազմում երկու բալ, որոնց ներկան թեև

կանոնավոր է, բայց ապառնին շեղվում է ընդհանուր կանոնից: Այս բայերն են՝

ասել > ասիլ — զօ՛սիմ, գիսիմ

երթալ > ելթօլ — գօ՛լթօմ, գուլթօմ

(իոխանակ լինելու ըստ օրինի *գասիմ, *գիյթօմ):

Կեսարիայի և Տարենտեի մեջ կը կամ կու դառնում է կա և ղրվում է առաջնի մեջ նախադաս, հրկրորդի մեջ հետադաս. ինչպես.

Տարենան՝ բերեմ կա, Կեսարիա՝ կա բերեմ, կա կարգամ, կա գրեմ, կա կարեմ, կա սիրեմ և այլն:

Ճանաչվորով սկսվող բայերի մոտ կը կամ կու սղվելով դառնում է կ կամ գ. ինչպես՝

Վճ.	Ողմ.	Տիգ.	Տր.
կուզեմ	կուզեմ	գուզիմ	գուզիմ
կուզես	կուզիս	գուզիս	գուզիս
կուզի	կուզի	գուզէ	գուզէ
կուզենք՝	կուզինք	գուզինք	գուզինք
կուզէք՝	կուզիք	գուզէք	գուզիք
կուզեն	կուզին	գուզին	գուզին

Համշենի

Հմշ.	Մալայի շրշ.	Պլ.	Սվեդ.
գուզիմ	գուզիմ	գուզէմ	գուզիմ
գուզես	գուզիս	գուզէս	գուզիս
գուզի	գուզէ	գուզէ	գուզէ
գուզիք	գուզիք	գուզէնք	գուզինք
գուզէք	գուզէք	գուզէք	գուզիք
գուզին	գուզին	գուզէն	գուզին

Ինչպես տեսնում ենք, Համշենի և Տրապիզոնի բարբառենրում զը մասնիկը ձայնավորի մոտ նախադաս է, բազմայնի մոտ հետադաս:

Սվեդիայի բարբառում, երբ բառը սկսվում է ա ձայնավորով, զը նախամասնիկը ոչ միայն կորցնում է ը ձայնավորը, այլև ինքն էլ վերածվում է գ՝. ինչպես՝ առնել — գ՛առնիմ, ասել — գ՛ասիմ և այլն:

Կարնո բարբառում ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ կը դըր-

վում է երկու անգամ՝ և ձեռով՝ բալից առաջ և կը ձեռով՝ բալից հետո. օրինակ՝

կենտմ կը	կենտնք կը
կենտս կը	կենտք կը
կենտ կը	կենտն կը

Մի քանի բալ կա, որոնք ալս դեպքում ստանում են գ՝ փոխանակ կ. ալսպես են ըլիլ, ըյցիլ, ուզել և այլն. ինչպես՝

գ՛ըլնիմ կը	գ՛ըլնինք կը
գ՛ըլնիս կը	գ՛ըլնիք կը
գ՛ըլնի կը	գ՛ըլնին կը

Երբ կը-ին անմիջապես հաջորդում են օր (որ), ու շաղկապները, արագախոսություն դեպքում կը մասնակը Ը-ի սղումով կարող է միանալ դրանց և սաացվել կօր, կու ձեերը, օրինակ՝ աէսնի կօր աըղէն բ՛էրընքսըվար լընգած գ՛ուլա, վազէ կու մօրը լիմաց կուտա:

Առանց կը մասնակի ներկա են կազմում գ՛իգեմ, ուցիմ, կամ, եմ բալերը, որոնց ժխտականը կազմվում է պարզ ձեռով՝ դրականի վրա ավելացնելով չ ժխտականը:

Ալսպես է նաև Սեբաստիայի բարբառում, ուր կարելի է գը մասնակը կրկնել կամ ոչ. ինչպես՝

գէլէ կամ գէլէ գը
գէրթա կամ գէրթա գը
գըսեն գը

Ալսպես է նաև Արաբկիրի բարբառը. ինչպես՝ գըստ գու, գեթա գու:

Իսկ Զելթունի բարբառը թեև կրկնում է մասնակը, բայց երկուսն էլ դնում է նախադաս. ալսպես՝ գօ գիփիմ «կեփեմ», գօ գուզիմ «կուզեմ»:

Երեք միավանկ բալ կա (գալ, լալ, տալ), որոնք կը մասնակի տեղ ստանում են կու: Ալս կու ձեը կարող է դառնալ գու. Կարնո բարբառում ահանջում է նաև հետադաս կը, իսկ գալ բալի մոտ դառնում է գ՛ու (բալի նախածալն գ՛-ի նմանողությունը):

Ալսպես՝ մինչդեռ Պոլիս և ալլն ունենք՝

գուլամ	գուդամ	գուքամ
գուլաս	գուդաս	գուքաս

գուլա	գուդա	գուքա
գուլանք	գուդանք	գուքանք
գուլաք	գուդաք	գուքաք
գուլան	գուդան	գուքան

Կարնո բարբառը ներկայացնում է հետևյալ ձևերը.

կուլամ կը	կուտամ կը	գ'ուդ'ամ կը
կուլաս կը	կուտաս կը	գ'ուդ'աս կը
կուլա կը	կուտա կը	գ'ուդ'ա կը
կուլանք կը	կուտանք կը	գ'ուդ'անք կը
կուլաք կը	կուտաք կը	գ'ուդ'աք կը
կուլան կը	կուտան կը	գ'ուդ'ան կը

Համշենի բարբառում այս երիք բաղիւրից շնչվել է լամ (գործածվում է միայն Տրապիզոնի շրջանում, իսկ ճանիկցիք փոխանակել են վայել > վայուշ. ձևով). — գամ բալի մոտ գու դառնում է կու: Այսպես՝

Տրապ.

գուլոմ	գուդոմ
գուլաս	գուդաս
գուլա	գուդա
գուլո(ն)ք	գուդոնք
գուլէք	գուդոք
գուլոն	գուդոն

Տյուպ.

կուկոմ	քուքոմ
կուկաս	քուքաս
կուկա	քուքա
կուկոնք	քուքո(ն)ք
կուկոք	քուքէք
կուկոն	քուքոն

Վանի բարբառում այս միավանկ բառերի մոտ դրվում է կու. օրինակ՝

կու կլոմ	կու կլոնք
կու կլոս	կու կլոք
կու կլո	կու կլոն

Առտիալի բարբառում գու մասնիկն է տարածված. այսպես՝

ՀՏ. գուգ'ամ, գուդամ, գուլամ:

Մշո բարբառում այս երիք բայերը ստացել են նախաձայն ի և դարձել իգ'ալ, իտալ, իլալ, որով կարիք չի զգացվել գու ծածեղու կու մասնիկը և դրվում է կ. ինչպես, կիգ'ամ, կիտամ, կիլամ և այլն: Միևնույն երևույթը գտնում ենք նաև Տիգրանակերտի բարբառում, ուր ավելանում է չորրորդ միավանկ բայը (որ է պակասավոր կալ, կայ). այսպես՝ իլուլ, իք'ուլ, իդուլ, իգ'ուլ: Այս հավելվածը նույնիսկ խոնարհված ու հոլովված ժամանակ էլ մնում

է. ինչպես՝ իլուլով շլուլով՝, իլացի շլացի՝, իգո շկալ՝ (Կեսարիո Չոմախլու գլուղում կգամ զարմանալի կերպով դարձել է կաւգամ. տնս Ալպօյաճեան, Պատմ. Հայ Կես., Բ 1664):

Նոր-Նախիջևանի բարբառը նոր ձայնաբանական բաշխում է կատարել կու, կը, կ մասնիկների վրա, հետևյալ ձևով.

զը դրվում է ամեն կարգի թրթռուն բաղաձայնով սկսող բայերի վրա, գ դրվում է ձայնավորով սկսող բայերի վրա, իսկ քը դրվում է ամեն տեսակի խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի վրա. օրինակ՝

լսիմ — գը լսիմ
էշթամ — գէշթամ
խաղամ — քիաղամ
շարիմ — քշարիմ
հալնիմ — քհալնիմ

Սրանցից դուրս մասնավոր պարագաներում գործածվում են զու, քու մասնիկները, զու դրվում է միավանկ բայերի և առաջին վանկում ու ձայնավորն ունեցող և թրթռուն բաղաձայնով սկսող բայերի վրա, — քու դրվում է գամ բալի և առաջին վանկում ու ձայնավորն ունեցող և խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի վրա. այսպես՝

լամ — գուլամ
տամ — գուդամ
գտնեմ — գուգուղնում
գամ — քուքամ
մտնեմ — գումուղնում
ցուցնեմ — քուցուցունում
թոցնեմ — քութութունում

Բոլորովին մասնավոր պարագա է ներկայացնում սիրել բալը, որի սահմանականը լինում է քի մասնիկով. ինչպես՝ քիսիրիմ. այս ի ձայնը առաջացած է հաջորդ ի ձայնավորի նմանողութւամբ. բալց այս ձևի հետ միասին գործածական է նաև քսիրիմ:

Այս բոլորը զուտ արտասանական են, ինչպես ասացինք. այնպես որ Չալթր գլուղում, ուր արտասանութւունը քաղաքից տարբեր է, գտնում ենք նաև կը, կու մասնիկները. որոնք գործածվում են պարզ խուլ բաղաձայնով սկսվող բայերի առաջ, որոնց դեմ քաղաքը ունենալով թրթռուն բաղաձայններ, ըստ այսմ դնում է գ, գու (գամ բալի մոտ էլ քու). ինչպես՝

Դադար	Ձալթր
գը բէրիմ	կը պերիմ
գը բռնիմ	կը պռնիմ
գու գուգնում	կու կուգնում
քու քամ	կու կամ

Երբ մի քանի ներկա ձեռք իրար հաջորդեն, կը մասնակը կարող է միայն վերջինի մոտ դրվել: ախպես օրինակ, կարճ թարբառով՝ ճամփան քունը տանի գըլնի կը, գարմատան մեծն կը: Այս բանը զորում է մինչև իսկ, երբ բալը զանազան ուրիշ բառերով անջատված է մնում. օրինակ՝ հոգնին, արուն քրտինք մտնին կը:

Ընդհանուր օրենքով կը մասնակը (իբ բոլոր տեսակներով) գրվում է անմիջապես բալի վրա. բայց մի խումբ բալական ոճերի մեջ կարող է բալից բաժանվել և գրվել հարակից բառի վրա: Ինչպես՝ ննխ. գը ման քա Վան է գալիս, գը ման դա «ձալն է տալիս, կանչում է», քը փախ գա Վախ է տալիս, վոնդում է», գարուլ դա փխ. ապուլ կուտա թողնում է, արձակում է» և այլն: Այս բոլորի մեջ ոճը իբր մի միակ բառ է ընդունված: Սրա հակառակ՝ թյուրատեսութլամբ մի միակ բառը իբր ոճ առնվելով՝ բաժանված է գորինջդալ «հորանջել» և եղած է գորինջ դալ, ըստ այսմ կատարյալ գորինջ դուվեց (փոխանակ ասելու գորինջդաց):

Նման ձեռք կան նաև Երեանի բարբառում. ինչպես՝ ինձ կ'ուշուեց տա՞ս փխ. ինձ ուշունց կտա՞ս, իբրև «հարսել»՝ ընդունելով մի բառ, բայց չի կարելի ասել ինձ կը ճաց տա՞ս:

Սահմանական ներկայի կազմութլան կողմից բոլորովին անկախ ու առանձին դիրքի վրա է կանգնած Խոտորչուրի բարբառը, որ գրաբարի սահմանական ներկայի ձեռք մինչև այժմ անաղարտ պահում է (առանց կը մասնակի հավելման). ինչպես՝

Ա'խչի, իտա ջ'ուլտ նո՞ւ տանիս.

մի տունն ի նի տանիմ:

Կու մասնակը գործածվում է միայն ձայնավորով սկսվող բառերի և միավանկ բալերի հետ. ինչպես՝

Մի (մեր) տուն գ'ուգ'ա՞ս:

Նույն ձեռք պահում է նաև Մալաթիայի բարբառը, որի մասին տե՛ս հաջորդ հատվածում (շարունակական ներկա)

Մենք մինչև այժմ խոսեցինք կը ճյուղի բարբառների մասին. բայց Ում ճյուղն էլ ունի կը մասնիկով կազմված բայաձևը: Տարբերությունն ասն է, որ մինչդեռ կը ճյուղի մեջ այս ձևը գոտո ներկա է (ինչպես միջին հայերենում) և երկրորդաբար նաև ապառնիի նշանակություն ունի (ինչ. վաղը կերթամ, այս երեկն կգրեմ), ընդհակառակը, Ում ճյուղի մեջ նա ապառնիի նշանակություն միայն ունի և ներկա չէ: Բայց եղել է ժամանակ, երբ Ում ճյուղի մեջ էլ նա գործածվել է իբր ներկա միայն և այդ պահվում է մինչև այժմ էլ պատմական ներկայի ձևով: Դրա համար էր, որ վերը կը ձևով ներկայի համար ասացի, թե նա տարածված էր բովանդակ հայություն մեջ:

Պատմական ներկան հեքիաթների մեջ գործածված ներկան է, որ Երևանի բարբառումն էլ շատ հաճախ լինում է կը ձևով: Օրինակ՝

Ժամանակով մի թաքաւոր կըլի. թաքաւորին կուճենա իրեք տղա, իրեք ախչիկ: Ես որ մեռնեմ, կասի թաքաւորը, ով սըֆթիցը կուզի իմ ախչիկը, կը տաք նրան: Թաքաւորը մեռնելուց ետը մի բազրգեան կը գա թաքաւորի ախչիկը ուզելու: Մենձ ախպէրն ու միշնեկ ախպէրը տալիս չեն, պուճուր ախպէրը կասի. էտիմ բաժինն ա, ես տալիս եմ: Կը տա բազրգեանի տղին: Մի տարուց ետը էլի ըգ'ենց մի բազրգեան կը գա թաքաւորի ախչիկն ուզելու, մէնձ ախպէրն ու միշնեկ ախպէրը էլի տալիս չեն, պուճուր ախպէրը կը գա, կասի. խթ չէք տալի, մեր հօր վասեաթը կատարեք: Մենձ ախպէրը կասի. Գեզ Բնչ, յիրեք ախպէր ենք, յիրեք քեր. դու քու բաժինը տվել ես, էտ մեր բաժինն ա, չենք տալի:—Ախպէր, կասի. իմ հօր մալը ձեզ, էս ախչիկը տվէք ինձ, պըտի տամ մարթի: Էտ ախչկանն էլ վեկուճի, կը տա էտ բազրգեանի տղին:

(Լալաեան, Մարգարիտներ, Ա 246):

(Ստորագծված 13 ձևերը ներկա են):

Այսպես է նաև Ել ճյուղը, ուր պատմական ներկան կազմվում է կը ձևով: Օրինակ՝ Արզվինի բարբառով՝ ...էն մէշումը Սալէթում մէն կու աշին օրը (որ) Արթվինումէն մուխ կու դուս գա. գուգան կուփնառին խիտը (=«կամուրջ»)...

Ահա այս պատճառով մի քանի խոսք էլ Ում ճյուղի այս ձևի մասին անհրաժեշտ ենք համարում ասել:

Երևանի բարբառը իբրև մասնիկ գործածում է կը ձևը, Տըփ-դիսի բարբառը՝ կու ձևը: Օրինակ՝

Երևան	Տփղիս
կը սիրէմ	կու սիրիմ
կը սիրէս	կու սիրիս
կը սիրի	կու սիրէ
կը սիրէնք	կու սիրինք
կը սիրէք	կու սիրիք
կը սիրէն	կու սիրին

Ձայնավորով սկսող բայերի առաջ այս մասնիկը Երևանի բարբառում կրճատվում է միշտ և դառնում է կ: Իսկ Տփղիսի բարբառում երբեմն կրճատվում է և դառնում կ, բայց շատ անգամ էլ մնում է անփոփոխ. ինչպես՝ կեցեմ, կեքթեմ, կուցեցեմ, բայց կու առեիմ, կու ազատիմ, կու աղօթիմ, կու երիմ, կու իմացեմ և այլն: Ուզել բայի մոտ վերածվում է թրթռուն գ.— գուզիմ, գուզիս. այսպես է նաև գուքեմ, գուքաս Վեգամ, կգասս և այլն: Ածել, ածել, ածել բայերի մոտ կու մասնիկը միանալով նրանց նախաձայն ա-ի հետ՝ առաջ է բերում կօ ձայնախումբը. ալսպես՝ կօծիմ, կօծիս, կօսիմ և այլն:

Արդվինումն էլ մասնիկն է կու, որ ձայնավորի մոտ մնում է. ինչպես՝ կու փեռքդից, կու աշից:

Հարաբաղի բարբառում մասնիկն է կը, որ խուլ բաղաձայնների մոտ դառնում է քը. ինչպես՝

քը սիրիմ	քը սիրինք՝
քը սիրիս	քը սիրիք՝
քը սիրի	քը սիրին

Նոր-Ջուղայի բարբառում կը մասնիկը ստանում է ծ ձև.

կը, որ գործ է ածվում խուլ բաղաձայնով սկսող բայերի հետ. ինչպես՝ կըռեմ, կկեցեմ.

կ, որ գործ է ածվում ձայնավորով սկսող բայերի մոտ. ինչպես՝ կեքթեմ.

Գ՛ը, որ գործ է ածվում շնչեղ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ. ինչպես՝ Գ՛ը բ՛երեմ, Գ՛ը Գ՛ում, Գ՛Գ՛ընեմ, Գ՛ձ՛կվեմ, Գ՛ը շ՛րեմ.

Գը, որ գործ է ածվում պարզ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ. օրինակ՝ գըբգգեմ, գլեմ, գգռեմ, գգասեմ (պրս. داست dasta «կապոց» բառից).

քը, որ գործ է ածվում շնչեղ խուլ բաղաձայնով սկսվող բա-

յերի մոտ, ինչպես՝ քըքորեմ, քըթողեմ, քըցաեմ, քըչափեմ, քը-
թընդամ:

Հ կամ յ ձայնով սկսվող բայերի մոտ կ ձայնը միանալով նախաձայնի հետ՝ դառնում է գ՝, ինչպես՝ գ՛ալադամ, գ՛աճգ՛իպեմ, գ՛աստադեմ, գ՛ուսադվեմ, գ՛արձ՛ակեմ և այլն:

Ստորև դնում ենք մի մի օրինակ բոլոր ձևերից.

կասեմ	գ՛ր՛երեմ	գլամ	քըփորեմ
կասես	գ՛ր՛երես	գլաս	քըփորես
կասի	գ՛ր՛երի	գլա	քըփորի
կասենք	գ՛ր՛երենք	գլանք	քըփորենք
կասէք	գ՛ր՛երէք	գլէք	քըփորէք
կասեն	գ՛ր՛երեն	գլան	քըփորեն

Չահարմահալի (Նոր-Ջուղայի գավառ) բարբառը ներկայաց-
նում է խառն դրություն: Ըստ Ա. Շրեմյանի (Չահարմահալի հալ-
ժող. բանահյուսութ., Վիեննա, 1923) տված օրինակների՝ այս բար-
բառում ձայնավորով սկսվող բայերը ստանում են կ, միավանկերը
կու, թավ բաղաձայնով, շչական և ճ շնչով սկսող բայերը քը.
օրինակ՝ կօնեմ Վկանեմ» (էջ 20, 70), կօծեմ Վկածեմ» (70), կու-
տամ (70), գուգամ (իմա գ՛ուգ՛ամ) (70), քըփորեմ (69), քըաշի
(59, 62), քըօքի (60), քըչորցնեմ (70), քըփոեմ, քիքաշեմ, քը-
քանդեմ, քըթադեմ (70), քըհանեմ (70) քհնձեմ (60), քըհալեմ
(69), քը շինեմ (70), քըատնը Վկշատնալ» (59), բալց միևնույն
ժամանակ կան նաև՝ պարզ խուլի մոտ՝ քկոտրի (59), քծծծեն
(60), քկօտրվի (61), քըկիսեմ (69), քը կապեմ (70), քը կրակեմ
(70), քը տանեմ (70), քկլթի (25), քկանգրեցնեմ (20). Թրթռունի
մոտ՝ քմենձնալ (61), քվլալ (61), քըդնեմ (69), քըվիթեմ (70),
քըշոկեմ (70), քմերի (25):

Այս բոլորից հետևում է այն, որ Չահարմահալի բարբառում
կ մնացել է միայն ձայնավորի մոտ, իսկ բաղաձայնների բոլոր
տեսակների մոտ ընդհանրացել է քը ձևը:

Նկատելի է նաև, որ ապառնի (հին ներկա) բայերի առաջին
դեմքի վերջում, մ-ից հետո երբեմն դրվում է նաև ը ձայնավորը.
ինչպես՝ քըհանեմը, քըփոեմը, քըքաշեմը, քըվիթեմը, քըթադեմը
(բոլորն էլ էջ 70), մի անգամ էլ երկրորդ դեմքով՝ մեռնիսը (70):
Կան սակայն բաղմամթիվ դեպքեր, ուր այս հավելվածը չկա. ինչ-
պես՝ քըհանեմ, քըկապեմ և այլն:

Հնդկահայոց մեջ կը ձևի հետ անխտիր գործածական է նաև կու, որ դրվում է թե՛ ձայնավորով և թե՛ բաղաձայնով սկսվող բա-
յերի մոտ. *ինչպես*՝ կու ամբողջով, *սկսվող* բա-
յեր, կու հանգիստի, կու սովորեմ և այլն: Գիշերներ ժամանա-
կագրութեան մեջ գտնում ենք երեք բայ, որոնք թեև սկսվում են
ձայնավորով, բայց զարմանալի կերպով չեն կրճատում կը մաս-
նիկը. *ինչպես*՝ կը ամպրեմ (112), կը լիմանալ (112), կը ընկանի
(97, 196), կը ընկանեն (181). այսպես նաև բացասական՝ չը ըն-
կանի (199):

Մարտիայի բարբառումն էլ այս ձևը գործածվում է: Պարզ
ապառնին կազմելու համար ստորադասական ներկայի վրա դնում
են կ մասնիկը, եթե բայը ձայնավորով է սկսվում, և կամ կը.
եթե բաղաձայնով է սկսվում. *ինչպես*՝

կիւզիւմ	կը ճաշնամ
կիւզիւս	կը ճաշնաս
կիւզիւ	կը ճաշնա
կիւզիւնք՝	կը ճաշնանք
կիւզէք՝	կը ճաշնաք
կիւզին	կը ճաշնան

Ե ձայնավորը բառակզբում հնչվելով յե՛ նրանով սկսվող
բայերը ստանում են կը և ոչ կ. *ինչպես*՝ կը յեռում *սկսում*,
կը լերքիմ *սկսում*:

Երբ բաղաձայնով սկսվող մի բառի առաջին ձայնավորը թե-
թե է, կը մասնիկը կարող է դառնալ կի. միավանկ բայերի հետ
այս ձայնավորությունը անհրաժեշտ է. *ինչպես*՝ կի թափիմ կամ
կը թափիմ, կիկում, կիկում, կիկում, կիկումք, կիկումք՝, կիկում,
կիկում, կիկում և այլն: Բայց կտամ, կտես և այլն, իբրև ծանր,
պահում են կը: Երբ բաղաձայնով սկսվող բայի առաջին ձայնա-
վորն է ու, մասնիկը կարող է դառնալ կու, *ինչպես*՝ կու մուշա-
մամ, կու զուրքաս և այլն: Եթե ձայնավորն է իւ, մասնիկը կա-
րող է դառնալ կիւ. *ինչպես*՝ կիւ դիւզեցուցեմ, կիւ քիւնցիւցիմ
սկսում, թեև կարելի է նաև ասել կըքիւնցիւցիմ և այլն:

Թավ բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ կ կարող է դառնալ
ք. *ինչպես*՝ կի թափիմ կամ կը թափիմ, քիւմիմ, քիւմիմ, քիւմի-
միմ *սկսում*:

Բզզալ բայի ապառնին կազմելու ժամանակ ոչ թե կը մաս-
նիկն է, որ հետևում է բառի նախաձայնին, այլ բայն է, որ հետե-

վում է նրան և լինում է կայզրամ, մինչդեռ մյուս ժամանակներն ունեն բզրալ և ալլն:

Ուրմիայի բարբառումն էլ պարզ ապառնին կազմվում է նույն ձևով. ինչպես՝

կլսէմ	կլսէնք՝
կլսէս	կլսէք՝
կլսի	կլսեն

(Ղաթիրյան, Հայոց լեզվի պատմ. ներած., 231)

Միայն Ագուլիսի բարբառն է, որ կը մասնիկով կազմված ապառնի ձևը չի ճանաչում բնավ, և նրա փոխարեն ապառնին կազմում է բայի անորոշ դերբայից՝ հետը խոնարհելով էական բայի ներկան, ինչպես կտեսնենք հետո:

Բարբառներից և միջին հայերենից ժառանգելով՝ մեր երկու գրական լեզուներն էլ գործ են ածում կը-ով կազմված բայաձևերը, արևմտյան գրականը սահմանական ներկայի իմաստով, որ կարող է նաև իբրև ապառնի առնվիլ, իսկ արևելյան գրականը միայն ապառնի իմաստով:

Մասնիկի ձևն է կը, որ գործածվում է ամեն տեսակ բաղաձայնով սկսող բայերից առաջ անխտիր: Ձայնավորից առաջ՝ ձայնավորը սղվելով դառնում է կ: Միավանկ (գամ, լամ, տամ) բայերի մոտ արևմտյան գրականը գործածում է կու, իսկ արևելյան գրականը չգիտե այս ձևը և միշտ ամենուրեք գործածում է կը:

Բարբառային այն ձևը, որով հաջորդական մի քանի բայերի մոտ կը կարելի է չկրկնել (վազեմ բերեմ կը), անկարելի է գործածել գրական լեզվի մեջ: Պատճառն այն է, որ այս ձևը հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կը հետադաս է. իսկ գրական լեզուն երբեք չգիտե հետադաս կը:

Գրական լեզվի մեջ հարց է դառնում, թե ե և ո ձայնավորներով սկսվող բայերի մոտ պե՞տք է կը սղել թե ոչ: Արևելյան գրականում, ժողովրդական արտասանության համաձայն, սկսել են գրել կը երգեմ, կը եփի, կը որոշեմ և այլն, մեկնելով այն բանից, որ այդպիսի բառերի մեջ ե, ո ունեն սկզբից բաղաձայն տարր (յերգել, վորոշել): Արևմտյան գրականը այսպիսի տատանում չի ունեցել երբեք և գրում է միշտ կ'երգեմ, կեփե, կ'որոշեմ և այլն:

Մաքուր գրական հայերենի պահանջն էլ այս է:

Արևմտյան գրականում հարց է բարձրացած նաև այն մասին,

թե ինչպես պետք է գրել կը նախամասնիկը: Այստեղան իր «Քննական քերականութիւն» մեջ, էջ 77, գրում է.

«Ինքնին յայտնի է ըսածներէս, և ոչ շատ խորին բանասիրութիւն պէտք է իմանալու համար թէ արդեօք ներքիլք է մինչև այսօր ըստ կամի սղել կտրել և սոսկ կ'գրի վերածել արդի կը մասնիկն, որ արդեն քանի մը հեղ սղած կծկած ու ամփոփման լիտին սահմանը հասած է. ինչպես ոմանք (թերևս անատաղրութեամբ) կը գրեն՝ կգրեմ, կկրկնեմ, կտրամիմ, կուրացամ. (թող ալլալ շփոթութիւններն որ անկէ կը ծագին. ինչպես՝ կուրացամ թէ ուրացալ և թէ կուրացալ բայէ. կուտե հաւասարապէս ուտել և կուտել բայէ. կուսանի՝ ուսանիլ բայէ և կուսան գոյականէ, և ալլն): Բայց թէ միայն տաղաչափութեան համար պահանջուի տեղ-տեղ այդ ազատութիւնը (միշտ ապաթարց նշանը պահելով) կարելի է թէ իրաւացի համարուի:

Այս խոսքերից երևում է, որ Այստեղանի ժամանակ՝ 1) արդեն վեճ կար կը ձևի գրութեան մասին, 2) ոմանք գրում էին պարզապէս կ', 3) ուրիշներ նուրիսկ ապաթարց էլ չէին գործածում, 4) Այստեղանը պահանջում է կը, 5) որովհետև ուզում է, որ ստուգաբանական ծագումը գտնէ մի քիչ երևա, 6) խուսափելու համար հոմանուն բառերի շփոթութիւնից, 7) ներքիլք է միայն ոտանավորի մեջ գործածել կ':

Այնուամենայնիվ տարբեր ձևով գրողներ եղել են միշտ. օրինակ՝ Այստեղանից 9 տարի հետո, Մ. Մամուրյանը իր «Անիծեալն» վեպի թարգմանութեան մեջ, Չմլուռնիա, 1875, գրում է, հատ. Ա, էջ 186. հրաժեշտ կ'տար, 191 ինչո՞ւ համար կ'գաս, հատ. Բ, էջ 13 կ'գալին, 54 կ'գան, 82 կ'պտտէին, 85 կ'փալլեցընէին և ալլն: Միայն տողադարձի ժամանակ գործածում է կը. ինչպես՝ կը-կարկամին Բ 119, կը-գան Գ 102:

Արեւմտահայերը գրում են առանձին, բայց անշատ արեւելահայերը մի ժամանակ գրում էին անջատ կամ բալին կից. օրինակ՝ Նրա զենքերն կը կապտեմ և Ապոլոնի տաճարի մէջ կը կախեմ. ձեզ կը մնալ վերցնել նրա դին... (Հոմերի Իլիակ. Թրգմ. Փ. Վարդանիս, Թիֆլիս, 1886, էջ 91). բայց՝ Անշուշտ մեզ կը փրկեն (էջ 74):

Չալնավորի մոտ կրճատմամբ լինում է կ' կամ պարզապէս կ. անկարելի է գնել կը, նուրիսկ տողադարձի ժամանակ. օրինակ՝

Արդեօք կը իշխես մի սրաթուիչ նետ արձակել...

(Հոմերի Իլիակ. Թրգմ. Փ. Վարդանիս, Թիֆլիս, 1886, էջ 67):

Այսօր արևմտահայերը գրում են միշտ բաղաձայնի մոտ՝ բայից անշատ կը, որ ձայնավորի մոտ կրճատվելով՝ ստանում է ապաթարց կ', իսկ միավանկ բայերի մոտ՝ կու. որ ոմանք միացնում են բային, ոմանք էլ անշատ են գրում: Այսպես՝ կ'երթամ, կը բերեմ, կուգամ, կու գամ:

Իսկ արևելահայերը ամեն դեպքում էլ գրում են անբաժան կ (առանց ապաթարցի). այսպես՝ կասեմ, կբերեմ, կգամ:

Արևմտահայերը ա, գ, շ բաղաձայններով սկսվող բայերից առաջ կը գրում են երկու ձևով. ոմանք կը, ուրիշներ կ': Առաջինները գտնում են, որ ա, գ, շ բաղաձայն են, ուստի նրանցից առաջ պիտի գրվի կը՝ սովորական օրենքով: Մյուսները պնդում են, որ այդ բաղաձայնները հնչվելով ըս, ըգ, ըշ՝ պարունակում են նախավոր ձայնավոր, ուստի պետք է գրել կ': Այսպիսի վեճ չկա արևելյան գրականում: Դիտել պետք է սակայն, որ գրության մեջ առավելություն պետք է տալ ականջին և ոչ թե աչքին: Անգլերենում անորոշ հոգը ձայնավորի մոտ գրվում է an, բաղաձայնի մոտ a. բայց օրինակ union բառը, թեև ձայնավորով է սկսվում (ըստ գրության), բայց որովհետև հնչվում է yu- նախավանկով, ուստի համարվում է բաղաձայնավոր և ստանում է a. Ֆրանսերենում էլ h բաղաձայն է, բայց երբ բառասկզբում չի հնչվում, համարվում է, թե բառը սկսվում է ձայնավորով և գրվում է de, le հոգերի փոխարեն d', l'. ինչպես՝ d'homme, l'histoire: Ըստ այսմ, մեր մեջ էլ ավելի ճիշտ պիտի լիներ գրել կ'ստացնայ կ'զգեցնու, կ'շտապե և այլն:

Սակայն բոլորովին անմիտ է միավանկ բայերի մոտ գրված կու նախամասնիկը գրել ապաթարցով կ'ու, ինչպես անում են արևմտահայ գրողներից ոմանք: Օրինակ՝

Միշտ կ'ուգայիմ զգացնել իրենց ներկայութիւնը: Հալ կամավորական խմբեր անարգել ման կ'ուգայիմ դաշտին վրալ (Կիլիկիան տարեցոյց, 1922, էջ 169):

Ի լրումն այս հատվածի՝ տալիս ենք բոլոր լծորդութունների, ինչպես և անկանոն բայերի սահմանական ներկայի ամբողջական խոնարհումը աշխարհաբարում, երկու գրական լեզուներով.

Ա լծորդություն,

ա տիպար

կսիրեմ

կսիրես

Ա լծորդություն,

բ տիպար (արեմտ.)

կը պաշենեմ

կը պաշենես

կսիրէ (արեւել. նաեւ կսիրի)	կը պագնէ
կսիրենք	կը պագնենք
կսիրէք	կը պագնէք
կսիրեն	կը պագնեն

Բ լծորդություն, ւ տիպար (արեւմտ.)	Բ լծորդություն, բ տիպար արեւմտ.	արեւել.
կը խօսիմ	կը հագնիմ	կհագնեմ
կը խօսիս	կը հագնիս	կհագնես
կը խօսի	կը հագնի	կհագնի
կը խօսինք	կը հագնինք	կհագնենք
կը խօսիք	կը հագնիք	կհագնէք
կը խօսին	կը հագնին	կհագնեն

Գ լծորդություն, ա տիպար	Գ լծորդություն, յ տիպար
կկարդամ	կիմանամ
կկարդաս	կիմանաս
կկարդալ	կիմանալ
կկարդանք	կիմանանք
կկարդաք	կիմանաք
կկարդան	կիմանան

կանեմ = կ'ընեմ	կդնեմ	կուտեմ
կանես	կ'ընես	կուտես
կանէ (կանի)	կ'ընէ	կուտէ (կուտի)
կանենք	կ'ընենք	կուտենք
կանէք	կ'ընէք	կուտէք
կանեն	կ'ընեն	կուտեն

կը տանիմ = կտանեմ	կուգամ = կգամ
կը տանիս	կտանես
կը տանի	կտանի (կտանէ)
կը տանինք	կտանենք
կը տանիք	կտանէք
կը տանին	կտանեն

կերթամ	կուտամ = կտամ
կերթաս	կուտաս

կերթալ	կուտալ	կուտլ
կերթանք	կուտանք	կտանք
կերթաք	կուտաք	կտաք
կերթան	կուտան	կտան

Այս բոլորի մեջ արևմտահայ ձևերը զուտ ներկա են, որ երկրորդաբար նաև ապառնիի արժեք ունեն, իսկ արևելահայ ձևերը միայն ապառնի են: Արևմտահայոց մեջ բաղաձայնի մոտ է գրգռվում է միշտ և անշատ իջ, իսկ ձայնավորի մոտ՝ ապաթարցող էլ:

Բ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱԿԱՆԸ

Ընդհանրապես ներկա ասելով հասկանում ենք այժմ կատարված մի գործողություն. գրում (այժմ): Բայց երբ ավելի ուշադրությամբ դիտում ենք ներկան, տեսնում ենք, որ նա այլևայլ զանազանություններ ունի: Այսպես՝

1) Ընդհանուր երևույթներ, որոնք միշտ եղել են և միշտ էլ պիտի լինեն. ինչպես՝ Կապարը ծանր է կշռում. Ջուրը եռում է 100 աստիճանում. 2×2 լինում է չորս. Արևը ծագում է արևելքից:— Մրանք հավիտենական ճշմարտություններ են:

2) Իրողություններ, որոնք սկսել են շատ ու շատ հին ժամանակ և մինչև ներկա ընկած են շարունակվում են: Օրինակ՝ Միլիոնավոր դարերի ի վեր երկիրը պատվում է արևի շուրջը:

3) Երևույթներ, որոնք այդպես են եղել մոտիկ անցյալում և մինչև այժմ էլ շարունակվում են, բայց որոշ ժամանակի համար, որովհետև մշտական երևույթներ չեն: Ինչպես՝ Գնացքը կեսօրվա ժամը 12-ին է հասնում Երևան. Առավոտները վեր եմ կենում ժամը 8-ին և երեկոյին պառկում եմ ժամը 10-ին. Բնակվում եմ Աբովյան փողոց, 85 համարում:

4) Դեպքեր, որ տեղի են ունեցել անցյալում, այժմ չկան, բայց մեկը խոսում է նրանց մասին այժմ: Օրինակ՝ լինում է, չի լինում մի հովիվ. այս հովիվը մի օր գնում է սար, ոչխարներ է արածացնում. հանկարծ տեսնում է մի գալլ...: Այսպիսի ներկան կոչվում է պատմական ներկա (Brugmann կոչում է դրամատիկական ներկա):

5) Դեպքեր, որ սկսել են ներկայումս և դեռ չեն վերջացել ու շարունակվում են (առկա ներկա):

Այս բոլորից ավելի կարևոր է վերջինը, որ հատուկ է մի քանի նոր լեզուների, հատկապես տաճկերենին և անգլերենին:

Անգլերենը զանազանում է երեք տեսակ ներկա. 1) ալն, որ ընդհանրապես գործողութիւնն է ցույց տալիս. I love «սիրում եմ»։ 2) որ ալժմ միայն կատարվում է. I do love. 3) տեսական ներկա. I am loving «սիրում եմ ալժմ և շարունակում եմ դեռ սիրել, սիրելիս եմ»։

Այս վերջինը, որ վերոհիշյալ 5-րդ ձևն է, անգլերենում կոչվում է զանազան անուններով։ Սովորաբար կոչվում է progressive form-«առաջադասական ձև»։ քերականագետ Sweet կոչում է definite form «որոշյալ ձև», ինչ որ հաջող չէ, որովհետև ալդ ձևի բայը ոչինչ չի որոշում։ Jespersen կոչում է expended tense «տարածված ժամանակ»։ Onions կոչում է continuous form «շարունակական ձև», որ արևմտահայոց մեջ էլ ընդունված բառն է։

Անգլերենում այս ձևը գործածական էր դեռ միջին-անգլերենում. բայց հետզհետե ավելի զարգացավ ժէ դարից։ Համարվում է առաջացած I am on reading «կարդալու վրա եմ» ձևից, որ հետո եղավ I am reading և ապա ստացավ արդի I am reading ձևը (BSL հատ. 33, № 100, էջ 119)։

Անգլերենի այս ձևին նման կազմութիւն ունի հուանդերենի շարունակական ներկան. ալն է՝

ik ben schrijvende

ես եմ գրող (գրելիս)

(ալժմ գրելու գործողութիւն մեջ եմ),

որի անկատարն էլ լինում է՝

ik was schrijvende

ես էի գրող (գրելիս)

(գրելու գործողութիւն մեջ էի)։

(Valette, 220)

Նույն իմաստը տալու համար ֆրանսերենն ասում է. օրինակ՝

je suis à lire,

je suis en train de lire,

գլու. je suis après labourer,

որոնք ալնպես արտահայտիչ չեն, ինչպես անգլերենը։

Անգլերենի հետ համասար գծի վրա է կանգնած տաճկերեն alə-yor əm «առնում եմ», gidi-yor-əmə «գնում եմ» և ալլն ձևը, որ կազմված է -yor անծանոթ մասնիկով և ունի ճիշտ ալժմ կատարելու և գործողութիւնը դեռ շարունակելու նշանակութիւնը։

Տաճկերենի այս ներկան տարբեր է պարզ ներկայից (aləṛ-em, se-ver-im ժառնում եմ, սիրում եմ), որ միաժամանակ ապառնի իմաստ ունի (կառնեմ, կսիրեմ) և տեղեկություն ցույց չի տալիս:

Թրքական շոռ լեզվի մեջ այս -yor մասնիկի փոխարեն գտնում ենք Ğör ձևը. օրինակ՝

men para-ġörüm

sen para-ġörzün

ես կերթամ կոր

դու կերթաս կոր

(Дыренкова, 207)

Իսպաներեն լեզուն էլ ունի այսպիսի երկու ներկա. մեկը պարզ ներկան է, մյուսը՝ շարունակականն է, որ կազմված է estar լինել օժանդակ բալի հետ խոնարհելով տվյալ բալի ներկա դերբալը. օրինակ՝ hablo խոսում եմ estoy hablando (շարունակական):

Տաճկերենի ազդեցությամբ (բայց ոչ փոխառությամբ) հայերենի մեջ էլ կազմվել է շարունակական ներկայի՝ (ինչպես նաև անկատարի) այս ձևը: Ասացի տաճկերենի ազդեցությամբ, որովհետև՝ նախ հոլկասում և Պարսկաստանում բնավ չկա այսպիսի ձև, գոյություն չունի նաև բուն Տաճկահայաստանում, Պարսկաստանի սահմանից մինչև Կարին, Խարբերդ և Տիգրանակերտ: Երեվանի սկսվում է միայն Բաբերդից ու Մալաթիայից և առաջանում է մինչև արևմտյան սահմանը (Ռոտոսթո): Լեհաստանի, Հունգարիայի, Սուչավայի և Խրիմի հայերեն բարբառներն էլ չգիտեն նման ձև:

Ասացի ազդեցությամբ և ոչ փոխառությամբ, որովհետև տաճկերենի *yor մասնիկը ոչ մի տեղ փոխ չէ առնված, և ամեն մի բարբառում մի առանձին մասնիկ է հնարված, որով կազմվում է այդ շարունակական ձևը (ներկա և անկատար):

Այս մասնիկներն են՝

Բաբերդ—կե, եր, բեկե

Մալաթիա—ա

Շապին-Գարահիսար—աաբ (հնչել դաբ), շրջակա գյուղերում

դե. ինչպիսի՝ կըսիմ տար, կըսիս տար, անդ՝ը կէհամ տէ:

Տրապիզոն—եթ

Համշեն—ուցի (տեղ-տեղ նաև կուցի)

Մարաշ—կօ

Արարկիր—ընը, նը, ը (հների մոտ մասնիկը ընը ձևն ունի. միջին սերունդի մեջ դարձել է նը, իսկ նորերի մեջ ը: Ձայնավորի մոտ լինում է միշտ նը: Օրինակ՝ կերթամ ընը, կերթամ նը, կերթամ ը.— խմիս ընը, խմիս նը, խմիս ը.— բայց կերթա նը, ինչպես նաև կերթայի նը):

Սեբաստիա—կօր (հնչել գօր)

Եվդոկիա—կօր

Ամասիա, Մարսվան—կա (ինչպես՝ գրեմ կա, կերթամ կա)

Ասլանբեգ—հա՛յկ

Ատափազար—հայկաղ (հնչել haygag)

Պօլիս—կօր (հնչել գօր)

Ռոտոթո—կօր, երբեմն էլ կօ, օր (ինչպես՝ կուտիմ կօր, կուտիմ կօ, կուտիմ օր):

Ահա սրանցից մի քանի օրինակ.

Տր.

Տր.

Ասլ.

կառնիմ էր

սիրիմ էր

կը սիրիմ հայկ

կառնիս էր

սիրիս էր

կը սիրէ՛ս հայկ

կառնի էր

սիրէ էր

կը սիրէ՛ հայկ

կառնինք էր

սիրինք էր

կը սիրինք հայկ

կառնիք էր

սիրիք էր

կը սիրէ՛ք հայկ

կառնին էր

սիրին էր

կը սիրին հայկ

Պլ.

Մլթ.

Մլթ.

Մլթ.

կը սիրէմ կօր

սիրիմ ա

կերթամ ա քամ ա

կը սիրէս կօր

սիրիս ա

կերթաս ա քաս ա

կը սիրէ կօր

սիրէ ա

կերթալ ա քալ ա

կը սիրէնք կօր

սիրինք ա

կերթանք ա քանք ա

կը սիրէք կօր

սիրէք ա

կերթաք ա քաք ա

կը սիրէն կօր

սիրէն ա

կերթան ա քան ա

Այս բոլոր օրինակներից երևում է, որ շարունակականի մասնիկը բոլոր դեպքերում էլ լինում է միշտ հետագաս: Բայց ներկայի ձևը զանազան է լինում: Ամենից հետաքրքրականն է Մալաթիայի բարբառը, ուր շարունակականի մասնիկը (ա) գրվում է մաքուր ներկայի վրա (առանց կը մասնիկի), եթե բայը բաղաձայնով է սկսվում կամ միավանկ է: Միայն ձայնավորով սկսվող բայերն են, որ ունեն նաև կ նախամասնիկը: Այս երևույթը ցույց է տալիս, որ Մալաթիայի բարբառը նույնպես շարունակում է պա-

հեղ աշխարհիս գրաբարի ներկան՝ խոտրջուրի բարբառի նման, Բայց Մալաթիան գերազանցում է խոտրջուրը նրանով, որ մինչդեռ խոտրջուրը միավանկ բայերի վրա արդեն դնում է կու, Մալաթիան դեռ չունի այդ հավելվածը՝ շարունակականի մեջ:

Մալաթիայի բարբառին նման են նաև Տրապիզոնի, Արաբկիրի, Ամասիայի, Մարսվանի և Սեբաստիայի բարբառները, որոնք նույնպես շարունակականի մասնիկը (Տր. եր, Սեբ. կօր) դնում են մաքուր ներկայի վրա, և միայն ձայնավորով սկսվող բայերն են, որ ստանում են նաև ի՛ մասնիկը. ինչպես՝

Տր. սիրիմ էր, կառնիմ էր

Սեբ. բ'էրէմ կօր, կընէք կօր, կուտէմ կօր

Արբ. խմիմ նը, կէրթամ նը

Ամասիա. գրէմ կա, կէրթամ կա:

Ավելի դեպի արևմուտք ձայնավորի և բաղաձայնի այս խտրությունը վերանում է, և շարունակականի մասնիկը դրվում է երկու դեպքումն էլ նույն ձևով. ինչպես՝

Ասլ. կը սիրիմ հալէ

Ատաի. կէրթամ հալկալ

Պլ. կը սիրէմ կօր, կէրթամ կօր:

Շատ հետաքրքրական է նաև Ամասիայի և Չարշամպայի բարբառում շարունակականի վ՛ մասնիկը, որ ինչպես բարբառագետ Հ. Գազանճյան է (Ծաղիկ, 1899, սեպտ. 29, № 21 և առանձին նամակ ինձ ուղղված) գրում, դրվում է միայն ներկայի եզակի Գ դեմքի վրա: Այստեղ էլ բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն կը մասնիկը, իսկ ձայնավորով սկսվող, ինչպես և միավանկ բայերը ունեն ի. այսպես՝

վազէվ Վազում է՝.

ի՛նչ կարթավ Վի՛նչ է կարդում՝.

կուզէվ Կուզում է՝.

կուքավ Կգալիս է՝.

կառնէվ Կառնում է՝:

Սահմանական ներկայի շարունակական ձևը Տրապիզոնի շրջանում և Մալալում կազմվում է ունի կամ գունի ձևով, իսկ ձայնիկի շրջանում հնարվել է բոլորովին նոր մի ձև. — անորոշ դերբայի հետ խոնարհվում է էական բայի ներկան. օրինակ՝

բ'էրիմ գունի բ'էրիք գունի

բ'էրիս գունի բ'էրիք գունի

բ'էրէ գունի բ'էրին գունի

(որ և բ'էրիմ ունի, բ'էրիս ունի և ալլն), գաշտըցընիմ ունի Վարդապետում եմ (այժմ)»:

Ձախավորով սկսվող բայերն ստանում են միայն ունի ձևը. այսպես՝ զուգիմ ունի ճշտում եմ այժմ», բայց չկա զուգիմ գու-նի. սրանից հետևում է, որ զուգի ձևի նախաձայնը նույն կը մաս-նիկն է:

Ճանիկում դերբայը գործածվում է երկու ձևով. հենրը դնում են ուղղական ենթակա, որին կցում են անորոշ դերբայը՝ ավե-լացնելով էական բայի ներկա եղակի Գ դեմքը, իսկ նորերը այս ձևը չգիտեն, և ենթական դնում են սեռական հոլովով (ստացա-կան դերանվան ձևով):

Այսպես ըստ հների՝

լէս էգուշ տ	մէք էգուշ տ
տուն էգուշ տ	տունք էգուշ տ
էն էգուշ տ	ընէր էգուշ տ

Իսկ ըստ նորերի՝

իմս (իմք) եգուշ տ «ես գալիս եմ (այժմ)»
քուզըզ (քուզք) եգուշ տ «դու գալիս ես (այժմ)»
ընուքք եգուշ տ «նա գալիս է (այժմ)»
միրք եգուշ տ «մենք գալիս ենք (այժմ)»
ծիրք եգուշ տ «դուք գալիս էք (այժմ)»
ընեցք եգուշ տ «նրանք գալիս են (այժմ)»:

Առաջինը նման է անգլիական անթեքական ձևին, երկրորդը՝ գրաբարի սեռականով ենթակայի ձևին:

Սրանով հասկանում են, որ գործողութունը դեռ սկսված չէ, բայց սկսվելու վրա է:

Սվեդիայի բարբառում սահմանական ներկայի շարունակա-կանը կազմվում է զք նախամասնիկի տեղ դնելով գու. բայց այս գու՝ ձախավորով սկսվող բառերի մոտ չի սղվում, այլ ֆիում է միշտ գու:

Ջարմանալի է արդարև այս մասնիկի գործածութունը: Հա-յաստանից դուրս. Փոքր-Ասիայի ամեն կողմը հալ բարբառները լեզվի մեջ մտցնելով շարունակականի դրութունը, ամեն տեղ էլ մի նոր մասնիկ են հնարել այս պաշտոնի համար (կոր, ճայե, ա, ցը, տար, ըր, ունի): Իսկ Սվեդիայի բարբառը փոխանակ մի նոր

մասնիկ հնարելու, պաշտոնի բաշխում է կատարել կը, կու մաս-
նիկների մեջ, առաջինին պահելով պարզ ներկան, մյուսին տալով
շարունակականի լերը: Եվ որովհետև ձայնավորի մոտ երկուսն էլ
պիտի նույնանալին, ալստեղ էլ հնարագետ մի միջոց է հնարել
սղումը վերացնելով:

Ահա մի քանի օրինակ շարունակական ներկալից.

գու սիրիմ	գու բոքնիմ	գու հոգզում
գու սիրիս	գու բոքնիս	գու հոգզուս
գու սիրէ	գու բոքնէ	գու հոգզօ
գու սիրինք	գու բոքնինք	գու հոգզունք
գու սիրիք	գու բոքնիք	գու հոգզոք
գու սիրին	գու բոքնին	գու հոգզուն
գու առնիմ	գու ուղիմ	գու ուլում
գու առնիս	գու ուղիս	գու ուլուս
գու առնէ	գու ուղէ	գու ուլօ
գու առնինք	գու ուղինք	գու ուլունք
գու առնիք	գու ուղիք	գու ուլոք
գու առնին	գու ուղին	գու ուլուն

Տարբերութունը նույն է մյուս բայերի մեջ էլ. ինչպես՝ գու-
ղօմ «տալիս եմ», գու ուղօմ «տալիս եմ (կոր)», գուգ՝ում «գա-
լիս եմ», գու ուգ՝ում «գալիս եմ (կոր)» և այլն:

Դիտ.— Գու առնիմ... ներկայածել հատուկ է Եռողուն-Օլուգ
գլուղին. իսկ Հաջի-Հաբիբի գլուղը, որի բարբառին ենք հետևել
ալստեղ, ունի՝

գոռնիմ	գոռնինք
գոռնիս	գոռնիք
գոռնէ	գոռնին

Այս օ ձայնը առաջանում է համաձայն այն ձայնական օրեն-
քի, որով ա ձայնավորը, միանալով ու ձայնավորի հետ, գառնում
է օ: Սրա համեմատ ունենք գողում «կաղամ», գօխջ՝իմ «կաղա-
չեմ», գօռնիմ «կարածեմ», գօսնեմ «կանցնիմ», գօղութիմ «կա-
ղութեմ» և այլն շարունակական ձևերը: Միայն ամեն բայը տալիս
է գունիմ: Իսկ սովորական կամ պարզ ներկալի մեջ ձայնավորի
սղմամբ ունենք.

1) Գ՛ողում, Գ՛տխջ՛իմ, Գ՛ողութիմ և այլն, որոնց մեջ ա
դարձել է ա և աղ պատճառով էլ գ դարձել է գ՛:

2) գառնիմ, գառձիմ (ն-ի պատճառով ա մնացել է անփոփոխ, և դրա համար զ չի քմականում):

3) գասնէմ Վկանցնիմ», գինիմ Վկանեմա:

Շարունակական ներկան գոյություն ունի նաև Կիլիկիայի բարձրառում, բայց ձայնավորով սկսվող բայերի և միավանկ բայերի համար: Ջարմանալի կերպով կազմվում է ապառնի Ա ձևից, ավելացնելով նրա վրա զօ մասնիկը (ուրիշ խոսքով շարունակական ներկան՝ գումարն է ներկայի և ապառնիի):

Ստորև դնում եմ ձայնավորով սկսվող մի խումբ բայերի և միավանկ բայերի ներկայի, ապառնիի և շարունակական ներկայի ձևերը.

Ներկա	Ապառնի	Շարուն.
ուտել > ուղիլու — գուդիմ	գոդիմ	գոգուդիմ
իջանել > իչնուլ — գիչնում	գոիչնում	գոգիչնում
առնել > էնիլ — գէնիմ	գոնիմ	գոգէնիմ
եփել > իփիլ — գիփիմ	գոփիմ	գոգիփիմ
ելանել > իլլիլ — գիլլիմ	գոլլիմ	գոգիլլիմ
առնուլ > առնուլ — գառնում	գօառնում	գօգառնում
անցանել > անցնըլ — գանցնըմ	գօանցնըմ	գօգանցնըմ
ազատել > ազադըլ — գազադըմ	գօազադըմ	գօգազադըմ
աշխատիլ > աշխադըլ — գաշխադըմ	գօաշխադըմ	գօգաշխադըմ
երեւալ > իլյալնուլ — գիլյալնում	գօլյալնում	գօգիլյալնում
օծել > ուծիլ — գուծիմ	գօուծիմ	գօգուծիմ
օրհնել > ուլհնիլ — գուլհնիմ	գօուլհնիմ	գօգուլհնիմ
անիծել > անիծիլ — գանիծիմ	գօանիծիմ	գօգանիծիմ
անարգել > անըլգիլ — գանըլգիմ	գօանըլգիմ	գօգանըլգիմ

Ուրախացնալ բայը ստանում է երեք ձև, երեքն էլ նույն ոճով կազմում են՝

ուլյախնուլ — գուլյախնում	գօուլյախնում	գօգուլյախնում
իլյախնուլ — գիլյախնում	գօիլյախնում	գօգիլյախնում
ըլյախնուլ — գըլյախնում	գօըլյախնում	գօգըլյախնում

Միավանկ բայերը երեքն են. սրանցից երկուսը հետևյալ ձև-վերն են ստանում.

լալ > լօլ	գուլում	գօլում	գօգուլում
տալ > դօլ	գուգօմ	գօդօմ	գօգուգօմ

Այս ամբողջ ցուցակի մեջ չորս բացառություն կա: Նախ գալ միավանկ բայը թեև կանոնավոր կերպով կազմում է ներկան զօգ՝օմ, ապառնին գուգ՝օմ, բայց շարունակականը չի լինում *զօգուգ՝օմ, ինչպես սպասելի էր, այլ նրա տեղ գործածվում է սովորական ներկան՝ զօգ՝օմ: Այս կորուստը տեղի է ունեցել նրա համար, որ խուսափեն հրեք անգամ գ կրկնելուց:

Ասել>ասիլ բայից ունենք ներկա զօսիմ, ապառնի գիսիմ, բայց շարունակականը, որ ըստ օրինի պետք է լիներ *զօգգիսիմ, չի գործածվում, և նրա տեղ դրվում է սովորական ներկան՝ զօսիմ:

Նրթալ>իյթոլ բայից կազմվում է ներկա զօյթօմ, ապառնի գույթօմ, իսկ շարունակականը ոչ թե լինում է *զօգույթօմ, ինչպես պահանջում էր օրենքը, այլ բացառաբար զօգիյթօմ:

Վերջապես օրօրել>իյյիլ բայը թեև ունի կանոնավոր կերպով ապառնի գիյյիմ, նույնիսկ շարունակական ներկա զօգիյյիմ, բայց չունի սովորական ներկա (որ պիտի լիներ ըստ օրինի *զօիյյիմ կամ մանավանդ *զօյյիմ) և նրա տեղ գործ է ածվում շարունակական ձևը:

Բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն շարունակական ներկա. օրինակ՝ բերել>բ՛իյիլ բայից ունենք ներկա զօբ՛իյիմ, ապառնի գու բ՛իյիմ, բայց շարունակական ներկան, որ ըստ օրինի պիտի լիներ *զօ գու բ՛իյիմ, գոյություն չունի և նրա տեղ գործածվում է սովորական ներկան (զօ բ՛իյիմ):

Ստորև դնում ենք մի միավանկ բայի, մի ձայնավորով սկըսվող բայի և մի հատ էլ բաղաձայնով սկսվող բայի ներկայի, ապառնիի և շարունակական ներկայի խոնարհման վեց եզրերի պատկերը.

	Ներկա	Ապառնի	Շարունակական
տալ>դօլ	զօդօմ	գուդօմ	զօգուդօմ
	զօդօս	գուդօս	զօգուդօս
	զօդօ	գուդօ	զօգուդօ
	զօդօնք	գուդօնք	զօգուդօնք
	զօդտք	գուդտք	զօգուդտք
	զօդօն	գուդօն	զօգուդօն
սառնուլ	զօ առնում	գառնում	զօգառնում
	զօ առնուս	գառնուս	զօգառնուս
	զօ առնու	գառնու	զօգառնու
	զօ առնունք	գառնունք	զօգառնունք

	գօ առնուք	գառնուք	գոգառնուք
	գօ առնուն	գառնուն	գոգառնուն
	ներկա	Ապառնի	Շարունակապառն
բերել	գօ բ'իլիմ	գու բ'իլիմ	
	գօ բ'իլիս	գու բ'իլիս	
	գօ բ'իլէ	գու բ'իլէ	—
	գօ բ'իլինք	գու բ'իլինք	
	գօ բ'իլէք	գու բ'իլէք	
	գօ բ'իլին	գու բ'իլին	

Ծանոթ.— Ջարտուղի ձև է ներկայացնում եղիլ «իւղել, իւղ քսել» բալը, որի ներկան լինում է ըստ օրինի գօ եղիմ, շարունակական ներկան՝ գօ գեղիմ, ապառնին՝ գեղիմ, բայց նաև գիղիմ, որ կարող ենք իբրև երրորդ բացառություն կցել գիսիմ, գույթօմ բացառություններին։ Բացի սրանցից ունենք նաև երկու ձևով ապառնի՝ գու եղիմ և գու գեղիմ, որոնք շեղվում են ապառնիի սովորական կանոններից։ Երկրորդ ձևը (գու գէղիմ) կարող է արդարանալ, եթե ենթադրենք, որ եղիլ բալը նաև գեղիլ ձևն ունի, իսկ առաջինը (գու էղիմ) հակառակ է ամեն կանոնի։

Կը մասնիկի գործածության ալս ձևերը իրենց նման ունեն խոտրջուրի և Կարնո բարբառներում։ Խոտրջուրի բարբառում միավանկ բայերը, ինչպես և ձայնավորով սկսվող բայերը ունեն ներկայում կը մասնիկի գործածությունը, իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերը չունեն. ինչպես՝ գ'ուգ'ամ, գ'ուգ'աս, գ'ուգ'ա, բայց նօ՞յ տանիս «ձեր կաննիս»։ Կարնո բարբառում էլ միավանկ բայերը և ձայնավորով սկսվող բայերը կը մասնիկը դնում են երկու անգամ (մի նախադաս և մի հետադաս), իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերը միայն մի անգամ (հետադաս). օրինակ՝

կուլամ	կը	կէնէմ	կը	սիբէմ	կը
կուլաս	կը	կէնէս	կը	սիբէս	կը
կուլա	կը	կէնէ	կը	սիբէ	կը

Իսկ ինչ որ չափազանց զարմանալի է, և որին չեմ պատահած մինչև այժմ որևէ ուրիշ բարբառում, այդ ալն է, որ հորանջը (hiatus) գործածվում է այստեղ իբրև բալական երկու հակառակ ժամանակներ կազմելու մի ձև.

ճերկա գօ առնում, գօ առնուս, գօ առնու
 ապառնի գառնում, գառնուս, գառնու

Այս երևույթը նշանակալից է ընդհանուր լեզվաբանության համար էլ, ուր մտցնում է բոլորովին նոր մի միջոց ձևաբանության մեջ:

Այս բոլորի մեջ պարզ և շարունակական ներկաների տարբերությունը հետևյալն է: Պարզ ներկան ցույց է տալիս միշտ կամ ընդհանրապես եղած մի գործողություն, շարունակականը՝ մի գործողություն, որ խոսված բոլորին է կատարվում: Օրինակ՝ հարց է տրվում. Շունը թիչ կուտե (այսինքն՝ թե շուն կոչված կենդանին առհասարակ իր կյանքում ինչո՞վ կապրի): Պատասխանն է՝ Շունը հաց կուտե, միս կուտե, ոսկոր կուտե. ամեն բան կուտե, մինակ խոտ չուտեր: Այսպիսի ներկան կոչվում է բուն կամ պարզ ճերկա: Բայց երբ խոսքը վերաբերում է մասնավոր մի շան ալժամ ուտելուն, ստացվում է անմիջական կամ շարունակական ճերկա: Այսպես՝ «Սա դիմացի պատին տակ սև շուն մը նստեր է, բան մը կուտե կոր. թիչ կուտե կոր» - Պատասխան՝ Ձուկի մը պոչ կուտե կոր» - շարունակական ներկա է:

Բուն Հայաստանում չեն ըմբռնում շարունակական ներկայի նրբությունը և ծաղրով են վերաբերվում կոր մասնիկի գործածության գեմ: Օրինակ՝ Կարինում եղած ժամանակս (1894 թ.) լսել եմ մի այսպիսի ծաղրական նախադասություն կոր մասնիկը գործածողների հասցեին.

Կորկոտ ապուր կուտե՞ս կոր:

Ակնեցիք էլ, որոնք չունեն շարունակական ձև, կոր գործածողներին նախատում են՝ ասելով.

Կորը (կարիճը) քեզ խայթե:

Վերևում ասացինք, որ շարունակականի բոլոր տեսակի մասնիկներն էլ հետադաս են մեր բարբառներում: Այս կողմից կարելի է բացառություն է կազմում Կեսարիայի հայախոս էֆֆերե գյուղի բարբառը, որ, ըստ նկարագրողների, շարունակական ներկայի համար գործածում է կա մասնիկը, որ սակայն նախադաս է.

կա կ'ըլլալ Վերլա կոր, լինում է՝

կա կ'երթամ Վերթամ կոր, գնում եմ՝

կա կուլամ Վուլամ կոր, լալիս եմ՝

(Ալպոյաճյան, Պատմ. ճայ Կես., Բ, 1635)

Դժբախտաբար տրված օրինակները ձայնավորով սկսվող և կամ միավանկ բայերի համար են, որոնք՝ ինչպես հայտնի է, կիրառություն առանձին ձև ունեն։ Բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ տրված մի օրինակ շատ օգտակար պիտի լիներ ճիշտ ճանաչելու համար երևույթը, որ թերևս և բանալի պիտի լիներ կոը մասնիկի ծագումը բացատրելու։ Մանավանդ որ ոչ-շարունակական, այլ պարզ ներկայի ձևն էլ տրվում է նույն կա մասնիկով՝ առանց կրկնության. ինչպես՝ կա գրեմ, կա կարեմ, կա կարգամ և այլն (աճգ, էջ 1644):

Այժմ երկու խոսք էլ շարունակական ներկայի ստեղծման պատճառների և հանգամանքների մասին:

Երբ միջին հայերենում գրաբարի բայական դրույթունը քայքայվելով հնարվեց կու մասնիկով ներկան, մի ժամանակ այդ ներկան նաև ապառնի էր: Ավելի ուշ հնարվեց պիտի ձևով ապառնին: Բայց կու ձևով ապառնիի գործածությունը կու ձևով ներկայի հետ միասին՝ մնաց, ինչպես որ մինչև այսօր էլ մնում է բուն Հայաստանի բարբառներում: Վան, Մուշ, Կարին կրեքեմ ձևը թե՛ ներկա է, և թե՛ ապառնի:

Լեզուների կյանքում եղել են դեպքեր, երբ այս կամ այն պատճառով միևնույն ձևը թե՛ ներկա է եղել, և թե՛ ապառնի: Բայց մարդիկ աշխատել են սրա դարմանը գտնել: Առաջին դարմանն է անշուշտ իսկական ապառնիի հնարումը, ինչպես եղավ նաև մեր մեջ (պիտի), բայց կարելի էր նաև ներկան բարեփոխել կամ նոր ներկա հնարել, ինչպես արել են Կովկասի զանազան հայ բարբառները (Երևան, Տփղիս՝ ում և այլն):

Ներկան բարեփոխելու ձևերից մեկն էլ շարունակական ներկայի հնարումն է:

Մեզ օրինակ լինի հնդկական kalāṣā (kafīrī) լեզուն, որի մեջ ներկան և ապառնին ընդհանրապես նույն են. օրինակ՝

ōnim	բերում	եմ	կամ	պիտի	բերեմ
dēm	տալիս	եմ	»	պիտի	տամ
im	գալիս	եմ	»	պիտի	գամ
parīm	գնում	եմ	»	պիտի	գնամ
pīm	խմում	եմ	»	պիտի	խմեմ
nisim	նստում	եմ	»	պիտի	նստեմ

և որպեսզի շփոթության առաջըր առնեն, հնարեցին շարունակական ներկայի ձևը, որ կազմվում է պարզ ներկայի վրա ավելացնելով dai մասնիկը. այսպես՝

dem dai	տալիս եմ	(կուտամ կոր)
parim dai	գնում եմ	(կերթամ կոր)
tu dai	գալիս է	(կուգա կոր)
kārin dai	անում են	(կընեն կոր)

(Grierson, հատ. 10, էջ 254)

Ինձ հալտնի չէ, թե իրապես ի՞նչ է նշանակում այս մասնիկը և թե ո՞ր լեզվի հետևողությունը կամ ի՞նչ աղբյուրից ծագեց այս լեզվի ներկա շարունակականի գաղափարը, բայց մեր մեջ կարելի է բացատրել այդ երևույթի ծագումը նախ կարիքի պահանջից ստիպված (ինչպես Կովկասում - ում ձևը) և երկրորդ՝ թուրքերենի գերդիշ օրինակով (բայց ոչ փոխառությունը)։

Բոլոր այս շարունակական մասնիկները, նրանց հետ հաշվելով նաև կոր ձևը, իստիվ մերժված են գրական լեզվից։ Կարելի է գտնել միայն ժողովրդական լեզվով գրված երկերի մեջ։ Օրինակ՝ Պարոնյանի «Բաղաճավարության փնտսներ»-ի մեջ՝

— Վազ անցա, պապամ, հոգիս ցավեցավ. երեսս կրակի պես կերի կոր։

— Բարկացած կերևաք կոր...

— Տես, դադրեցավ արյունը. չորս տեղեն միայն կը բղխի կոր։

(Հ. Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Ա. հատ., Երևան, 1931, էջ 114)

Այժմ պիտի աշխատենք պարզել, թե ի՞նչ է շարունակական մասնիկի ծագումը։

Իմ կարծիքով Մալաթիայի բարբառի Կ մասնիկը հայերեն Կ հետ կրճատ ձևն է, և փերիմ Կ նշանակում է բերքն Կ հետ ահա կրճատված։ Սրա համաձայն էլ Արարկիլի ընթ—նը—ը շարքը կարող ենք դնել հաճախ Կ հետ ահա կրճատված, և Ասլանբեգի հո՛յն ձևը համարել ոչ թե հոյիմ ընալում եմ բալից, այլ ահա Կ, ինչպես կսիրիմ հո՛յն Կ հետ ահա Կ, որի հետ նույն է Աստիֆազարի հոյկա՛կ ձևը։

Ամենից շատ տարածված ձևն է կոր, որ Սեբաստիայից գնում է մինչև Ռոտտոթո, բռնելով ամբողջ Փոքր-Ասիայի արևմտյան մեծ կեսը։ Այս մասնիկը համարում են ծագած տաճկերեն yor համանիշից, ինչպես ընդունում է նաև Այտնյան, Քնն. քեր. 76, ասելով նաև, թե հայերենի մեջ ընտ, ետ և այլն ձևերով բառ չսկսելուն համարա տճկ. y դարձել է կ։ Կարելի չէ ընդհանել, որ y դար-

ձած լինի կ ($=g$): Թուրքերենից փոխառյալ բառերի մեջ առատությամբ ունենք բառափոխում yo , $yü$ և այլն ձալները. ինչպես՝ եփուլթ ժամոռն, եփուլան «վերմակ», եփուլա խմորեղեն» և այլն: Ընդհանրապես լեզվից լեզու մասնիկներ փոխ չեն առնվում, բայց անհնարին չէ, որ այսպիսի անսովոր մի մասնիկ, որ ավելի բառիկի ձևն ունի, քան իսկական մասնիկի, փոխառյալ լինի տաճկերենից: Այս դեպքում yor ձևը ամբողջապես առնված պիտի լինի: Այսպես է նիկոմիդիայի բարբառում: Լսել եմ, որ Ջյուռնիայի հայոց բարբառումն էլ դործածական է նույն yor մասնիկը շարունակականի համար. ինչպես՝ կուտեմ-եփ «կուտեմ կոր»: Դրժ-բախտաբար դա միայն իմ մանկական հիշողություններից է, որ դեռ չեմ կարողացել ստուգել: Ջյուռնիայի բարբառով գրված այն նամուշ, որ տալիս է Գոսյան, Հայք ի Ջյուռնիա (տպ. Վիեննա, 1899, էջ 300, արտատպ. Բրուք. էջ 239) չունի այդպիսի ձև, որովհետև առիթ չի ունեցել գործածելու:

Ռոստոմովի բարբառում կոր սովորական ձևի հետ կան նաև կօ և օր ձևերը: Համշենի բարբառումն էլ կա ունի և կունի: Այս վերջինը ընկանաբար կազմված է կը + ունի մասնիկների գումարից: Եթե այսպես է, կարող ենք նաև կարծել, որ կոր ձևացած լինի կը մասնիկի և օր մասնիկի գումարից: Արդեն Կարնո բարբառումն էլ, ինչպես վերը տեսանք, հետագայ կը մասնիկը որ շաղկապի հետ միանալով տալիս է կօր ($=k'or$) ձևը:

Ապագային է մնում ստուգել, թե այս օր մասնիկը, որ մշտնում է կոր մասնիկի կազմի մեջ, նույն տաճկերեն yor մասնիկն է, թե հայերեն որ շաղկապը:

Մնացյալ մասնիկներից կի (որից քկկ), էր, տար (որից տե), ունի, և մանավանդ վ, ինձ բոլորովին անհայտ են:

Գ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆԻ ԱՆՅՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐԸ

Ինչպես որ գրաբարի սահմանական ներկան միջին հայերենում ստորադասականին անցնելուց հետո՝ նրա փոխարեն ստեղծվեց կը-ով ներկայի ձևը, նմանապես գրաբարի անկատարը անցնելով ստորադասականի տեղը, նրա փոխարեն անցյալ անկատարի համար ստեղծվեց մի նոր ձև: Այս ձևը կազմվում էր միջին հայերենում գրաբարի անցյալ անկատարի վրա ավելացնելով կու նախամասնիկը, որ բարբառներում շարունակելով իր գոյությունը, անցավ արևմտահայ գրականին:

Կու, կը մասնիկի ստացած զսնագան ձեերի մասին արդեն խոսել ենք: Գիտենք նաև, որ անկատարի այս նոր ձեւ գործածական է միայն կը ճշուղի բարբառներում և արեւելյան գրականում արդ ձեւ գործածվում է իբրև անցյալ ապառնի: Խոսել ենք նույնպես ստորադասականի անցյալ անկատարի վերջավորութեանց մասին, ուստի անում է մեզ տալ միայն մի քանի օրինակ տիպական բարբառների սահմանական անկատարից:

Պոլսի բարբառ

գը սիրէի	գէրթալի	գուքալի
գը սիրէիր	գէրթալիր	գուքալիր
գը սիրէր	գէրթար	գուքար
գը սիրէինք	գէրթալինք	գուքալինք
գը սիրէիք	գէրթալիք	գուքալիք
գը սիրէին	գէրթալին	գուքալին

Վանի բարբառ

կիսատանի	կուզի	կու կլի
կիսատանիր	կուզիր	կու կլիլ
կիսատանէր	կուզէր	կու կլէր
կիսատանինք՝	կուզինք՝	կու կլինք՝
կիսատանիք՝	կուզիք՝	կու կլիք՝
կի.սատանին	կուզին	կու կլին

Շարունակականի անկատար ձեւ գոյութիւն չունի Վանի բարբառում:

Առտիալի բարբառում սահմանականի անկատարը կազմելու համար նույն զի մասնիկը դնում են ստորադասական անցյալի վրա. այսպէս՝

գի սիրէի	գի նալէի	գի հազալի	գի թօղնուլի
գի սիրէիս	գի նալէիս	գի հազալիս	գի թօղնուլիս
գի սիրէր	գի նալէր	գի հազար	գի թօղնէր
գի սիրէինք	գի նալէինք	գի հազալինք	գի թօղնուլինք
գի սիրէիք	գի նալէիք	գի հազալիք	գի թօղնուլիք
գի սիրէին	գի նալէին	գի հազալին	գի թօղնուլին

Համշեցի բարբառում կազմվում է գ կամ գու մասնիկով, ստորադասականի անկատար ձեւից, ինչպես՝

գուդէլը	պէրէլը գու
գուգէլդ(ը)	պէրէլդը գու
գուդէր	պէրէր գու
գուդալքը	պէրալքը գու
գուդէլքը	պէրէլքը գու
գուդէլնը	պէրէլնը գու
կուկոյլը	գուդոյլը
կուկոյդը	գուդոյդ
կուկոյր	գուդոյր
կուկալքը	գուդալքը
կուկոլքը	գուդոլքը
կուկոյնը	գուդոյնը

Մալայի շրջանում լինում է՝

բ'էրէլի գու	բ'էրէլը գու	գուդէլի
{ բ'էրէլիւր գու		գուդէլիւր
{ բ'էրէլդը գու		գուդէլդը
բ'էրէր գու		գուդէր
բ'էրաքը գու		գուդաքը
{ բ'էրէքը գու		գուդէքը
{ բ'էրէլդք գու		գուդէլքը
բ'էրէլնը գու		գուդէլնը

Այստեղ էլ կարելի չէ ասել մասնիկի կրկնութիւմբ՝ գուդէլի:
գու և ասլն:

Միայնակ բախրը լինում են նախորդի նման՝

գուդոյլը	կուկոյլ
գուդոյդ	կուկոյդ
գուդոյր	կուկոյր
գուդալքը	կուկալքը
գուդոլքը	կուկոլքը
գուդոյնը	կուկոյնը

Կարնո բարբառ

սիրէի	կը	կէնէի	կը	գ'ընէի	կը
սիրէիւր	կը	կէնէիւր	կը	գ'ընէիւր	կը
սիրէր	կը	կէնէր	կը	գ'ընէր	կը
սիրէինք	կը	կէնէինք	կը	գ'ընէինք	կը

սիրէիք կը	կէնէիք կը	գ'ընէիք կը
սիրէին կը	կէնէին կը	գ'ընէին կը
կուլայի կը	կուտայի կը	գ'ուգ'այի կը
կուլայիր կը	կուտայիր կը	գ'ուգ'այիր կը
կուլար կը	կուտար կը	գ'ուգ'ար կը
կուլայինք կը	կուտայինք կը	գ'ուգ'ային կը
կուլայիք կը	կուտայիք կը	գ'ուգ'այիք կը
կուլային կը	կուտային կը	գ'ուգ'ային կը

Տրապիզոն

Ոգմի	Ակն	(ձայնավորի մոտ)	(բաղաձայնի մոտ)
կուզէ	գու սիրէի	գէփէի	նայէի գու
կուզէր	գու սիրէիր	գէփէիր	նայէիր գու
կուզէր	գու սիրէր	գէփիր	նայիր գու
կուզէնք	գու սիրէանք	գէփէինք	նայէինք գու
կուզէք	գու սիրէիք	գէփէիք	նայէիք գու
կուզէն	գու սիրէին	գէփէին	նայէին գու

Ասլ.

Ննիս.

Ննիս.

գը սիրէի	գը լսէի	քը սիրէի
գը սիրէիր	գը լսէիր	քը սիրէիր
գը սիրէ'ր	գը լսէր	քը սիրէր
գը սիրէանք	գը լսէինք	քը սիրէինք
գը սիրէիք	գը լսէիք	քը սիրէիք
գը սիրէին	գը լսէին	քը սիրէին

Ավեգիայի բարբառում սահմանականի անկատարը կազմվում է ստորադասականի անցյալի վրա ավելացնելով գը (<կը) մասնիկը, որ ձայնավորի առաջ սղվում է, իսկ ա ձայնավորից առաջ ոչ միայն սղվում է, այլև ինքն էլ դառնում է գ'։

Որովհետև ստորադասականի անցյալը բոլոր լծորդությանց մեջ էլ միևնույն ձևն է ստացած, ուստի բոլոր լծորդություններից էլ օրինակ չենք բերում և բավական ենք համարում միայն մի քանիսը.

գը սիրէր է	գուդէր է	գառնէր է
գը սիրէր	գուդէր	գառնէր
գը սիրիր	գուդիր	գառնիր
գը սիրէր ինք	գուդէր ինք	գառնէր ինք

զը սիրէր իք գուղէր իք գառնէր իք
զը սիրէր ին գուղէր ին գառնէր ին

Կիլիկիայի լաբրաւում սահմանական անկատարը, անցյալ ապառնի Ա. ձևը և անկատարի շարունակական ձևը կազմվում են ճիշտ սահմանական ներկայի ձևով՝ զօ, գու մասնիկներով և նրանց կրկնութիւններով:

Այստեղ ունենք սակայն ամեն մի բալից մինչև չորս ձև, որոնց համար ստալիս ենք հետևյալ օրինակները.

	Ապառնի	Անկատար	Շարունակական
եփել—գօ իփա, գօփա	գու իփա	գիփա	գօգիփա
աւիել—գօ ավլը	գու ավլը	գավլը	գօգավլը
իջնել—գօ իջնի	գու իջնի	գիջնի	գօգիջնի
— գօլթի	գու իլթի	գուլթի	գօգուլթի
անել—գօէնի, գէնա	գու էնի	գօնի, գօնա	գօգէնի, գօգէնա
— — գօառնի	գու առնի	գառնի	գօգառնի
— — —	—	գուղա	գօգուղի
ամաչել—գօամըչնի	գու ամըչնի	գամըչնի	գօգամըչնի
օրհնել—գօ ուլհնի(ա)	գու ուլհնի	գուլհնի	գօգուլհնի
անարգել—գօ անըլգա	գու անըլգա	գանըլգա	գօգանըլգա
		գանըլգի	
օծել—գօ ուծա	գու ուծա	գուծի	գօգուծի
անցնել—գօ անցնի	գու անցնի	գանցնի	գօգանցնի
ազատել—գօ ազադի	գու ազադի	գադադի	գօգազադի
աշխատել—գօ աշխադը	գու աշխադի	գաշխադի	գօգաշխադի
անիծել—գօ անըծա	գու անըծի	գանիծի	գօգանիծի
ելանել—գօ իլլա	գու իլլա	գիլլա	գօգիլլա
գօուլայլնի	գուուլայլնի		
ուտել—գօղա	գուուղա	գուղա	գօգուղա
սիրել—գօսիլա	գուսիլա	գուսիլա	
պազանել—գօ բաքնի	գուբաքնի	գուբաքնը	
մըսել—գօ մըսի	գումըմա	գումըմը	
կատաղիլ—գօգադղը	գուգադղը	գուգադղը	
ազանիլ—գօ հագնի	գուհագնը	գուհագնի	
հազալ—գօհազի	գուհազը	գուհազի	
գողանալ—գօգուղնի	գուգողնը	գուգուղնի	
թողուլ—գօթողի	գութողը	գութողի	

(նույնն է առաջինի հետ)

տալ—գոուդի	գուուդա	գուդի	գոգուդի
լալ—գուուլի	գուլլը՝	գուլի	գոգուլի
գալ—գօիգ՛ի	գուիգ՛ի	գօգ՛ի	--
լինել—գօնի	գուլնի	գուլնի	գօգուլնի

Այս չորս շարքից առաջինը անցյալ անկատարի ընդհանուր ձևն է. օրինակ՝

Էռտջ՝ ամմէն էօլ ուդտն գօ ալլը.

«Առաջ ամեն օր սենյակը ավոււմ էի»:

Երկրորդը անցյալ ապառնիի Ա ձևն է.

Վօխդ ունցնինը ուդտն գու ալլը.

«Ժամանակ եթե ունենայի, սենյակը կավլեի»:

Երրորդը պայմանականի անկատարն է.

Ավիլ ունցնինը ուդտն գալլը.

«Ավել եթե ունենայի, սենյակը կավլեի»:

Չորրորդ ձևը անցյալ անկատարի շարունակականն է.

Ուգան գօգալլը, դ՛օն իգիլ.

«Սենյակը ավլելիս էի, դու եկար»:

Ահա և սրանց վեց եզրերի խոնարհման պատկերը.

գօդի	գուդի	գուդի	գօգուդի
գօդիլ	գուդիլ	գուդիլ	գօգուդիլ
գօդէլ	գուդէլ	գուդէլ	գօգուդէլ
գօդինք	գուդինք	գուդինք	գօգուդինք
գօդիք	գուդիք	գուդիք	գօգուդիք
գօդին	գուդին	գուդին	գօգուդին
գօ առնի	գու առնի	գառնի	գօգառնի
գօ առնիլ	գու առնիլ	գառնիլ	գօգառնիլ
գօ առնէլ	գու առնէլ	գառնէլ	գօգառնէլ
գօ առնինք	գու առնինք	գառնինք	գօգառնինք
գօ առնիք	գու առնիք	գառնիք	գօգառնիք
գօ առնին	գու առնին	գառնին	գօգառնին
գօբ՛իլա	գու բ՛իլա		գօբ՛իլա
և ալլն	գու բ՛իլալ		գօբ՛իլալ
	գու բ՛իլէլ		գօբ՛իլէլ

նուլն

գու բ'իօնք	գօբ'իօնք
գու բ'իլօք	գօբ'իլօք
գու բ'իլան	գօբ'իլան

Կեսարիայի գլուղերի բարբառով՝ կա կարեի, կա գրեի և ակն:
Ալժմ տալիս ենք Ում ճլուղից օրինակներ, որոնք բոլորը
գործածվում են իբրև անցյալ ապառնի:

Նոր-Ջուղայում անցյալ ապառնին կազմելու համար ստորա-
դասական անցյալի վրա դնում ենք կ մասնիկը՝ իր հինգ ձևերով-

կ—կէրթի, կասի.

կը—կըտի, կըկենի.

գ'—գ'բ'երի, գ'գ'ի, գ'գ'ընի, գ'ձ'ևի, գ'ջ'րի-

գ—գբզզի, գլի, գզռէր, գդաստի.

ք—քիորի, քթողնի, քցանի, քչափի, քխնդի:

Օրինակ՝

կասի	գ'բ'երի	գլի	քփորի
կասիր	գ'բ'երիր	գլիր	քփորիր
կասէր	գ'բ'երէր	գլէր	քփորէր
կասինք	գ'բ'երինք	գլինք	քփորինք
կասիք	գ'բ'երիք	գլիք	քփորիք
կասին	գ'բ'երին	գլին	քփորին

Այս ձևով է նաև Երևանի բարբառը, որից իբրև օրինակ հի-
շենք՝

կը բիրի	կը սիրինք
կը սիրիր	կը սիրեք
կը սիրէր	կը սիրին

Տփ.

Ղրբ.

կու սիրէի	քը սիրի
կու սիրէիր	քը սիրիր
կու սիրէր	քը սիրոր
կու սիրէինք	քը սիրինք՝
կու սիրէիք	քը սիրիք՝
կու սիրէին	քը սիրին

Ազովիսի բարբառը բնավ չի ճանաչում ինչպես ներկա, նույն-
պես և անցյալ ապառնիի կը ձևը. իսկ Մարաղայի և Ուրմիայի

բարբառները անցյալ ապառնին կազմում են բաղադրյալ ձևով, ինչպես պիտի տեսնենք սուորև:

Երկու գրական լեզուներում կը մասնիկով կազմված անցյալի ձևերն ունեն հետևյալ պատկերը.

Ա լծորգություն,
ա տիպար

կսիրէի
կսիրէիր
կսիրէր
կսիրէինք
կսիրէիք
կսիրէին

Ա լծորդություն,
բ տիպար (արևմտ.)

կը պագնէի
կը պագնէիր
կը պագնէր
կը պագնէինք
կը պագնէիք
կը պագնէին

Բ լծորգություն,
ա տիպար

կխօսէի
կխօսէիր
կխօսէր
կխօսէինք
կխօսէիք
կխօսէին

Բ լծորգություն,
բ տիպար

կհագնէի
կհագնէիր
կհագնէր
կհագնէինք
կհագնէիք
կհագնէին

Գ լծորգություն,
ա տիպար

կկարդայի
կկարդայիր
կկարդար
կկարդայինք
կկարդայիք
կկարդային

Գ լծորգություն,
բ տիպար

կիմանալի
կիմանայիր
կիմանար
կիմանայինք
կիմանայիք
կիմանային

կանէի = կ'ընէի

կանէիր կ'ընէիր

կանէր կ'ընէր

կանէինք կ'ընէինք

կանէիք կ'ընէիք

կանէին կ'ընէին

կղնէի կուտէի

կղնէիր կուտէիր

կղնէր կուտէր

կղնէինք կուտէինք

կղնէիք կուտէիք

կղնէին կուտէին

կանանէի	կգալի = կուգալի
կտանէիր	կգալիր կուգալիր
կտանէր	կգար կուգար
կտանէինք	կգալինք կուգալինք
կտանէիք	կգալիք կուգալիք
կտանէին	կգալին կուգալին
կերթալի	կտալի = կուտալի
կերթալիր	կտալիր կուտալիր
կերթար	կտար կուտար
կերթալինք	կտալինք կուտալինք
կերթալիք	կտալիք կուտալիք
կերթալին	կտալին կուտալին

Այս ձևերը արևմտահայերի մեջ անցյալ անկատար են, արեւելահայերի մեջ անցյալ ապառնի. արևմտահայ ձևերը գրվում են բազմաթիվ մոտ անջատ կը, ձայնավորի մոտ է՝:

Դ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆԻ ԱՆՑՅԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿԱՆԸ

Ինչպես սահմանականի ներկան ունի իր շարունակականը, որ ցույց է տալիս գործողութիւն տակալին տեւելը, նույնպես և՛ սահմանականի անկատարը:

Սահմանականի անցյալ անկատարի շարունակական ձևը ունեցող զանազան լեզուներից առանձնապես հիշատակելի են անգլերենը, իսպաներենը և տաճկերենը:

Անգլերենը կազմում է այս ձևը շարունակական ներկալի նման, միայն ներկալի տեղ դնելով անկատար. ինչպես՝

ներկ. շար. I am reading կարդում եմ

անկ. շար. I was reading կարդում էի:

Իսպաներենը շարունակականը կազմում է estas «լինել» ժամդակով. ինչպես՝

vendia «ծախում էի», estaba vendiendo «կծախէի կոր»:

Տաճկերենը կազմում է այս ձևը նույնպես yor մասնիկով, միայն թե այդ մասնիկին կցում է նաև էական բալի անկատարը: Այսպես՝

ներկ. շար. gidi-yor-əm գնում եմ
անկ. շար. gidi-yor-ədəm գնում էի:

Ֆրանսերենի մեջ կարելի է ասել j'étais à lire, j'étais en train de lire, բայց առանձին քերականական ձև չկա:

Տաճկերենի ազդեցությամբ այս ձևն էլ մտել է հայերենի մեջ՝ նրա սահմանը ճիշտ նույն է՝ ինչ որ ներկա շարունակականի համար, այն է Բաբերդից մինչև Ռոստոթո: Կազմության ձևը, ինչպես և մասնիկները նույն են՝ ինչ որ շարունակական ներկայի համար: Այս պատճառով չենք ուզում կրկնել այդ բոլորը այստեղ:

Կարևոր ենք համարում հիշել միայն այն զարմանալի երեվույթը, որ մինչդեռ բոլոր բարբառներում էլ ներկա շարունակականի և անկատար շարունակականի մասնիկները նույն են, Տրապիզոնի բարբառում երկուսը տարբեր են: Ներկայի համար դրվում է էր մասնիկը, անկատարի համար ունի մասնիկը: Առաջինը գործածական է նաև Բաբերդի բարբառի մեջ, երկրորդը՝ Համշենի բարբառում:

Այստեղ տալիս ենք Տրապիզոնի բարբառի շարունակական անկատարից երկու օրինակ, որոնց կցում ենք ուրիշ բարբառներից մի քանի օրինակ.

Տր.

Տր.

գէփէի ունի	նայէի ունի
գէփէիր ունի	նայէիր ունի
գէփիր ունի	նայիր ունի
գէփէինք ունի	նայէինք ունի
գէփէիք ունի	նայէիք ունի
գէփէին ունի	նայէին ունի

Ձախավորով սկսվող բայերից առաջ դրվում է և մասնիկը՝ իսկ բաղաձայնով սկսվող բայերից առաջ չի դրվում և:

Մլթ.

Մլթ.

Մլթ.

գէրթալի ա	քալի ա	փէրէի ա
գէրթալիր ա	քալիր ա	փէրէիր ա
գէրթար ա	քար ա	փէրէր ա
գէրթալանք ա	քալաք ա	փէրէաք ա
գէրթալիք ա	քալիք ա	փէրէիք ա
գէրթալին ա	քալին ա	փէրէին ա

Բաղաձայնով սկսվող բայերը շարունակականի մեջ չեն առնում կ' նախամասնիկը. այսպես նաև միավանկ բայերը: Իսկ ձայնավորով սկսվող բայերը ստանում են նաև կ'.

Ասլ.	Սեր.	Սեր.
գը սիրէի հայէ	սիրէի գոր	գուգէլի գոր
գը սիրէիր հայէ	սիրէիր գոր	գուգէլիր գոր
գը սիրէ՛ր հայէ	սիրէր գոր	գուգէր գոր
գը սիրէանք հայէ	սիրէանք գոր	գուգէանք գոր
գը սիրէիք հայէ	սիրէիք գոր	գուգէիք գոր
գը սիրէին հայէ	սիրէին գոր	գուգէին գոր

Պոլսի քարքառ

գը սիրէլի գոր	գէրթալի գոր	գուքալի գոր
գը սիրէլիր գոր	գէրթալիր գոր	գուքալիր գոր
գը սիրէր գոր	գէրթար գոր	գուքար գոր
գը սիրէլինք գոր	գէրթալինք գոր	գուքալինք գոր
գը սիրէլիք գոր	գէրթալիք գոր	գուքալիք գոր
գը սիրէլին գոր	գէրթալին գոր	գուքալին գոր

Համշենի քարքառում սահմանականի շարունակական անկատարը կազմվում է Մալալի և Տրապիզոնի շրջանում անկատարի վրա ավելացնելով ունի կամ գունի ձևը, իսկ Շանիկի շրջանում էական բալի անկատարը կցելով անորոշ դերբալին (ենթական պահելով ուղղական կամ սեռական). օրինակ՝

բ'էրէլը գունի

բ'էրէլը գունի և ալն:

Իմա էշտուշ էր, ջոմփոս գըդրէցին, չալցի էշտալ:

Միրը էշտուշ էր, ամա վրէգը թողավ էլ:

Ընէցը էշտուշ ուզուշ էր, չալցին ճնրանք ուզում էին գնալ, (բալց) չկարողացան:

Ավեդիայի քարքառում սահմանական անկատարի շարունակականը կազմվում է պարզ անկատարի գը (կը) մասնիկը դարձնելով գու, որ ձայնավորի առաջ մտնում է նույնպես առանց սղման. օրինակ՝

գու սիրէր է	գու ուղէր է	գոռնէր է
գու սիրէր	գու ուղէր	գոռնէր

գու սիրիր	գու ուղիւր	գօռնիր
գու սիրէր ինք	գու ուղէր ինք	գօռնէր ինք
գու սիրէր իք	գու ուղէր իք	գօռնէր իք
գու սիրէր ին	գու ուղէր ին	գօռնէր ին

Կեսաքիայի բարբառում շարունակականի մասնիկն է կա.
ինչպես՝

էջքիս կա պաղէր ճաշքս կպաղէր կորս:

Այս բոլորի իմաստն է անցյալում տեղի ունեցած անկատար մի գործողութիւն, որ սակայն որոշ տեղում թիւն ունեցել է և դեռ վերջացած չէր: Առնելով շարունակական ներկայի համար մեր տված օրինակը և ձևափոխելով անկատարի համար, կունենանք.
«Եթե սով ըլլար և ուտելու բան չգտնուէր, շունը թնչ կ'ուտէր»:

— Ի՞նչ պիտի ուտէր, անօթութենէն կը սասկէր (ընդհանուր դեպք):

«Սա դիմացի սև շունը երէկ պատին տակ նստած բան մը կ'ուտէր կոր. թնչ կ'ուտէր կոր»:

— Ձուկի մը պոչ կ'ուտէր կոր, ուրիշ շուն մը եկավ, պոչը յափշտակեց (մասնավոր դեպք):

Ինչպես ներկայի, նույնպես և անկատարի շարունակականը գրական լեզվի մեջ ընդունված չէ բնավ: Կարելի է գտնել միայն բարբառային գրվածքներում:

Ե. Ա Պ Ա Ռ Ն Ի

Ներկան և անցյալը իբրև իրողութիւն, որոշ օրէնքով գաղափարներ են. բայց ապառնին, իբրև չեղած, գուցե և չլինելիք մի բան, միշտ ենթակա է որոշ վերապահութիւն: Հմտ. օրինակ՝ վաղը ցա նրան պիտի տեսնի, կտեսնի, տեսած կլինի և այլն, որոնք զանազան ձևի ապառնիւններ են: Այս պատճառով ահա թեև ամեն լեզվի մեջ էլ կա ներկա և անցյալ ձև, բայց նույնիսկ հարուստ խոնարհմունք ունեցող լեզուների մեջ պատահում է, որ ապառնին հատուկ ձև չունենա: Այսպես է օրինակ սեմական լեզուներում և հին հնդեվրոպական լեզուներից շատերում: Գոթերենում և հին գերմաներենում ապառնի չկար: Ֆիններենում ապառնի չկա և նրա տեղ գործ է ածվում ներկան: Այսպես նաև հունգարերենում, ուր ապառնիի գործածութիւնը մտավ ԺՋ դարում: Կելտական վելշ լեզվում ապառնի չկա և ներկան նաև ապառնի է: Խոսակցական լեզվում

ներկան ապառնի հասկանալ սովորական էր (Jones, 315): Նույն պատճառով է դարձյալ, որ ալիսիսի լեզուների մեջ, ուր կա ապառնիի հաստատ ձև, նրա կողքին ստեղծվում են ապառնիի զանազան նորանոր բացատրություններ՝ համաձայն վերապահության աստիճանին: Այսպես՝ ֆրանսերենում, բացի սովորական je ferai ձևից, նորանոր երանգներով ասում են՝

je vais faire — գնում եմ անելու
je veux faire — ուզում եմ անել
je dois faire — պարտավոր եմ անել
je compte faire — մտադիր եմ անել
j'ai à faire — ունեմ անելու, ե այլն:

Բայց այս բոլորը նշանակում են «պիտի անեմ» և ոչ ոք չի մտածում օժանդակները իրենց իսկական իմաստով առնել:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ ապառնիի իմաստով գործածվում էր ստորադասականը, այս պատճառով էլ, օրինակ, լատիներենում ապառնիի հին ստորադասականն է. այսպես ero, dicam, amabo և այլն. առաջին դեմքը (dicam) թի՛ ապառնի է թի՛ ստորադասական, և լեզվարանական քննությունները միայն ցույց են տալիս, որ նախնականը ստորադասականն է: Նույնպես լատիներեն perfectum ձևը (ինչպես՝ dixersis, dixerit) թի՛ ապառնի է և թի՛ ստորադասական: Ուրիշ հնդեվրոպական ժառանգների մեջ էլ, թեև ներկան և անցյալը հնդեվրոպական նախալեզվի շարունակությունն են, բայց ապառնիի համար հնարված են զանազան նոր ձևեր:

Ահա թե ինչպիսի ձևեր կան զանազան լեզուների մեջ ապառնիի գաղափարի արտահայտության համար.

1) «Ունեմ».— Երբ լատիներենի մեջ ապառնին իր ուժը հետզհետե կորցրեց և կարիք եղավ մի նոր բացատրության դիմելու, ժողովրդական լեզվի մեջ հնարվեց finire habeo «վերջացնել ունեմ» = պիտի վերջացնեմ, intrare habeo «պիտի մտնեմ», dicere habeo «պիտի ասեմ», amare habeo «պիտի սիրեմ» ձևը: Այնուհետև օժանդակը կցվեց բային և սղված ձևի տակ անցավ նորալատին լեզուներին: Այսպես առաջացան ֆրանսերեն j'ai-merai, j'entrerais, je finirai ձևը, որ ֆրանսերենի սովորական ապառնին է, իբրև մի ամբողջություն և ուր ոչ ոք չի մտածում, թե գտնվում են finir անորոշը և ai «ունիմ» օժանդակը. համեմատիր նաև պորտուգալերեն darei «պիտի տամ», escreveréi «պիտի գրեմ», իտա-

լերեն *scriverō*, ֆրանսերեն *j'écrirai*, Միայն *provençal* լեզվում գեո միացումը վերջնական չէ և անխտրաբար ասում են *vos dirai* կամ *dir vosai* «պիտի ասեմ ձեզ»։ Ունեմ (*haban*) բայով է կազմվում նաև զոթերենի ապառնին։ Պորտուգալերենն էլ ասում է *dar-te-hei* «տալ քեզ ունեմ» (= քեզ պիտի տամ) և ալլն, երբ որ մեջտեղը դերանուն լինի։

2) «Ուզենալ, կամենալ».— Լեզուների մեջ չափազանց տարածված է այս ձևը. *ալսպես ունենք՝*

չինարեն. yāo «ուզենալ» բայով՝ wo³ yāo⁴ lai² «ես ուզելի դալ» = «պիտի գամ».

ստորին լատիներեն. volo «ուզում եմ». facere volo «ուզում եմ անել» = «պիտի անեմ».

ֆրանսերեն. je veux faire «ուզում եմ անել» = «պիտի անեմ», կամ ժողովրդական լեզվով il ne veut pas pleuvoir «չպիտի անձրևեմ».

անգլերեն. I will make «պիտի անեմ» = «ուզում եմ անել».

դանիերեն. jeg vil se «ուզում եմ տեսնել» = «պիտի տեսնեմ».

պարսկերեն. xāham xōrd «ուզում եմ ուտել» = «պիտի ուտեմ»:

Նույնը պահլավերեն (ուշ ժմեկ.). օրինակ՝ xvāhēm dād «պիտի տանք» (Gr. Iran. phil. I, 319).

մ. բ. գերմ. wil.

ն. գերմ. es scheint regnen zu wollen.

լազերեն. bčara-minon «պիտի գրեմ» = «գրել եմ ուզում». bčara-mintu «պիտի գրեի».

ռումիներեն. voi cânta «պիտի երգեմ».

իտալերեն. vuol piovere «պիտի անձրևեմ»:

Ալբաներեն լեզվումն էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմվում է անորոշի վրա դնելով «ունեմ» (*kam*) բայը. *ինչպես՝ ունեմ երթալ, ունես երթալ, ունի երթալ՝ իբրև «պիտի երթամ» և ալլն:*

(Feizi, 124)

Աֆրիկյան ահլոն լեզվով ապառնին կազմվում է *ba «գալ»* բայով. *ինչպես՝*

i ba gbi oti

ես պիտի ջարդեմ ծառ (մի):

(Westermann, 17)

նույնպես և՛ աֆրիկյան գանգ լեզվով, ուր օժանդակն է be «գալ»։ ինչպես՝

fe he tsa	} դու պիտի պարես
դու գալ պարել	

(Westermann, 165)

Սոգդերենն էլ ունի պարսկերենի նման եուզենալ, կամենալ բաշով ապառնի։ Այս լեզվում սահմանական ներկայի վրա դնելով k'm մասնիկը, կստանանք ապառնի։ k'm մասնիկը սոգդերեն k'm ցանկանալ, սիրելի բաղից է և կցվում է իրանական kama «փափագ, ցանկություն» (>հալ. կամք) բառին։ դարձել է անփոփոխելի բառիկ։ ըստ իմաստի սոգդերեն 𐭠𐭣𐭥𐭥 k'm ապառնին նույն է պարսկերեն دا خواهم xvāham dād «պիտի տամ» ձևի հետ։ Մինչդեռ բուզդալական սոգդերեն 𐭠𐭣𐭥𐭥 kām «պիտի բաշխեմ» դեռ պահած է արմատական kām ձևը, ասորական (քրիստոնեական) սոգդերենում k'm դարձել է կրճատմամբ k' և գրվում է q' կամ g'։ օրինակ՝ qantqā «պիտի լինեն», barantqā «պիտի տանեն» (Benveniste, 40)։ Այսպիսով kama բառից ստեղծվել է ապառնիի k մասնիկը, որ ձևով ու պաշտոնով բոլորովին նույն է հայերեն կը մասնիկի հետ, առանց սակայն որևէ կապ ունենալու։

Այսպիսի պառահական մի երևույթ է նաև աֆրիկյան կինյամվեզի (բանտու) լեզվի մեջ ku նախամասնիկը, որով կազմվում է ապառնին։ ինչպես՝ n-ku-tula «ես պիտի ծեծեմ», u-ku-tula «դու պիտի ծեծես», a-ku-tula «նա պիտի ծեծես» (Velten, 460)։

Հիպերբորյան կամչադալ լեզվի մեջ ապառնին կազմվում է ol բալով, որ նշանակում է «ցանկանալ» (Bogoras, 740)։

Հետաքրքրական է նույն երևույթի ընթացքը նոր հունարենում։ Թέλω ἵνα եուզում եմ որ» դարձավ ապառնի կազմող օժանդակ։ հետո կրճատվելով դարձավ θέλω να, ԺԴ դարում ավելի կըրճատվելով եղավ Թέ να, այսօր պարզապես դարձել է Թά, ուր ամբողջ Թέλω ἵνα նախադասությունից մնում է միայն առաջին բաղաձայնը և վերջին ձայնավորը, այսինքն այնքան փոփոխված, որ դարձել է անճանաչելի։ Այսպես՝ հին հունարեն ὅπα ζω ἄνθρωπον «մենք փոխարեն Թέλω ἵνα ὅπαζω > Թύλω να ὅπαζω > Թένεα πάζω > Թά πάζω «պիտի երթամ»։ ձայնավորի մոտ ավելի կրճատ Թ. ինչպես՝ ἄγαπῶ «սիրում եմ», Թάγαπῶ «պիտի սիրեմ»։

Նոր հունարենի ազդեցությամբ այս ձևը մտել է նաև Բալկանյան թերակղզու զանազան լեզուների մեջ։ այսպես, օրինակ՝

բուլղարերենում ժԳ դարուց ի վեր ապառնին կազմվում է հսլ-
chotěti «ուզել» օժանդակով. օրինակ՝ ща пиша «պիտի գրեմ»
և այլն:

Սերբերենում hōc'у «ուզում եմ» կրճատվելով դարձել է c'у
և օրինակ՝ ասում են ja c'у činliti պիտի անեմ և այլն:

Բերբեր լեզվի մեջ էլ ապառնին կազմվում է ra նախամասնի-
կով, որ irl «ուզենալ» բալի կրճատ ձևն է (Marcy BSL 37, № 109,
էջ 56):

Աֆրիկյան մվալի լեզվում կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմ-
վում է tso մասնիկով. ինչպես՝

atsoenda «պիտի գնա»

atsoswali «պիտի աղոթի»:

Այս tso մասնիկը առաջանում է tsaho ձևից և նույն է սվա-
հիլի լեզվի ապառնին կազմող ta մասնիկի հետ, որ ծագում է taka
«ուզել» բալից (Heepe, 161): Այսպիսով այս ta մասնիկն էլ իմաս-
տով ճիշտ համապատասխան, իսկ ձևով պատահաբար նույն դուրս
եկավ հունարեն θέλω > θα մասնիկի հետ:

Աֆրիկյան մամբիլա լեզվով էլ ապառնին կազմվում է gani
«ուզել» կամ nda «երթալ» բալով (Meyer, 46):

Մամբիկյան վապո լեզվով ապառնին կազմվում է ya հետա-
մասնիկով, որ մի հին բալ է և նշանակել է «գնալ» (Radin, 46):

Աֆրիկյան լաոունդե (բանտու) լեզվով ապառնին կազմվում է
yl «ուզել» բալով (Nekes, 31):

Եթովպական բարեա լեզվով ապառնին կազմվում է sol «սի-
րել, ուզենալ» բալով և ga մասնիկով (պատահաբար նման հայե-
րեն կը-ին). օրինակ՝ de «մեռնել», de-ga sole «պիտի մեռնեմ»,
de-n-ga sol-e «պիտի մեռնես» և այլն (Reinisch, 63):

3) Պարտիմ, պարտական եմ, պետք է որ».— Գործածու-
թյան կողմից բռնում է երկրորդ տեղը «ուզենալ, ուզել» բալից հե-
տո. այսպես ունենք՝

անգլերեն I shall make «պիտի անեմ»

դանիերեն skal «պարտիմ», jeg skal se «պիտի տեսնեմ»

գերմերեն ևս skulan=գերմաներեն sollen բալով. մքք. sol.

Ինչպես ռուսերենում, նմանապես և ուկրաիներենում ստեղծ-
վել է ապառնիի մի նոր ձև, որ չկա հին սլավոներենում. այսպես՝
ռուսերեն буду читать «պիտի կարդամ»

ուկրաիններեն буду читати «պիտի կարդամ»
հին ուկր. читати му «պիտի կարդամ»:

Հին ուկրաիններեն начну, почну, хочу միանալով անորոշի հետ կազմում են ապառնի:

(Smal-Stocky], 318)

Ռուսական ցիգաններին լեզվով, որ հնդկականի մի ճյուղն է, ապառնին կազմվում է lava «առնել, վերցնել» բայով, որ խոնարհվում է ըստ բայի թեական ձևի հետ. երկուսի միջև դրվում է te շաղկապը. օրինակ՝

lava te bagav «պիտի երգեմ»:

(Сергиевский, 51)

4) «Գալ».— Գործածական է դանիերենում. այսպես kamma atl «գալիս եմ 'ի...» = պիտի...: Աֆրիկյան հաուսա լեզվով zaka «գալ» բայը ծառայում է կազմելու ապառնի, «ինձ գալիս է երթալ» նշանակում է «պիտի երթամ» (Marré, 52):

Աֆրիկյան նգարիձա լեզվում մի տեսակ ապառնի կա, որ կազմվում է dja «գալ» բայի ներկան խոնարհելով բայի անորոշի հետ. օրինակ՝

ngamdjohwenda «պիտի երթամ»

ngodjohwenda «պիտի երթաս»

ngudjohwenda «պիտի երթա» և այլն:

Այս ձևերը բուն նշանակում են ուրեմն «գալիս եմ երթալ» գալիս ես երթալ...» (Heepe, 49):

Այս dja ձևով ապառնին կա նաև աֆրիկյան մվալի լեզվում՝ djo ձևով. ինչպես՝

ndjoenda «ես պիտի գնամ»

adjjoenda «նա պիտի գնա»:

(Heepe, 161):

Աֆրիկյան սեսուտո (բանտու) լեզվով ապառնին կազմվում է tla օժանդակով, որ նշանակում է «գալ» (Beyer, 25):

Ռեստուոման լեզվով vangir, vengir, vegnir «գալ» բայը իբր օժանդակ կազմում է ապառնի. ինչպես՝ iou veng a vènder «պիտի ծախեմ», iu veng ad udir «պիտի լսեմ» (Conradl, 44):

Եթովպական բեղառե լեզվով կա երեք տեսակ ապառնի, որոնք կազմվում են հետևյալ ձևով.

ա) yī «գալ» օժանդակ բայով. ինչպես՝

derât yiani «սպանել գալիս եմ» = հիմա պիտի սպանեմ»:

բ) di «ասել» բայով. ինչպես՝

ani Alib edâr ândi

ես Ալիին սպանեմ պիտի:

գ) hauwi «ուզել, ցանկանալ» բայով:

(Reineisch, 150)

Ճ) «երթալ» բայով.— Սովորական է ֆրանսերենում. ինչպես՝
je vais partir «գնում եմ մեկնել» = «պիտի մեկնեմ», je vais mourir
«գնում եմ մեռնել» = «պիտի մեռնեմ»: Գրեթե նույն միտքն ունի
նաև անգլերեն I am going to write «գնալիս եմ գրելու» = «պիտի
գրեմ»: Աֆրիկյան հաուսա լեզվով էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ
կազմվում է zua «երթալ» բայով (Marre, 52): Կենտրոնական Ամե-
րիկայի սուգոտիարա լեզվով ասվում է՝

ikū-na-xka-nu

ես երթալ աղալ «պիտի աղամ»:

Նման մի ձև էլ տես ստորև՝ արաբերենում:

Մեկանեզլան իսի լեզվով էլ ապառնին կազմվում է he «եր-
թալ» բայով. ինչպես՝

ōdrin e he ka han

ներանք երթալ դեպի ուտել } «պիտի ուտեն»

նույնիսկ ասում են՝

oge me he ka he

ես երթալ դեպի երթալ } «պիտի երթամ»

(Ray, 99)

Աֆրիկյան գալլա լեզվով ապառնին կազմվում է na նախա-
մասնիկով, որի բուն նշանակութունն է «գնալ», իսկ ապառնիի
իմաստը ավելի ուժեղացնելու համար սրա հետ դնում են նաև do
մասնիկը. ինչպես՝

me na ko «ես պիտի գնամ»

se na ko «մենք պիտի գնանք»

me do na ne թես անշուշտ պիտի գնամ
se do na ne Վենք անշուշտ պիտի գնանք

(Westermann, 60)

6) «Սկսել» բայով.—Այսպես է գործերենում, ուր ապառնին կազմվում է duginnan «սկսել» բայով: Նույն ձևը գործածական է նաև հունգարերենում, այն է fog... «պիտի...»: Այս ձևի գործածությունը հունգարերենում սկսվել է ԺՁ դարում. դրանից առաջ հունգարերենը ապառնի չուներ:

7) «Մնալ» բայով.—Գործածական է աֆրիկյան հաուսա լեզվի մեջ, ուր ապառնիի մի տեսակը կազմվում է zamna «մնալ» բայով (Marré, 52):

8) «Կարելի լինել» բայով.—Այսպես է անգլերեն this may end in disaster «սա պիտի վերջանա դժբախտությամբ»: Բերբերերեն լեզվի մեջ էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ կազմվում է ga նախամասնիկով, և սա ուրիշ բան չէ, եթե ոչ gi «կարենալ, կարողանալ» բայի կրճատ ձևը (Marcy BSL 37, № 109, էջ 56):

9) «Միտք ունենալ, մտադիր լինել» բայով.—Գործածական է ամերիկյան սուբտիլա լեզվում. ինչպես՝

ikū-dō-na-nu
ես միտք ունեմ ազալ
(հմտ. վերը 5-րդ ձևը):

10) «Իրօք որ» ձևով. Այսպես՝ սամոա լեզվով 'o le ā «Իրօք որ» ձևով ունենք՝

'o le ū 'ou sau
պիտի գամ

(Kieckers, 128)

11) Էական բայի ապառնի ձևի հարադրությամբ.—Այսպես՝ սլավական լեզուներից՝ չեխերեն budu, ռուսերեն быть և այլն:

12) Նույն սամոա լեզվի մեջ կա նաև մի ուրիշ տեսակ ապառնի, որ կազմվում է e «սա է» ձևով. ինչպես՝

e sau a'u
պիտի գամ

(Kieckers, 128)

Սրանցից դուրս կան նաև զանազան ձևեր, որոնք կազմվում են ներկայի վրա ավելացնելով այլևայլ նախամասնիկներ:

Ինչպես համեմատությունից երևում է, շատ լեզուներ չեն բավականանում ապառնիի մի ձևով, այլ ստեղծում են զանազան ձևեր խոսողի կամեցողության կամ վերապահության համաձայն: Այսպես՝ գոթերենն ունի «պարտիլ, ունենալ, սկսել» բայերով կազմված ապառնիներ:

Սանսկրիտ լեզվի մեջ կա երկու տեսակ ապառնի. առաջինը կազմվում է *s-yā* մասնիկով. ինչպես՝ *dā* «տալ» բայից *dāsyāmi* «պիտի տամ, տաք»: Երկրորդը կազմվում է ապառնի դերբայով, որ գործ են ածում առանձին և կամ *as* «լինել» էական բայի գուգակցությամբ. ինչպես՝ *dā* «տալ» բայից՝ *datṣ* «տալուց» և սրանից էլ *datāsmi* «տալուց եմ»:

Նոր հունարենը ունի երեք տեսակ ապառնի.

ա) շարունակական ապառնի (futer continu), ինչպես՝ *θα λέω* „je délieraı կապը պիտի բաց անեմ, լուծից»:

բ) բացարձակ ապառնի (futer absolu), ինչպես՝ *θα λῶ* «ես (նույն բայից)»:

գ) կատարյալ կամ առաջագույն ապառնի (futer parfait ou antérieur), ինչպես՝ *θα ἔχω λέσει* «կապը բացած պիտի ունենամ, j'aurai délié»:

Այս երեքից առաջինը ցույց է տալիս, որ գործողությունը որոշ ժամանակ պիտի տևե կամ պիտի նորից կրկնվի. ինչպես՝ «Ամեն օր պիտի գամ ձեզ տեսնելու: Գարունը պիտի գա և նորից պիտի գա, բայց նույն անձերին ժպիտ չպիտի տա»:

Երկրորդը ցույց է տալիս պարզապես ապագային կատարելու մի գործողություն, առանց նկատի ունենալու տեղությունը կամ կրկնությունը, ինչպես՝ Վաղը կգամ. Քիչ ժամանակից ձեզ կգրեմ կամ պիտի գրեմ:

Երրորդը ցույց է տալիս, որ այդ դեպքը կատարված պիտի լինի ապագայում՝ մի ուրիշ ապագա գործողությունից ալիքի առաջ. ինչպես՝ Վաղը կխոսենք այդ գործի մասին. մինչև այդ՝ ես կարդացած կլինեմ (կամ պիտի լինեմ, j'aurals lu) այդ մասին եղած բոլոր գրությունները:

(C. Capos, Nouv. gram. gr. 402)

Արաբերենն էլ ունի երկու տեսակ ապառնի. առաջինը կազմվում է ներկալի վրա ավելացնելով *sa* մասնիկը և ցույց է տալիս մոտավոր ապագա, իսկ երկրորդը կազմվում է *sawfa* մասնիկով և ցույց է տալիս հեռավոր ապագա: Երկուսը միաժամանակ գտնում ենք հետևյալ նախադասության մեջ.

ستحاکم و سوف تقاصص

sa tuḥākamu va sawfa tuqāṣaṣu

«պիտի դատենք քեզ և պիտի պատժեն»:

Դատելը ավելի առաջ է, ուստի sa մասնիկը զրկած է, իսկ պատժելը ավելի հետո է, ուստի զրկած է sawfa (Belot, 26): Աշխարհաբար արաբերենի համար Ասորիքում և Եգիպտոսում կազմվել է երկու նոր ձևի ապառնի, որոնք են՝ մոտիկ ապագայի և շատ մոտիկ ապագայի ապառնի: Առաջինը կազմվում է ներկա ժամանակի խոնարհյալ ձևի սկիզբը դնելով بـ budd (նշանակում է «ուզել» և պատահաբար նման է հայերեն պիտի ձևին), որ խոնարհվում է նույն ներկայի հետ. ինչպես՝

budduhu yusaḥfir

ուզում է գնա, «պիտի երթա»:

Երկրորդը կազմվում է راح raḥa «երթալ» բայը խոնարհելով ներկայի խոնարհյալ ձևի հետ. ինչպես՝

ra'ih yamūt

գնում է մեռնում «շուտով կմեռնի»:

(Renan, Hist. des langues sémit,
I⁴, 1863, p. 432, Belot p. 161)

Իսպաներենում, ինչպես կա ներկայի և անկատարի շարունակականը (կուտեմ կոր, կուտէի կոր), նույնպես կա ապառնիի շարունակականը. այսպես՝ comeré «պիտի ուտեմ», estaré comiendo «պիտի ուտեմ» (շարունակական), իբր թե ասեինք «պիտի ուտեմ կոր»:

Աֆրիկյան չիչեա լեզվում կա երկու տեսակ ապառնի. մեկը այն, որ միայն այս անգամվա համար է, և երկրորդը այն, որ միշտ էլ պիտի լինի. կոչվում է սովորական ասպարանի. օրինակ՝ միշտ էլ պիտի ուտեմ:

(Watkins, 49)

Ուղբեկներենում էլ կա մի տեսակ ապառնի, որ ցույց է տալիս նոր լսված կամ հանկարծ անսպասելի կերպով երևան եկած մի գործողություն, որ կարելի է թարգմանել հայերեն «դուրս է գալիս որ...», ինչպես՝

kelār-ekān-mān «դուրս է գալիս որ պիտի գամ»

kelār-ekān-sān «դուրս է գալիս որ պիտի գաս»

kelār-ekān-sir «դուրս է գալիս, որ պիտի գաք»:
(Kissen, 220)

Այս բոլորի վրա ավելացնենք, որ շատ անգամ ներկա ժամանակն էլ գործածվում է իբրև ապառնի: Այդ միջոցին են դիմում այն լեզուները, որոնք առանձին ապառնի չունեն: Արդի լեզուների մեջ այդ ձևը գործածվում է ցույց տալու համար շատ շուտ կատարվելու մի դեպք (մերձավոր ապառնի): Այսպես՝

հալերեն՝ վաղը մեկնում եմ.

և սրա նման՝ զանազան եվրոպական լեզուներով՝

ֆրանսերեն՝ je pars demain
անգլերեն՝ I start to-morrow
գերմաներեն՝ ich reise morgen ab
իտալերեն՝ parto domani
հունարեն՝ ετμυ.

Սրա համար է, որ ֆրանսերեն և անգլերեն լեզուների մեջ si, if «եթե» բառից հետո չի դրվում ապառնի, այլ միշտ ներկա. ինչպես՝

Je le dirai si je le vois
I shall mention it when (կամ if) I see him.
Կասեմ, երբ տեսնեմ:

Հնդկական սինհալի լեզվում ապառնին կազմվում է ցերեկ գերբայի վրա ավելացնելով դեմքերը. ինչպես՝ bala «նայել» արմատից balana «նայող», որից ապառնի՝

balannem	«պիտի նայեմ»
balannehi	«պիտի նայես»
balannē	«պիտի նալի»
balannemu	«պիտի նայենք»
balannāhu	«պիտի նայեք»
balannāha	«պիտի նայեն»

(Geiger, 148)

Օվկիանիայի կարոլինյան լեզվում կա երկու տեսակ ապառնի. առաջինը՝ որ մոտիկ ապագա է ցույց տալիս, շինվում է bue lā մասնիկով, երկրորդը, որ հեռու ապագա է ցույց տալիս, շինվում է büb մասնիկով. օրինակ՝

ðbue lã fõri «իսկուլն պիտի տեսնես»
i bãb ueri «մի օր կտեսնեմ» (օր մը չէ օր մը կը
տեսնեմ)

ngang I-bue ueri «պիտի տեսնեմ»

(Fritz, 25)

Նոր-Հիբրիդյան (Մեկանեզիա) ֆուաուա լեզվում կա 8 տեսակ ապառնի, որոնք զանազանվում են իրարից ուշ կամ շուտ լինելու աստիճանով. օրինակ՝ քիչ հետո, անմիջապես հետո, ավելի ուշ, անորոշ ժամանակով և այլն:

(Macdonald, 182—3)

Հնդկական շինա լեզուն ունի մի տեսակ ապառնի, որ կոչվում է կասկածական (dubitatif), որը ցույց է տալիս, թե այդ ապագա գործողությունը վստահ չէ, որ պիտի կատարվի:

(Bailey, 29)

Աֆրիկյան օնո լեզուն, բացի սովորական ապառնիից, ունի նաև երևակայական ապառնի (futur imaginatif), որ ցույց է տալիս կարելիություն և հաճախ երևակայում է մի վտանգ, որ կարող էր տեղի ունենալ. այս ապառնիի մեջ կա միշտ վախի զգացմունքը: Օրինակ՝ ari «գնալ» արմատից՝

ari-kolo «ես կարող էի գնալ»

ari-kono «գուցե կարող էիր գնալ»

ari-ko «նա կարող էր գնալ»:

Սրան համադիր է präterit imaginatif (երևակայական անցյալ), որ ենթադրում է, թե անցյալում կարող էր մի այդպիսի բան պատահած լինել, բայց իրական չի պատահել. օրինակ՝

ari-werap „ich wäre gegangen“

ari-nomrap „du wärest gegangen“

ari-kirap „er wäre gegangen“

Ապառնի վերոհիշյալ ձևը, մի ձայնավորի տարբերությամբ, չափազանց նման է երկրորդ անցյալին և սովորական ապառնիին. բայց զարմանալի է, որ անշփոթ մտած են: Ահա այդ ձևերը.

präterit II

պարզ ապառնի

ա) ari-kole

ari-kale պիտի գնամ

բ) ari-kone	ari-kene	պիտի գնաս
գ) ari-koke	ari-ake	պիտի գնա

(Wacke, 166)

Ապառնի կազմելու հետաքրքրական մի ձև ունի օվկիանյան լաբել լեզուն, որ սրա համար գործ է ածում *r* (բաղաձայնի մոտ *ar*) նախամասնիկը, որ զարմանալի կերպով կցվում է դերանունին և ոչ թե բալարմատին. ինչպես՝

e-r	han	datol-ar	han
ես պիտի	գնամ	մենք երեքս պիտի	գնանք
u-r	han	mutol-ar	han
դու պիտի	գնաս	գուք երկուսդ պիտի	գնաք
i-r	han	la-r	han
նա պիտի	գնա	նրանք պիտի	գնան
		(հոգ.)	(Peckel, 25)

Աֆրիկյան մուսուկ լեզվով ապառնին կազմվում է կրկնությամբ. ինչպես՝

faka «վեր կենալ» բալից՝
 tɔnu m-faka-feki ես պիտի կանգնեմ
 sa «տալ» բալից՝ tanu ma-sa-ši ես պիտի տամ:
 (F. Müller, 366)

Միջին հայերենում գրաբարի ապառնին շնչվելուց հետո, իբրև ապառնի գործ էր ածվում կամիմ բալը՝ կամիմ սիրել կամ սիրել կամիմ, էջ 1802), սրա հետ նաև կու ձևով ներկան։ Ապառնիի հատուկ ձև չկար։

Այս կամիմ ձև, որ համապատասխանում է ճիշտ պարսկերեն xāham, հունարեն θαλα, ստորին լատիներեն volo, անգլերեն I will և ալլն ձևերին (տես վերը), հաջողութուն չունեցավ և ավելի ուշ խափանվեց։

Համաձայնի բարբառում կա կմեր թը (իբր կամեր թե), որով կազմվում է մի տեսակ անցյալ ապառնի. բալց, չգիտենք, թե այս ձևը կիլիկյան ձևի շարունակությունն է, թե անկախ է ձևացած։

Կր ձևի թե՛ իբրև ներկա և թե՛ իբրև ապառնի գործածությունը որոշ անպատահություններ են ներկայացնում. ուստի արևմտյան հայերը կր հատկացրին ներկային և ապառնիի համար ստեղծեցին պիաի մասնիկը, իսկ արևելյան հայերը ներկայի համար հնարեցին

ուսմ կամ էլ ձեերը, կը հատկացրին միայն ապառնիին և պիտի ձեն էլ հատկացրին հարկադրական կամ պարտադրական եղանակին:

Կը ձեի մասին արդեն խոսել ենք. այժմ պիտի խոսենք պիտի ձեի մասին:

Պիտի նախապես անդեմ բայ էր՝ «պէտք է» նշանակութեամբ. գործ էր ածվում անորոշի հետ. ինչպես՝ Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի (Եղիշէ). Պիտի պատուել զնոսա. Ոչ պիտի սպանանել (Այտն., 81). հետին դարերից՝ Ամենայն ինչ տաք և զոր պիտի: Շատ անգամ ցույց էր տալիս քիչ հետո լինելիք մի բան. ինչպես՝

Բայց մայրն սակաւիկ մի պիտեցաւ զոգիսն ի բաց արձակել (քիչ ֆնաց մեռնել) (Վրք. հց. ա 99):

Սակաւիկ ինչ պիտեցաւ և սպառսպուռ զոգիսն թափեալ (քիչ ֆնաց հոգին փչել) (անդ., 107):

Սակաւիկ ինչ պիտեցաւ և եղեալ գտանէի ի մէջ ամենայն չարեաց. սակաւիկ ինչ պիտէր և սպառեալ կործանէր զիս լերկիր (Վրք. հց. ա 110):

Պիտի իրրեւ անդեմ «պետք է» իմաստով գործածական է մինչև այժմ էլ արեւելյան գրականութ. ինչպես՝ պիտի գնալ, պիտի ասել որ գնա և այլն:

Արանից առաջացաւ ապառնի պիտի. բայց միայն ներկայի և անկատարի հետ. կատարյալի հետ գործածութեան չմտաւ: Ներկայի հետ միանալով կազմեց պարզ ապառնի ձեւը, իսկ անկատարի հետ միացած կազմեց անցյալ ապառնի ձեւը:

Նախապես, երբ դեռ պիտի բայ էր և զուտ մասնիկի դեր չէր խաղում, կարող էր խոնարհվել ներկա (պիտի), անկատար (պիտէր) և կատարյալ (պիտեցաւ) ձեւով, ինչպես տեսանք նախորդ օրինակներում: Այս երևութիւնը շարունակվում էր դեռ Ժէ դարում, ինչպես ցույց են տալիս հաջորդ օրինակները.

Բարբ պիտի թուել (Դրնդ. 469)

Պիտէր երգուիլ (Դրնդ. 462)

Գրել պիտէր (Երեմ. 2էլ. օրագր. 110):

Այնուհետև անկատարի պիտիք ձեւը դարձաւ ըստ օրինի պիտիք (երկրորդ վանկի է դառնալով առաջինի նմանողութեամբ ի), որ գործածվում էր թէ ներկայի և թէ անկատարի հետ: Օրինակ՝

Պիտիր տանիմ «պիտի տանիմ» (Դրնդ. 456)

Պիտիր գալք «պիտի գաք» (Երեմ. 2էլ. օրագր. 108)

Պիտիր հոգանք «պիտի հոգանք» (անդ 106)

Պիտիր գնալին «պիտի գնալին» (անդ 185)

Պիտիր որ լիւր տեղն դնես «պիտի տեղը դնես» (անդ 185)

Պիտիր ուղարկեն այդր մօտ թագաւորին (Աբր. Կրետ. 98):

Սրանից հետո պիտիք ձեն էլ քաշվեց ասպարեզից և մնաց միայն պիտի, որ համասարապես թի՛ ներկալի և թի՛ անցյալի բոլոր դեմքերի համար սկսեց գործածվել: Այսպիսով պիտի դարձավ մասնիկ և իբր ան՝ սկսեց կրճատվել և ստացավ պիտ, պի, աի, ալ, սո ձևերը: Արեւմտահայ արտասանութլամբ հնչվելով բիգի, ալստեղից էլ առաջացան բիգ, բի, գի, բ, գ ձևերը: Միևնույն ժամանակ պիտի ստանալով որ շաղկապը, դարձավ պիտի որ>պիտոր, որի արեւմտյան հնչումն է բիգօր, սղլալ բգօր և բբգբբ, բբբ:

Արեւելյան հալ բարբառները, որ ներկալի համար ստեղծելով ում ձևը, պիտի հատկացրել էին հարկադրական եղանակին, ալիկի երկար պահեցին պիտի բայի խոնարհյալ ձևերը և նոր միայն սկսեւ են վերածել զուտ ապառնի կազմող մասնիկի:

Պիտի բայը խոնարհյալ և անխառն ձևով պահված է հատկապես Տփղիսի բարբառում, ուր-ունենք թի՛ պարտավորական ներկա և թի՛ պարտավորական անցյալ հետեյալ ձևով.

Ներքա

Անցյալ

պիտիմ սիրի	պիտէի սիրի
պիտիս սիրի	պիտէիր սիրի
պիտի սիրի	պիտէր սիրի
պիտինք սիրի	պիտէինք սիրի
պիտիք սիրի	պիտէիք սիրի
պիտին սիրի	պիտէին սիրի

Նույնը կարելի է կազմել նաև պիտի ձևով, առանց խոնարհելու. ինչպես՝

Ներքա

Անցյալ

պիտի սիրիմ	պիտի սիրէի
պիտի սիրիս	պիտի սիրէիր
պիտի սիրե	պիտի սիրէր
պիտի սիրինք	պիտի սիրէինք
պիտի սիրիք	պիտի սիրէիք
պիտի սիրին	պիտի սիրէին

Կա նաև նույնի գերակատար ձևը, բայց ալստեղ պիտի մնում է անսխալիք և խոնարհյալ ձևով չի գործածվում. օրինակ՝

Գերակատար

պիտի սիրիլ էի
պիտի սիրիլ էիր
պիտի սիրիլ էր
պիտի սիրիլ էինք
պիտի սիրիլ էիք
պիտի սիրիլ էին

Երևանի բարբառն էլ ունի պարտավորականի ներկա և անցյալ ձևերը՝ Թե խոնարհված և Թե անփոփոխ ձևով, բայց երկու դեպքումն էլ կրճատում է պիտի բառի առաջին վանկի ի ձայնավորը. ինչպես՝

Ներկա

Անցյալ

պտի սիրէմ կամ սիրիլ պտիմ	պտի սիրի կամ սիրիլ պոի
պտի սիրէս սիրիլ պտիս	պտի սիրիր սիրիլ պիր
պտի սիրի սիրիլ պտի	պտի սիրէր սիրիլ պտէր
պտի սիրէնք սիրիլ պտինք	պտի սիրինք սիրիլ պտինք
պտի սիրէք սիրիլ պտիք	պտի սիրիք սիրիլ պտիք
պտի սիրէն սիրիլ պտին	պտի սիրին սիրիլ պտին

Հարաբաղի բարբառը շատ ավելի է զարդացրել պիտի բայի գործածությունը և պիտըմ ա պետք է», պիտիմ պետք եմ» և պիտի ձևերով ստեղծել է սահմանական, պարտավորական, սաստկական և պայմանական եղանակների ներկա և անցյալ (ընդամենը 8) ձև, հետևյալ եղանակով.

Սահմանադրան եղանակ

Ներկա

Անցյալ

պէտըմ ա սիրիմ	պէտըմ ա սիրի
պէտըմ ա սիրիս	պէտըմ ա սիրիր
պէտըմ ա սիրի	պէտըմ ա սիրոր
պէտըմ ա սիրինք՝	պէտըմ ա սիրինք՝
պէտըմ ա սիրիք՝	պէտըմ ա սիրիք՝
պէտըմ ա սիրին	պէտըմ ա սիրին

Պարտավորական եղանակ

Ներկա

Անցյալ

սիրած պիտիմ

սիրած պիրի

սիրած պիտիս	սիրած պիտիր
սիրած պիտի	սիրած պիտոր
սիրած պիտինք՝	սիրած պիտինք՝
սիրած պիտիք՝	սիրած պիտիք՝
սիրած պիտին	սիրած պիտին

Սաստիկան հղանակ

սիրած պիտի պիտիմ	սիրած պիտի պիտի
սիրած պիտի պիտիս	սիրած պիտի պիտիր
սիրած պիտի պիտի	սիրած պիտի պիտոր
սիրած պիտի պիտինք՝	սիրած պիտի պիտինք՝
սիրած պիտի պիտիք՝	սիրած պիտի պիտիք՝
սիրած պիտի պիտին	սիրած պիտի պիտին

Պայմանական հղանակ

սիրած պիտի պիտի ինիմ	սիրած պիտի պիտի ինի
սիրած պիտի պիտի ինիս	սիրած պիտի պիտի ինիր
սիրած պիտի պիտի ինի	սիրած պիտի պիտի ինտոր
սիրած պիտի պիտի ինինք՝	սիրած պիտի պիտի ինինք՝
սիրած պիտի պիտի ինիք՝	սիրած պիտի պիտի ինիք՝
սիրած պիտի պիտի ինին	սիրած պիտի պիտի ինին

Կարելի է պետք՝ ձևի տեղ չենել նաև անկրճատ (և ավելի հին) պիտում ձևը. իսկ անցյալի մեջ էլ օժանդակ բայը նույնպես դարձնել անկատար. այսպես՝

ներկա՝ պետում ա սիրիմ...
անցյալ՝ պետում ա սիրի....
անցյալ՝ պետում ի սիրի և ալլն:

Ղազարի բարբառում պիտիմ, պիտիս, պիտի, պիտինք... ձևերը կրճատվելով դառնում են դեմ, դես, դի, դենք, դեք, դեն. օրինակ՝

Ի՜նչ դեմ սկօրիլ.

Մէր բէխէքն ինչ էօրնակ դէն վէ կալնիլ:

Նոր-Ջուղայի բարբառը պիտի ձևի գործածությունը հասցնում է մինչև չորսի. ալն է՝ պտի, պիտիլ, պտիկ և պլա:

Պտի ձևով կազմվում են պարտավորական եղանակի ներկան և անցյալը, ավելացնելով նույնը ստորադասականի ներկալի և անցյալի վրա:

Ա. Ե. Գյալ

պտի սիրեմ	պաի իւագնեմ	պաի սրի	պաի իւագնի
պաի սրես	պտի իւագնես	պտի սրիւր	պտի իւագնիւր
պտի սրի	պտի իւագնի	պտի սրէր	պտի իւագնէր
պտի սրենք	պտի իւագնենք	պտի սրինք	պտի իւագնինք
պտի սրէք	պտի իւագնէք	պտի սրիք	պտի իւագնիք
պտի սրեն	պտի իւագնեն	պտի սրին	պտի իւագնին

Պիտիլ «պետք լինե՛ն» ձեռ գործ է ածվում թե՛ Նոր-Ջուղա-
լում և թե՛ հնդկահայաց մեջ և անխտիր դրվում է ներկա և անցյալ
բոլոր դեմքերի վրա. օրինակ՝ էտ լրին հաստատութիւն ա պտիլ
(այդ լուրը ստուգության կարոտ է). Ո՛րքան ա պիտիլ. Գեղ էդ՝
բ՛անը պիտիլ էր (արժանի էիր դրան). Յես պիտիլ ման դ՛ոմ.
Պիտիլ մարթ ման Գ՛ո Մարդ պետք է որ ման գա»:

Պաի, պիտիլ ձեերի փոխարեն գործ է ածվում նաև պիտիլ՝
 ներկալի համար և պիտեր՝ անցյալի համար. օրինակ՝ Ի՞նչ պիտի
 անել ՔԻՆՆ պետք է անել». անցյալ՝ պիտեր միւի, պիտեր մներ,
 պիտեր մներ, պիտեր մներ, պիտեր մներ, պիտեր մներն «պիտի
 մնալի և ալլն»:

Պտկա ռպետք է՝ ձկը ավելացվում է նույնպես ստորադասա-
կանի ներկայի և անկատարի վրա և կազմում է հարկադրական
ներկան և անցյալը, հետևյալ ձևով.

պտկա սիրեմ	պտկա սիրի
պտկա սիրես	պտկա սիրիւր
պտկա սիրի	պտկա սիրէր
պտկա սիրենք	պտկա սիրինք
պտկա սիրէք	պտկա սիրիք
պտկա սիրեն	պտկա սիրին

Պլա ձեռք բայական կազմութիւնը հատուկ է նոր-Ջուզալի բարբառին և ցուլց է տալիս, որ գործողութիւնը կարող է լինել, որ տեղի ունենաւ: Կազմվում է վլա մասնիկով, որ ծագում է պիտի լինի, պետք է լինի» ձեռք: Այս մասնիկը կցվում է ստորագրասկանի ներկային և անցյալին և կազմում է նոր եղանակ, որ կարելի է կոչել պատահական եղանակ: Օրինակ՝ պլա բ'քեմ պարող է լինել, որ բերեմ, պլա գ'քեմ պարող է լինել, որ երթամ, պլա սիրի պարող էր լինել, որ սիրէի, պլա խագ'նի պարող էր լինել, որ հագնէի:

Կա և այս մասնիկի մի քիչ ավելի հին ձևը՝ պիտլա, ինչպես՝ պիտլա սիրեմ, պիտլա խազ՝նեմ, պիտլա խազ՝նի և այլն, ինչպես պլա, նույնպես և պիտլա գործածական էին Ջուղայի հին բարբառում. այժմ շատ քչերը միայն գործ են ածում այն, թեև նրա գոլությանը ծանոթ են: Ավելի հաճախական է Ջավայի հայոց կամ Ջավա պանդխտածնների բարբառում:

Տալիս ենք երկու օրինակ պատահական եղանակի ներկայի և անցյալի.

Ներկա

Անցյալ

պլա սիրեմ	պլա խազ՝նեմ	պլա սիրի	պլա խազ՝նի
պլա սիրես	պլա խազ՝նես	պլա սիրիր	պլա խազ՝նիր
պլա սիրի	պլա խազ՝նի	պլա սիրէր	պլա խազ՝նէր
պլա սիրենք	պլա խազ՝նենք	պլա սիրինք	պլա խազ՝նինք
պլա սիրէք	պլա խազ՝նէք	պլա սիրիք	պլա խազ՝նիք
պլա սիրեն	պլա խազ՝նեն	պլա սիրին	պլա խազ՝նին

Ագուլիսի բարբառը չգիտեմ պիտի կամ պետք է բառերով կազմված ձևեր. սրանց փոխարեն պարտավորական եղանակը կազմվում է մոտոմ *ո* կամ մոտոլ *ո* և մոտիլ *ո* ձևով: Այս ձևերը կցվում են խոնարհվելիք բալի ստորադասական ներկային: Յղնալի ենթաբարբառում այդ երկուսի տեղ գործածում են մե՛տիլ ա, մե՛տում *ա*: Օրինակ՝

մո՛տոմ <i>ո</i> թակիմ	մո՛տոլ <i>ո</i> թակիմ
մո՛տոմ <i>ո</i> թակիս	մո՛տոլ <i>ո</i> թակիս
մո՛տոմ <i>ո</i> թակիս	մո՛տոլ <i>ո</i> թակի
մո՛տոմ <i>ո</i> թակիք	մո՛տոլ <i>ո</i> թակիք
մո՛տոմ <i>ո</i> թակիք	մո՛տոլ <i>ո</i> թակիք
մո՛տոմ <i>ո</i> թակին	մո՛տոլ <i>ո</i> թակին

Յղնալի ենթաբարբառով ասվում է մէտիլ ա թակիմ կամ մէտում ա թակիմ և այլն:

Այս ձևերը ծագում են հին հայերենի պիտի, պիտիլ բառերից, այսպես մոտոմ *ո* պիտում է, պիտոյանում է, մո՛տոլ *ո* պիտիլ է, որոնց նվազ մաշված ձևերն են ներկայացնում Յղ. մե՛տիլ, մե՛տում:

Տարակույս չկա, որ նա նախաձայնն այ շրթնայինը ազդվելով բառավերջի մից, վերածվել է ռնգականի և այդ ձևը տարածվել է ամբողջ խոնարհման մեջ:

Ագուլիսի բարբառում կա նաև պարտավորական եղանակի անցյալը, որ կազմվում է նախորդների վրա ավելացնելով *նեկ*. *ինչպես*՝

մա'տում տ նել թակիմ կամ մո'տուլ տ նել թակիմ
մո'տում տ նել թակիս կամ մո'տուլ տ նել թակիս
«պետք էր թակեի» և այլն:

Յղնալի *ենթաբարբառով*՝ մե'տիլ ա *նեկ* թա'կիմ, մե'տում ա *նեկ* թա'կիմ և այլն:

Կարելի է նաև կրկնել *նեկ* մասնիկը. *ինչպես*՝ մո'տում տ նել թակիմ նել կամ մո'տուլ տ նել թակիմ նել «պետք էր թակեի» և այլն:

Նեկ ձևի մասին մանրամասն տես հետո:

Մարաղալի բարբառն էլ չի ճանաչում պիտի ձևը, բայց գիտե պետք է, որ վերածել է բոլորովին անճանաչելի մի ձևի (կիպ-տո), տեղափոխելով ալ և կ ընդամենը: Գործածական էր հին լեզվի մեջ և կցվելով ստորադասականի ներկալի և անցյալի վրա, ձևացնում էր պարտավորական եղանակի ներկան ու անցյալը: *ինչպես*՝

կիպտո էթում «պետք է երթամ, պիտի երթամ»
կիպտո ասըմ էր «պիտի ասեի» և այլն:

Ալժմ ալս ձևը շնչված է և հազիվ թե ծերունիները գործ են անում. միջին և նոր սերունդը նրա տեղ գործածում է թրքերեն *كراک* *garāk* «պետք է, հարկ է» բառը, որ ալստեղ դարձել է գ'տ-րաք', գ'տրոյ կամ գ'տրոյն, գ'տրոխ. *ինչպես*՝

գ'տրոյ էթում «պետք է որ երթամ, պիտի երթամ»
գ'տրոյն իւզիւս էր «պետք էր որ ուզեիր» և այլն:

Կարելի է նաև ավելացնել քի «որ» շաղկապը, որ ձայնավորի մոտ կարող է ի ձայնը կրճատել. *ինչպես*՝ գ'տրոյն քի էթում կամ գ'տրոյն քէթում «պետք է երթամ»:

ինչպես արևմտյան բարբառներում պիտի մասնիկը, այնպես և ալստեղ գ'տրոյն կարող է դրվել բայից հետո. *ինչպես*՝ էթում գ'տրոյն «երթամ պիտի», տամ գ'տրոյն «պիտի տամ» և այլն:

Մարաղալի կիպտո ձևի համապատասխանն է Ուրմիալի բարբառում տիկ'ի, տիկ'ո, աքի'ը (ըստ զանազան գլուղների). օրինակ՝

Ներկա

Անցյալ

տըկ՛ը լսէմ	տըկ՛ը լսէմ էր
տըկ՛ը լսէս	տըկ՛ը լսէս էր
տըկ՛ը լսի	տըկ՛ը լսէր
տըկ՛ը լսէնք՛	տըկ՛ը լսէնք՛ էր
տըկ՛ը լսէք՛	տըկ՛ը լսէք՛ էր
տըկ՛ը լսէն	տըկ՛ը լսէն էր

Տիկ՛ի ճուխտ ճուխտ ըսնին մէկէլ իրէ՛ստ
 «Պիտի զուլգ-զուլգ անցնեն մլուս երեսը»:
 Տիկ՛տ օխտ տիր տուի
 «Պիտի լոթն անգամ փքա» (Բարբ. 286—7):

Առանց Մարաղայի ձևի համեմատութիւն զժվար պիտի լիներ որոշել բառիս ծագումը՝ իբրեւ պէտք է (և ո՛չ թե պիտի). որովհետեւ, եթե Մարաղայում պէտք է ձևից մնում են 3 բաղաձայնները (կիպտո), այստեղ մնում են միայն երկուսը (ք>կ, տ), իսկ ալ կորած է:

Տեսանք որ արեւելյան բարբառները պիտի (պէտք է) գործ են ածում ավելի իբր հարկադրական կամ պարտավորական եղանակ և զուտ մասնիկի չվերածելով դեռ՝ իբրեւ բալ խոնարհում են: Միայն արեւմտյան բարբառներն են, որ պիտի ձևի խոնարհում չգիտեն և գործածում են միայն իբրեւ մասնիկ:

Պիտի մասնիկը հարազատ ձևով պահում են Նարնո, Վանա և Մշո բարբառները, որոնք կցելով ստորադասականի ներկա և անցյալ ձևերին, կազմում են պարզ և անցյալ ապառնի ձևերը: Այսպես Վանա բարբառով՝

Անցյալ		Անցյալ		Անցյալ	
պիտի սիրեմ	սիրի	պիտի էրթում	էրթի	պիտի կլում	կլի
պիտի սիրես	սիրիր	պիտի էրթուս	էրթիր	պիտի կլուս	կլիր
պիտի սիրի	սիրէր	պիտի էրթտ	էրթէր	պիտի կլտ	կլէր
պիտի սիրենք՛	սիրինք՛	պիտի էրթոնք՛	էրթինք	պիտի կլոնք՛	կլինք՛
պիտի սիրէք՛	սիրիք՛	պիտի էրթոք՛	էրթիք՛	պիտի կլոք՛	կլիք՛
պիտի սիրեն	սիրին	պիտի էրթոն	էրթին	պիտի կլոն	կլին

Գլուղական ձև է ալ, որ Մոկաց ենթաբարբառի առանձնահատկութիւնն է. օրինակ՝ թօ կլտ խեմ ինչ տը անի ձիկ:

Կարնո բարբառում կարող է դրվել բալից թե՛ առաջ և թե՛ հետո. ինչպես՝ պիտի սիրէմ, սիրէմ պիտի, պիտի սիրէի, սիրէի պիտի և ալլն:

Մշո բարբառում զործածական է թե՛ պիտի և թե՛ սզլալ պտի ձևը. ինչպես՝ պիտի սիրիմ, պիտի բ'էրիմ, պտի փխցուն «պիտի սատկեցնեն» և ալլն:

Արևմտյան արտասանության համաձայն պիտի է դառնում բիդի Տրապիզոնի, Համշենի, Սեբաստիո, Եփդոկիո, Ասլանբեքի, Պոլսո, Ղրիմի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներում, որոնց մեջ ձևացնում է պարզ ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերը: Սրանց մեջ պիտի կարող է դրվել թե՛ բալից առաջ և թե՛ բալից հետո. ինչպես՝ Տր. բիդի ուզիմ կամ ուզիմ բիդի, Սեբ. բիդի դամ կամ դամ բիդի, Ասլ. բիդի սիրիմ, բիդի սիրէի և ալլն:

Ահա Պոլսի բարբառով պարզ ապառնի խոնարհման պատկերը՝ սիրել, երթալ և գալ բալերով.

բիդի սիրէմ	բիդի էրթամ	բիդի գամ
բիդի սիրէս	բիդի էրթաս	բիդի գաս
բիդի սիրէ	բիդի էրթա	բիդի գա
բիդի սիրէնք	բիդի էրթանք	բիդի գանք
բիդի սիրէք	բիդի էրթաք	բիդի գաք
բիդի սիրէն	բիդի էրթան	բիդի գան

Հետադաս ձևով կարելի է ասել սիրեմ բիդի, երթամ բիդի, գամ բիդի և ալլն: Երբեմն սաստկություն համար երկու ձևերը միասին դործածելով՝ ասում ենք բիդի երթա՛մ, երթա՛մ բիդի:

Մի քանի ապառնի իրար ետևից շարված դեպքում կարելի է բիդի չկրկնել. ինչպես՝ բիդի երթամ բերեմ. նույնը հետադաս՝ երթամ բերեմ բիդի:

Համշենի բարբառում պարզ ապառնին երկու ձև ունի. առաջինը կազմվում է ներկա դերբայով, երկրորդը պիտի մասնիկով, որ կցվում է ստորադասական ներկային և լինում է սովորաբար հետադաս: Կարելի է նաև առաջ դնել: Առաջինը ցույց է տալիս ի՛նչ հաստատ մտադրություն, երկրորդը՝ հաստատուն մտադրություն. օրինակ՝

(լէս)	էշտող իմ	«կգնամ»
(տուն)	էշտող էս	«կգնաս»
(ըն)	էշտող տ	«կգնա»

(մէք)	էշտօղ ինք	«կգնանք»
(տունք)	էշտօղ էք	«կգնաք»
(ընէր)	էշտօղ ին	«կգնան»

Մ. բ'էրիմ	իդի (ինի) ձ.	էշտօմ	իդի (ինի)
բ'էրիս	բիդի	էշտաս	բիդի
բ'էրէ	բիդի	էշտա	բիդի
բ'էրիք	բիդի	էշտօնք	բիդի
բ'էրէք	բիդի	էշտոք	բիդի
բ'էրին	բիդի	էշտօն	բիդի

Ինչպես տեսնում ենք, ապառնիի պիտի մասնիկի նախաձայն ր միանալով առաջին դեմքի մ ղերջավորության հետ դարձել է մ (նախապես ասվել է հշտօմ միդի), ապա երկու մ միանալով՝ վերածվել է մեկի (էշտօմ իդի), ավելի ուշ այդ դ աղղվելով մ-ից՝ վերածվել է ն (էշտօմ ինի): Մյուս դեմքերում որևէ փոփոխություն չկա, ինչպես նաև եզակի Ա դեմքի մեջ, եթե նախադաս է պիտի մասնիկը:

Մի քանի բայ միասին գործածվելու դեպքում կարելի է պահել միայն վերջին պիտի մասնիկը. օրինակ՝

էշտօմ դէսնում առնում պէրիմ ինի (իդի):

Նույն բայերի խոնարհումը անցյալ ապառնի ժամանակով.

(էս)	էշտօղ էլ	«կերթայի»
(տուն)	էշտօղ էլդ	«կերթայիր»
(ըն)	էշտօղ էր	«կերթար»
(մէք)	էշտօղ անքը	«կերթայինք»
(տունք)	էշտօղ անքը	«կերթայիք»
(ընէր)	էշտօղ անը	«կերթային»

Մ. բ'էրէլի	բիդի	ձ. էշտուլը	բիդի
բ'էրէլդ	բիդի	էշտուլդ	բիդի
բ'էրէր	բիդի	էշտուր	բիդի
բ'էրանքը	բիդի	էշտուլքը	բիդի
բ'էրէքը	բիդի	էշտուլքը	բիդի
բ'էրէլնը	բիդի	էշտուլնը	բիդի

Անցյալ ապառնիի հետ կազմված գեղեցիկ մի ձև է գօմօն Մ. կամ գօմմօյ ձ., որ առաջանում է գրաբար կամէր ձևից և նշանակում է «քիչ քիչ» օրինակ՝ Ալլի օրը գօմօն գ'լէլի բիդի, ձ. գօմմօյ կլէլի բիդի «քիչ էր մնում սահէի»:

Նոր-Նախիջևանի բարբառում պարզ և անցյալ ապառնին կազմվում են ստորադասական ներկայի և անցյալի վրա ավելաց-
նելով բիգի, բիգ, բիթ, բիգօր, բիգըր, բիգուր մասնիկները: Սրան-
ցից ամենասովորականն ձևն է բիգ, որ գործածվում է ձայնավո-
րով կամ թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ: Խուլ բա-
ղաձայնի մոտ դառնում է բիթ (Չալթր գլուղում լինում է բիտ):
Ավելի քիչ է պատահում բիգի, որ կարող է թե՛ ձայնավորի և թե՛
որևէ բաղաձայնի մոտ գտնվել: Շատ ավելի հազվագյուտ են բի-
գըր և բիգուր, որոնց հնագույն ձևը բիգօր՝ այժմ գործածությու-
նից դուրս է ընկած. օրինակ՝

Պարզ ապառնի	Անցյալ ապառնի
բիգ լսեմ	բիգ լսէլի
բիգ էշթամ	բիգ էշթայի
բիթ խաղամ	բիթ խաղայի
բիթ (հ)աքնիմ	բիթ (հ)աքնէլի

Բոլոր այս մասնիկները Նոր-Նախիջևանի բարբառում դըր-
վում են միշտ բայից առաջ և ոչ բնավ բայից հետո, ինչպես պա-
տահում ենք ուրիշ բարբառներում, օրինակ Պոլսի բարբառում:

Մարաշի բարբառում պիտի դառնում է բիգե. բայց այս
ապառնի ձևի մասին կխոսենք քիչ հետո:

Ռոտոսթուլի բարբառում պիտի դառնում է բըղը, որ կարող
է բայից թե՛ առաջ և թե՛ հետո դրվել. ձայնավորի մոտ կրճատվե-
լով դառնում է բըղ. օրինակ՝ բըգը սիրիմ, սիրիմ բըգը, բըգ աճիմ:
Հենց որևէ նաև բըգըր, որ ծագում է պիտի որ ձևից. օրինակ՝
բըգըր սիրիմ, բըգըր սիրեյի և այլն:

Կեսարիո բարբառում պիտի ստանում է երեք ձև. բաղաձայ-
նի մոտ դառնում է պըտը, ձայնավորի մոտ սղմամբ պիտ, իսկ
զամ միավանկ բայի հետ պուտու: Այս վերջինը ազդված է ան-
շուշտ ներկայի կո՛ւգամ ձևից, ստացել է նրանից ու ձայնավորը,
որի ազդեցությամբ էլ առաջին վանկի ը ձայնավորն էլ դարձել է
ու: Հստ այսմ Կեսարիո բարբառի ապառնին խոնարհվում է հե-
տևյալ ձևով.

պըտը սիրեմ
պըտը խօսիմ
պըտը գողնամ

պուտու դամ

պիտ երթամ

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ. կես. Բ. 1664):

Սուշավայի բարբառում պարզ ապառնին կազմվում է ստորագրական ներկայի վրա ավելացնելով բիդօր մասնիկը (որ միջին հայերենի պիտի որ > պիտ'որ ձևի շարունակությունն է), իսկ լեհահայ բարբառում դնելով բի մասնիկը, որ պիտի ձևի կրճատումն է. այսպես՝

Սլ.

Լհ.

բիդօր սիրիմ

բի սիրիմ

բիդօր սիրիս

բի սիրիս

բիդօր սիրէ

բի սիրէ

բիդօր սիրինք

բի սիրինք

բիդօր սիրիք

բի սիրիք

բիդօր սիրին

բի սիրին

Սուշավայի բարբառում անցյալ ապառնին կազմվում է անշուշտ բիդօր սիրի ձևով, իսկ լեհահայ բարբառում՝ բի սիրի ձևով: Բայց սրանց համար բնագրերում օրինակ չկա, ինչպես և Հանուշի բառացանկում: Այստեղ ունենք միայն մի օրինակ՝ բիլայի «պիտի լինել», որ ապացույց է բի ձևով անցյալ ապառնիի գոյությունը՝ լեհահայ բարբառում:

Սուշավայի բարբառում գտնում եմ նաև գուգէի ձևի մեծ կուգէի ծեծեմ «պիտի ծեծել» ձևը, որ կարող է ընդհանուր եղած լինել նույն բարբառին: Հստ ալսմ՝

գուգէի ձէձիմ > կուգէի ծեծեմ

գուգէիս ձէձիս > կուգէիր ծեծես

գուգէր ձէձէ > կուգէր ծեծէ

գուգէինք ձէձէինք > կուգէինք ծեծենք

գուգէիք ձէձիք > կուգէիք ծեծէք

գուգէին ձէձին > կուգէին ծեծեն

Այս բոլորը՝ ենթադրաբար:

Ծանոթ.— բի մասնիկը ձայնավորով սկսվող բալերից առաջ սղում է իր ի ձայնավորը, օրինակ՝

լհ. բարլիմ պիտի թողնեմ
 լհ. բարբիմ պիտի ապրեմ
 լհ. բանիմ պիտի անեմ

Հնգ. բ'անէ պիտի անեմ, բ'անին պիտի անեն, բ'իւան
 պիտի լինեն:

Հգն. բ'ասիւմ, բ'ասին:

Այժմ անցնենք պիտի մասնիկի սղլալ ձևերին: Վերը մի քա-
 նի տեղ տեսանք վերջածալն ի-ի անկումը, որի հետևանքով էլ
 բաղաձալն տ կարող էր դառնալ դ, տ, յ: Բայց այս փոփոխու-
 թյունը շատ թեթեւ է:

Պիտի, պիտոր մասնիկը կրճատվում է երեք ձևով. վերջից,
 սկզբից և մեջտեղից:

Վերջից կրճատվելով՝ ստանում ենք պի>բի, ձալնավորի մոտ
 էլ ավելի կրճատ բ: Այսպես՝ Սեբաստիո բարբառում թեև ունենք
 բիգի, բայց ձալնավորի մոտ կրճատվելով դառնում է բի. ինչպես՝
 բի ընենք պիտի անենք: Եվդոկիո բարբառում թեև ունենք բի-
 դի, բայց ձալնավորի մոտ դառնում է բիդ, իսկ Օրտուի բարբա-
 ռում այս Կեպքում դառնում է պաբգպպես բ, ինչպես՝ բերթամ
 պիտի երթամ:

Սուչավալի բարբառում թեև գործածվում է բիգօր, բայց
 Հունգարիո բարբառում սղվելով դառնում է թի. ինչպես՝

բի սիրիմ	բի սիրինք
բի սիրիս	բի սիրիք
բի սիրէ	բի սիրին

Հաճինի բարբառում էլ պիտի կրճատվելով դառնում է բ.
 ահա երթամ և գամ բալերի ապառնին.

բիշիւմ	բիգ'գում
բիշիւս	բիգ'գոս
բիշիւ	բիգ'գօ
բիշիւնք	բիգ'գօնք
բիշիւէք	բիգ'գէք
բիշիւօք	բիգ'գօք
բիշիւօն	բիգ'գօն

Հասնելով բի կամ բ աստիճանին՝ մեր ապառնիի մասնիկը նույն-
 նանում է պարսկերեն ب և աֆղաներեն ba մասնիկի հետ, որոնք

նույնպես դրվում են բալից առաջ և կազմում են ապառնի (Dar-mesteter, Chants pop. ClI). բալց ավելորդ է, իհարկե, ասել, որ այս նմանությունը բացարձակապես պատահական է:

Մեջտեղից կրճատումը կատարվում է միայն Սվեդիայի բարբառում, ուր պիտոբ ձևից ստանում ենք բըր ձևը, որ ուրիշ բարբառներում պիտի ձևին է համապատասխանում և ծագում է պիտի որ, պիտոբ ձևից՝ կրճատմամբ: Դրվում է միայն բալից առաջ (հետագաս չէ Պոլսի բարբառի նման). մի քանի բայ իրար հաջորդելու դեպքում կարող է դրվել մի անգամ և նույնիսկ բալից բաժանվել մի որևէ բառով. օրինակ՝ բըր ուղ՝ում ի դօն, առնիմ բ՛իբիմ «պիտի երթամ տուն, պիտի առնեմ, պիտի բերեմ»:

բըր սիրիմ	բըր ուղիմ	բըր առնիմ
բըր սիրիս	բըր ուղիս	բըր առնիս
բըր սիրէ	բըր ուղէ	բըր առնէ
բըր սիրինք	բըր ուղինք	բըր առնինք
բըր սիրիք	բըր ուղիք	բըր առնիք
բըր սիրին	բըր ուղին	բըր առնին

Զեյթունի գավառականում դառնում է կրճատմամբ՝ բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ՝ բի, ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ բիգ կամ յ՛, իսկ միավանկ բայերի մոտ բի, երբեմն նաև բիգի: Այսպես՝ բի սիյիմ, «պիտի սիրեմ», բ՛իյթօմ կամ բիգ իյթօմ «պիտի երթամ», յ՛իլիմ կամ բիգ իլիմ «պիտի ելնեմ», բիգ առնում կամ յ՛առնում «պիտի առնեմ», բի դօմ կամ բիգի դօմ «պիտի տամ»:

Ստորև դնում եմ երեք բալի պարզ ապառնիի ամբողջական խոնարհումը.

բի սիլիմ	բիլթօմ	բի դօմ
բի սիլիս	բիլթօս	բի դօս
բի սիլէ	բիլթո	բի դո
բի սիլինք	բիլթօնք	բի դօնք
բի սիլէք	բիլթոք	բի դօք
բի սիլին	բիլթօն	բի դօն

Ուրիշ բարբառներում պիտի կարող է լինել նաև հետագաս, իսկ Զեյթունի գավառականում չկա այդպիսի բան: Սրա պատճառն այն է, որ պիտի կրճատվելով՝ հասել է իսկական նախամասնիկի աստիճանին, մինչև իսկ պարզ բ հնչմամբ:

Երբ մի քանի ապառնի հաջորդեն իրար, կարող է մասնիկը միայն մի անգամ դրվել. ինչպես՝ բիթթօմ դիսցոմ տոցոմ (որ և՛ բիթթօմ, բի դիսնոմ, բառնում):

Սկզբից կրճատումը, որի խոնարհյալ օրինակը տեսանք արդեն Ղազարի բարբառում, գտնվում է Մոկաց, Ոզմիի, Խարբերդի և Ակնի բարբառներում:

Մոկաց բարբառում, ուր ի>ը ձայնափոխությունը սովորական է, պիտի դառնում է տը և ձայնավորի մոտ էլ ա. ինչպես՝ տը բոցմ «պիտի բռնեմ», տասըմ «պիտի ասեմ», տը տեք ձը «պիտի տաք ինձ»:

Ոզմիի բարբառում էլ միևնույն երևույթն է. բաղաձայնի մոտ տը, ձայնավորի մոտ ա. ինչպես՝ տը բ'իբիմ «պիտի բերեմ», տը բ'իբե «պիտի բերէի»:

Ահա ուզել բալի ապառնին.

տուզիմ	տուզիս
տուզիս	տուզիք
տուզի	տուզին

Ակնա բարբառում պիտի ձևի կրճատումն է դի, ձայնավորի մոտ դ, իսկ Խարբերդի բարբառում դը. օրինակ՝

Ակն. դի բ'էրիմ	դի սիրիմ
դի բ'էրէս	դի սիրէս
դի բ'էրէ	դի սիրէ
դի բ'էրինք	դի սիրինք
դի բ'էրէք	դի սիրէք
դի բ'էրին	դի սիրին

Ինչպես որ պիտի ձևի կրճատ պի=բի ձևը զուտ պատահական նմանություն ունի պարսկերեն bi մասնիկի հետ, որ նույնպես ապառնի է շինում, նմանապես այս տի, տը, դի կրճատ ձևերը զուտ պատահական նմանություն ունեն թալ=Սիամ ընտանիքի ահոմ լեզվի ti մասնիկի հետ, որ շինում է ապառնի. ինչպես՝

kau ti-po

ես պիտի զարնեմ

(Grierson, հատ. 2, էջ 98—99)

Տիգրանակերտի բարբառը ապառնին կազմում է մըն մասնիկով. ինչպես՝ մըն ուզիմ, մըն փէրիմ, մըն ուզէի, և այլն: Թե

որտեղից է առաջանում այս մըն ձևը, որ ուրիշ տեղ գոյութիւն չունի, չգիտեմ:

Այս բոլորից երևում է, որ պիտի մասնիկը դեռ իր բայական կերպարանքը պահում է Ում ճյուղի բարբառներում, որոնց մեջ պարտավորական եղանակի արժեք ունի և խոնարհվում է: Զուտ մասնիկ է դառնում և ապառնի է կազմում առանց խոնարհվելու: Կը ճյուղի բարբառների մեջ: Սկզբից կրճատվելով տի՛ ձևն է ստանում Ղազարից մինչև Ակն, իսկ վերջից կրճատվելով պի՛ ձևն է ստանում Սեբաստիայից մինչև Հունգարիա, որ հայերենի վերջին արևմտյան սահմանն է:

Վերևում մի քանի լեզուների մեջ տեսանք, որ ապառնին կազմվում է եուզել՝ բայով. այսպես են հատկապես պարսկերեն, հունարեն և անգլերեն լեզուները: Ե՛րջին հայերենում էլ սկսեց կամի՛մ բայը իբրև ապառնի կազմելու միջոց գործածվել. բայց շուտ խափանվեց՝ հազիվ մի հետք թողնելով Համշենի բարբառում: Ե՛րջին դարում իսնգրիլ բայն էր, որ նշանակում է եուզել, սկսել է գործածվել իբրև ապառնի կազմելու միջոց. հմմտ. Աթան. Ծ՝ հետևյալ նախադասութիւնը.

Յերկիւղէնս սղովալն. նորա խնդրէր լուծումն Եվսիսից փորը պիտի լուծէր»:

Բայց ինչպե՞ս երևում է, այդ ձևն էլ տարածում չի ստացել:

Անշուշտ սրանցից, անկախաբար, երկու իրարից անջատ բարբառներում երևան է գալիս. նորից եուզել՝ բայը՝ ապառնի կազմելու համար: Առաջինն է Մարաշ, երկրորդը՝ Նոր-Ջուղա:

Մարաշի բարբառում երկու տեսակ ապառնի կա. մեկը՝ ճաւառակ ապառնի, որ կազմվում է ըստ սովորականին բիգե (պիտի) մասնիկով, իսկ մյուսը՝ անմիջական ապառնի, որ կազմվում է իգիլ (ուզել) բայով. օրինակ՝ բիգե բիրիմ՝ պիտի բերեմ, զիգիմ բիրի՝ շանմիջապես պիտի բերեմ:

Ավելի հետաքրքրական է Նոր-Ջուղայի բարբառը, ուր ապառնիի ներկա և անցյալ ժամանակները ունեն մի նոր ձև, որ հատուկ է միայն այս բարբառին և այլուր գոյութիւն չունի: Այս ձևը կազմելու համար ստորադասական ներկայի վրա դնում ենք մամ, մաս, մա, մաք, մեք, մաք, իսկ անցյալի վրա՝ մի, միք, մեր, միք. միք, միք. այսպես.

Ապառնի ներկա

Ապառնի անցյալ :

մամ խաղամ

մի խաղի

մամ խաղաս

միք խաղիր

մա	խաղա	մէր	խաղէր
մանք	խաղանք	մինք	խաղինք
մէք	խաղէք	միք	խաղիք
ման	խաղան	մին	խաղին

Հարադրլալ ձևերը ուզել բալի հարադրլալ ձևերն են. այսպես՝ մամ խաղամ<ուզում ամ խաղամ, մաա խաղաա<ուզում սա խաղաս, մի խաղի<ուզում ի խաղի և ալլն, և շատ համաձայն են գալիս պարսկերեն ապառնիի կազմության. خواه خورده xāham xōrd և ալլն: Սղումը առաջացած է արագարանության կամ հաճախ գործածության պատճառով և նոր երևույթ է բարբառիս մեջ, որին տեղիակ են նաև իրենք շուղայեցիք: 11 տարեկան մի երեխա (Հովհաննես խան Ղարախանյանի որդին՝ փոքրիկ Անդրանիկը), որից առաջին անգամ լսեցի ապառնիի լայալիսի ձևեր, երբ հարցրի, թե ինչ ձև է դա, իսկուլն բացատրեց, թե արագ խոսելիս ասում են մամ խաղամ, փոխանակ ասելու ուզում ամ խաղամ:

Այստեղ վերջանում է ապառնիի մասին մեր քննությունը: Աշխարհաբարը այս բազմաթիվ ձևերից ընդունել է միայն երկուսը՝ կը և պիտի: Առաջինը արևմտյան գրականի մեջ բուն ներկա է և երկրորդաբար ունի ապառնիի իմաստ, իսկ արևելյան դրականում՝ ապառնի է միայն: Երկրորդը արևմտյան գրականում միայն ապառնի է, իսկ արևելյան գրականում բուն պարսավորական է, այժմ արդեն գործ է ածվում իբրև ապառնի:

Ահա այս երկուսի պատկերը երկու գրական լեզուներում.

Ա լծորգություն, ա տիպար (արևել.)		Ա լծորգություն, բ տիպար (արևմտ.)	
կսիրեմ	պիտի սիրեմ	պիտի պագնեմ	
կսիրես	պիտի սիրես	պիտի պագնես	
կսիրէ (կսիրի)	պիտի սիրէ	պիտի պագնէ	
կսիրենք	պիտի սիրենք	պիտի պագնենք	
կսիրէք	պիտի սիրէք	պիտի պագնէք	
կսիրեն	պիտի սիրեն	պիտի պագնեն	
Բ լծորգություն, ա տիպար (արևմտ.)		Բ լծորգություն, բ տիպար (արևել.) (արևմտ.)	
պիտի խօսիմ		կհագնեմ	պիտի հագնիմ
պիտի խօսիս		կհագնես	պիտի հագնիս

պիտի խօսի	կհաղնի	պիտի հագնի
պիտի խօսինք	կհագնենք	պիտի հագնինք
պիտի խօսիք	կհագնէք	պիտի հագնիք
պիտի խօսին	կհագնեն	պիտի հագնին

Դ լծորդութիւն, ա տիպար
(արեւել.) (արեւմտ.)

Դ լծորդութիւն, բ տիպար
(արեւել.) (արեւմտ.)

կկարդամ	պիտի կարդամ	կիմանամ	պիտի իմանամ
կկարդաս	պիտի կարդաս	կիմանաս	պիտի իմանաս
կկարդայ	պիտի կարդայ	կիմանայ	պիտի իմանայ
կկարդանք	պիտի կարդանք	կիմանանք	պիտի իմանանք
կկարդաք	պիտի կարդաք	կիմանաք	պիտի իմանաք
կկարդան	պիտի կարդան	կիմանան	պիտի իմանան

Ինչպես բարբառներում, նույնպես և արեւմտյան գրականում, մի քանի ապառնի իրար հաջորդելու դեպքում կարելի է պիտի մասնիկը չկրկնել, կարելի է նաև բաժանել բայից զանազան միջանկյալ բառերով: Հետագայ պիտի ձևը գրականում շատ հաճելի չէ. օրինակ՝

Պիտի երթամ տեսնեմ ակդ թշվառ:

Պիտի իմ ամբողջ ունեցվածքս նվիրեմ իրեն:

Խօսիմ պիտի, բայց չունիմ համարձակութիւն:

Հարց ու պատասխանի ժամանակ պիտի մասնիկը կարելի չէ կրճատել: Օրինակ երբ հարցնում են՝

— Պիտի երթաս:

Կարելի չէ պատասխանել

— Պիտի...

ալլ անպատճառ՝ ամբողջութեամբ կրկնելով՝

— Պիտի երթամ:

Այս դեպքում հալերենը նման չէ անգլերենին, ուր «պիտի» նշանակող ձևի կրճատումը սովորական է. ինչպես՝

— Shall you see him to-day?

Պիտի դուք տեսնե՞ք նրան այսօր.

— Yes, I shall.

Այո, ես պիտի (...)

— Shall you read this book?

Պիտի դուք կարդա՞ք այս գիրքը..

— Yes, I shall.

Այո, ես պիտի (...)

— No, I shall not.

Ոչ, ես պիտի ոչ (...)

Այս դեպքում հունգարահայոց բարբառը ունի մի հետաքրքիր աղյալ ձև, որի մասին տե՛ս մակբալին նվիրված բաժնում:

Զ. ԱՆՅՅԱԼ ԱՊԱՌՆԻ

Պարզ ապառնիի ալն բոլոր ձևերը, որոնք նկարագրեցինք վերևում, ունեն նաև իրենց անցյալի (անկատար) ձևը: Կազմվում է ավելացնելով նույն մասնիկները ստորադասական անցյալի վրա: Նախորդ նկարագրությանց մեջ ստիպված էինք միշտ զուգընթացաբար հիշել նաև անցյալ ապառնիի ձևերը, որոնցից ամբողջական խոնարհման օրինակներ էլ բերինք Տփղիսի, Երևանի, Ղարաբաղի, Ջուղայի, Ադուլիսի, Վանի, Համշենի, Առտիալի և Նոր-Նախիջևանի բարբառներով: Այստեղ տալիս ենք օրինակներ ուրիշ բարբառներից.

Ոգմ.

տը բ'իրէ	տուզէ
տը բ'իրէր	տուզէր
տը բ'իրէր	տուզէր
աը բ'իրէնք	տուզէնք
տը բ'իրէք	տուզէք
տը բ'իրէն	տուզէն

Սվեգիա

բըր սիրէր է	բըր ուզէր է	բըր առնէր է
բըր սիրէր	բըր ուզէր	բըր առնէր
բըր սիրիր	բըր ուզիր	բըր առնիր
բըր սիրէր ինք	բըր ուզէր ինք	բըր առնէր ինք
բըր սիրէր իք	բըր ուզէր իք	բըր առնէր իք
բըր սիրէր ին	բըր ուզէր ին	բըր առնէր ին

Ուրիշ օրինակներ՝ բըր հոգզէր է «պիտի հազալի», բըր թուզէր է «պիտի թողնէի»:

Կիլիկիա

բի սիլա	բիլթի	բիլդի
բի սիլալ	բիլթիլ	բիլդի

բի սիւէլ	բիլթէլ	բիդէլ
բի սիւօնք	բիլթինք	բիդինք
բի սիւթք	բիլթիք	բիդիք
բի սիւան	բիլթին	բիդին

Պարզ ապառնիի նման ախտեղ էլ բի մասնիկը չի կարող հետադաս լինել. իսկ կրկնութեան դեպքում կարող է կրճատվել. ինչպես՝ բիլթի դիսնի առնի (որ և բիլթի բի դիսնի բառնի):

ՀԱ.

բիշդի	իդի «պիտի երթալի»	բիգ՝գի	իդի «պիտի գալի»
բիշդիլ	իդի	բիգ՝գիլ	իդի
բիշդէլ	իդի	բիգ՝գէլ	իդի
բիշդօնք	իդի	բիգ՝գինք	իդի
բիշդէք	իդի	բիգ՝գէք	իդի
բիշդիք	իդի	բիգ՝գիք	իդի
բիշդին	իդի	բիգ՝գին	իդի

Կարելի է ասել նաև պարզապես բիշդի «պիտի երթալի», քուդի «պիտի ուտելի» և այլն:

ԱԿԱ

դի բ՛էրէի	դիւդէի «պիտի ուտելի»
դի բ՛էրէիւ	դիւդէիւ
դի բ՛էրէի	դիւդէի
դի բ՛էրէանք	դիւդէանք
դի բ՛էրէիք	դիւդէիք
դի բ՛էրէին	դիւդէին

Ասլ.

բիդի սիրէի
բիդի սիրէիւ
բիդի սիրէ՛ր
բիդի սիրէանք
բիդի սիրէիք
բիդի սիրէին

ՊԼ.

բիդի սիրէի	բիդի էրթալի	բիդի գալի
բիդի սիրէիւ	բիդի էրթալիւ	բիդի գալիւ

բիդի սիրէր	բիդի էրթար	բիդի գար
բիդի սիրէինք	բիդի էրթալինք	բիդի գալինք
բիդի սիրէիք	բիդի էրթալիք	բիդի գալիք
բիդի սիրէին	բիդի էրթալին	բիդի գալին

Հետադաս ձևով կարելի է ասել սիրիյի բիդի, երթայի բիդի, գայի բիդի և այլն:

Գրական լեզուն ճիշտ այնպես, ինչպես պարզ ապառնիի համար ասացինք, բոլոր ձևերից ընդունել է միայն երկուսը՝ անցյալ ապառնիի համար (կը և պիտի): Սրանց գործածութիւնը, տարբերութիւնը և նշանակութիւնը ճիշտ այնպես է, ինչպես պարզ ներկայի համար: Ուստի բավականանում ենք տալով այստեղ երկու գրական լեզուների համեմատական տախտակը.

Ա լծորգութիւն, ա տիպար

կոիրէի	պիտի սիրէի
կսիրէիր	պիտի սիրէիր
կսիրէր	պիտի սիրէր
կսիրէինք	պիտի սիրէինք
կսիրէիք	պիտի սիրէիք
կսիրէին	պիտի սիրէին

Ա լծորգ. ր տիպար (արեւմտ.)

պիտի պագնէի	պիտի խօսէի
պիտի պագնէիր	պիտի խօսէիր
պիտի պագնէր	պիտի խօսէր
պիտի պագնէինք	պիտի խօսէինք
պիտի պագնէիք	պիտի խօսէիք
պիտի պագնէին	պիտի խօսէին

կհագնէի	պիտի հագնէի
կհագնէիր	պիտի հագնէիր
կհագնէր	պիտի հագնէր
կհագնէինք	պիտի հագնէինք
կհագնէիք	պիտի հագնէիք
կհագնէին	պիտի հագնէին

Գ լծորգութիւն, ա տիպար

կկարդալի	պիտի կարդալի
կկարդալիր	պիտի կարդալիր

կկարդար	պիտի կարդար
կկարդալինք	պիտի կարդալինք
կկարդալիք	պիտի կարդալիք
կկարդալին	պիտի կարդալին

Գ լծորդություն, բ տիպար

կիմանալի	պիտի իմանալի
կիմանալիր	պիտի իմանալիր
կիմանար	պիտի իմանար
կիմանալինք	պիտի իմանալինք
կիմանալիք	պիտի իմանալիք
կիմանալին	պիտի իմանալին

Է. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

Ըստ երևույթին հրամայականը շատ հասարակ մի ձև է. արի, գնա՛, տե՛ս, բայց երբ մի քիչ ավելի խոր կերպով քննության ենք առնում լեզուները, տեսնում ենք, որ այստեղ էլ կան զանազան երանգներ և նրբություններ:

Ամենից առաջ կան հրամայականի կոպիտ կամ խիստ և կամ մեղմ ու քաղաքավար ձևերը: Այդ ձևերը կարելի է արտահայտել խիստ կամ մեղմ տոնով, ձայնի բարձրությամբ կամ ցածրությամբ. բայց լեզուների մեջ կան նաև զանազան քերականական ձևեր այդ աստիճանները արտահայտելու համար:

Աննամերենի մեջ հրամայականը երեք աստիճան ունի.

1) Ամենից ավելի անկիրթ ու կոպիտ ձևն է բալից առաջ դնել hay կամ բալից հետո di զերթալ՝. օրինակ՝

nin di (լռի՛ր)

(իբր թե՛ զնա լռի՛ր):

2) Երկրորդ ձևը, որ ավելի քաղաքավար է, կազմվում է դնելով միալն բալը. օրինակ՝

nin «լռի՛ր»:

3) Ամենից քաղաքավարական ձևն է խոսել զանազան դարձվածքներով, ինչպես՝ «պետք չէ, մարդ պետք չէ որ...», չի պատկանի, հարմար չէ որ...»:

(Dirr, Gram. annam. 22)

Ջարմանալի է, որ աննամերեն հրամայականի առաջին ձևը (hay), որ ամենից անկիրթ ու կոպիտ ձևն է, լաոսերեն լեզվի

մեջ հրամայական կազմելու միակ և սովորական ձևն է. օրինակ՝
hai khiên «գրիր»:

(Տես Hospitalier, էջ 220, ուր այս hai բառը մեկնվում է «որպեսզի» նախավոր իմաստով):

Ավստրալիո կամիլարոյ լեզվում էլ կա երեք տեսակ հրամայական.

goälla «խոսիր» (սովորական ձևն է).

goälla wā («պետք է որ խոսիս». ստիպողական հրամայական, wā վանկը երկարելով).

goālmia «խոսիր թե կարող ես, թե համարձակվում ես» (նախատական կամ կատակով):

(Ridley, 9)

Հնդկաստանի կանավարի լեզվում դերանունները ունեն իրենց սովորական և հարգական ձևերը. այդ նույն ձևերը մտնում են նաև խոնարհման ժամանակ բայական վերջավորությունց մեջ, բոլոր ժամանակներում, բայց հատկապես հրամայականում, ուր ստանում են երեք ձև.

	1)	2)	3)
դնս	bī-rā	bī-rāny	bī-rach
կեր	zā-rā	zā-rāny	zā-rach
նստի	tōṣī-rā	tōṣī-rāny	tōṣī-rach

Սրանցից 1) եզակի սովորական ձևն է, 2) եզակի և հոգնակի հարգական ձևն է, 3) երկակի և հոգնակի սովորական ձևն է:

(Grierson, հատ. 3, մասն 1, էջ 433—5)

Ճապոններենում պարզ հրամայական ձևը գործածելը համարվում է շատ անքաղաքավար, և այդ նույնիսկ ծառաների հետ: Ուստի հրամայականի հետ կցում են միշտ մեղմացուցիչ կամ պատիվ ցույց տվող մի բառ: Առնվազն ավելացնում են kure, o kure, կրճատ ձևը՝ kunna, որոնք նշանակում են «տալ, նվիրել, շնորհել»: Կանալք գործ են ածում asobas «հաճեցեք»: Ծանոթների միջև գործածական է tainau «հաճեցեք»: Այս բոլորը հրամայական ձևով կցվում են բայի արմատին, իբր թե հայերեն «ուսուկ հաճեցեք» և այլն: Ամենասովորական ձևն է հրամայականը մեղմացնելու համար -ro, -yo, na ձայնարկությունները (Plaut, 68, 125):

Մոնղոլերենում կա մի տեսակ հրամայական, որ հրամանը մեղմացնում, սիրալիր ձև կամ պատիվ է տալիս. կազմվում է բա-

ի վրա դնելով *de*, *-k'e* վերջավորութիւնները (Поппе, Daryp. нареч. 162—3)։

Դրական մոնղոլերենում հրամայականը զորացնելու համար կարելի է դնել *da* մասնիկը. ինչպես՝ *ire* արի՛, *ire da!* արի՛ դա՛ (Клюкин, 63)։ Համապատասխանում է հայերեն ժողովրդական արի՛ ե՛, արի՛ դա՛ ձևերին։ Մոնղոլական ալար բարբառում, բացի սովորական հրամայականից, կան մի քանի ուրիշ հրամայականներ, այսպես՝ *benedictivus* (քաղաքավարական և խնդրական ձև), *precativus* (շատ աղաչական ձև), *praescriptivus* (ապագայում անելու հրամայական)։ Սրանք ունեն նաև զանազան մասնիկներով մեղմացրած (ավելի խնդրական դարձրած) ձևեր (Поппе, Алар. гов. 101—2)։

Հիմալայան լաքա լեզվում էլ հրամայականի վերջում հաճախ դնում են *a* վերջավորութիւնը. ինչպես՝ *yung-a* «նստի՛ր», *aba* «հկ, արի՛», *pugā* «կանգնի՛ր», *siyā* «մեռի՛ր» (Grierson, հատ. 3, մասն 1, էջ 309)։

Նույն երևույթը գտնում ենք նաև անկախաբար ամերիկյան լուկի լեզվում. ինչպես՝

o-u-k-a	«վազի՛ր»
cu-k-a	«նստի՛ր»
koo-t-a	«գնա՛»
til-k-a	«ցատկի՛ր»

(Kroeber, 363)

Ֆիննական լեզուների մեջ էլ կա երկու տեսակ հրամայական, մեկը՝ խիստ, մյուսը՝ մեղմ։

Արաբերենում էլ հրամայականը ունի 3 ձև. մեկը սովորական, երկուսը սաստկական հրամայական։

Ատրպատականի թուրքերենի մեջ կա հրամայականի մի ձև, որի գործադրութիւնը թողնված է անողի կամքին. կազմվում է սովորական հրամայականի ծայրին ավելացնելով *gilān* բառը (Ганиевъ, 54)։

Ջավայում, ինչպես գիտենք, կա երեք տեսակ բարբառ. առաջինը մեծամեծների հետ խոսելու, երկրորդը հավասարների հետ խոսելու և երրորդը իրանից ցածր մարդկանց հետ խոսելու։ Վերջինիս մեջ հրամայականի առանձին ձև կա, բայց առաջինի մեջ հրամայական չկա և նրա տեղ դնում են սահմանականի ձևը (Bohatta, Gr. jav. 71)։

Այսպիսի քաղաքավարական աստիճաններ հրամայականի մեջ՝ կազմված դանազան մասնիկներով, կան նաև ալթայական լեզուներում. ինչպես՝ չուվաշերեն՝ -sam (հոգնակի samar), -xale, -tse, վերջինիս հետ նույն է թաթարերեն سە сә, сe խնդրական հրամայականը (Ашмаринъ, Матер. էջ 325)։ Հրամայականի մի ալթայիսի ձև է նաև թաթարերենի մեջ کور kūr «տեսնել» օժանդակ բալով կազմված ձևը. ինչպես՝ kayta kūr «դարձիր (խնդրեմ)», բացասականն էլ kayta kūrma «մի դառնար (խնդրեմ)», որից մնացորդ է նաև չուվաշերեն səxla kur «փրկե՛ս զմեզ» (Ашмаринъ, Матер. էջ 326)։

Պարսկերենում կա շարունակական հրամայական (امرمدامی) emr-i mudāmi), որով հրամայում են արդեն սկսված գործը շարունակել առաջ տանել։ Կազմվում է می mī նախամասնիկը դնելով հրամայականի վրա և կամ նույն mī մասնիկը դնելով նույն բալի անցյալ դերբալի վրա և ավելացնելով էական բալը։ Առաջին ձևի համար օրինակ՝ میکوی mī-gūy «խոսիր, մինչև այժմ խոսում էիր և շարունակիր խոսելը»։ Երկրորդ ձևի համար օրինակ՝ میکفته باش mī-gufta bāš նույն իմաստով (Գէորգ Ղալիբ, Պարսկ. բառ. էջ 19)։

Գովկասյան արչիներեն լեզվում կա հրամայականի մի ձև, որ գործ են ածում այսինչ բանը անելու, և նրանից հետո և նրա հետ մի ուրիշ բան էլ անելու համար։ Այսպիսի հրամայականը կազմվում է -lli մասնիկով. օրինակ՝

ššelli վերցրո՛ւ և, sisalli եփիր ու, alli արա՛ւ և...

Այս ձևը կարելի է միշտ հայերենում «և, ու» շաղկապի հավելումով թարգմանել (Dirr, Finf, 264)։

Աֆրիկյան չիչևա լեզվի մեջ, որ բանտու ճյուղին է պատկանում, հինգ տեսակ հրամայական կա, որոնք են. 1) ստիպողական կամ պարտադիր և կամ խիստ հրամայական, 2) նվազ խիստ հրամայական, 3) մեղմ կամ պարզ հրամայական, 4) արգելական, 5) հորդորական (hortatory) (Watkins, 50)

Հրամայականը, ինչպես էլ լինի, իրապես ապառնի է, որովհետև լսողը հրամանը լսելուց հետո պիտի զնա, թեկուզ անմիջապես հետո. ըստ այնմ կան լեզուներ, որ հրամայականի համար ունեն ոչ միայն ներկա և անցյալ, այլև ապառնի ժամանակ. այսպես՝ ամերիկյան ալեուտ լեզուն ներկայի հետ գիտե նաև ապառնի հրամայական (Веніаминов, 33)։

Հրամայականի տեղ զանազան լեզուների մեջ կարելի է երբևեմ գործածել բալի անորոշը: Այսպես ռուսերեն молчать լռելիս, ալաինքն լռի, լռեցեք: Ռումիներենում էլ բացասական հրամայականը կազմվում է բալի անորոշ ձևով, ինչպես՝ nu căuță Բելիստրելի: Նույն ձևը կա դարձյալ իտալերենում, բայց միայն հզակի Բ դեմքով, արգելականի նշանակությամբ և ենթադրում է իր հետ devi Կպետք է՝ զեղչյալ բալը. ինչպես՝

non avere Բշունենալ (իմա non devi avere Կպետք չես ունենալ, որ է Բի ունենալ):

non amare Բսիրել (իմա non devi amare Կպետք չես սիրել, որ է Բի սիրել):

Արևելահայ գրականում էլ կա այս ձևը, ինչպես՝ լռե՛լ լռի, լռեցե՛ք, չծխե՛լ Բի ծխի, մի ծխե՛ք, չաղմկե՛լ Բաղմուկ մի հանե՛ք:

Ինչպես նկատելի է, անորոշի այս գործածությունը թի հզակի է և թի հոգնակի:

Եվ որովհետև այս ձևը ոչ արևմտահայոց մեջ կա և ոչ էլ արևելահայ ժողովրդական լեզվի մեջ, ուստի պետք է լինի թարգմանաբար կազմված ռուսերենից:

Դրաբարում կան միայն մի՛ մակբայով և անորոշ դերբայով կազմված ձևեր. ինչպես՝

Այլ ես ասեմ ձեզ, Ամենեին մի՛ երդնուլ, մի՛ յերկինս (Մտթ. Ե 34):

Այլ ես ասեմ ձեզ, Մի՛ կալ հակառակ չարին (Մտթ. Ե 39):

Դրավիդյան լեզուների մեջ էլ կա անորոշը իբրև հրամայական. բայց նրա իմաստը խնդրական կամ փաղաքշական է. ինչպես՝

թամիլ. nī vāṅ -a ծաղկես

seyvay-aga անես:

(Caldwell, 538)

Հալ ժողովրդական լեզվի մեջ էլ կան հրամայականի փաղաքշական ձևեր: Այսպես՝ Ղրիմի բարբառում հրամայականը երբևեմ առնելով չի մասնիկը, ստանում է հորդորական ու մեղմ նշանակություն, որ մոտենում է ռուսերեն ka մասնիկին՝ вди-ка сюда և նման դարձվածների մեջ. ինչպես՝

Հալը էրթանք իդոր լարդըմ անինք—չի. Արիցեք իդա բանը անինք—չի. էլ, վծվ անոր սիրդ բիդ անէր՝ ասա—չի դուն. Սա կամուրջին անցնելու տեղ, մղտէսի, ծանծաղ տեղէն անցնինք—չի:

Այսպիսի մի քերականական ձև երևան է հանում Ալվազյան Գ. եպս. Առակք Քոիլովի, տպ. 1896, էջ 80 և իր երկերի մեջ էլ գործածում: Այսպես՝ վերի օրինակներից առաջին երեքը քաղված են իր «Խրիմու Հայոց լեզուովը շարադրուած Առակներ»-ից, էջ 11, 22, 31: Ալվազյանը գտնում է, թե այս մասնիկը թուրք կամ թաթար լեզվից է մտած և գործածական է Ղրիմի ու Նախիջևանի բարբսոում: Իմ «Քննություն Նոր-Նախիջևանի բարբառի» աշխատություն մեջ, էջ 324, նկատել եմ, որ Նոր-Նախիջևանի արդի բարբառը այսպիսի մասնիկ չունի. չեմ գտած նաև Պատկանյանի գործերում, որոնք ներկայացնում են Նոր-Նախիջևանի հնագույն բարբառը: Ուստի հետևեցնում եմ, թե հրամայականի մի այսպիսի գործածություն Ղրիմի հին բարբառի մեջ միայն կա: Գալով մասնիկի ծագման, կասկած եմ հայտնում նրա թաթարական ծագման մասին, որովհետև թուրքերենում այսպիսի մասնիկ ու գործածություն չկա: Ես ավելի հավանական եմ համարում դնել հայերեն չե՞, չի՞ հարցականից համառոտված և մասնիկի կերպարանք առած. այսպես՝ դէհ, հրթանք դրան օգնենք, — չէ՞, չի՞ լինիր, լաւ չի՞ լինիր և այլն:

Այժմ Աշմարինի սոտ (Матер. էջ 325) գտնելով վերոհիշյալ թաթարերենն ճՅ, ճԵ մասնիկը ճիշտ այս գործածությամբ, գտնում եմ, որ իմ կասկածը իրավացի չէ և Ալվազյանի բացատրությունը շատ ճիշտ է: Հրամայականի փաղաքշական այս ձևը Ղրիմի բարբառում փոխ է առնված թաթարերենից:

Խնդրական հրամայականի մի ձև էլ կա, որ գործածվում է Կեսարիո Թումարզա գյուղի բարբառով: Կազմվում է լա հետադաս մասնիկով, որ դրվում է թե՛ դրական հրամայականի և թե՛ արգելականի վրա. ինչպես՝

մի՛ ընե՛ր լա
ասի՛կա ըրէ՛ լա
մի՛ երթա՛ր լա

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ կես. Բ 1661):

Այս մասնիկի ծագումը ինձ անհայտ է¹:

Խնդրական ձև է նաև ընդգծված անկատարը հետևյալ օրինակում՝

¹ Արաբերենում կա 1) لا «չէ, ոչ» բաց-մասնիկը, հնարավոր է, որ Կեսարիոյի բարբառի այդ հավելագիր լա-ն փոխառված լինի. — է. Ա.:

Սա շորերը լվայի՞ր...

Նոդրական կամ աղաչական ձևով հրամայականի մի ուրիշ ձև էլ կա նոր-նախիջեանի բարբառում, որ է թեական եղանակի ներկան + ցը *եկթեա*- այսպես՝ Իդա մուկրադը դաս նը *եխնդրեմ* ալդ մկրատը տուրա: Այս ձևի ծագումը կարելի է երկու ձևով բացատրել:

Տաճկերեն լեզվի մեջ կա մեղմ հրամայականի նման մի ձև, որ ունի նույն իմաստը: Օրինակ՝ *deséne* «աստ», *yeséne* «եկեր», *gelséne* «արի», *alsána* «առ» և այլն: Սրանք կազմված են ստորադասական ներկայի եզակի Բ դիմքից + *a*, *e* ձայնավորը՝ իբրև հանգ: Նույնը գտնում ենք նաև հոգնակիում. *ինչպես՝ alsánəz-a* «առեք», *verséniz-e* «տվեք»: Այստեղ էլ հանգը *a*, *e* ձայնավորն է և հայտնի կերպով ցույց է տալիս, որ եզակիի փաղաքջական վերջավորությունը *na*, *ne* չէ, այլ միայն ստորադասական է: Ճիշտ թարգմանություն մը ալդ ձևերը նշանակում են *ե՛ս*, *ինչ՞ե՛ս* *չես առնում», «տո՛ւր, ինչ՞ե՛ս չես տալիս»* և այլն: Տաճկաստանի հայերը նրանց իբրև համապատասխան գործածում են *եչառնես», չըսես», չուտես», չտանես», չտանի՞ք», որոնք նշանակում են ճիշտ «ե՛ս, ինչ՞ե՛ս չես առնում», «ասո՛ւ, ինչ՞ե՛ս չես ասում»* և այլն: Այս բոլորը իմաստով նույն են նախորդ թուրքերեն ձևերի հետ, բայց ըստ ձևի բացասական են, մինչդեռ թուրքերեն ձևերը դրական են: Արդ՝ վիճի բարբառում նույն թուրքերեն ձևը անփոփոխ թարգմանել են ստորադասական ձևով՝ ավելացնելով նաև *a* ձայնավորը՝ *գրի՛ս ա* «գրի՛ր», *խօսի՛ս ա* «խօսի՛ր» (Աճառ. Բրբռ. էջ 292):

Եթե Տաճկահայաստանի հայերը նույն ձևերը փոխանակել են *չտա՛ս, չըսե՛ս* ձևերով, Ղրիմի հայերը կարող էին արդվինցոց նման դնել ստորադասականի կամ թեականի (տես) ձևը, ավելացնելով նրա վրա գավառական ցը *եթէ՛ս* բառը և կամ տաճկերենի վերջավորությունը սխալմամբ *ne* կարծելով, փոխանակել հայերեն ցը բառով:

Հրամայականի համար կա նաև հարցականի ձևը, որ ըստ հարցնողի տոնի կարող է լինել ավելի կամ պակաս խիստ. *ինչպես՝ պիտի լո՛ւս... լո՛ւն՝ Խ...: Նույնը ուրիշ լեզուներով, ինչպես՝ Ֆրանսերեն՝* *veux tu te taire!* *գերմաներեն՝* *Wirst du wohl schweigen* *«լռելի՞ս ես (լռի՛ր): Նույնը արգելական իմաստով՝* *ի՛նչո՛ւ Խ... լո՛ւմ («մի՛ լռիր, խօսի՛ր»), ի՛նչո՛ւ Խ... գալի՛ս («մի՛ գա, գնա»):* Դեռ *խօսելո՛ւ Խ («մի՛ խօսիր, լռի՛ր»):*

Հայերեն թե՛ բարբառների և թե՛ գրական լեզուների մեջ երեք տեսակ հրամայական կա, առաջինը սովորական (կամ նաև խիստ), երկրորդը՝ մեղմ, երրորդը՝ ավելի մեղմ կամ խնդրական: Այսպես լերեմ բալից բե՛ր, բերե՛ս, կբերե՛ս: Առաջինը պարզ հրամայականն է, որի մասին արդեն խոսել ենք, երկրորդը ստորադասական ներկան է, երրորդը՝ ապառնի հարցական ձևն է: Մեղմության աստիճանները երեւում են հետևյալ օրինակներում.

Մի կտոր հաց տուր՝

Մի կտոր հաց տա՛ս

Մի կտոր հաց կտա՛ս:

Հայերեն բարբառների մեջ մեղմ հրամայականի մի ուրիշ ձև է այն, որ սովորական հրամայականի հետ զնուս են նաև մի, մեկ=մեյ մը թվականները. օրինակ՝

Արեւի. գնա՛ մի տես, մի գնա՛ տես, մեկ գնա՛ տես:

Արեւտ. մէլ մը գնա՛ տես, գնա՛ մէլ մը տես:

Երկու բարբառների համար էլ՝ գնա՛ մի անգամ տես:

Այսպես է նաև թուրքերեն git bir gör (գնա՛ մեկ տես):

Այսպիսի գործածության մեջ մեկ և մեյ մը ձևերը շփոթության տեղիք չեն տալիս. բալց արեւելյան հայերենում մի անմիջապես շփոթվում է արգելական մի՛ ձևի հետ. օրինակ՝ մի գնա տու՛ն÷մի՛՝ գնա տու՛ն. կամ տեղափոխված՝ մի տու՛ն գնա÷մի՛՝ տու՛ն գնա (տարբերությունը միայն շեշտի մեջ է): Ուստի, շփոթության առաջին առնելու համար, այժմ արեւելյան բարբառում ընդհանրացել է մի հատ ձևը. մի հատ գնա՛ ասա՛, մի հատ արի՛՝ քստեղ (թերևս այստեղ դեր է խաղացել մի հետ «մի անգամ» ձևը. օրինակ՝ մի հետ արի՛ քստեղ):

Հրամայականի պարզ ձևը, որ նկարագրեցինք վերը, թե՛ բարբառներում և թե՛ երկու գրական լեզուներում ունի միայն եզակի և հոգնակի Բ դեմք: Ներկա Ա և Գ դեմքից զուրկ է: Զուրկ է նաև ամբողջ անցյալ ժամանակից: Այսպես են նուե շատ ուրիշ լեզուներ և զանազան միջոցներով լրացնում են թերին:

Ռուսերենում առաջին դեմքի համար գրվում է ապառնի. ինչպես՝

пойду посмотрю «գնա՛մ տեսնեմ»:

Հոգնակի առաջին դեմքի համար հնարված է մի ձև, որ ուրիշ լեզուների մեջ չկա: Առնված է հոգնակի Ա դեմքի վերջավորություն-

նր -em, որի վրա ավելացրել են հոգնակի Բ դեմքի վերջավորութիւնը -te, և այսպիսով ստացվել է հոգնակի Ա և Բ դեմքերի դումարը.

пойдемте посмотримте «երթանք նայինք» (ես և դու, մենք և դուք):

Եզակի և հոգնակի Գ դեմքի համար գործածում են пусть «թոգ» (թե՛ պարզ և թե՛ անցյալ ապառնի ձևերով). ինչպես՝

пусть пойдет посмотрит

«թող երթա նայի»

пусть он пошел посмотрел бы

«թող երթար նայեր»:

Հոգնակի

пусть пойдут посмотрят

«թող երթան նայեն»

пусть они пошли (бы), посмотрели бы

«թող երթալին նայելին»:

Ռուսերենում Գ դեմքը կարելի է նաև կազմել «տալ» բալով. ինչպես՝

дай ему встать «թո՛ղ վեր կենա» (բառացի՝ տո՛ւր նրան վեր կենալ).

Լեհերենում էլ Գ դեմքը կազմվում է niech «թո՛ղ» բառով. ինչպես՝ niech pisze! «թո՛ղ գրե»:

Նոր հունարենն էլ ἄψες «թո՛ղ» բառը կրճատելով դարձրել է ας, որ իբր մասնիկ գործ է ածվում կազմելու համար թե՛ հրամայականը և թե՛ ստորադասականը:

Ավելի լավ է անգլերենը, ուր let «թո՛ղ, թողե՛ք» կազմում է բոլոր դեմքերով հրամայական. ինչպես՝

let me go (թող) գնամ

let us go » գնանք

go «գնա, գնացե՛ք» (Բ դեմքի՝ բուն հրամայական)

let hem go «թող գնա»

let them go «թող գնան»:

Աֆրիկյան հաուսա լեզվում էլ հրամայականի ձևերից մեկը կազմվում է beri «թույլ տալ» բալով (Marré, 53):

Թաթերենի մեջ, որ պարսկերենի զավակն է, հրամայականի համար կազմվել է «թո՛ղ» ձևը՝ առնելով պարսկերեն hiš-

ten «թողնել» բայի հրամայական bi-hil ձևը և կրճատմամբ վերածելով bil ձևին, դարձրել են հրամայականի մասնիկ. *ինչպես՝*

bil buro «թող երթա»

bil bārund «թող տանեն»:

(B. Миллер, 40)

Տաճկերենում Գ դեմքի հրամայականը կազմելու համար զործ է ածվել goy «դիր» բայը, որ այս դեպքում մի քիչ սղվելով դարձել է qo: Այս ձևը այժմ սովորական չէ, բայց ծանոթ է հին առածը, որ ասում է.

Géčme namerd Kōprūsinden,

qo aparsən su ɛɛn!

«Մի անցնիր տմարդու կամուրջով,

թող ջուրը քեզ ասնի»:

«Թող» ձևով հրամայականը կա նաև ամերիկյան կարերի ընտանիքին պատկանող կիպեա լեզվի մեջ՝ do pri ձևով (թող, գցի, ձգի). բայց մինչդեռ բոլոր մյուս լեզուները այս ձևը գործածում են դրական իմաստով, կիպեա լեզուն ընդհակառակը բացասական իմաստով է գործածում (արգելական հրամայական է): Այսպես՝

do pri e-coto «մի գողանար» (այսինքն գողանալը թող).

do pri a nicoro-di «մի ծուլանար» (այսինքն թող ծուլանալը):

(L. Adam, 59)

Հոգնակի Ա դեմքի հրամայականը գտնվում է նաև մոնղոլերենում և տաճկերենում (*ինչպես՝* alaləṃ «առնենք», verelim «տանք»), որ կոչվում է ըստ քերականների voluntativus: Ֆրանսերենում եզակի Ա դեմքի հրամայական չկա և նրա տեղ հոգնակի Ա դեմքն է գործածվում. *ինչպես՝* allons mangeons! «երթանք ուտենք կամ երթամ ուտեմ»: Տաճկերենի մեջ էլ հաճախ եզակի տեղ հոգնակի է գործածվում, որից թարգմանաբար անցել է հայերենին, թե՛ ժողովրդական և թե՛ գրական լեզվի մեջ:

Պոլսի բարբառի սովորությունն է եզակի Ա դեմքի տեղ հաճախ հոգնակի դնել, այսինքն ես ասելու տեղ մենք և սրա համեմատ բայն էլ հոգնակի: Այս սովորությունը կարելի էր ֆրանսերենի հետևողություն համարել, բայց որովհետև թե՛ հայ ժողովրդական լեզվի և թե՛ տաճկերենի մեջ էլ կա, պետք է ենթադրել, թե՛ սրանից է օրինակված:

Օրինակ՝ «Բերալի գիշերներ» վեպի մեջ (հեղինակ Հ. Մ. Հաճյան, Պոլիս, 1885, էջ 2) Հրանտի մենախոսությունը այսպես է ընթանում.

— «Վաղը կիրակի է. մինչև իրիկուն կը քնանամ... կարծեմ փորս դատարկ է. Անտրէալին խանութը մտնենք քիչ մը բան ուտենք... դէհ, ասոր անոր մեղքը չառնենք... երթանք քնանանք. երբոր արթննամ, այս մասին այն ժամանակ կը խորհիմա:

Այսպես ամբողջ մենախոսությունը շարունակվում է մերթ եզակի և մերթ հոգնակի:

Տեսանք, որ թերի դեմքերի հրամայականը կազմելու համար զանազան լեզուներ գործ են ածում իբր օժանդակ թո՛ղ բալը: Այսպես է նաև հայերենը թե՛ բարբառներում և թե՛ գրական լեզուներում, որոնց մեջ իբրև մասնիկ թո՛ղ բառը կցվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ անկատար բոլոր դեմքերի վրա: Բայց որովհետև պարզ հրամայականը ունի եզակի և հոգնակի Բ դեմքերի համար առանձին ձև, ուստի սրանց համար թո՛ղ գործածել անսովոր է: Անցյալ անկատարի մեջ, ուր պարզ ապառնի առանձին ձև չկա, բարդ հրամայականի բոլոր դեմքերն էլ գործածական են:

Տալիս ենք այստեղ մի քանի օրինակ զանազան բարբառներից՝ թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ ժամանակների համար:

Ահա սիրելի, երթալ և զալ բայերի բարդ հրամայականի ներկան և անցյալը՝ Պոլսի ըարբառով.

Ներկա

Թող սիրեմ	Թող էրթամ	Թող գամ
Թող սիրէ	Թող էրթա	Թող գա
Թող սիրենք	Թող էրթանք.	Թող գանք.
Թող սիրեն	Թող էրթան	Թող գան

Անցյալ

Թող սիրէի	Թող երթայի	Թող գալի
Թող սիրէիր	Թող երթալիր.	Թող գալիր
Թող սիրէր	Թող երթար	Թող գար
Թող սիրէինք	Թող երթայինք.	Թող գալինք
Թող սիրէիք	Թող երթայիք	Թող գայիք
Թող սիրէին	Թող երթային.	Թող գային

Այս թող մասնիկը երբեմն կարելի է հետադաս դարձնել և երբեմն էլ հեռացնել բալից. օրինակ՝ երթալ՝ թող, երթար թող, թող

մէյ մը երթաւ... բայերի կրկնութիւն ղեպքում կարելի է չկրկնել թող մասնիկը. թող երթաւ մնա, թող մէյ մը երթաւ դէսնա...

Մշո բարբառում թո՛ղ համառոտված դարձած է թըլս, երբեմն էլ պարզապէս Բ. ինչպէս՝ թխ փնա, թխ ասա, թխ առնէ կամ թառնէ, թէրթա՛:

Վերջին կրճատումը բնականաբար միայն ձայնավորով սկսող բայերի համար կարող է տեղի ունենալ: Այս երկուսի միջին ձևն է թը, որ գտնում ենք Ֆենեսեի (Կեսարիա) բարբառում. ինչպէս՝ թը բէրէ «թող բերի»:

Ղրիմում և Նոր-Նախիջևանում էլ մասնիկն է թող, որ նոր բարբառում դարձել է լս և գործածական է միայն ներկա եզակի Գ, հոգնակի Գ և անկատարի բոլոր ղեմքերով. ինչպէս՝

Ներկա

Անցյալ

	թող էրթալի	թօ էշթալի
	թող էրթալիր	թօ էշթալիր
թօղ էրթա, թօ էշթա	թօղ էրթար	թօ էշթար
	թօղ էրթալինք	թօ էշթալինք
	թօղ էրթալիք	թօ էշթալիք
թօղ էրթան, թօ էշթան	թօղ էրթալին	թօ էշթալին

Թող հրամայականի մասնիկը սովորական է նաև Կարնո լարբառում:

Համշենի բարբառում այս թող մասնիկը ստանում է 6 ձև. թեօղ, թեղ, թօղ և վերջածայնը վերածելով լս-ի՝ թեօլս, թեխ, թօլս.— բայց սրանք կարող են նաև փոխել նախածայնը տ, որով կունենանք 6 ձև ևս (տեօղ, տեօլս և այլն): Կարող են դրվել միայն բայից առաջ, ավելի սովորական ձևով՝ բայից հետո, բայց նաև միաժամանակ թե՛ առաջ և թե՛ հետո: Օրինակ՝ թեօլս եշթա, թեխ եշտա թեխ, թեխ եշտա տօղ և այլն: Եվ որովհետեւ թող նշանակում է նաև «ձգիր, բաց թող, թուլ տուր», ուստի հաճախ այս մտքով գործածվում է նաև աբօլ. օրինակ՝ աբօլ, թեխ եշտա կամ աբօլ, եշտա տօղ:

Անցյալ՝ աբօլ, թօլս եշտալ կամ աբօլ, եշտալ տօղ և այլն:

Մի քանի բայերի կրկնութիւն ժամանակ, կարելի է գործածել միայն մի անգամ թօղ. օրինակ՝

թօղ էշտօմ դէսնում

թօղ էշտալդ դէսնէլդ

Ավելի սովորական ձևով՝

էջտօմ դէսնում թօղ (թէխ, տէխ...)

էջտոյդ դէսնէլդ թօղ (տօղ, տէխ...)

էջտուլ դէսնէլ թօղ (տօղ, տէխ...):

Ավելի զարմանալի է այն ձևը, որ կազմված է ըլի բալով-
օրինակ՝

Յէս դէսած չունէյ նա, տուն տօղ ըլի դէս.
կամ՝

Յէս դէսած չունէր նա, տուն տօղ ըլի դէսնէլդ:
Սրանց հոգնակին լինում է այսպես.

Մէք դէսած չունայք նա, տունք տօղ ըլի դէսնէլք կամ
...տունք տօղ ըլի դէսէք:

Այս բոլորի մեջ թօղ ըլի նշանակում է «գոնե» և թարգ-
մանված է թրքերեն օլսուն ձևից:

Առտիալի բարբառում ներկայի ձևը կազմվում է ստորադա-
սական ներկայի վրա ավելացնելով թօխ մասնիկը: Սա ուրիշ բար-
բառների թող բառն է, ուր ղ՝ բառավերջում գտնվելու պատճառով
և կամ խուլ բաղաձայնների մոտ դարձել է յս և ապա այդ ձևը
ընդհանրացել է: Լեհահայ բարբառով սրանից օրինակ ունենք մի-
այն թօխ իգ՛ա «թո՛ղ գա» և թօխ իլա «թող ըլլա, թող լինի» (եթ-
կուն էլ ձայնավորի մոտ):— Բայց առանց թող մասնիկի կարելի
է ասել ստորադասական ներկայով. օրինակ՝ Լհ. Ասդ՛ված բահէ ու
ձածդէ:

Հրամայականի անցյալի ձևը պիտի լինէր թօխ սիրէի, թօխ
սիրէիս, թօխ սիրիւ և այլն, բայց այս կարգի օրինակներ չունենք
բնագրերում:

Ստորև տալիս ենք սիրելի, երթալ և գալ բայերի բարդ հրա-
մայականի ներկան և անցյալը Վանի բարբառով.

Ներկա

թօղ սիրեմ	թօղ էրթում	թօղ կլում
թօղ սիրի	թօղ էրթո	թօղ կլո
թօղ սիրենք՝	թօղ էրթոնք՝	թօղ կլոնք՝
թօղ սիրեն	թօղ էրթոն	թօղ կլոն

Անցյալ

թող սիրի	թող էրթի	թող կլի
թող սիրիր	թող էրթիր	թող կլիր
թող սիրէր	թող էրթէր	թող կլէր
թող սիրինք՝	թող էրթինք՝	թող կլինք՝
թող սիրիք՝	թող էրթիք՝	թող կլիք՝
թող սիրին	թող էրթին	թող կլին

Կարելի է կրճատել այս թող մասնիկը (թօ), բայց կարելի չէ հետադաս գործածել: Կրկնության դեպքում կարելի է միայն մի անգամ դնել թող մասնիկը, իսկ իմաստի սառսկության համար կարելի է դնել երեք (*թրք. hele*) կամ մեկ և կամ երկուսը միասին. *ինչպես՝*

թող մէ հա էրթտ տիսնա
 թող ուր էրթտ տիսնա
 թող ուր մէ հա էրթտ տիսնա
 թող ուտի. թօ կլտ իսմ քնչ տը անի ձիկ:

Սվեդիայի բարբառում թող մասնիկը ձայնավորով և թրթռուն բաղաձայնով սկսվող բայերի մոտ գործածվում է դ՛ըլ ձևով, իսկ խուլ և հնչեղ թրթռուն բաղաձայնների մոտ՝ թըլս ձևով: Շատ հետաքրքրական է այն, որ այս թըլ մասնիկը թեև ծագմամբ համապատասխանում է թե՛օղ բառին, բայց իբրև մասնիկ գործածվելով նախ իր ձայնավորը սղել է (ը) և երկրորդ նախաձայն թ մեղմելով դարձրել է դ՛ (ավելի ուշ պիտի տեսնենք նաև թե դարձած իբրև մասնիկ դ՛ը):

Ներկա

դ՛ըլ բ՛իրիմ	դ՛ըլ տսիմ
դ՛ըլ բ՛իրիս	դ՛ըլ տսիս
դ՛ըլ բ՛իրէ	դ՛ըլ տսէ
դ՛ըլ բ՛իրինք	դ՛ըլ տսինք
դ՛ըլ բ՛իրիք	դ՛ըլ տսիք
դ՛ըլ բ՛իրին	դ՛ըլ տսին

Անցյալ

դ՛ըլ բ՛իրէր է	դըլ տսէր է
դ՛ըլ բ՛իրէր	դըլ տսէր

Դ՛ըղ բ՛իրեր	Դըղ տսիր
Դ՛ըղ բ՛իրէր ինք	Դըղ տսէր ինք
Դ՛ըղ բ՛իրէր իք	Դըղ տսէր իք
Դ՛ըղ բ՛իրէր ին	Դըղ տսէր ին

Այս Դ՛ըղ մասնիկը (ընթացիկ մասնիկի նման) չի կարող լինել հետադաս, այլ միայն նախադաս է բային, կարող է սակայն մի քանի բայեր իրար հաջորդելու դեպքում, միայն մի անգամ դրվել և մինչև իսկ բայից որևէ բառով բաժանվել. օրինակ՝

Դ՛ըղ ուռգ՛օ առնէ ուգ՛օ թող երթա առնի գառ.

էնք Դ՛ըղ ուռգ՛իր առնիր բ՛իրեր թինքը թող երթար առնիր բերեր՝.

Դ՛ըղ ուռգ՛օ ի դօն, առնէ բ՛իրէ թող երթա տուն, առնի բերի՝.

Դ՛ըղ ի դօն ուռգ՛օ թող առն երթա՝.

Դ՛ըղ իրիդ տսիր թող երեկ ասեր՝:

Ջելթունի (Կիլիկիա) գավառականում թող մասնիկը դառնում է խուլ բաղաձայնից առաջ թույն, ձայնավորից առաջ թուղ. կարող է և կրճատվելով դառնալ թու:

Ահա սիրելի, երթալ և գալ բայերի բարդ հրամայականի ներկայան և անցյալը.

Ներկա

թուխ սիլիմ	թու սիլիմ	թուղ իլթոմ	թուխ գօմ
թուխ սիլէ	թու սիլէ	թուղ իլթօ	թուխ գ՛օ
թուխ սիլինք	թու սիլինք	թուղ իլթօնք	թուխ գ՛օնք
թուխ սիլին	թու սիլին	թուղ իլթօն	թուխ գ՛օն

Անցյալ

թուխ սիլյո	թու սիլա	թուղ իլթի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{թուխ գ՛ի} \\ \text{թուխ ի գ՛ի} \end{array} \right.$
թուխ սիլէլ	թու սիլէլ	թուղ իլթէլ	
թուխ սիլանք	թու սիլանք	թուխ իլթինք	$\left\{ \begin{array}{l} \text{թուխ գ՛ինք} \\ \text{թուխ ի գ՛ինք} \end{array} \right.$
թուխ սիլան	թու սիլան	թուղ իլթին	

Ուրիշ բարբառներում թող մասնիկը կարող է բալից հետադաս լինել. ինչպես՝ Պլ. թող երթա կամ երթա՝ թող. բալց Ջեյթունում նման երևույթ չկա. թող մասնիկը թե՛ ներկայում և թե՛ անցյալում բալից նախադաս է միշտ:

Մարաղալի բարբառում էլ բարդ հրամայականը կազմվում է թող կամ կրճատ թո մասնիկով, որ կցվում է բալի ստորադասական եզակի և հոգնակի Ա և Գ դեմքերի վրա, թե՛ ներկա և թե՛ անցյալ-ինչպես՝

Թո էթում, Թո էթո, Թո էթոնք՝, Թո էթոն.

Թո էթում էր, Թո էթոր, Թո էթոնք՝ էր, Թո էթոն էր:

Նոր-Ջուղալի բարբառը ունի ոչ միայն հրամայական ներկա և անցյալ, այլև հրամայական գերակատար: Այստեղ էլ դարձյալ մասնիկն է թո՛ղ, որ կցվում է ստորադասական ներկալի եզակի և հոգնակի երրորդ դեմքի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րի, Թո՛ղ խագ՛նի, Թո՛ղ խաղա, Թո՛ղ մոռանա.

Թո՛ղ գ՛րեն, Թո՛ղ խագ՛նեն, Թո՛ղ խաղան, Թո՛ղ մոռանան:

Անցյալ

Կազմվում է թող մասնիկով, որ կցվում է ստորադասական անցյալի եզակի և հոգնակի Բ և Գ դեմքերի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րիր, Թո՛ղ գ՛րէր, Թո՛ղ գ՛րիք, Թո՛ղ գ՛րին.

Թո՛ղ խագ՛նիր, Թո՛ղ խագն՛էր, Թո՛ղ խագնիք, Թո՛ղ խագնին.

Թո՛ղ խազիւր, Թո՛ղ խազէր, Թո՛ղ խազիք, Թո՛ղ խազին.

Թո՛ղ մոռանիր, Թո՛ղ մոռանէր, Թո՛ղ մոռանիք, Թո՛ղ մոռանին:

Գերակատար

Կազմվում է թող մասնիկով, որ կցվում է գերակատարի եզակի և հոգնակի Բ և Գ դեմքերի վրա. օրինակ՝

Թո՛ղ գ՛րէլ իր, Թո՛ղ գ՛րէլ էր, Թո՛ղ գ՛րէլ իք, Թո՛ղ գ՛րէլ ին.

Թո՛ղ խագ՛էլ իր, Թո՛ղ խագ՛էլ էր, Թո՛ղ խագ՛էլ իք, Թո՛ղ խագ՛էլ ին.

Թո՛ղ խազացել իր, Թո՛ղ խազացել էր, Թո՛ղ խազացել իք, Թո՛ղ խազացել ին.

Թո՛ղ մոռացել իր, Թո՛ղ մոռացել էր, Թո՛ղ մոռացել իք, Թո՛ղ մոռացել ին:

Այդուլիսի բարբառում թող դառնում է թուղ, որ խոնարհվում է բայի ստորադասական կամ ըղձական ձևի հետ. կարելի է այս ձևը գործածել բոլոր դեմքերի համար, բայց հատկապես առաջին և երրորդ դեմքերի համար, որոնք ուրիշ ձևի հրամայական չունեն. ինչպես՝

Թուղ թակիմ	Թուղ անիմ
Թուղ թակի	Թուղ անի
Թուղ թակիք	Թուղ անիք
Թուղ թակին	Թուղ անին

Հրամայական անցյալ

Կազմվում է պարզ հրամայականի վրա ավելացնելով նեղ. հետևաբար կա միայն Բ դեմքով, ինչպես՝

Թակա նել Վթակեիր», անա նել Վասեիր».

Թըկո՛հիք նել Վթակեիր», ըհո՛հիք նել Վասեիր»:

Հրամայական անցյալ (Բ՝ ձև)

Կազմվում է հրամայական ներկայի երկրորդ ձևի վրա ավելացնելով նեղ մասնիկը. գործածական է մանավանդ Գ դեմքով. ինչպես՝

Թուղ թակի նել Վթող թակեր»
 Թուղ թակին նել Վթող թակեին»
 Թուղ անի նել Վթող ասեր»
 Թուղ անին նել Վթող ասեին»:

Այս թող մասնիկը կարելի է երբեմն հետադաս դարձնել. երբ մի քանի բայ իրար են հաջորդում, կարելի է թող մասնիկը չլրկնել (և այս ավելի հաճելի ձև է), կարելի է նաև թող մասնիկը անշատել բայից՝ զանազան բառերով: Ահա օրինակներ Պոլսի բարբառից.

էրթա՛ թող, էրթա՛ր թող, թող մէլ մը էրթա, թող առտը-վընէ մինչև իրիկուն սպասէ.

Թող էրթա մնա, թող մէլ մը էրթա տեսնա...

Մրդ. թո էթոմ տանիմ կ'ոմ Վթող երթամ տեսնեմ ու գամա:

Նոր-Նախիջևանի բարբառում գտնում ենք թի՛ կրկնված և թի՛ կրճատ ձևը. ինչպես՝

թո էշթա գեճա կամ թո էշթա, թո գեճա թթող երթա կենա՞, թո էշթա առնե կամ թո էշթա, թո առնե թթող երթա առնե՞:

Նոր-Նախիջեանի բարբառին հատուկ մի ձև է ինչ հարցականից հետո թող հրամայականի գործածությունը, որ ուրիշ բարբառներում չկա. ինչպես՝

ի՛նչ թո առնե թինչ անի՞, ի՛նչ թո առնե թինչ ասի՞:

Երբեմն պարզ ստորագրասականն էլ առանց թող հավելվածի ունի նաև հրամայական Գ դեմքի իմաստ. ինչպես՝

Պլ. հօքին էլլա, ըսէ էրթա

Մրդ. խօքիտ ըլը, ասա էթա

(ալսինքն՝ հոգիդ թող ելլե, ասա թող երթա):

Տեղ-տեղ թող հրամայականի հետ միանում է նաև երթա՛յ օժանդակը. ինչպես՝ Պլ. թող երթա ուղէ, թող երթա քնանա, որոնք պարզապես թող ուտէ, թող քնանա իմաստն ունեն։ Մ2 բարբառում կարելի է նաև զնել միայն երթալ բալը, որ ալսպիտով դառնում է հրամայական կազմելու նոր մասնիկ. ինչպես՝ Մ2. պտի մեր մալ փիտցուն, էրթան փիտցուն. մեր եզը պիտի սատկեցնեն, թող սատկեցնեն։

Ը. ՀՐԱՄԱՅԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երբ տրվում է մի հրաման, ինչքան էլ շուտ լինի նրա գործողությունը, ալնուամենայնիվ հրամանը տրվելուց հետո պիտի լինի. ուստի բնականորեն հրամայականը ապառնի է։ Եվ երբ կոչում ենք հրամայական ներկա, հասկանում ենք ապառնի։ Դրա համար էլ լեզուների մեծ մասի մեջ հրամայականի համար կա միայն մի ձև, որ միաժամանակ ներկա է և ապառնի։

Բայց կան լեզուներ, որոնք ալստեղ էլ տարբերում են երեք ժամանակ. հրամայական ներկա (որ ալժմ անմիջապես պիտի կատարվի), հրամայական անցյալ և հրամայական ապառնի։

Օրինակ՝ ամերիկյան տեխաս լեզվի մեջ կա չորս տեսակ հրամայական. սովորական հրամայական ներկա, իսկական ներկա հրամայական, անցյալ և ապառնի։

Սովորական հրամայականը կազմվում է բալի անորոշից, ավելացնելով նրա վրա գերանվան սովորական դեմքերը. ալսպես՝
divlo ասիքեյա բալից՝

	üvlo-ho	Թող սիրեմ	üvlo-hog	սիրենք
բ	üvlo-wi	ար. սիրիր	üvlo-wig	ար. սիրեցեք
	üvlo-wia	իգ. սիրիր	üvlo-wiag	իգ. սիրեցեք
գ	üvlo-su	ար. Թող սիրի	üvlo-sug	ար. Թող սիրեն
	üvlo-sua	իգ. Թող սիրի	üvlo-suag	իգ. Թող սիրեն

Իսկական ներկա հրամայականը կազմելու համար սրանց սկիզբը դրվում է *i*, որ ներկայի նշանն է. անցյալը կազմելու համար դրվում է *a*, իսկ ապառնին կազմելու համար *e*. այսպես՝

Ներկա	i-üv lo-ho	Թող այժմ սիրեմ ես
Անցյալ	a-üvlo wi	Թող սիրեիր դու
Ապառնի	e-üvlo-sug	Թող սիրին նրանք ապագայում և այլն:

(Haumonté, 23)

Աֆրիկյան բանտու ընտանիքից լուենբուրգ լեզվի մեջ էլ կա 4 տեսակ հրամայական. սովորական ներկա, մոտավոր ապառնի, հեռավոր ապառնի և շարունակական ապառնի: Վերջինը ցույց է տալիս, որ պատվերը կամ հրամանը երկար ժամանակ պիտի տևի, կամ զանազան դեպքերում և կամ սովորաբար պիտի արվի (Maddox, 17): Հնդկական Դաշմիրի լեզվում էլ կա տեական հրամայական (Grierson, հատ. 8, մասն 2, էջ 292):

Շատ անկանոն է հրամայականի կազմությունը աֆրիկյան բարի լեզվում. այս լեզուն ուսումնասիրող Միտտեռուցները վերցրել է այս լեզվի բոլոր բալերը, ըստ իրենց վերջավորությունների ժանել է նրանք 9 խմբի և դրել հրամայականների բոլոր ձևերի ցանկը (Mitterrutzner, 40—48):

Թ. ԲԱՐԴ ՀՐԱՄԱՅԱՆԿԱՆԻ ԱՆՑՅԱԼԸ

Կազմվում է ստորադասականի անցյալի վրա դնելով Թող մասնիկը, Թե բարբառներում և Թե երկու գրական լեզուներում:

Նախորդ հատվածում բարդ հրամայականի ներկայի մասին խոսելիս, զուգընթացաբար ստիպված էինք խոսել նաև բարդ հրամայականի անցյալի մասին և բերել օրինակներ բարբառներից: Այս բոլորը չենք կրկնում այստեղ, այլ բավականանում ենք դնելով մի-մի օրինակ բարդ հրամայականի ներկա և անցյալ ժամանակներից՝ երկու գրական լեզուների համեմատությամբ:

Ա լծորդություն, ա տիպար

Թող սիրեմ	Թող սիրէի
Թող սիրէ (սիրի)	Թող սիրէիր
Թող սիրենք	Թող սիրէր
Թող սիրեն	Թող սիրէինք
	Թող սիրէիք
	Թող սիրէին

Ա լծորդություն, բ տիպար

Թող պագնեմ	Թող պագնէի
Թող պագնէ	Թող պագնէիր
Թող պագնենք	Թող պագնէր
Թող պագնեն	Թող պագնէինք
	Թող պագնէիք
	Թող պագնէին

Բ լծորդություն, ա տիպար

Թող խօսիմ	Թող խօսէի
Թող խօսի	Թող խօսէիր
Թող խօսինք	Թող խօսէր
Թող խօսին	Թող խօսինք
	Թող խօսէիք
	Թող խօսէին

Բ լծորդություն, բ տիպար

Թող հագնիմ	Թող հագնեմ	Թող հագնէի
Թող հագնի	Թող հագնի	Թող հագնէիր
Թող հագնինք	Թող հագնենք	Թող հագնէր
Թող հագնին	Թող հագնեն	Թող հագնէինք
		Թող հագնէիք
		Թող հագնէին

Բ լծորդություն, ա տիպար

Թող կարդամ	Թող կարդալի
Թող կարդալ	Թող կարդալիր
Թող կարդանք	Թող կարդար
Թող կարդան	Թող կարդալինք
	Թող կարդալիք
	Թող կարդալին

Գ լծորդություն, բ տիպար

Թող իմանամ	Թող իմանալի
Թող իմանալ	Թող իմանալիր
Թող իմանանք	Թող իմանար
Թող իմանան	Թող իմանալինք
	Թող իմանալիք
	Թող իմանալին

Դեպքեր կան, երբ հրամայականի բարդ ներկայի եզակի Ա դեմքը անսովոր է գործածութեան մեջ. ինչպես՝ թող սիրեմ, թող լսեմ և այլն: Բայց այդ չի նշանակում, որ բարդ հրամայականի ներկայի եզակի Ա դեմքը ընդհանրապես անսովոր է: Եվ այդ երեւում է, հենց որ վերցնենք մի հարմար օրինակ. ինչպես՝

Թող մեռնեմ պատերազմի դաշտում, և թող ես ևս զոհվեմ՝ չայրենիքիս պաշտպանութեան սուրբ գործի համար:

Իսկ քարդ հրամայականի անցյալ անկատարը շատ ավելի սովորական է ընթացիկ լեզվի մեջ:

2. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

Ա. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱ

Վերը ասացինք, որ գրաբարի սահմանական ներկան միջին հայերենում ստորադասական ներկայի փոխանցվելուց հետո, նրա փոխարեն ստեղծվեց իբրև մասնիկով ներկան, որ տարածվեց ընդհանուր հայութւան մեջ: Այս ձևը իր իմաստով իբրև սահմանական ներկա շատ բավարար էր: Բայց նա ուներ այն անպատեհությունը, որ միաժամանակ նաև ապառնի էր: Ամեն լեզվի մեջ էլ ներկան կարող է իբրև ապառնի գործածվել: Սակայն այն բոլոր լեզուներում, ուր ներկան նաև իբրև ապառնի է գործածվում, կա հատուկ և առանձին ապառնի: Գրաբարի ապառնին շնչվելուց հետո, միջին հայերենը առանձին ապառնիից զուրկ մնաց: Անպատեհությունը վերացնելու համար, անհրաժեշտ էր ուրեմն կամ առանձին ապառնի ստեղծել և կամ նոր ներկա հնարել:

Առաջին միջոցին դիմեցին արևմուտքի հայերը, որոնք ստեղծեցին այիտի ձևով ապառնի և ներկայի համար հաստատ լրահեցին իբրև ձևը: Երկրորդ միջոցին դիմեցին արևելքի հայերը, որոնք ներկայի համար հնարեցին ում ձևը, պահելով իբրև ձևը ապառնիի համար, իսկ այիտի ձևը՝ պարտավորականի համար:

Թեև իբրև ձևի ժազման պատմությունը լուսաբանելու համար կան բավական աղբյուրներ, բայց ում ձևի մասին դժբախտաբար ոչինչ չունենք: Եթե կան ձեռագրերում հազվագյուտ հիշատակագրություններ, դրանք էլ հրատարակված չեն: Ուստի առաջիմ մենք կարող ենք ենթադրություններ միայն անել, որոնց ստուգումը կմնա ապագային:

Մեր արևելյան բարբառները այսօր ներկայի համար ունեն երեք հիմնական ձև՝ ում, -լիս և -ման: Օրինակ՝ Երև. խաղում եմ, Արդ. փնտռելիս եմ, Ջղ. գնաման ամ ճգնում եմ:

Այս ձևերի հնադուրյն գոյությունը հաստատող վկայությունները հետևյալներն են.

Թոթոռն լինի ի ստուերեն և ի լուսոյն. թուի թէ ի կուռումն են ընդ իրեար. Լծ. Փիլ. (հրաթ. Փիլ. հատ. բ, էջ 239 ծան.)—Թրգմ. Թոթոռումը առաջանում է լուսից և սովերից. կարծես թե իրար հետ կալում են:

Հիւանդին թպտիրն մաշում՝ լինի (կազմածքն սպառած կըլլալ) (ԺԲ դար). Այսն. 104:

Յերկիւղ մեծ եղեալ և ի դողման. Վրք. և վկ. Բ 105:

Պարոնադուստրս կարգման եղաւ Վարդուելու եղաւ (ԺԳ դար). Այսն. 104:

Եւ նա ի գողման լեալ՝ ասէ. Վրք. և վկ. Բ 67:

Ի դողման եմ. Յայսմ. փետր. 18:

Եւ երբ անսանէ որ չեն ի պակասել և ոչ ի լաւելնալն (երբ տեսնում է որ չեն պակասում և ոչ էլ ավելանում). Մխ. բԺԶ. 137:

Ահա ի գալ են (ահա գալիս են). Դրնդ. 164:

Թէ չիս ողորմիլ և ելանել, իշո՞ ապա և զիս (եթե չես խղճում և բարձրանում, ինձ էլ իջեցրու). Վրք. հց. Ա 123:

Այսպէս ածէի զմտաւ իմով եթէ լերկինս եմ ելանել (այնպես էի մտածում, թե երկինք եմ ելնում). Վրք. հց. ա. 191: ալ ձեռագիր՝ այնպէս համարէի թէ լերկինս ելանիցեմ):

Ետ ում տալ էր զօրէնսն (որին որ հաղորդութիւն տալիս էր կամ տալու էր՝ տվից). Բուզ. 231:

Ընդ որ դալ էր (որով գալիս էր կամ գալիս էին). Բուզ. 259:

Ջի կարծիս առեալ նոցա՝ այնպես դիտացին թէ ընդ տղայսն գեղջին ի խաղալ և կամ թէ աշխատեալ է և ննջեալ. Յայսմ. դեկտ. 3:

Հարէլ լառաշէն ի գնալ էր և նա լետեանց. Յայսմ. մարտ 14:

Karst 375 տալիս է մի ցուցակ ներգոյական անորոշ գերբալով կազմված սահմանական ներկաների, որոնցից առաջին հինգը հավաքել է Վարդանից (ԺԳ դար), մյուսները ալ աղբյուրներից են ի կուրիլ գովում ենք.

եմ լասել Վպիտի ասեմք.

եմ լանձնել Վլանձնում եմք.

Հալոց կանթեղն է ի վառիլ.

հաւատալ եմ.

է ի գալ Վգալիս էք.

ոնց ելնեմ ի դուրս, երբ երկինքն ի շուրջ է ի դալ և զիս ի ներք է ի լունել.

ինչ ցեղ ելնեմ, երբ երկինքն ի վրայ է ի փլշել և զիս, ի ներքեն է լարգելել.

թուենալ թէ զմատնդ ի գատ է ի ձգել.

թուի թէ ի վէմ ես ի հասնել

լինի ի խաղալ
 Թուենալ թէ ի բարձր ի վայր է ընկնիլ.
 Ի լայրիլ լինի. Մխ. Հեր. 119.
 է ի ասել. Մխ. Հեր. 113.

Ի՞նչ է այս -ում, -լիս և -ման մասնիկների ծագումն ու նշանակութիւնը:

-ում մասնիկի հետ պատահական նմանութիւն ունի լազերեն ներկայի -um- մասնիկը, որ ուրիշ բարբառի մեջ մեծ ձևն ունի. ինչպես՝ b-čar-um, čar-um, čar-um-s գրում եմ, գրում ես, գրում է՝ (Dirr, Einl. 110): Ում-ը գրաբարի մեջ ներգոյական կազմելու հին մասնիկն է, որ գտնում ենք դերանվանական հոլովման, դասական թվականների հոլովման և մի քանի ուրիշ անկախ բառերի հոլովման մեջ. ինչպես՝ լիմ-ում, ի քում, ի մերում, ի ձերում, լերկրորդում, լերրորդում, ի միում, ի հնում և ի նորում: Այս էր, որ ընդունված է նաև արևելյան բարբառների մեջ՝ իբրև ներգոյականի հաստատուն մասնիկ: Ըստ այսմ կոչում եմ, խաղում եմ, վիճում եմ նշանակում են պարզապես «կոչի՞ մեջ եմ, խաղի մեջ եմ, վիճի մեջ եմ» և այլն: Եվ երբ չ. Փիլ. գրում է ի կուումն են, դեռ չգիտեմ, թե ինքը սահմանականի ներկա է գործածում, այլ պարզ ներգոյական, որ սակայն սահմանականի արժեք ունի:

Շատ ավելի հեշտ է ճանաչել նաև -ման մասնիկի ծագումը, որ դարձյալ ուրիշ բան չէ, բայց եթե գրաբարի -ումն վերջացած բառերի ներգոյականը¹: Սրանք գոյականաձև դերբայներ են, այսինքն շատ ավելի մոտիկ բայական գաղափարին, որով և հարմար են կազմելու բայի սահմանական ներկան: Այսպես, օրինակ՝ շարժումն, սեռ. տր. շարժման, ներգ. ի շարժման, որից էլ ի շարժման եմ, այն է շարժվելու գործողութիւն մեջ եմ, շարժման մեջ եմ, շարժվում եմ, կամ նախդրի սովորական անկումով՝ շարժման եմ:

Նույն ձևով է կազմված ըստ իս լման «լիքը, լրացեալ», որ առաջանում է ի լրման ձևից. առաջին անգամ լուսնի համար գործածված, հետո ընդհանրացած, որից են կազմված լմնեալ, լմնցնել:

Այսպես են նաև վերի ձևերից ի խաղալ եմ, ի զնալ եմ և այլն, որոնք նշանակում են խաղում եմ, գնում եմ, այսինքն «խաղալու, գնալու» գործողութիւն մեջ եմ: Միայն թե անորոշները ու

¹ Այսին. 104 ման մասնիկը պարսկական է համարում. բայց հայտնի չէ ի՞նչ պարսկերեն. քառ է համարում սրա սկիզբը. ես չգիտեմ այսպիսի բառ. այնուամենայնիվ կարգման համարում է կարգումն բառի սեռականը՝ ինչպես, որ ունենք, ասում է, աներեւոյթին սեռական են՝ տեսնվելու և այլն:

հոլովման պատկանելով և առանձին ներգոյական հոլով չունենալով, այստեղ դրված են նախդրի հայցական հոլովով, որ գրաբարում ու հոլովման մեջ նաև իբր ներգոյական է ծառայում:

Մի քիչ ավելի դժվար է -լիս ձևի ծագման բացատրությունը: Պետք է մեկնել լալիք բառից, որ նշանակում է եղբ, լաց լինելը և լալ բալի իբր դերբայն է՝ լալիւն բառին հոմանիշ, Հմմտ. Հնդ երեկոյս հանգիցեն լալիք (Սղ. ԻԹ 6). Արդ եղիցին լալիք նոցա (Միք. Հ. 4).— հյց. լինում է լալիս. ինչպես՝ Ջանալ խափանել ի մեռելոյն զմոլեկան լալիսն (Կղկնտ).— ներգ. և նխ. հյց. ի լալիսն՝ ինչպես՝ իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ ի լալիսն, նըստեալ լալր... ի լալիսն տեսանէր զկինն սպանելոյն (Բուզ.). Այսպիսով ի լալիս եմ ներգոյականից առաջանում է լալիս եմ լաց եմ լինում բալը: Միջին հայերենի շրջանում, բազմաթիվ հայերեն բառեր և հատկապես տեղանունները՝ իրենց նախդրիվ հայցականը = ներգոյականը դարձրել էին ուղղական (-իս վերջավորութլամբ), ինչպես՝ Ագուլիս, Տփզիս, Մանգղիս, Եղեգիս, Մասիս և այլն:

-լիս ձևի այս բացատրությունը առաջին բուպից մի քիչ ծանր է երևում, բայց նախորդ երեք ձևերի բացատրությունները՝ սահմանական ներկան իբրև ներգոյական, ցույց է տալիս, որ այստեղ էլ մենք գործ ունենք ներգոյական ձևի հետ:

Ներգոյական հոլովը իբրև սահմանական ներկա գործածելու երևուլթը անսովոր չէ լեզուների մեջ: Թուրքերենի մեջ կա մի տեսակ ներկա, որ ցույց է տալիս աստիճանական զարգացում և կազմվում է անորոշ դերբայի ներգոյական հոլովից. ինչպես՝

souk gitdikje artmaq-da dər.

«ցուրտը քանի գնում ավելանում է»

səjak günden güne azalmaq-da dəre

«տաքը օրեցօր պակասում է»

fiatlar bazarda ikigünde bir yükselmek-de ve enmekde dir.

«գները շուկայում երկու օրը մեկ բարձրանում և իջնում են»:

Նույնը կա նաև ուզբեկերենում և ավելի սովորական իմաստով. ինչպես՝

okumakda-man «կարդում եմ», okumak-da-san «կարդում ես» և այլն:

(Kissén, Өзбек тили 110):

Բասկերեն լեզվում էլ ներկան ներգոյական հոլովից է կազմվում. օրինակ՝ բասկերեն «գնում եմ» ասելու փոխարեն՝ ասում են

«ես գնալու մեջ».— «դու ինձ տանում ես» ասելու փոխարեն՝ «ես տանելու մեջ քեզանով» (Wundt, Völksp. I, Բ մաս, էջ 148)։ Այս մասին ավելի ընդարձակ վարք։

Պարսկերենից էլ ունենք Մատթէոսի Աւետ. ԺԱ 7 از باد در جنبش است az bad dar Junbiš ast «քամուց շարժման մեջ է» = քամուց շարժվում է։

Աֆրիկյան մի լեզու (էվե), որի ընդարձակ ուսումնասիրությունը գրել է Վեստերմանը (էջ 66), ներկայի շարունակական ձևը կազմելու համար նույնպես դիմել է կազմության այս ձևին։ Նա իր բուն ներկան, որ հեղինակը կոչում է progressif, կազմում է le «լինել» և me «մեջը», ներսը» բառերից. ինչպես՝

me le yiyim
ես լինել գնալ մեջ { գնում եմ,

այսինքն «գնալու գործողության մեջ եմ»։

Այս ձևը ցույց է տալիս, որ ենթական հենց այժմ գործողությունը կատարելու ընթացքումն է։

Աֆրիկյան գուլա լեզուն էլ իր շարունակական ներկան (progressif) կազմում է ya «է» էական բայով և sua «մեջ» բառով, որի բուն նշանակությունը սակայն է «փոր»։ օրինակ՝

me ya ka sua
ես է գնալ փոր=մեջ { գնում եմ,

որ է «գնալու փորն եմ» = գնալու գործողության մեջն եմ = գնում եմ։

Այսպես նաև անկատարի շարունակականը, որ կազմվում է նույն ձևով և ավելացնելով միայն yel «այն ժամանակ, յայնժամ» մակբայը. օրինակ՝

me ya yel die sua

ես է յայնժամ ուտել փոր=մեջ,

այսինքն՝ «ես ուտելու փորումն էի» = ուտելու գործողության մեջ էի, ուտում էի։

(Westerman, 61—62)

Վերջապես հիշենք անգլերենի I am gaining «ես գնում եմ» ձևը, որ գործածվում է այժմ կազմելու համար անգլերենի շարունակական ներկան և որի բացատրությունը տվինք վերը. սակայն նսպերսընը մեկնում է նույնը իբր ներգոյական. հմմտ. հ. անգլ. in getting of your riches and in using them «ձեր հարստությունները ձեռք բերելն ու նրանք գործածելը» (Jespersen, Growth, 180)։

Միշին հայերենում սկսեցին գործածել ի նախդիրով դերբայը. ի խաղալ եմ, ի գալ եմ գաղղում եմ, գալիս եմ: Ավելի ուշ՝ ընկավ նախդիրը և դարձավ խաղալ եմ, գալ եմ: Այս ձևը մնում է մինչև այժմ էլ բացասական ձևով, արևմտյան բարբառներում չէր ձայնափոխություն, իսկ արեւելյան բարբառներում ավելի հին ձևով. ինչպես՝ չեմ խաղալ—չեմ խաղար: Բոլորովին հարազատ ձևովով պահված է այժմ Նոր-Ջուղայի բարբառում, ուր միավանկ բայերը շեշտից հետո կամ հարցական նախադասություն մեջ ստանում են այս ձևը. ինչպես՝ Վորտեղից աս գ'ու. Խաց ին տալ. Յարախէքն ան լալ. Պարզ միտս ա գ'ու:

Ներկայի այս ձևը Գլծորդության մեջ, ինչպես և Ալծորդության բտիպարի մեջ բոլորովին բավարար էր և իմաստի շփոթության տեղիք չէր տալիս: Բայց նույնը չէր նաև Ալծորդության Կ տիպարում, որ բախրի մեջ քանակով ամենից շատն էր: Այսպեղ այս ձևով կազմված ներկան նույն էր դուրս գալիս հարակատարի հետ: Այսպես՝ ի պաղտսել իմ պակասում եմ հին ձևը դառնալով հետո պաղտսել եմ, պիտի նույնանար պաղտսել եմ պակասեալ եմ հարակատարի հետ: Խոր հնության մեջ, երբ դերբայը ուներ դեռ -եալ ձևը (պակասեալ եմ), այսպիսի շփոթության երկուդ չկար: Ավելի ուշ, երբ նույնիսկ դերբայի Կ ձայնավորը անհետացավ, անորոշ դերբայը -ել, իսկ անցյալ դերբայը -իլ ձևն ստացած լինելով, ե և Կ ձայնավորների զանազանության պատճառով՝ դարձալ երկուդ չկար շփոթության: (Այժմ էլ Նոր-Ջուղայի բարբառում անորոշ դերբայը և անցյալ դերբայը զանազանվում են ե և Կ ձայնավորներով, ինչպես՝ մաշել, բ'երել (անորոշ դերբայ) և մաշիլ, բ'երիլ (անցյալ դերբայ):— Իսկ երբ ե և Կ նույն հնչույթն ստացան, այլևս անհնար էր շարունակել պաղտսել եմ ձևը՝ իբրև սահմանական ներկա:

Ահա այս միջոցին էր, որ հնարվեցին -ում, -ման, -լիս ձևով ներկաները՝ զանազան գավառներում. -ում ձևը շատ ընդարձակ տարածություն ունի. գտնում ենք Երևանի, Տփղիսի, Ղարաբաղի, Շամախիի, Աստրախանի, Ագուլիսի, նաև Նոր-Ջուղայի բարբառում: -ման ձևը գտնում ենք միայն Նոր-Ջուղայում, իսկ -լիս ձևովը Արդվին, Մարաղա, Խոյ, Սալմաստ և այլն:

Այժմ անցնենք խոսելու լուրաքանչլուր դրության մասին մանրամասն:

Նոր-Ջուղայում սահմանական ներկան ունի երկու ձև. առա-

ջինն է ում, որ ընդհանուր է ամեն աեսակ բայերի համար, բացի միավանկներից:

Երկրորդը, որ Նոր-Ջուղայի բարբառին առանձնահատուկ մի ձև է, կազմվում է -ման ձևի դերբայը խոնարհելով էական բայի ներկայի հետ. այս դերբայը կազմելու համար պետք է -ման մասնիկը կցել բայարմատի վրա, որ ստացվում է անորոշ եղանակից՝ կտրելով նրանից -ել, -նել, -ալ, -նալ վերջավորութունները. օրինակ՝

ապրել — ապրման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
մեռնել — մեռման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
մնալ — մնման ամ, աս, ա, անք, էք, ան
նեղանալ — նեղաման ամ, աս, ա, անք, էք, ան:

Միավանկ բայերի մեջ -ման մասնիկը կցվում է ոչ թե արմատի, այլ ուղղակի բայի անորոշ ժամանակի վրա. ինչպես՝ գալ-ման ամ, լավման ամ, տավման ամ, ինչպես նաև կալ գտնվել, գոլութլուն ունենալ՝ պակասավոր բայից՝ կալման ամ. օրինակ՝ անց ին կալման ճանցնում էին, ի՞նչ անդ ա կալման ճռէք է մնում, բնակվում:

Եթե բայարմատի վերջում գտնվում է վ ձայնը, -ման մասնիկի կողքին գտնվելիս ջնջվում է. այսպես են ցաւիլ > ցաւել, ցաման ա ցցավում է, երևիլ > արևալ, արեման ա երևում է: Այսպես են նաև բոլոր կրավորական և կրավորակերպ չեզոք բայերը, որոնց -վել վերջավորութունը ամբողջապես ջնջվում է այսպիսի ներկայի կազմության ժամանակ. օրինակ՝ բռնման ա բռնվում է, մաշման ամ ճմաշվում եմ, խառնման ամ ճխառնվում եմ, կապման ամ ճկապվում ենք և այլն:

-անալ վերջավորովոյ բայերի ա հոգակապը, ինչպես տեսնվում է, մնում է -ման մասնիկի մոտ. այսպես նաև առաջին և երկրորդ լծորդության երկրորդ տիպարի այն բայերը, որոնք գործ են ածվում բարբառիս հին ձևի մեջ -անել ձևով -ման մասնիկն սասունալիս՝ պահում են ա ձայնը. օրինակ՝ ընգտման ամ ըրնկնում եմ, խաստման ամ ճհասնում եմ, խագամման ամ ճհագնում եմ, պոծման ամ ճպրծնում եմ, գդամման ամ ճգտնում եմ:

-նալ վերջավորած բայերից դ՛առնալ՝ լինում է ճգառման ամ, իսկ գ՛նալ լինում է ճգնաման ամ, որի հետևողութլամբ հընդկահայոց մեջ գալ > գոլ բալն ստանալով ավելորդ մի ա՝ դարձել

է գոլման ամ, մինչդեռ Նոր-Զուղայի մեջ գործածական ձեն է գոլման ամ:

Ներկայի այս ձեռ ընդհանուր չէ բարբառի բոլոր բայերին. այդ ձեռվ խոնարհվում են միայն չեզոք, կրավորական և կրավորակերպ չեզոք բայերը. օրինակ՝ վախում ամ *գլխում հմ*, շոքման ամ *շոգում հմ*, վարման ամ *գլավում հմ*, սկսման ամ *սկսվում է*, հալման ամ *հալվում է*, ջանման ամ *ջանում հմ*, զարմաման ամ *զարմանում հմ*, բանցրաման ամ *բարձրանում հմ*, խաղման ամ *խաղում հմ*, դողման ամ *դողում հմ*, փախման ամ *գլխալում հմ*, յելման ամ *լինում հմ*, կորման ամ *կորչում է*, մտման ամ *մտնում հմ*, նստման ամ *նստում հմ*, պահաւման ամ *պահասում է*, սառման ամ *սառչում է*, ամենչման ամ *ամաչում հմ*, մքման ամ *մքում հմ*, ծծաղման ամ *ծծաղում հմ*, կանգքման ամ *կանգնում է*, մոտկաման ամ *մոտենում է*, վատման ամ *վատանում է*, հռնման ամ *քաքում ան սաստիկ ծծաղում են*, բրբրուման ամ *բրթնջում են*, թուլման ամ *թուլանում է*, կուշտման ամ *կշտանում հմ*, գղելման ամ *գլարողանում հմ*, կամ նաև *գրաբարից ու թուրքերենից փոխառյալ բառերով՝* զմայման ամ *զմալում հմ*, հանդիպման ամ *հանդիպում հմ*, անկարողման ամ *անկարող հմ դառնում*, յօջման ամ *հարստանում են*, քեֆովման ամ *հարբում են* և այլն:

Ներգործական բայերը չեն կարող այս ձևի ներկա ունենալ, ուստի բոլոր այն բայերը, որոնց բռնը ձեռվ կարող է տատանվել ներգործականի ու կրավորականի միջև, պետք է միշտ առնել իբր կրավորական. այսպես՝ լցման ամ *լցվում է* (ոչ *թե լցնում է*), խաբման ամ *խաբվում հմ* (ոչ *թե խաբում հմ*), քանգման ամ *քանդվում հմ*, ջրման ամ *ջրվում է*, բերման ամ *բերվում է*, տարման ամ *տարվում է*, խրման ամ *խրվում է*, յերման ամ *չարվում է*, փառկման ամ *պառկվում է*, հաստադման ամ *հաստատվում է*, կոտրաւման ամ *կոտրաւում է*, կապման ամ *կապվում է*, սիրման ամ *սիրվում է*, վնասման ամ *վնասվում է*, ասման ամ *ասվում է*, բռնման ամ *բռնվում է*, խառնման ամ *խառնվում է*, նույնիսկ *գրաբարից կամ թուրքերենից փոխառյալ բառերով՝* քաջալերման ամ *քաջալերվում հմ*, բաւարարման ամ *բավարարվում հմ*, յուսահատման ամ *հուսահատվում հմ*, նամարման ամ *համարվում հմ*, միաբանման ամ *միաբանվում են*, դաղման ամ *դաղվում է*, ալրման ամ *ալրվում է* և այլն:

Ձեզոքի ու ներգործականի այս տարբերությունը այնպես որոշ է, որ երբեմն երկու տեսակ ներկաներն էլ կողք-կողքի գտնում ենք իրար հետ միասին գործածված՝ անհամադիր ձևով. օրինակ՝ Վայրի գագառներն էին մոման փչացանում (Ճառ. ազգ. էջ 56)։

Կան բայեր, որոնք իմաստով ներգործական են, բայց Նոր-Ջուղայի բարբառի մեջ իբրև չեզոք ըմբռնվելով՝ ստացել են այս ձևի կազմություն. օրինակ՝ փնթփնթման ա՝ կարելի է ըմբռնել իբր ներգործական. քթի տակից մի բան (հլց.) է փնթփնթում. բայց այստեղ ըմբռնվել է իբր չեզոք. ինքնիրան խոսում է։ Այսպես նաև պռծաման ամ պարծնում՝ ազատվում եմ մի բանից, շախման ամ պշահվում եմ մի բանից, սավորման ամ շսովորում՝ վարժվում եմ մի բանի, խասկաման ամ հասկանում եմ, հասկացողություն ունեմ մի բանից, կարօտման ամ կարոտում է մեկին (տրակ.)», խագ՝աման ա հագնվում է», խօսման ամ խոսում եմ»։ Այսպես, ըմբռնված պետք է լինեն նաև խոստաման ամ, ստաման ա շատանում է» (Ճառ. ազգ. 51), կարդ՝ման ամ «կարդում ես» (Dialogues, էջ 3), կամեման ամ (անդ, էջ 16), ցանկաման ամ (Ճառ. ազգ. էջ 106)։

Այս բոլորից հուրս -ման մասնիկը կցվում է մի խումբ զուտ ներգործական բայերի վրա, որոնց հետ միաժամանակ կա նաև կրավորական ձևը. այս դեպքում -ման մասնիկը կրում է նոր ձևավորություն. — ներգործական բայերն ստանում են -ման մասնիկը սովորական ձևով, իսկ կրավորականները՝ -ել, -նել -անել լծորդությունց մեջ՝ մասնիկից առաջ պահում են ն հոդակապը, իսկ -ալ, -անալ լծորդությանց մեջ՝ ց հոդակապը. օրինակ՝

Ներգ.

առնում	— առման ամ
բանալ	— բաման ամ
գողանալ	— գողաման ամ
գտանել	— գտաման ամ
գտնել	— գտման ամ
թողնել	— թողման ամ
իմանալ	— իմաման ամ
մոռանալ	— մոռաման ամ
տալ	— տալման ամ
տեսնել	— տեսման ամ

Կրավ.

առնման ամ
բացման ամ
գողացման ամ
գտնման ամ
գտնման ամ
թողնման ամ
իմացման ամ
մոռացման ամ
տալման ամ
տեսնման ամ

Ներկայի կազմութիւնն այս անկանոնութիւնները, հատկապես ներգործականի ու կրավորականի շփոթութիւնը պատճառ են դարձել, որ -ման ձևի ներկան կամաց-կամաց ասպարեզից քաշվի, տեղի տալով -ում ձևի ներկային, որի գործածութիւնը շատ ավելի պարզ էր: Ջուղայի հին բարբառում -ման ձևով ներկան շատ ավելի տարածված էր և այսօր էլ Հնդկաստանի հայերը առատորեն գործածում են իրենց խոսակցական լեզվում: Այս մասնիկի ավելի հաճախական գործածութիւնն ապացույց է այն, որ Հնդկաստան տպված Dialogues in English and Armenian գրքովում նույնիսկ ոչ-ժողովրդական ձևերը խոնարհված են այս կերպով: օրինակ՝ էջ 11՝ թխպէրն բաժանման ան կամ ճեղքվելով լաակաման ան և փոքր փոքր աներևութաման ան (the clouds divide, or break as under and desappear by degrees).

Այսօր Նոր-Ջուղայի արդի բարբառում -ման ձևի ներկան իր կենսունակութիւնը կորցրած՝ գրեթե ամեն տեղ փոխանակվում է -ում ձևով և պահվում է միայն գալ, լալ, տալ, կալ միավանկ բայերի ծայրը, կազմելով այսպես մի տեսակ համադրութիւն Նրեանի բարբառի միավանկ բայերի -լիս ներկայի հետ.

գ'ովման ամ	լալման ամ	տալման ամ	կալման ամ
գ'ովման աս	լալման աս	տալման աս	կալման աս
գ'ովման ա	լալման ա	տալման ա	կալման ա
գ'ովման անք	լալման անք	տալման անք	կալման անք
գ'ովման էք	լալման էք	տալման էք	կալման էք
գ'ովման ան	լալման ան	տալման ան	կալման ան

Հին-Ջուղայում միավանկներն էլ գրկվելով այս ձևի սահմանականից, -ման մասնիկը բոլորովին ջնջված է:

Ավելի հետաքրքրական է -լիս ձևով ներկայի պատմութիւնը: Այս ձևի ներկան գործածված է նախ՝

1) երեք միավանկ բայերի ծայրին (գալ, տալ, լալ) Ում ճյուղի բարբառների մեջ և տալիս է գալիս է, տալիս է, լալիս է ներկայա-ձևերը: (Փակագծի մեջ պետք է նկատել, որ այս Յ միավանկ բայերը ամեն տեղ էլ բացառութիւն են կազմում.— Պոլսի բարբառում բացառութիւն են կազմում այն մտքով, որ մինչդեռ բոլոր բայերը ստանում են կը մասնիկը, այլս երեք բայերը ստանում են կու մասնիկը.— Կարնո բարբառում բաղաձայնով սկսող բայերը կը մասնիկը հետադաս են դնում, իսկ այս երեք միավանկ բայերը հետադաս կը մասնիկի հետ ստանում են նաև նախադաս կու.— Մշո և Տիգրանա-

կերտի բարբառներում այս երեք բայերը ստանում են ի նախաձայնը և հետևաբար սահմանական ներկայի մասնիկը դառնում է կի):

2) Ում ճյուղի բարբառների մեջ նույն -ում ձևով ներկայի կողքին (սիրում եմ) կազմվում է մի ուրիշ տեսակ ներկա, որ գրեթե արևմտահայոց շարունակական ներկայի (կը սիրեմ կոր) իմաստն ունի: Այսպես՝ սիրելիս եմ, սիրելիս ես, սիրելիս ե, ուտելիս եմք, ուտելիս եք, ուտելիս են: Բայց այս ձևի ներկան առաջինի չափ գործածական չէ, թեև ամեն տեսակ բայի համար էլ կարելի և օրինական է:

3) Բարբառների հրորդ ճյուղի մեջ (Նլ ճյուղ) դառնում է համատարած ներկա: Այս կողմից ամենից հարազատ պատկերը ներկայացնում է Արդվինի բարբառը, որ իսպառ գոյություն չունի ներկայի -ում մասնիկը և ուր ներկան կազմվում է -լիս ձևով. ինչպես՝ փնտռելիս ե փնտռում էս, խօսելիս եմ խոսում եմս:

4) Նույն երեք բայերի ներկայի (գալիս եմ, լալիս եմ, տալիս եմ) շրջման ժամանակ (այսինքն երբ նախավոր շեշտի, հարցականի կամ բացասականի պատճառով էական բայը առաջ անցնի), անորոշ դերբայը մնալով վերջում, սղման օրենքով կորցնում է իր և վերջաձայնը և լինում է՝ չեմ գալի, չես տալի, թվ է լալի, թւր է գալի, ես եմ գալի: Այս երևույթը հատուկ է Ում ճյուղի բարբառներին. իսկ գրական լեզվի մեջ երբեմն պահվում է, շատ անգամ ոչ: Սղման այս ձևը իր նմանն ունի հատկապես Կարնո բարբառում հարակատարի և գերակատարի շրջյալ ձևի մեջ, ուր դերբայի լ կամ ր վերջաձայնը շնչվում է. ինչպես՝ ասեր եմ, բերել եմ, տարել էի, բայց շրջամբ՝ չեմ ասե, ես եմ բերե, թվ է տարե:

5) Նլ ճյուղի բարբառների մեջ, ճիշտ նախորդների նման, բայց ամեն բայ՝ շրջման դեպքում կորցնում է իր և վերջաձայնը. ինչպես՝ Արդվինի բարբառով՝ չեմ փնտռելի, չեմ ասելի, չես տալի. Ուրմիո բարբառով՝ կակուղ եմ քելելի «կամաց եմ գնում», թնչ իմ անելի «թնչ եմ անում», խոլի բարբառով՝ պան ի անելի «բան է անում», լետ է դառնալի «ետ է դառնում», Արդվինի բարբառով՝ կալբ է ըլնելի «կորչում է», վժրտի էս էրթլի «ձւր ես դնում», չէմ կալի խօսելի «չեմ կարողանում խոսել» և այլն:

6) Մարաղայի բարբառը այնուհետև ընդհանրացրել է շրջյալ կրճատման այս ձևը և գործածում է նաև դրականում. ինչպես՝ ասելի եմ, բերելի ես և հետո օժանդակի միացմամբ էլ՝ ասելիմ, բերելիս և այլն: Այսպիսով, Մարաղայի բարբառի ամենից ավելի հատկանշական երևույթն է դառնում սահմանական ներկայի կազ-

մութիւնը, որի համար գործածվում է ոչ - ում մասնիկը, որ «արեւ-
վելլան» կոչված բարբառների հատկանիշն է (Ում ճլուղ) և ոչ ինչ
մասնիկը, որ «արեւտլան» կոչված բարբառների հատկանիշն է (Կը
ճլուղ)։

7) Մարադալի բարբառում սահմանական ներկալի ձեր կազ-
մելու համար վերցնում ենք բալի անորոշ ժամանակը և պարզա-
պես կամ ավելացնելով ի մասնիկը՝ կցում էական բալի ներկալի
հետ. օրինակ՝

իւզէլի իմ	կամ	իւզէլիմ
իւզէլի իս		իւզէլիս
իւզէլի ի		իւզէլի
իւզէլի ինք		իւզէլինք
իւզէլի էք		իւզէլէք
իւզէլի ին		իւզէլին

Գ լծորգութիւն կրկին տեսակի բալերը ունենալով վերջա-
վանկում ա, խոնարհման ժամանակ կարող են էականի ի ձալնը
դարձնել ք և կամ պահել անփոփոխ. ինչպես՝

ամչընալը իմ	ամչընալիմ	ամչընալիմ
ամչընալը իս	ամչընալիս	ամչընալիս
ամչընալը լը	ամչընալի	ամչընալի
ամչընալը ինք	ամչընալինք	ամչընալինք
ամչընալը էք	ամչընալէք	ամչընալէք
ամչընալը ին	ամչընալին	ամչընալին

Երբ բալից առաջ գտնվում է մի շեշտալ բառ, ինչպես վե-
րևում ասացինք, էականը անցնում է բալից առաջ. ինչպես՝

խալաթ ին քիցէլի, լիս իմ իւզէլի և այլն։

8) Հարեան գաղառներից մի քանի ուրիշ բարբառներ (ալս-
պես Ուրմիա, Խոլ, Սալմաստ, ինչպես նաև Ղարաբաղի Վարան-
դա և Դիզակ գաղառները) արագաբանութիւն օրենքով ավելի են
սղել - լիս ձեռ և լ-ի կրճատմամբ պահել են միայն ս. ալսպես՝

երթալիս եմ > *երթալս եմ > երթաս եմ
ասելիս եմ > *ասելս եմ > ասես եմ
գալիս եմ > *գալս եմ > գաս եմ

Օրինակ՝

Ուրմիա՝ Թալէս էր. «Թալում էր».
էթաս ը «գնում է».

Ահա ներկայի ամբողջ պատկերը

լսէս եմ	լսէս էնք,
լսէս էս	լսէս էք,
լսել ի	լսէս էն
Ուրմիա՝ ըսնէս էն	«անցնում են»
Խոյ՝ էթաս եմ	«գնում եմ
ուզեմ ես	«ուզում եմ»
Սալմաստ՝ ապրէս են	«ապրում եմ»
լսէս եմ	«լսում եմ»
Ժզզաս եմ	«Ժիծաղում եմ»:

Դիզակ և Վարանդա՝ հնձիւս ըմ, ճնչէս ըս, խոսէս ա, գիշաս ընք, օգէս ըք, ճընընչիւս ընս— Իսկ միավանկ տամ, գամ, լամ, բայերը՝ տամ ըմ, կլամ ըս, լամ ա, տամ ընք, կլամ ըք, լամ ըն, տաս ըմ, կլաս ըս, լաս ա, տաս ընք, կլաս ըք, լաս ըն:

Սղելով անորոշի լ վերջավորութիւնը, դուրս է գալիս, որ այս բարբառները բալարմատը ուղղակի կցել են ներգոյականի վերջավորութիւն (ի լալիս ձևի վերջածայնը), որ է ս և օժանդակ բալին: Ի վերջոյ այս ս՝ որ պարզապէս հոգնակի հայցականի նշանն է, դարձել է սահմանականի ներկայի հատկանիշ: Բայց թե այս ս բաղաձայնը դեր չունի այստեղ, հայտնի է նրանից, որ շրջյալ ձևի մեջ բոլորովին անհետանում է. ինչպես՝

Ուրմիա՝ ի՞նչ իմ անէլի
Խոյ՝ պան ի անէլի, և ալին:

Ուրմիայի բարբառում թեև ամբողջ ներկան -ես մասնիկով է կազմվում, բայց եզակի Գ դեմքն ստանում է -ելի, -ալի կամ -ալի. օրինակ՝ լսելի «լսում է» (Վարիբլան, Հայոց լեզ. պոմ. ներած. 230, ներքևից 6-րդ տող):

Այս պարագային ներկայի կազմութիւն հատկանիշը համարել ս՝ ալնքան սխալ է, որչափ ասել, թե այդ -եա վերջավորութիւնը ներկայի եզակի Բ դեմքի վերջավորութիւնն է, որ ընդհանրացել է բովանդակ բալի վրա:

Ինչ էլ որ լինի, ներկայի այս կազմութիւնը հիմնված է ալն սկզբունքի վրա, ինչ որ Ում ճյուղի ներկան է կամ Նոր-Ջուղայի բարբառի-մաք ձևը: Բոլորն էլ ներգոյական հոլովներ են, մեկը գոյականների հոլովաձևից վերցրած, մյուսը դերբայների. այսպես՝

Նոր-Ջուղա՝ շարժման եմ «ի շարժման եմ»
Ում ճյուղ՝ շարժում եմ «շարժի մեջ եմ»

Նի ճյուղ՝ $\left\{ \begin{array}{l} \text{շարժելիս եմ} \\ \text{շարժես եմ} \end{array} \right\}$ «շարժելու գործողութիւն մեջ եմ»

Բոլորի վրա էլ եղել է նախապես ի նախդիրը, որ հետո աշխարհաբարի ընդհանուր սկզբունքի համաձայն ջնջվել է: Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցին, որ ժԸ դարի կեսին ապրող հեղինակ է և եղել է նաև Կովկասում, իր ժամանակագրութիւն մեջ (տպ. Երուսաղեմ, էջ 105) գրում է. «Նոքա կու արգելուն և չին ի տալը, ասելով թէ տաճկացաւ, չենք ի տալիս»: Այս օրինակը ցույց է տալիս, որ ժԷ դարում դեռ կենդանի էր Կովկասում - լիս ձևի նախդիրը, թեկուզ միավանկ բալերի և կամ բացասականի մեջ:

Պարսկահայ բարբառների -ել ձևի օրինակով կազմված եմ համարում թաթերեն լեզվի (որ պարսկերենի զավակն է) ներկայի կազմութիւնը. այսպես՝

bārdān um կրում եմ
bārdān i կրում ես
bārdān կրում է

(В. Миллер, 41)

Ենթադրութիւնս հիմնված է այն բանի վրա, որ հայերենի այս ձևերը շատ հեշտութիւամբ բացատրվում են ի նախդիրի անկումով (ի բերել եմ > բերել եմ), մինչդեռ թաթերենի ներկայի այս կազմութիւնը ոչ մի բացատրութիւն չունի: Թաթախոս հայերը, որոնք նախապես երկլեզվյան էին, կարող էին հայերենի վրալից կազմած լինել ներկայի այս ձևը և ապա մուծել թաթերենի մեջ: -մաք և -լիս ձևով ներկայի մասին հարկավոր ծանոթութիւնը ձեռք բերելուց հետո, դուրին է այլևս անցնել -ում ձևով ներկային:

Ինչպես արդեն ասացինք, այս -ում ձևն էլ ծագում է գրաբարի -ում ներգոյականից: Արևելյան հայերենի բարբառների մեջ ամենից շատ տարածվածը այս ձևի ներկան է, որ և միակ ընդունվածն է արևելյան գրականում: Նա տարածվում է սկսած Հյուսիսային Կովկասից (Մոզդոկ և Ղզլար) մինչև Հին Բալազետ (Տաճկահայաստան) և Թավրիզի վրայով մինչև Նոր-Ջուղա և այստեղից էլ մինչև Հնդկաստան և Զավա:

-ում մասնիկը անփոփոխ պահված ենք գտնում Կաղզվան, Հին և Նոր Բալազետ, Տփղիս և Նոր-Ջուղա, ուրիշ տեղեր ենթարկվում են զանազան ձայնափոխութիւնց:

Ահա Նոր-Ջուղայի և Տփղիսի բարբառով -ում ձևի ներկայի խոնարհման պատկերը.

Նոր-Ջուղա

սիրում ամ	խազնում ամ	խազում ամ	մոռանում ամ
սիրում աս	խազնում աս	խազում աս	մոռանում աս
սիրում ա	խազնում ա	խազում ա	մոռանում ա
սիրում անք	խազնում անք	խազում անք	մոռանում անք
սիրում էք	խազնում էք	խազում էք	մոռանում էք
սիրում ան	խազնում ան	խազում ան	մոռանում ան

Տփղիս

սիրում իմ	սիրում ինք
սիրում իս	սիրում իք
սիրում է	սիրում ին

Երևանի բարբառը թեև գիտե սիրում ձևը, բայց դնում է նաև սգմամբ սիրքում ձևը. այսպես՝

սիրում էմ	կամ սիրքում էմ
սիրում էս	սիրքում էս
սիրում ա	սիրքում ա
սիրում էնք	սիրքում էնք
սիրում էք	սիրքում էք
սիրում էն	սիրքում էն

Հարաբաղի բարբառը թեև ունի -ում ձևը, բայց ավելի գործածական է ողյալ ըմ ձևը, քիչ անգամ էլ ամ: Օրինակ՝ Խաչենի հյուսիսային մասում գործածում են -ում, իսկ հարավային մասում ամ: Արագ խոսակցության մեջ դրվում է ըմ: Այսպես՝ սիրում ըմ, սիրքում ըմ, սիրամ ըմ: Օրինակ՝ սիրքում ըմ, կնքում ըս, քանդում ա, խճում ընք, հսկանքում ըք, կոռում ըն: Ահա սիրքում բայի ամբողջական ներկան.

սիրքում ըմ	սիրքում ընք
սիրքում ըս	սիրքում ըք
սիրքում ա	սիրքում ըն

Շամախիի բարբառը, որովհետև գիտե ձայնավորների ներդաշնակություն օրենքը, ուստի ներկայի -ում մասնիկի ձայնավորն էլ ըստ ալմ փոփոխում է:

Ահա սիրքում բայի ներկայի պատկերը.

սիրիմ տմ	սիրիմ տնք
սիրիմ էս	սիրիմ էք
սիրիմ տ	սիրիմ տն

Ազուլիսի բարբառը ներկայի կազմութիւն մեջ գործածում է -ում մասնիկը այն դեպքում, երբ շեշտը ընկնում է այս -ում մասնիկի վրա: Մյուս դեպքերում, որովհետեւ Ազուլիսի բարբառը զանազանում է ծանր ու թեթեւ ձայնավորները և նրանց համեմատ վերջավորութիւնները փոխում, ուստի այստեղ էլ -ում մասնիկը դարձնում է մերթ ամ և մերթ ամ: Միևնույն ժամանակ, ինչպես Երեանի բարբառը, սա ևս ճանաչում է -իս վերջավորութիւնը ներկայի ձև, այն տարբերութիւնք միայն, որ մինչդեռ Երեանի բարբառը ամեն մի բալի համար ունի թէ՛ -ում և թէ՛ -իս ձևով ներկա (վերջինը իբրեւ շարունակական), Ազուլիսի բարբառը -իս ձևը սահմանափակում է միայն Գ լծորդութիւն մի քանի ուրիշ բալերով: Յղնայի բարբառը գիտեմ միայն -ում, իսկ -իս դարձնում է -աս:

Ահա Ազուլիսի բարբառի սահմանական ներկայի պատկերը.

թակամ ըմ	սակրամ ըմ	սրհւմ ըմ	խսէլիս ըմ
թակամ ըս	սակրամ ըս	սրհւմ ըս	խսէլիս ըս
թակամ ա	սակրամ ա	սրհւմ ա	խսէլիս ա
թակամ ընք	և ակն	և ակն	և ակն
թակամ ըք			
թակամ ըն			

Սյն բալերը, որոնք սկսվում են ձայնավորով, այս պարագային ստանում են նախաձայն ն, որ ըստ Պատկանյանի և Մարգարյանի (էջ 113) հունարան հեղինակների գործածած ներգոյականի ըն մասնիկն է. օրինակ՝ նա՛մամ ըմ գասում եմ, նո՛ւամ ըմ գուտում եմ, նի՛գամ ըմ գուտում եմ, նըրվա՛իս ա գերում է՝ և ակն: Այսպիսով, ներկայի այս ձևերը ճշտիվ նման են դուրս գալիս հունարանների ըն քաղաքում, ըն մարգում ներգոյականներին և միևնույն ժամանակ ստացվում է մի նոր ապացույց՝ հաստատելու համար, թե -ում ձևով ներկան առաջացած է ներգոյականից:

Յղնայի հնթարբարառում գործածական է միայն -ում ձևը (չկա ամ, տմ). բացի սրանից ա՛իս, է՛իս ձևերի մեջ չնշվում է -ի մասը, որով այստեղ ներկան ստանում է հետևյալ ձևերը. թա՛կում ըմ, սա՛յրում ըմ, տաս ըմ, տալիս եմ, գեօս ըմ, գալիս եմ, աքսնոս ըմ, տեհսնում եմ, փըթնոս ա գիտնում է՝ և ակն:

Շեշտյալ բառի մոտ էականը նախադաս է դրվում. ինչպես՝
ի՛ս ըմ թա՛կամ «ես եմ թակում» և այլն:

Աստրախանի բարբառում ներկայի մասնիկն է ըմ, իս. ինչ-
պես՝ ասըմ էմ, լսըմ էս, ինգնըմ ա, կալիս էնք, լաց էք իլըմ, չէն
լսըմ: Ղարաբաղի բարբառի նման այսանդ էլ ասում են կամ ա
կամ կալիս ա, տամ ա կամ տալիս ա, «գալիս է, տալիս է»: Ու
ձալնավորը պարունակող բայերը ստանում են -ում մասնիկը. ինչ-
պես՝ ուզում էմ, ուղում ա և այլն:

Գրեթե ամեն տեղ էլ գալ, տալ, լալ միավանկները ստանում
են -լիս վերջավորությունը. ինչպես՝ Երև. գ՛ալիս էմ..., Տիբ. գս-
լիս իմ, լսլիս իմ, տսլիս իմ. Ղարաբաղ և Աստրախան երկու ձե-
վով (տես վերը): Իսկ Նոր Բալազետի բարբառը այս դեպքումն էլ
ընդհանուր կանոնի համաձայն դնում է -ում. այսպես՝ գ՛ալում ա,
լալում ա, տալում ա:

Վերջացնում ենք մեր խոսքը ներկայի երեք տեսակ կազմու-
թյանց մասին, ավելացնելով այն նկատողությունը, որ թե՛ -ում և
թե՛ -ման ձևի ներկան ունի իր հետ միաժամանակ մի ուրիշ ձև.
-ում-ին ընկերանում է -լիս ձևը, -ման-ին ընկերանում է -ում
ձևը: Բոլորի մեջ էլ գերակշռությունը պատկանում է -ում ձևին:
Միայն -լիս ձևն է, որ մնում է մենակ:

Բայց այստեղ էլ Արդվինը, որ -լիս ձևի ամենահարազատ
ներկայացուցիչն է, -լիս ձևի հետ ունի կը ձևով ներկա, որ պա-
հում է այժմ էլ իբր պատմական ներկա: Այսպես հետևյալ փոքրիկ
պատմվածքի մեջ միասին գտնում ենք 4 կը և 3--լիս:

Առաջ Արթվին շէնլիկը տասներհինգ տուն է էղէ. բոլորը մէ-
շա. էն մէշումը Սալէթումէն կու աշիմ օրը (որ) Արթվինումէն
մուխ կու դուս գա, գուգան կու փնտռին խիտը (վրաց. կամուրջ),
չէն (չեն կարողանում) գտնի օրա ձօրօխը անցնին. էտէվ մէկ ալ-
շին գէլիգի հէտնէմէն գալիս է օրը զարնէ. առաջէվան կալք է ըլ-
նէլի. կալք էղած վախտին փնտռէլիս է վօրանց գնաց...:

Սա ցույց է տալիս, որ -լիս ձևի մյուս բարբառներն էլ ունե-
ցել են իրենց հետ -ում ձևը, որ հետո կրճատել են: Այսպես Վա-
րանդա և Դիզակ, որոնք այժմ էլ գործածում են -լիս ձևի հետ
նաև -ում ձևը: Եվ եթե Վարանդա և Դիզակ բառական պաշարով
և ձայնական դրությամբ նույն են մնացել Ղարաբաղի հետ, ալդ
ոչ թե նրա համար, որ իբր թե փոխ են առել կամ ազդվել են
նրանցից, այլ որովհետև մի բարբառ են կազմել միշտ:

Ի վերջո անկախում եմ ախտեղ արեւելան դրական լեզվի
բոլոր լծորդութեանց սահմանական ներկայի պատկերը.

Ա լծորդութեան,
ա տիպար

սիրում եմ
սիրում ես
սիրում է
սիրում ենք,
սիրում էք
սիրում են

Բ լծորդութեան,
ա տիպար

խօսում եմ
խօսում ես
խօսում է
խօսում ենք
խօսում էք
խօսում են

Գ լծորդութեան,
ա տիպար

կարդում եմ
կարդում ես
կարդում է
կարդում ենք
կարդում էք
կարդում են

Բ լծորդութեան,
բ տիպար

հագնում եմ
հագնում ես
հագնում է
հագնում ենք
հագնում էք
հագնում են

Գ լծորդութեան,
բ տիպար

իմանում եմ
իմանում ես
իմանում է
իմանում ենք
իմանում էք
իմանում են

Բ. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆՅՅՈՒ ԱՆԿԱՏԱՐ

Սահմանականի անցյալ անկատարը կազմվում է շատ պարզ
ձևով: Ինչպես որ ներկեւ դժբախտ խոնարհելով էական բայի ներ-
կայի հետ՝ ստանում ենք սահմանական ներկա, նույնպես և խո-
նարհելով էական բայի անկատարի հետ, ստանում ենք անցյալ ան-
կատար:

Ոոսել ենք արդեն ներկայի կազմութեան բոլոր ձևերի մասին
զանազան բարբառներում (-ում, -մե, -իւ): Ախտեղ բազմակա-

Տփղիսի բարբառով.

սիրում էի
 սիրում էիք
 սիրում էր
 սիրում էինք
 սիրում էիք
 սիրում էին

Ղարաբաղի բարբառով.

Խաչեն	Վարանդա
սիրում է	սիրիս է
սիրում էր	սիրիս էր
սիրում ուր	սիրիս ուր?
սիրում ինք	սիրիս ինք
սիրում էք	սիրիս էք
սիրում ին	սիրիս ին

Շամախիի բարբառով.

սիրիմ է
 սիրիմ էր
 սիրիմ էր
 սիրիմ ինք
 սիրիմ էք
 սիրիմ ին

Աստրախանի բարբառով.

ասում էիմ	կամ	ասում էիմ
ասում էիր		ասում էիր
ասում էր		ասում էր
ասում էինք		ասում էինք
ասում էիք		ասում էիք
ասում էին		ասում էին

Անկատարի կաղամթյան համար Մարաղայի բարբառը ստեղծել է մի ալնպիսի նորութիւն, որ չափազանց հատկանշական է հալոց լեզվի պատմութիւն համար, որ և գտնվում է Խոլի, Ուրմիո և Սալմաստի բարբառներում: Ամեն տեսակի անցյալ՝ ինչ ձեւի և եղանակի էլ պատկանի նա, կաղամթում է ներկայի վրա աղե-

լացնելով էր: Այս մասնիկը էական բայի անկատարի եզակի Գ դեմքն է, բայց այստեղ անխտիր կցվում է բոլոր թվերի և դեմքերի վրա: Ըստ այսմ անկատարի բոլոր ձևերը շնչված են հայերեն լեզվի միջից և բայերի խոնարհումը կրկնապես պարզված է:

Ահավաստիկ սահմանական անցյալ անկատարի մի քանի օրինակներ.

իւզէլի իմ էր	կամ	իւզէլիմ էր	սուզում էի»
իւզէլի իս էր		իւզէլիս էր	սուզում էիր»
իւզէլի էր		իւզէլէր	սուզում էր»
իւզէլի ինք էր		իւզէլինք էր	սուզում էինք»
իւզէլի էք էր		իւզէլէք էր	սուզում էիք»
իւզէլի ին էր		իւզէլին էր	սուզում էին»
ամչընալի իմ էր		ամչընալիմ էր	ամչընալիմ էր
ամչընալի իս էր		ամչընալիս էր	ամչընալիս էր
ամչընալի էր		ամչընալէր	
ամչընալի ինք էր		ամչընալինք էր	ամչընալինք էր
ամչընալի էք էր		ամչընալէք էր	
ամչընալի ին էր		ամչընալին էր	ամչընալին էր
սամաչում էի		սամաչում էիր» և այլն:	

Այսպես նաև էական և պակասավոր բայերի համար. ինչպես՝
 իմ էր, իս էր, էր, ինք էր, էք էր, ին էր, «էի, էիր, էր...».
 իւնիւմ էր, իւնիւս էր, իւնէր, իւնիւնք էր, իւնէք էր, իւնիւն էր
 «ունէի, ունէիր, ունէր» և այլն:

Ներկայի նման՝ շեշտյալ բառերի մոտ կատարվում է օժանդակի շրջում. ինչպես՝ յի՛ս իմ էր իւզէլի, իսլա՛թ ին էր քիցէլի և այլն:

Այս բոլորի մեջ նկատելի է եզակի Գ դեմքի իւզէլէր ձևը, ուր օժանդակը և ներկայի ի վերջավորութիւնը շնչված են և շեշտը փոխադրված նոր հանգի վրա: Սրա համեմատ էլ էական բայի անկատարի եզակի Գ դեմքը երևան է գալիս իր իսկական ձևով (էր): Նախնական ձևի մեջ անշուշտ օժանդակը ընդհանուր էր. իւզէլի իմ էր, իւզէլի իս էր, հետևաբար նաև *իւզէլի ի էր. բայց հետո՝ ձայնավորի մոտ ի կրճատվելով՝ ինչպես որ առաջ է եկել իւզէլիմ էր, իւզէլիս էր, նույնպես և իւզէլի էր, ինչպես ունենք անջատ ձևերի մեջ և հետո ձայնավորի մոտ երկրորդ անգամ ի կորչելով՝ իւզէլէր, ինչպես է արդի սովորական ձևը: Այսպես էլ օժանդակը՝ իմ էր, իս էր, *ի էր>էր:

Անկատար անցյալ կազմելու այս գրութիւնը կա նաև Ուրմիո, Սալմաստի, Ղամարլուի բարբառներում:

Ահա մի քանի օրինակ այս բարբառներից.

Ուրմիա— կակուղ իմ էր քէլէլի «կամաց էի գնում», էլթիբար էր տնէլի «վստահում էր», ըսնը՝ս էն էր «անցնում էին»:

Սալմաստ— չենք էր «չէինք», էնէնց ենք էր գինուլի «այնպէս գիտեինք»:

Ղամարլուի Դարդալու գլուղից— լսէս էր «լսում էր», ծղզաս էր «ծծաղում էր», շատ էր վտխէնալը, «շատ էր վախենում», շուէտ էն էր ք'աշի «շուտ էին քաշել»:

Ուրմիայի բարբառով

լսէս էմ էր

լսէս էս էր

լսէս էր

լսէս էնք' էր

լսէս էք, էր

լսէս էն էր

Անցյալ անկատարի կազմութիւնն այս զարմանալի ձևը գտնւում է նաև Ագուլիսի բարբառում, բայց անցյալի տարրեր մասնիկով: Այստեղ մասնիկն է ցէլ, որ նույնպէս կցվում է սահմանականի ներկայի վրա: Սարգսյան, էջ 107 այս ցէլ ձևը բացատրում է բայական -ել վերջավորութիւնմբ, սրի վրա իբր թե ավելացել է ներկա կազմող ց մասնիկը՝ Ագուլիսի բարբառում: Այս բացատրութիւնը սխալ է: Ըստ իս, այս ցէլ մասնիկը ուրիշ բան չէ, եթե ոչ գրաբարի լեզու «եղած» ձևը: Ըստ օրինի լեզու դարձել է նախ լիլ, ինչպէս գտնում ենք Ղազախի բարբառում (հմմտ. Ղրբ. իլլլ) և հետո տարնմանութիւն օրենքով՝ ցէլ: Մեղրիի բարբառը, որ նույն պարագային գործածում է լա ձևը, ներկայացնում է երկուսի միջին աստիճանը, թեև այստեղ էլ վերջածայն լ կտրված է. օրինակ՝

ըմ նէլ «էի»

ըս նէլ «էիր»

ա նէլ «էր»

ըք նէլ «էինք»

ըք նէլ «էիք»

ըն նէլ «էին»

սրում ըմ նէլ	սսրում էի»	
սրում ըս նէլ	սսրում էիր»	
նահամ ըմ նէլ		} «ասում էի»
(Յդ. նահում ըմ նէլ)		

նծտամ ըք նէլ «ուտում էինք, ուտում էիք»,
տալիս ըս նէլ «տալիս էիր» և այլն:

Շեշտյալ բառի մոտ էականը դարձյալ նախադաս է լինում.
ինչպես՝ իս ըմ ցեղ ցա՛նամ «ես էի ասում», դիւք ըք ցեղ ցո՛ւամ
«դուք էիք ուտում» և այլն:

Այսպես նաև Ուրմիայի բարբառով. օրինակ՝

տցցյալ ապառնի

կլսէմ	էր
կլսէս	էր
կլսէր	
կլսէնք,	էր
կլսէք՝	էր
կլսէն	էր

Մրա համար է դարձյալ, որ ստորադասականի անցյալը, որ
արդի հայերենի խոնարհման մեջ հիմքն է կազմում, ջնջված է:
Ինչպես դիտենք, արդի աշխարհաբարը, արևելյան և թե՛ արևմտյան
գրականը, նաև բարբառների ամենամեծ մասը բալի խոնարհման
մեջ ճանաչում են միայն 4 հիմնական ձև, որոնցից կազմվում են
մնացյալ ձևերը: Դրանք են ստորադասական ներկա, ստորադասա-
կան անցյալ, կատարյալ և հրամայական: Թե՛ Մարաղայի և թե՛ Ուր-
միո և Ագուլիսի բարբառները այստեղ էլ ներկայի վրա ավելացնե-
լով երկամ ցեղ ձևը, ջնջում հեն ստորադասական անցյալի արմա-
տական ձևը:

Ահա դրանց պատկերը.

Մրդ.		Ագլ.		Ուրմ.
իւզիւմ	էր	թակիւմ նէլ	լսէմ	էր
իւզիւս	էր	թակիւս նէլ	լսէս	էր
իւզէր		թակի նէլ	լսէր	
իւզինք՝	էր	թակիք նէլ	լսէնք՝	էր
իւզէք՝	էր	թակիք նէլ	լսէք՝	էր
իւզին	էր	թակին նէլ	լսէն	էր

Ինչպես ասացինք, անցյալ կազմելու այս ձևը հատուկ չէ միայն սահմանափակի անցյալ անկատար ձևին, այլ բոլոր տեսակի անցյալ ձևերին, որոնցից մի քանիսը օրինակներով հիշեցինք արդեն վերևում: Այսպես սկսած էական բալի անկատարից (իմ էր *էէի*), մինչև անցյալ ապառնի (Ագլ. թակիլ ըմ — թակիլ ըմ նէլ), պարտավորական անցյալ (Ագլ. մտոտոմ տ թակիմ — մտոտոմ տ նէլ թակիմ), հրամայականի անցյալ (Ագլ. թակա նէլ), բարդ հրամայական անցյալ (Ագլ. թհւղ թակի — թուղ թակի նէլ), ոտորադասական անցյալ (թակիմ — թակիմ նէլ) և այլն և այլն: Այսպես նաև Մրդ. պակասավոր բալիից իւնիւմ *տունիմ* — անկատար իւնիւմ *եք տունեի*, ապառնի կիւզիւմ — անցյալ կիւզիւմ էր *եկուզեի* և այլն:

Ի՞նչ է այս տարօրինակ երևույթի պատճառը:

Գազտնիքի բանային տալիս է մեզ Աստրախանի բարբառը: Այստեղ էական բալի անցյալ անկատարի երկրորդ ձևն է իմ *էէի*, իիցք *էէինք*, իից *էէին*, այսպես և Ա լծորդության անկատարի մեջ՝ ինգցիլմ *ժընկնեի*, ինգցիլնք *ժընկնեինք*, ինգցիլին *ժընկնեին* և այլն: Եթե այս երկու ի-երը միանալին և ստացվել իմ, ինք, ին, ինգցիլմ, ինգցիլնք, ինգցիլին և այլն, անկատարը պիտի նույնանար ներկալի հետ և ներկալի ու անկատարի միջև ոչ մի զանազանություն չպիտի գտնվեր: Աստրախանում դեռ այսպիսի միացում չի կատարվել, ուստի այնտեղ կարիք չի զգացվել շփոթություն առաջն առնելու: Բայց այդ միացումը կատարվել է Մարագալի, Ագուլիսի և այլ բարբառների մեջ, որով անհրաժեշտ կարիք է զգացվել զանազանություն ստեղծելու: Մրդ. ես իմ *եես եմ* և ես իմ *եես էի*, իւզեիլի իմ կամ իւզեիլմ *տուզում եմ*, բայց նաև *տուզում էի*, Ագլ. թա՛կիմ *թթակեմ*, բայց նաև *թթակէի* և այլն ձևերի միջև:

Ի՞նչ միջոց կար զանազանելու համար *եես եմ* (այժմ) և *եես եմ* (անցյալում) ձևերը: Ամենակարճ և ամենաբնական միջոցն էր գործածել անցյալ անկատարի եզակի Գ դեմքը՝ եք, որ իրոք գործ դրեց Մարագալի բարբառը ամենախելացի կերպով: Նույնպիսի միջոցներ եղան Ագուլիսի համար նեկ և Մեղրիի համար լա, որոնք իբրև դիրքային անդեմ լինելով ավելի համար էին որևէ բալի եզակի և հոգնակի բոլոր դեմքերի համար: Մարագալի բարբառի մեջ՝ եք ձևի գործածություն անպատեհությունը ան էր, որ եզակին պիտի ծառայեր նաև իբրև հոգնակի և Գ դեմքը պիտի ծառայեր նաև իբրև Ա և Բ դեմքի: Բայց ի՞նչ նշանակություն ունեն

նանում ենք միայն տալով մի քանի օրինակ զանազան կարևոր բարբառներից:

Բոլորն էլ պատկանում են բարբառների Ում ճյուղին և բնավ գործ չունեն Կը ճյուղի բարբառների հետ:

Նոր-Ջուղայի բարբառում սահմանական անկատարն էլ ներկայի նման ունի երկու ձև. առաջինը՝ որ ընդհանուր է ամեն տեսակ բայերի համար (բացի միավանկներից), կազմվում է ներկա գերբայը խոնարհելով էական բայի անկատարի հետ. օրինակ՝

սիրում ի	խազնում ի	խազում ի	մոռանում ի
սիրում իր	խազնում իր	խազում իր	մոռանում իր
սիրում էր	խազնում էր	խազում էր	մոռանում էր
սիրում ինք	խազնում ինք	խազում ինք	մոռանում ինք
սիրում իք	խազնում իք	խազում իք	մոռանում իք
սիրում ին	խազնում ին	խազում ին	մոռանում ին

Երկրորդը կազմվում է -ման ձևի գերբայով, որի հանգամանքները ճիշտ նույն են՝ ինչ որ խոսել ենք ներկայի համար: Անկատարի մեջ էլ այս ձևը հիմա գործածութունից ընկել է և սովորական է միայն միավանկ բայերի համար. այսպես՝

գ'ուման ի	լալման ի	տալման ի	կալման ի
գ'ուման իր	լալման իր	տալման իր	կալման իր
գ'ուման էր	լալման էր	տալման էր	կալման էր
գ'ուման ինք	լալման ինք	տալման ինք	կալման ինք
գ'ուման իք	լալման իք	տալման իք	կալման իք
գ'ուման ին	լալման ին	տալման ին	կալման ին

Միավանկ բայերի թե՛ ներկան և թե՛ անկատարը ունեն նաև մի կրճատ ձև, որ կազմվում է պարզապես անորոշ գերբայը դնելով էականից հետո՝ առանց -ման վորջավորութլան. այս ձևը կարելի է գործ ածել շեշտից հետո կամ հարցական նախադասութլան մեջ. ինչպես՝ որտեղից ես գ'ուլ. խաց ին տալ. յարախէքն՝ ան լալ. պարզ միտս ա գ'ուլ:

Երևանի բարբառով,

սիրում ի կամ սիրըմ ի
սիրում իր սիրըմ իր
սիրում էր սիրըմ էր
սիրում ինք սիրըմ ինք
սիրում իք սիրըմ իք
սիրում ին սիրըմ ին

լեզուների համար այդպիսի ձևափոխությունները, եթե կարիքը պահանջում է: Եթե չլինեք մ բաղաձայնի ավելորդ հավելումը անկասարի ծայրին (հավելում, առանց որի ապրում էին ու ապրում են այժմ էլ ֆնացյալ բոլոր բարբառները), այս խոշոր ու պատասխանատու ձևափոխության կարիքը չպիտի զգացվեր: Բայց որքան անհրճար է լեզուների համար՝ ետ դառնալ և ժամանակի արդեն կատարած վերջացրած գործը նորից վերականգնել:

Այսպիսով հազարավոր տարիների օգտագործած, սրբագործած և ամեն տեղ ընդհանուր ընդունված անկատարի ձևը ջնջվեց լեզվից, պահելով նրանից աննշան մի հետք՝ եր և կար, առաջինը էական բալի անկատար եզակի Գ դեմքը և երկրորդը՝ կամ պակասավոր բալի անկատար եզակի Գ դեմքը:

Այստեղ դնում ենք արևելյան գրական լեզվի անցյալ անկատարից մի օրինակ բոլոր լծորդություններով.

Ա լծորդություն, ա տիպալ

սիրում էի

սիրում էիր

սիրում էր

սիրում էինք

սիրում էիք

սիրում էին

Բ լծորդություն,

ա տիպալ

խոսում էի

խոսում էիր

խոսում էր

խոսում էինք

խոսում էիք

խոսում էին

Բ լծորդություն,

բ տիպալ

հագնում էի

հագնում էիր

հագնում էր

հագնում էինք

հագնում էիք

հագնում էին

Գ լծորդություն,

ա տիպալ

կարդում էի

կարդում էիր

կարդում էր

կարդում էինք

կարդում էիք

կարդում էին

Գ լծորդություն,

բ տիպալ

իմանում էի

իմանում էիր

իմանում էր

իմանում էինք

իմանում էիք

իմանում էին

Վերջացնելով - ում ձևով ներկայի և անցյալ տնկատարի նկարագրությունը, դնում ենք այստեղ մի նկատողություն առհասարակ - ում ձևի մասին:

- ում մասնիկի գործածությամբ թեև բայական ձևերը պարզվեցին, բայց տեղ-տեղ երկդիմություն առաջացավ: Անպատեհությունն այն է, որ - ում ձևով ներկան (կամ անկատարը) ձևի նույնության պատճառով շփոթվում է նախ - ում ձևով ներգոյականի հետ և երկրորդ՝ - ում վերջավորությամբ գոյականների հետ: Օրինակ՝ խաղում նշանակում է թի՛վ լսողի մեջ և թի՛վ Վերջապա, շարժում նշանակում է 1) թի՛վ շարժողություն, 2) թի՛վ շարժի մեջ, երկրաշարժի ժամանակ և թի՛վ 3) Վերջապա:

Համտ, օրինակ հետևյալ հատվածները (արևմտահայ գրական կղզիով).

Եթե՛ չունենար ժամանակագրական այնպիսի սխալներ և հակասություններ, որոնք յալոնապես հեքքում են անոր ականատես վկայ ըլլալու իրողությունն (Դուրյան, Ուսումն. և քննադատ., Երուսաղեմ, 1935, էջ 29):

Այստեղ հեքքում են նաեւ է ճիշտ արեւելահայ ներկայի ձևը, մինչդեռ նշանակում է հերքումն է, որին ապացույց է իրողութեան սեռականը:

Եթի՛ խումբ բառեր ուղ. հյց. հոլովում չունենալով հանդերձ և յանգը, հոլովվում են այս հոլովմամբ:

Այստեղ շատ դուրին է շփոթել հոլովում հոլովմունք և հոլովի մեջ, ուստի նման դեպքերում պետք է դնել միշտ մեջ ձևը (հոլովի մեջ):

Եհաջօցիք որոշում են ընդունել մահմեդական... դառնալ:

Առաջին մասը կարգալիս ընթերցողը կարծում է, թե որոշում են բալ է և ընդունել մահմեդական բառերից հետո սպասում է, որ պիտի գա մահմեդական կրոնը կամ մահմեդականությունը, ուստի կարդում է՝

Եհաջօցիք որոշում են՝ ընդունել մահմեդական կրօնը:

Բայց հանկարծ տեսնելով դառնալ բալը, ինքն էլ հետ պիտի դառնա և զգալով, որ որոշում գոյական է, տարբեր շեշտով պիտի կարդա՝

Եհաջօցիք՝ որոշում են ընդունել՝ մահմեդական դառնալ (ու):

Այս կետը ի նկատի ունենալով, Կովկասում հաճախ ներգոյականի և գոյականի վրա դնում են և հոգը, որով զանազանում են բառը ներկայից. ինչպես՝ խաղումն է. հրապարակումն է. ծանրոց-

ների ընդունումն և հանձնումն (փոստի պաշտոնական հայտարարությունը Հայաստանում):

Նույնպիսի օրինակներ են՝ գործում, որ նշանակում է թի գործի մեջ և թի բալ է (գործելիս):

Թվում, որ կարող է ներկայանալ երեք իմաստով. 1) թվի մեջ. օրինակ՝ նրանց թվում (թվումն) էր նաև Կարապետը. 2) թվումն Վենիսի թվումն, Վիսալի, հիշատակությունն. օրինակ՝ թվումները բաժանվում են ստորակետով, 3) բալ. օրինակ՝ թվում է թե ինքը դաշտումն է: Այս երեքից ամենասովորականը վերջինն է արևելահայ գրականի մեջ: Առաջինը մյուսներից զանազանելու համար թեև ժայռին դնում են և հողը, բայց այժմ նոր սերունդը չի դնում ալդ և հողը. օրինակ՝ չեն ասում.— մայրիկը խոհանոցումն է, այլ՝ խոհանոցում է, որով շփոթությունը անխուսափելի է դառնում:

Բողոքում բառը երեք տարբեր իմաստ ունի հետևյալ երեք նախադասությունների մեջ.

1) Բողոքում գրում է:

2) Լուսերականությունը բողոքում է կաթոլիկության դեմ:

3) Լուսերը բողոքում է պապի դեմ:

Առաջին նախադասության մեջ բողոքում նշանակում է Վրդի մեջ, երկրորդ՝ նախադասության մեջ նշանակում է Վրդի մեջ, երրորդ՝ նախադասության մեջ բայ է: Եվ եթե ասեինք՝ Լուսերը բողոքում բողոքում է պապի դեմ և կոնգրակ ալդիլը բողոքում է կաթոլիկության դեմ,— երեք տարբեր իմաստով կլինեին:

-ում, -ման, -նել ձևերի կազմությունը նորանշան մի երեկույթ էր հայերենի մեջ. դրանով խոնարհման դրությունը քալքալվեց և հոլովումը խոնարհում դարձավ:

Խոնարհման քալքալման այս պատկերը, որ ներկայացնում է մեզ արևելյան աշխարհագրը, ավելի ընդարձակ չափով գործածված և իր կատարելության է հասած բառերեն լեզվի մեջ (Van Eys, 55—112):

Բառերենում նախապես եղել է անշուշտ պարզ ձևի խոնարհում, ինչպես գրաբարի մեջ. բայց ավելի ուշ այս պարզ ձևի խոնարհումը ջնջվել է և առաջացել է բաղադրյալ ձևի խոնարհումը: Պարզ ձևի խոնարհումը պահում են այժմ բառերենում միմիայն շատ սակավաթիվ բայեր, այն էլ սահմանական ներկա, անկատար և հրամայական ձևով: Այսպես օրինակ, «տեսնել» բայը խոնարհվում է պարզ ձևով՝

dakust	տեսանեմ
dakuzu	տեսանես
dakus	տեսանէ և ալլն:

Բաղադրյալ ձևի խոնարհումը կատարվում է հետևյալ ձևով:
 1) Վերցնում ենք բայի արմատը, ավելացնում ենք te կամ tze, որով ստացվում է բայանունը (substantif verbal). սրա վրա դնում ենք Ո մասնիկը, որով բայանունը դառնում է ներգոյական հոլով և այս ներգոյականը հարադրելով «ունեմ» բայի ներկայի և անկատարի հետ, ստանում ենք բայի ներկա և անկատար ձևերը. այսպես՝ «տեսնել» բայի արմատն է ikus, բայանունը ikuste, ներգոյականը ikusten, որից՝

ikusten det	տեսնում եմ
ikusten nuen	տեսնում էի և ալլն,

որոնք բուն նշանակում են «տեսքի մեջ ունեմ, տեսքի մեջ ունես» և ալլն, ճիշտ նույն ձևով՝ ինչպես աշխարհարար տես-ն-ում եմ, տես-ն-ում էի և ալլն:

2) Արմատը ստանում է a, e, i, o, du, tu, il, ki մասնիկներից մեկը և դառնում է բայաժական (adjectif verbal), որ համապատասխանում է մեր անցյալ դերբային. այս բայաժականն էլ հարադրելով «ունեմ» բայի սահմանական ներկա, անկատար, հրամայական, ստորադասական ներկա և անկատար ձևերի հետ, ստանում ենք բայի հարակատար, կատարյալ, հրամայական, ստորադասական ներկա և անկատար ժամանակները. այսպես նույն ikus արմատից ikusi «տեսած», որով՝

ikusi det	տեսել եմ
ikusi nuen	տեսա
ikusi ezazu	տես
ikusi dezadan	տեսնեմ
ikusi nezan	տեսնեի

3) Բայաժականի վրա դնում ենք սեռականի ko մասնիկը և այս ձևը հարադրելով «ունեմ» բայի ներկայի և պայմանականի հետ՝ ստանում ենք ապառնին և պայմանականը. այսպես՝

ikusiko det	պիտի տեսնեմ
ikusikó nuke	կտեսնեի

Այսպիսով բասկերեն բայի բոլոր խոնարհյալ ձևերը ստացվում են օժանդակ բայի միջոցով. ո՛չ մի բալ չի խոնարհվում, ալլ

խոնարհվում է միայն օժանդակ բալը, իսկ բուն բալից մնում է միայն երեք ձև՝ բալանունը ներգոյական հոլովով, բալածականը և բալածականի սեռականը, որոնք համապատասխանում են ճիշտ մեր ներկա դերբալ (-ում— ներգոյական), անցյալ դերբալ (-ել) և սրա սեռականաձև (-ելու) ձևերին:

Հայերենի խոնարհման մեջ բաղադրյալ ձև չունեն կատարյալը (սիրեցի), ապառնին (կսիրեմ), անցյալ ապառնին (կսիրեի), հրամայականը (սիրի՛ր), որոնք բասկերենը նույնպես բաղադրյալ ձևով է կազմում:

Գ. ԲԱՆՂԱԴՐՅԱԼ ԱՆՅՅԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Բացի պարզ կատարյալից՝ Ագուլիսի բարբառն ունի նաև բաղադրյալ կատարյալ ձևը, որ կազմվում է անցյալ դերբալի -ալ ձևից՝ հետը խոնարհելով էական բալը. այսպիսով հիշյալ ձևը նմանվում է ճիշտ ուրիշ բարբառների հարակատարին. օրինակ՝

Թակալ ըմ	սալրալ ըմ	սրէլ ըմ
Թակալ ըս	սալրալ ըս	սրէլ ըս
Թակալ ա	սալրալ ա	սրէլ ա
Թակալ ըք	սալրալ ըք	սրէլ ըք
Թակալ ըն	սալրալ ըն	սրէլ ըն

Սարգսյան, էջ 116, կարծում է, որ կատարյալի առաջին ձևն էլ առաջացած է սրանից՝ բալական և վերջավորության ջնջումով. իբր թա՛կալ ը)մ>թա՛կալմ, թա՛կալ ը)ս>թա՛կաս, թա՛կալ ը)ք>թա՛կաք և այլն: Այս բացատրությունը չեմ կարող մերժել. բայց կարելի էր տալ և մի երկրորդ բացատրություն:

Պարսկահայոց բարբառներում սովորական է կատարյալի մի ձև, որ հիշեցնում է ագուլեցոց պարզ կատարյալը, այսպես Սոլի, Սալմաստի, Թավրիզի և Մարաղայի գավառականներով ունենք.

խասամ	«հասամ»
խասար	«հասար»
խասավ	«հասավ»
խասանք	«հասանք»
խասաք	«հասաք»
խասան	«հասան»

Անտարակույս այս կատարյալը շարունակություն է հին հայերենի հետևի, աշխարհաբար հասած ձևի, առաջին դեմքի վրա ապե-

լացել է մ՝ նմանությամբ սահմանական ներկայի. — կարելի չէ՞ ենթադրել, որ նույնը տեղի ունեցած լինի նաև Ազուլիսի բարբառում. բայց այստեղ նմանությունը շարունակվելով՝ երկրորդ դեմքն էլ ստացած լինի ա: Երկու բացատրություններից մին կամ մյուսը հաստատելու նպատակը թերևս, եթե իմանալինք, թե ինչ պատճառով պարզ կատարվալի եզակի Գ դեմքը դուրսթյուն չունի և միայն բաղադրյալ ձևն է, որ գործածվում է նույն դեպքում: Առհասարակ նկատելի է, որ կատարվալի կրկին ձևերը բացարձակապես հոմանիշ են և իմաստի ու գործածության մեջ որևէ տարբերություն չունեն. օրինակ՝ շուր ըն տվիլ ըսկ՝աքի և կիլալիլհ՝ն շոր տվին հազնելու և կերակրեցին» (Սարգսյան, Բ, էջ 62):

Դ. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԱՆՑՑԱԼ

(Հարակատար, գերակատար և հարակից ձևեր)

Անցյալը մի ընդհանուր բառ է, բայց ունի իր զանազան ներբությունները կամ մանրամասնությունները. սրանց մասին մենք ընդհանուր ժանոթություն տվել ենք: Կան լեզուներ, որոնք տարբերություն չեն դնում անցյալի այդ զանազան ներբությունների մեջ և բոլորը միացնում են մի խմբի մեջ: Այսպիսի անցյալը կոչվում է *präteritum*: Օրինակ՝ ճապոնեերենը ունի քերականական այնպիսի ձև, որով հասկանում է մեր անկատարը, կատարյալը, հարակատարը և գերակատարը միասին վերցրած: Գերմանական լեզուները չեն զանազանում բնավ անկատարը կատարյալից և ինչ որ կատարյալ է, միևնույն ժամանակ նաև անկատար է: Սլավական լեզուներն էլ չեն զանազանում անկատարը, կատարյալը, հարակատարը և գերակատարը իրարից. նրանք միայն որոշում են այն, թե գործողությունը անմիջական և վերջացած է, թե շարունակական կամ տևական է: Սրա համար գործածում են երեուլթը, որ սլավական քերականության մեջ նշանավոր տեղ է գրավում: Օրինակ՝ ռուսերեն *читать* «կարդալ» բալի անկատարը, հարակատարը և գերակատարը լինում են հավասարապես *читал*, իսկ կատարյալը՝ *прочел* «կարդացի» (про նախամասնիկով). — *писать* «գրել» բալից *писал* «գրում էի» անկատար է, իսկ *написал* (на մասնիկով)՝ կատարյալ, հարակատար և գերակատար է: Երբեմն բառն է ուղղակի փոխվում. այսպես *сказал* «ասացի» կատարյալ է: իսկ *говорил* «ասում էի, ասել եմ, ասել էի»: Մի քանի դեպ-

քում, շեշտը փոխելով՝ ժամանակն է փոխվում. ինչպես՝ насы'пал «ցանցեցի», насы'пал «ցանում էի», отрёзал «կտրեցի», отрёз'ал «կտրում էի»։ Օտար եվրոպական փոխառությունները մեծագույն մասամբ չունեն դանդաղանություն, այսպես՝ телеграфировал նշանակում է հավատարապես ճշեռագրում էի, հեռագրեցի, հեռագրել եմ, հեռագրել էի».— аплодировал «ծափահարում էի, ծափահարեցի, ծափահարել եմ, ծափահարել էի» — эксплуатировал «շահագործում էի, շահագործեցի, շահագործել եմ, շահագործել էի».— բայց կա և арестовал «ձերբակալեցի, ձերբակալել եմ, ձերբակալել էի», арестовывал «ձերբակալում էի», декламировал «արտասանում էի», декламировал «արտասանեցի, արտասանել եմ, արտասանել էի» և այլն։

Օսերեն լեզվի մեջ էլ կատարյալն ու անկատարը նույն են և զանազանվում են միայն շեշտով.— կատարյալը ստանում է շեշտը առաջին վանկում, իսկ անկատարը՝ երկրորդ վանկում. ինչպես՝ apparstion գցեցի, apparstion գցում էի (Miller, Die Spr. D. Oss. 84)։

Ուրիշ լեզուներ տեսակ-տեսակ նրբություններ են մտցնում անցյալի գաղափարի մեջ. օրինակ՝ արխաղերենը գիտե 1) ընդմիջված անցյալ (präteritum interruptum). որ կազմվում է -uan մասնիկով. ինչպես՝

i-z-bl-uan

այն ես այրել «քիչ փնաց որ այրեի»

2) երեակալական անցյալ, որ կազմվում է zsa^{ua} մասնիկով. ինչպես՝

sa'-qa-zsa^{ua}

ես լինել «լինեի իբր թե» (երազումս տեսա, որ իբր թե Սուխումիում լինեի)։

3) խանգարված անցյալ (präteritum impeditum), որ կազմվում է šan մասնիկով. ինչպես՝

s-qala-šan «պիտի լինեի, բայց...»

(Dirr, Einf. 48—53)

Պորտուգալերենն էլ ունի 4 տեսակ անցյալ. 1) մոտ անցյալում, 2) ավելի հեռու անցյալում, 3) շատ հեռու անցյալում (օրինակ՝ Այս գաղութը Լզիպտացիներից հույներին է անցած եղել)։ սրանց էլ մի ուրիշ տեսակն է 4) անցյալ հառաջագույն preteritum anterior). օրինակ՝ տեսած եզավ.

Ամերիկյան չինուկ լեզուն ավելի է ճշտում անցյալը և զանազանում է երեք աստիճան. 1) անցյալ, բայց մեկ տարուց պակաս և երկու օրից ավելի անցյալ, որ կազմվում է ու- մասնիկով. 2) շատ հին անցյալ, որ գործածվում է հեքիաթներում և որ կազմվում է ga- մասնիկով. 3) այս օրվանից ալն կողմ և հատկապես երեկ կատարված մի դեպք. կազմվում է na- մասնիկով (Boas, Handbook, I. 578—9):

Աֆրիկյան չիչևա լեզուն (բանտու խմբից) ունի 4 տեսակ անցյալ.

1) մոտավոր անցյալ, որի ազդեցությունը շարունակվում է դեռ ներկալի վրա. կոչվում է նաև պատմողական անցյալ, որ է ներկա ընթացից միայն մի գիշեր անցյալ տեղումնալի. օրինակ՝ նոր եմ կերել (և դեռ քաղցած չեմ). ես նստել եմ (և դեռ չեմ վեր կացել):

2) մոտավոր անցյալ, որի ազդեցությունը ներկալի վրա չի շարունակվում. օրինակ՝ նոր եմ կերել (բայց այժմ քաղցած եմ):

3) հեռավոր անցյալ, որի ազդեցությունը շարունակվում է դեռ ներկալի վրա. դեպքը պատահել է նախքան վերջին գիշերը. օրինակ՝ կերել եմ (և դեռ քաղցած չեմ). զնացել եմ (և դեռ չի վերադարձել):

4) հեռավոր անցյալ, որի ազդեցությունը այժմ չի շարունակվում. օրինակ՝ կերել եմ (բայց այժմ քաղցած եմ), զնացել եմ (բայց այժմ արդեն վերադարձել եմ): (Watkins, 49):

Հյուսիսային Ավստրալիայի շիերի լեզուն ունի 5 տեսակ անցյալ.

1) մերձավոր անցյալ (präteritum propinquum). օրինակ՝

ɬato ɬanka-la wiri

մի քանի օր առաջ արի (կատարեցի, շինեցի).

2) präteritum indefinitum (անորոշ անցյալ), որ ճիշտ ժամանակը չի որոշում. ինչպես՝

ɬato ɬanka-na warai

արել եմ.

3) präteritum definitum (որոշյալ անցյալ). ինչպես՝

ɬato ɬanka-na paraia

նոր (այս ընթացիս) արի

4) präteritum remotum (հեռավոր անցյալ). ինչպես՝

patō pankā-na-la

իր ժամանակին արի (կատարեցի)

5) հեռագույն անցյալ (präteritum remotius), ինչպես՝

patō pankā-na wonti

վաղուց եմ արի

(Kieckers, 140)

Հայերենն էլ բավական հարուստ է անցյալ ժամանակի զանազան նրբութիւններով, մանավանդ աշխարհաբարը և բարբառները, որոնք այս կողմից գերազանցում են գրաբարից և գրականից։

Գրաբարում անցյալ ժամանակի ձևերը երեք են՝ հարակատար, դերակատար և ստորագասական անցյալ։ Երեքն էլ կազմվում են -եալ դերբայով, որ կոչվում է անցյալ դերբայ։

Այստեղ դնում եմ 4 լծորդութիւնց կրկին տիպարների այս 3 ձևերի խոնարհումը,

հարակատար	գերակատար	ստորագասական անցյալ
սիրեալ եմ	սիրեալ էի	սիրեալ իցեմ
սիրեալ ես	սիրեալ էիր	սիրեալ իցես
սիրեալ է	սիրեալ էր	սիրեալ իցէ
սիրեալ եմք	սիրեալ էաք	սիրեալ իցեմք
սիրեալ էք	սիրեալ էիք	սիրեալ իցէք
սիրեալ են	սիրեալ էին	սիրեալ իցեն
հատեալ եմ	հատեալ էի	հատեալ իցեմ
հատեալ ես	հատեալ էիր	հատեալ իցես
հատեալ է	հատեալ էր	հատեալ իցէ
հատեալ եմք	հատեալ էաք	հատեալ իցեմք
հատեալ էք	հատեալ էիք	հատեալ իցէք
հատեալ են	հատեալ էին	հատեալ իցեն
խօսեալ եմ	խօսեալ էի	խօսեալ իցեմ
խօսեալ ես	խօսեալ էիր	խօսեալ իցես
խօսեալ է	խօսեալ էր	խօսեալ իցէ
խօսեալ եմք	խօսեալ էաք	խօսեալ իցեմք
խօսեալ էք	խօսեալ էիք	խօսեալ իցէք
խօսեալ են	խօսեալ էին	խօսեալ իցեն

ուսեալ եմ	ուսեալ էի	ուսեալ իցեմ
ուսեալ ես	ուսեալ էիր	ուսեալ իցես
ուսեալ է	ուսեալ էր	ուսեալ իցէ
ուսեալ եմք	ուսեալ էաք	ուսեալ իցեմք
ուսեալ էք	ուսեալ էիք	ուսեալ իցէք
ուսեալ են	ուսեալ էին	ուսեալ իցեն
աղացեալ եմ	աղացեալ էի	աղացեալ իցեմ
աղացեալ ես	աղացեալ էիր	աղացեալ իցես
աղացեալ է	աղացեալ էր	աղացեալ իցէ
աղացեալ եմք	աղացեալ էաք	աղացեալ իցեմք
աղացեալ էք	աղացեալ էիք	աղացեալ իցէք
աղացեալ են	աղացեալ էին	աղացեալ իցեն
գողացեալ եմ	գողացեալ էի	գողացեալ իցեմ
գողացեալ ես	գողացեալ էիր	գողացեալ իցես
գողացեալ է	գողացեալ էր	գողացեալ իցէ
գողացեալ եմք	գողացեալ էաք	գողացեալ իցեմք
գողացեալ էք	գողացեալ էիք	գողացեալ իցէք
գողացեալ են	գողացեալ էին	գողացեալ իցեն
թողեալ եմ	թողեալ էի	թողեալ իցեմ
թողեալ ես	թողեալ էիր	թողեալ իցես
թողեալ է	թողեալ էր	թողեալ իցէ
թողեալ եմք	թողեալ էաք	թողեալ իցեմք
թողեալ էք	թողեալ էիք	թողեալ իցէք
թողեալ են	թողեալ էին	թողեալ իցեն
զգեցեալ եմ	զգեցեալ էի	զգեցեալ իցեմ
զգեցեալ ես	զգեցեալ էիր	զգեցեալ իցես
զգեցեալ է	զգեցեալ էր	զգեցեալ իցէ
զգեցեալ եմք	զգեցեալ էաք	զգեցեալ իցեմք
զգեցեալ էք	զգեցեալ էիք	զգեցեալ իցէք
զգեցեալ են	զգեցեալ էին	զգեցեալ իցեն

Այս ձևերը կարելի է թարգմանել աշխարհաբար հետևյալ ձևով.

սիրեալ եմ «սիրել եմ»
 սիրեալ էի «սիրել էի»
 սիրեալ իցեմ «սիրած լինեմ» և այլն:

Միջին հայերենում գրարարի -եալ վերջավորությունը դարձավ -ել: Այսպես են վերջանում Ա, Բ և Դ լծորդություն բալերը, իսկ Դ լծորդության բալերը ստանում են -ցել վերջավորությունը: Karst, էջ 346—352 տալիս է 110-ից ավելի օրինակ միջին հայերենի այս ձևերից՝ իրենց համառոտ վկայությամբ հանդերձ: Ավելորդ է բնականաբար մեջ բերել այստեղ այդ օրինակները ամբողջ, մանավանդ իրենց վկայություններով: Ուստի բավականանում ենք քաղել նրանցից մի քանի տիպական օրինակներ: Չակերտի մեջ ղնում եմ համապատասխան գրաբար ձևը:

Ա լծորդություն. — անուանել, անջնել ճանուանեալ, գրաւկնել «գրաւականեալ», գրել «գրեալ», ժողվել «ժողովեալ», մտել «մտեալ», համել «հրամայեալ», լեմել «լամեալ» (ուշացած), բաժնել «բաժանեալ»:

Բ լծորդություն. — խօսել «խօսեալ», ընկել «անկեալ», կարմրել «կարմրեալ», հալածել «հալածեալ» (հալածել բալից), մեռել «մեռեալ», հաւնել «հաւանեալ», նստել «նստեալ»:

Դ լծորդություն. — գնացել «գնացեալ», խոստացել «խոստացեալ», ծանդրցել «ծանրացեալ», մօտեցել «մօտեցեալ», մնացել «մնացեալ», շատցել «շատացեալ», լիմցել «լիմացեալ» (լիմալ «լիմանալ» բալից), կեցել «կեցեալ» (կեցալ բալից), լմնցել (լմնցած՝ լմնալ բալից), լեւեցել «լաւելեալ» (լեւելնում բալից), ուռցել «ուռեցեալ» (ուռենալ բալից):

Դ լծորդություն. — առել «առեալ», գտել «գտեալ» (գտնում բալից), իջել «իջեալ» (իջնում բալից), սկսել «սկսեալ» (սկսում բալից):

Այս ձևով են նաև անկանոն բալերը. ինչպես՝ ալրել «արարեալ» (ալնել = անել, ընել բալից), եկել «եկեալ» (գալ բալից), կալել «կալեալ» (ուռեմ բալից), կերել «կերեալ» (ուտեմ բալից), տվել «տուեալ» (տալ բալից), տարել «տարեալ» (տանեմ բալից), դրել «եղեալ» (դնել բալից):

Այս ձևերից մեծ մասը նման է դուրս գալիս բալի անորոշ ձևին: Օսկայն նրանք նուրն չեն և խոսողների դիտակցության մեջ կար երկուսի տարբերությունը, որ հայտնի կերպով էլ երևում էր զարտուղի և անկանոն բալերի և մանավանդ Դ լծորդության բալերի մեջ: Օրինակ՝ ասցել «ասացեալ», որ բոլորովին տարբեր է ասել անորոշից:

Որ հայնց է նա ասցել «որ նա ալնպես է ասել»:

Վնասակար իրք լինի տուել «վնասակար բան տված կլինի»:

Շատ պաք լինի կեցել շատ ծով պահած լինի».
 Զիւրեանք սնուցել էր.
 Շանն անուն Արմէն էին դրել.
 Անոց որ շատ տաք դեղեր կերել լինի և խմել:
 Ուրիշ դեպքերում տարբերութիւնը երևում էր գործածութեան տեղից և ձևից. ինչպես՝

Թէ կցել լինի ճեթէ կցեալ լինի».
 Թէ համել լինալ ճեթէ հրամայեալ լինի».
 Զէ համել ճէէ հրամայեալ».
 Թէ չլինալ անուանել ճեթէ չլինի անուանեալ».
 Յեմել լինի լայմեալ լինի» (ուշացած լինի).
 Որ ուզել լինալ ճոր ուզած լինի».
 Զես դատըստնել ճողոքարկած չես».
 Թէ կարմրել լինի ճեթէ կարմրած լինի»:

Դնում եմ այստեղ միջին հայերենի հարակատարի, գերակատարի և ստորադասական երկու ձևի խոնարհման պատկերը.

ժողվել եմ	ժողվել էի	ժողվել լինում	ժողվել լինայի
ժողվել ես	ժողվել էիր	ժողվել լինաս	ժողվել լինալիր
ժողվել է	ժողվել էր	ժողվել լինալ	ժողվել լինար
ժողվել եմք	ժողվել էաք	ժողվել լինանք	ժողվել լինալաք
ժողվել էք	ժողվել էիք	ժողվել լինաք	ժողվել լինալիք
ժողվել են	ժողվել էին	ժողվել լինան	ժողվել լինալին

Ե՞րբ է սկսվել դերբայական այս ձևի գործածութիւնը միջին հայերենում: Ըստ Karst 352, Վաստակոց գրքում դեռ չկա -ել ձևը և այնտեղ դեռ գտնում ենք -եալ: Բայց Մխիթար Հերացին ունի. Karst (անդ) հավաքել է 31 ձև, որոնցից հիշենք բոցել ունիս ճբռնել ես», լիցի յամել ճուշացած լինի», լիցի քաշել շատ հոգս ճշատ հոգս քաշած լինի», չլիցի երևեցել ճերեցած չլինի», լաւելցել լինի ճավելացած լինի», չլինի ցցուցել ճցուլց տված չլինի», ճչես տեսել» չես տեսել, լիցի տվել ճտված լինի», լիցի տարել ճտարած լինի» և այլն: Օրանից երեւում է, որ արդեն ժԲ դարում և անշուշտ ավելի առաջ՝ խոսակցական լեզվի մեջ սովորական էր: Միջին հայերենի -ել դերբայը և նրա հետ կապված հարակատարն ու գերակատարը թեթեւ փոփոխութիւնք շարունակվում են արդէի բարբառների մէջ:

¹ Օրինակները քաղված են Այան. 96 և մասամբ Karst-ից:

Այստեղ Ում ճյուղի բարբառները ավելի հաճատարիմ են մնացել հնին, քան Կը ճյուղի և Ել ճյուղի բարբառները, ըստ որում առաջինները դեռ պահում են լ վերջաձայնը, իսկ երկրորդները՝ դարձրել են ր:

Դերբայական -ել ձևը հնչված էլ ձևով՝ պահվում է մինչև այժմ Նոր-Ջուղայի, Երևանի, Ղազախի և Աստրախանի բարբառներում:

Հարակատարը էական բայի փոքր փոփոխությամբ մնում է Երևանի և Աստրախանի բարբառում, իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառում էականը խոնարհվում է ա ձայնավորով:

Երևան, Աստրախան Նոր-Ջուղա

սիրել էմ	սիրել ամ
սիրել էս	սիրել աս
սիրել ա	սիրել ս
սիրել էնք	սիրել անք
սիրել էք	սիրել էք
սիրել էն	սիրել ան

Գերակատարը Նոր-Ջուղա և Երևան նույն են, իսկ Աստրախանը տարբերվում է միայն էական բայի ձևափոխությամբ և հատկապես մ հավելվածով. օրինակ՝

Նոր-Ջուղա, Երևան Աստրախան

սիրել ի	սիրել էիմ կամ իիմ
սիրել իր	սիրել էիր իիր
սիրել էր	սիրել էր էր
սիրել ինք	սիրել էինք իինք
սիրել իք	սիրել էիք իիք
սիրել ին	սիրել էին իին

Տիրիսի բարբառում դերբայի ձայնավորը դառնում է ի, որով հարակատարն ու գերակատարը ստանում են հետևյալ ձևը.

սիրել իմ	սիրել էի
սիրել իս	սիրել էիր
սիրել է	սիրել էր
սիրել ինք	սիրել էինք
սիրել իք	սիրել էիք
սիրել ին	սիրել էին

Ղարաբաղի, Ղարադաղի և Շամախիի բարբառներում դերբայը ստանում է -ալ վերջավորությունը և այն ժամանակ հարակատարն ու գերակատարը ստանում են հետևյալ ձևը.

Ղրբ.

Շմ.

սիրալ ըմ	սիրալ ի	սիրալ ամ	սիրալ ի
սիրալ ըս	սիրալ իր	սիրալ էս	սիրալ իր
սիրալ ա	սիրալ ար	սիրալ տ	սիրալ էր
սիրալ ընք	սիրալ ինք	սիրալ տնք	սիրալ ինք
սիրալ ըք	սիրալ իք	սիրալ էք	սիրալ իք
սիրալ ըն	սիրալ ին	սիրալ տն	սիրալ ին

Ագուլիսի բարբառում էլ -եալ դառնում է -ալ, որ ներդաշնակության օրենքների համաձայն լինում է նաև -ալ, էլ, ահալ, ահալ (-եալ, -ացեալ):

Այս բոլորի մեջ հարակատարի և գերակատարի օժանդակ բայը դերբայից հետո է գրվում, իսկ երբ մի շեշտյալ բառ կամ հարցական և կամ մի բացասական կա, օժանդակ բայը առաջ է պնդնում և գերբայը՝ նրան հաջորդում: Այս դեպքում, մի քանի բարբառների մեջ օժանդակը սղվում է և իր վերջածայն լ-ն կորցնում: Այսպես է՝

Երև. լէս էմ սիրէ, էն ա բ'էրէ, սիրտ ա արէ էկէ...

Տփ. չիմ սիրի, լիս իմ բէրի...

Բայազետի բարբառում դերբայը վերջավորվում է -էր, Թավրիզի բարբառում էլ՝ էր: Օրինակ՝ Բայազետ՝ ասէր ա, տարեր ա, եկէր եմ. Թավրիզ՝ խասէր ա Վասսել է՝: Երկուսն էլ շրջման դեպքում կորցնում են վերջածայնը. այսպես՝ Բայազետ՝ էն ա տարէ, չիմ եկէ, Թավրիզ՝ էն ա ասէ:

Բառավերջի լ (=ր) ձայնի այս անկումը շեշտի պակասության պատճառով է, որի ճիշտ նմանը ունենք այլ>էլ, ալ շաղկապի գործածության մեջ: Այս շաղկապն էլ Պոլսի բարբառում կարող է դառնալ ա. ինչպես՝ Խա ա, դուն ա, ան ա, Վես էլ, դու էլ, նա էլ>. նույնպես Կեսարիո բարբառով՝ Խա Խ. Խն Խ Վես էլ, նա էլ>: Օտար լեզուներից կարող եմ օրինակ բերել ուսմիներենի որոշիչ հոդը, որ սովորաբար -ու՛ ձևն ունի, բայց ժողովրդական բարբառի մեջ լ-ից զրկվելով՝ դարձել է ս. ինչպես՝

ciobanul «հովիվը», ոմկ. ciobanu

boul «եղը», ոմկ. bou

Սկսած Մարաղալից մինչև Ռոտոսթո՝ դերբալի վերջավորութիւնը դառնում է ր, ինչպես և Բալազետում և Թավրիզում: Միաժամանակ ձախնավորը դառնում է Ե, և կամ ի:

Ամենից հարադատ ձևը պահում է Մուշը, որ դնում է -եր վերջավորութիւնը. ինչպես՝ տեսեր իմ, տեսեր ինք, տեսեր իք և այլն: Շրջման դեպքում էական բալը կրկնվում է. ինչպես՝ յօրք իս գրեր իս, լէրփ իս էկեր իս: Սա նույն է Բալազետի բարբառի չչէս գալում էս, ռւր էս գնում էս և այլն ձևի հետ:

Մարաղալի, Ուրմիալի, Խոյի բարբառներում դերբալի մասնիկն է -իւ: Մրանց մեջ հարակատարը թեև սովորական ձևով, բայց գերակատարը կազմվում է Ել ճյուղի սովորութիւն համաձայն՝ հարակատարի բոլոր դեմքերի վրա ավելացնելով քր, որ էական բալի անկատարի եզակի Գ դեմքն է: Օրինակ՝

Մրդ.

իւզիր իմ «ուզել եմ»	իւզիր իմ էր «ուզել էի»
իւզիր էս	իւզիր իս էր
իւզիր ի	իւզիր էր
իւզիր ինք՝	իւզիր ինք՝ էր
իւզիր էք՝	իւզիր էք՝ էր
իւզիր ին	իւզիր ին էր

Խոյ

խասիր էմ	խասիր
խասիր ես	խասիր
խասիր ի	խասիր
խասիր ենք	խասիր
խասիր եք	խասիր
խասիր են	խասիր

Ուրմ.

լսիր էմ	լսիր էմ էր
լսիր էս	լսիր էս էր
լսիր ի	լսիր էր
լսիր էիք՝	լսիր էնք՝ էր
լսիր էք՝	լսիր էք՝ էր
լսիր էն	լսիր էն էր

Մարաղայում - եսլ > -իք դառնում է նաև -իւր՝ որոշ ձայնա-
բանական պայմաններում. ինչպես՝ չեօքիւր չչոքեւլ՝:

Նույն -իք վերջավորութիւնն ունի դերբայը վանի, Ողմիի,
Տրապիզոնի և Համշենի բարբառներում, որոնցից ահա մի օրինակ.

Վաւ

ուզիր իմ	ուզիր ի
ուզիր իս	ուզիր իր
ուզեր ի	ուզիր էր
ուզիր ինք՝	ուզիր ինք՝
ուզիր էք՝	ուզիր իք՝
ուզիր են	ուզիր ին

Նկատելի է, որ հարակատարի եզակի Դ դեմքն ունի ե, մինչ-
զեռ ուրիշ ամեն տեղ գտնում ենք ի: Կրճատ դեպքում վանա
բարբառում ևս ուզեք դառնում է ուզե:

Ողւ.

ուզիր իմ	ուզիր է
ուզիր իս	ուզիր էր
ուզիր ի	ուզիր էր
ուզիր ինք	ուզիր էնք
ուզիր իք	ուզիր էք
ուզիր ին	ուզիր էն

Տր.

սիրիր իմ	սիրիր էի
սիրիր իս	սիրիր
սիրիր է	սիրիր էր
սիրիր ինք	սիրիր էինք
սիրիր իք	սիրիր էիք
սիրիր ին	սիրիր էին

Հմշ.

գնացիր իմ	գնացիր ինք
գնացիր էս	գնացիր էք
գնացիր ո	գնացիր ին

Դերբալի այս -իւր ձևը գտնում ենք նաև Մարաշի բարբա-
ռում. նույնը Հաճինի և Զելթունի մեջ դարձել է իյ՝ ըստ տեղա-
կան արտասանության: Օրինակ՝ գ'իբիբ հ, գ'իբիյ հ:

Փոխանակ -եր ձևի ունենք -եր՝ սկսած Կարինից Խարաբրդ,
Երզնկա, Քղի, Ջարսանճաք, Դերսիմ, Արաբկիր, Ակն, Կեսարիա,
Շապին-Գարահիսար, Սեբաստիա, Եվդոկիա, Ասլանբեկ, Զմյուռ-
նիա, Պոլիս և Ռոստոսթո:

Կարնո բարբառում երբ էական բայը դերբալից առաջ անցնի,
վերջաձայն ր-ն կջնջվի, ինչպես՝ սիրէր է, չէմ սիրէ, դ'ն էս բէ-
րէ, չէ, ինիկ է բ'էրէ և այլն:

Օրինակներ մյուս բարբառներից՝

Խոր. նստէր է, մորթէր էն.

Երզ. նստէր տ.

Քղի. կերէր է.

Ջրս. նստէր է.

Դերսիմ՝ հեծէր փախէր է, մնացէր է, էլէր է.

Արբ. նստէր տ, չընկէր տ.

Ակն. էղէր է.

Կես. փակվէր է, քշտէր էն.

Շապ. Գր. նստէր էր, էլէր էր, զատվէր էմ.

Սեբ. եվդ. առէր է.

Ասլ. ըրէ՛ր ին.

Զմ. թրջէր է, վաղէր է.

Ռ. էկէր էր, ըսէր ին.

Ահա և Պոլսի բարբառով հարակատարի և գերակատարի
պատկերը.

ըրէր էմ տարել եմ	ըրէր էի
ըրէր էս	ըրէր էիր.
ըրէր է	ըրէր էր
ըրէր էնք	ըրէր էինք
ըրէր էք	ըրէր էիք
ըրէր էն	ըրէր էին

Դրիմից վերականգնվում է նորից -իլ ձևով դերբալը, որի
հետ նույն է նաև Սուչավալի և Հունդարիալի բարբառը:
Ահա նոր-նախիջկանի բարբառի պատկերը.

ՆՃԽ.

բերիլ իմ	բերիլ էի
բերիլ իս	բերիլ էիր
բերիլ է	բերիլ էր
բերիլ ինք	բերիլ էինք
բերիլ իք	բերիլ էյիք
բերիլ ին	բերիլ էին

ՍԷ.

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
սիրիլ իս	սիրիլ էիր
սիրիլ է	սիրիլ էր
սիրիլ ինք	սիրիլ էինք
սիրիլ իք	սիրիլ էիք
սիրիլ ին	սիրիլ էին

ՀՃԳ.

քաղիլ իմ	քաղիլ ինք?
քաղիլ իս?	քաղիլ իք
քաղիլ է	քաղիլ ին

Բերել եմ, բերել եի, ինչպես տեսանք, տարածված են ամբողջ հայության մեջ, բացի Ագուլիսի, Կարճևանի և Մեգրու բարբառներից, որոնց մասին ավելի մանրամասն հետո կխոսենք:

Այստեղ պետք է խոսենք նախ - ամ ձևով դերբայի մասին:

Գրաբարի մեջ բաղմատեսակ բաղադրյալ ձևեր չկան. կան միայն - եմ և - լոց դերբայները, որոնք կարելի էր միացնել էական բալի ներկա, անկատար և ստորադասական ձևերին: Այսպիսով յուրաքանչյուրից կստացվեր 3 ձև, գումարը 6 ձև.

տեսեալ եմ, տեսեալ էի, տեսեալ իցեմ.

տեսանելոց եմ, տեսանելոց էի, տեսանելոց իցեմ.

Հունարան հեղինակները հնարեցին մի քանի նոր ձևեր՝ հունարենի հետևողությամբ. այսպես՝ եղեմ զոլ ճեղած լինել, տեւեմ զոլ տեսած լինել, տեսանելոց զոլ տեսնելու լինել և այլն:

Բայց այս ձևերը տարածում չգտան և ժողովրդի լեզվի մեջ մուտք չդործեցին:

Միջին հայերենում -եալ ձևը դարձավ -ել, որ ավելի ուշ ստացավ -եր ձևը: Այս երկու ձևերը շարունակում են իրենց գոյությունը մինչև այսօր, վերև հիշված սահմաններում: Թե երբ ծագեց -եր ձևը.—ըստ Այտն. -եալ դարձել էր -ել ժ—ծԱ դարում. իսկ -եր ձևը երևան եկավ ԺԲ դարում (էջ 96): Հստ Karst, 371 Մխ. Հերացու մոտ կա 6 անգամ -եր դերբալ, որոնք բոլորը հետին ներմուծություն են. սրանք են լիշեր 31, փորձեր 126, տագնապեր 27, լաւելցեր 32, տաքցեր 27, ընկեր 40: -ել ձևը գոյանալուց հետո, դեռ մինչև ԺԳ և ԺԴ դար, նրա կողքին շարունակում էր հին -եալ ձևը իր գոյությունը (Այտն. 103): Այս երկու ձևերի տարբերությունը ալն էր, որ -ել (հետո էլ -եր) անհոլով մնալով՝ կազմում էր բաղադրյալ ժամանակներ, միանալով եմ և լինիմ օժանդակ բայերի հետ, իսկ -եալ գործ էր ածվում միայն իբր ածական: Այսպես է նաև մեր արդի լեզվի մեջ, ուր ել=եր դերբալ է, իսկ -եալ միայն ածական և գոյական. ինչպես՝ հանդերձեալ կեանք, մեռեալ մարմին, դարձեալ եկար, պաաւիրեալ նամակ, հետեալ հատուածը, ներառեալ կամ ի բաց առեալ, ենթադրեալ կարծիք, միացեալը, երեակայեալ, հանգուցեալ, ամբաստանեալը և այլն: Ուշագրություն արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ միջին հայերենում -եալ վերջավորությունը ստանում էին միայն գրաբար բառերը. իսկ նոր ժողովրդական բառերը ստանում էին միայն -ել ձևը: Այսպես՝ ասում էին ուզել եմ, պառկել եմ, բայց ոչ ուզեալ կամ ուզեցեալ եմ, պառկեցեալ եմ և այլն: Այս կետը ցույց է տալիս, որ -եալ ձևը ալլեա իբրև կենդանի քերականական ձև գոյություն չունեւր և այն -եալ վերջավորությամբ բառերը գրաբարից ժառանգություն մնացած՝ քարացած ձևեր էին: Հազիվ ուրեք պատահում է վախեցեալ բառը՝ վախեցեալ բայից (Այտն. 103—4): Նույնիսկ -եալ վերջավորությամբ հատուկ ձևեր՝ իրենց վերջավորությունը դարձրել էին -ել, ինչպես՝ գրաբար հեծեալ, որ այսօր էլ գործածական է մեր աշխարհաբարում «ձիավոր» իմաստով, միջին հայերենում ասվում էր հեծել: Սրա հետ կալին նաև զատել, քաւել, անցել, վերջինը գործածական է այսօր էլ բարբառներում, ինչպես և մեռել «մեռած մարմին, դի» (Այտն., 104):

Ինչո՞ւ արդյոք -եալ > ել ձևը դարձավ հետո -եր, քանի որ 1 բաղաձայնի այսպիսի ձայնափոխությունը սովորական երևույթ չէ

հայերենի մեջ, իմ կարծիքով այդ ձայնափոխությունը կատարված է զանազանություն զննելու համար -ել անցյալ զերբայի և -ել անորոշի միջև, որ կարող էր որոշ զեպքերում շփոթվել նրա հետ: Օրինակ՝ սա ուզել է, սա բողոքել է, սա տեսնուել է և այլն ձևերը այժմ էլ երկու իմաստ ունեն, — նախ իբրև զերբայ սա ուզեցել է, բողոքել է, տեսակցել է, իսկ երկրորդը՝ իբրև անորոշ զերբայ՝ սա ցանկանալ է նշանակում, սա մի բողոք է, սա տեսակցություն է և այլն: Ահա այս երկդիմություն անաշխ առնելու համար էր, որ հնարվեց -եր ձևը, որի համար իբրև օրինակ ծառայեց մի կողմից մի՝ խօսիլ — մի՝ խօսիլ հարաբերությունը և մյուս կողմից անկատարի -եր վերջավորությունը (եր՝ անց. անկ. և եր՝ անց. զերբայ):

Այս բացատրությամբ բոլորովին անճիշտ եմ համարում Karst, 370 այն կարծիքը, որ իբր թե -ել զերբայը ստացել է -եր ձևը՝ ազդեցությամբ թրքերեն *sever idim*, *sever idin* և այլն ձևվերին: Թուրքերենի այս ձևերը ոչ հարակատար են և ոչ էլ դերակատար. *sever im* «սիրում եմ» սահմանական ներկա է և *sever idim* «սիրում էի» սահմանական անցյալ անկատար: Նշանակությամբ տարբեր ձևեր լինչպես կարող էին ազդել իրար վրա:

Եթե ուզենայինք այս ձևերի ծագումը փնտրել օտար լեզուների մեջ, ավելի հարմար էր լազերենը, որ զուգադիպորեն անցյալ զերբայը կազմում է *-ell* և *-eri* մասնիկներով. ինչպես՝ ձաքի կամ ձաքիի գրած, գրված (*Adjarian, Etude sur la langue laze*, 97, Mapp, Грам. чан. яз. 63): Առաջինը պիտի տար հայերեն -եր, երկրորդ -ել. բայց ինչպես առաջինը (թրք. *-er*), նույնպես և այս երկուսը պատահական են միայն, որովհետև այսպիսի քերականական ձևեր լեզվից լեզու փոխ չեն առնվում:

Գրաբարի -եալ զերբայը մի ուրիշ ավելի մեծ անպատահություն ուներ. նա միաժամանակ ներգործական էր և կրավորական: Օրինակ՝ սիրեալ եմ, բերեալ եմ, տուեալ եմ գրաբարի մեջ նշանակում են թե՛ սիրել եմ, բերել եմ, տվել եմ (ներգործական) և թե՛ սիրված եմ, բերված եմ, տրված եմ (կրավորական): Այս անորոշությունը բնականաբար պիտի շարունակվեր նաև միջին հայերեն -ել զերբայի համար: Օրինակ՝ ԺԳ դարում գրված արձանագրության մեջ ունենք՝

Կամ թէ իրք շորթէ լարդենցս, որ ի սմա հաստատել է ճհաստատված է» (Շիրակ 78, Արձ. 1215 թ.):

Ինչն դասուց հրեշտակաց նզովել եղիցի ճնզովված լինի» (անդ):

Այնպիսին որոշել լինի փառացն Որդոյն Աստուծոյ՝ Շահապ-
ված լինի» (անդ)։

Բայց նույն արձանագրութեան մեջ գտնուում ենք նաև՝ ներ-
գործական մտքով՝

Հալրենիք զոր գնել էի գանձերով.

Զոր ես ի հիմնէ շինել էի.

Պահէզն զոր գնել էի և շինել.

Վանացս էի տվել.

Զոր ուրիշ իմ անդարձագրին եմ գրել (իմ կտակագրում
շուր եմ գրել)։

Հին հայերը կարիք են զգացել զբաղվելու. այս հարցով։
Դործք Առաքելոցում կարդում ենք. ի բաց կալ ի զոհելոյ կոոց և
ի լարենէ և ի հեղձուցելոյ և ի պոռնկութենէ (ԺԵ 29). Բայց մի-
այն զգուշանալ նոցա ի կոոց զոհելոյ և ի լարենէ և ի հեղձուցե-
լոյ և ի պոռնկութենէ (ԻԱ 25)։ Կարևոր էր կրոնական տեսակե-
տով իմանալ, թե հեղձուցեալ այստեղ ներգործական է, թե կրա-
վորական։ Եվ ահա այս անորոշութիւնը վերացնելու նպատակով
է, որ հնարել են հեղձուցիկ ձևը Ե դարում։ Եի բաց լինել ի հեղ-
ձուցիկէ. Ջհեղձուցիկն ուտեն անխտիր» (Կոչ. Դ)։ Բայց սրանով էլ
շատ բան չի պարզվում, և Ոսկ. դժ. 272 ստիպված է ավելի պար-
զաբանող բացատրութիւն տալ. Եի հեղձուցելոյ, ասէ, որ է ի մե-
ռելոտելոյ. և ոչ ասէ ի հեղձուցանելոյ... ոչ ասէ ներգործական
հեղձուցանելով, որ է մեռուցանելով ըստ քեզ, այլ թէ ի հեղձու-
ցելոյ, որ է միջակ կամ կրավորական։

Երբ միջին հայերենում հնարվեց կրավորական բալի -ուիլ
ձևը, նրա հետ միասին կազմվեց բնականաբար անցյալ դերբալի
-ուել (-ուեր) ձևը, որով շփոթութեան առաջը առնվեց և -ել դեր-
բալը իբրև կրավորական սկսեց վերանալ։ Միևիթար Հերացին, որ
ներկայացնում է նախակիրիկյան հայերենը, չունի դեռ -ուել ձևով
դերբալ և հետևաբար տալիս է բազմաթիվ օրինակներ՝ կրավորա-
կան իմաստով -ել ձևով դերբալներ։ Ավելի ուշ, զուգ կիրիկյան
շրջանին, կրավորական -ուել ձևը տարածվում է, սրա հետ զուգ-
ընթաց -ել կրավորական դերբալը շնչվում է և սակայն մնում և
շարունակվում է -ել դերբալը իբր ներգործական։

Այս միջոցին -ել ներգործական դերբալի դեմ ստեղծվում է
-ած ձևով նոր գերբալ՝ կրավորական և չեզոք (բայց ոչ նաև ներ-
գործական) իմաստով։

-ած կամ -ուած վերջավորութեամբ բառեր բաժանական կալին հին գրաբարում, նույնիսկ Մեսրոպյան շրջանին: Ահա այս կարգի բառերի մի ցանկ.— անկած (Ս. Գր., Ոսկ.), անկուած, անկուածոյ (Ս. Գր.), ասացուած (Փարպ.), արարած (Ս. Գր., Եզն.), գործուած (Ս. Գր., Եզն.), դարձուած (Ս. Գր., Ագաթ.), արկած (Փիլ., Պիտ.), զիպուած (Ս. Գր.), երկիւղած (Ս. Գր. Բուզ., Ոսկ.), ընթերցուած (Ս. Գր., Եւս. քր.), հայեցուած (Եզնկ. ԻԳ 16), հատած (Եւս. պտմ.), հարուած (Ագաթ., Վիպաս., Եւս. քր.), հաստուած (Ագաթ.), հարուած (Ս. Գր.), հարցուած (Դան. դ. 4, Եզն., Եւս. դ. 16), փացուած (Ս. Գր.), լաւելուած (Ս. Գր., Եւս. քր., Ոսկ. մ. բ. 23), յօրինուած (Ս. Գր., Ագաթ.), նայեցած (Ոսկ. մ. ա. 17), ողորմած (Ս. Գր.), սպառուած (Ս. Գր.) ստացուած (Ս. Գր., Ոսկ., Սեբեր.), վարկած (Նար.), ցաւած (Սղ. կը. 30, Ոսկ. մ. բ. 10, Ոսկ. Ես., Սեբեր., Բուզ.): Այս բառերի մի մասը պարզ ածական է (ինչպես ողորմած), մյուսներն էլ բայանուն են և համապատասխանում են մեր «կեցուածք, խօսուածք» և այլն ձևերին: Տարակույս չկայ, որ նրանց մեջ ու և ած տարբեր մասնիկներ են, որոնք եկել միացել են այստեղ: Այդ երեւում է հատկապես հատած և հատուած, հայեցած և հայեցուած բառերի համեմատութիւնից: Սակայն սրանց մեջ հատկապես կրավորականի իմաստ գոյութիւն չունի: Թերեւս այդպիսի իմաստ զգալի լինի անկած, ասացուած, արարած, ցաւած և այլ բառերի մեջ, բայց դրանց հակառակ, զուտ ներգործական իմաստ ունեն հարուած, ողորմած: Բայց ինչպես երեւում է, կրավորական իմաստի ըմբռնողութիւնը գերակշռել է մեր ժողովրդի գիտակցութեան մեջ և այս կարգի բառերից հետեցըրել են ինչպես կրավորական -ուիլ ձևով բայական վերջավորութիւնը, նույնպես և չեզոք ու կրավորական -ած վերջավորութիւնը: Թե դրանց մեջ -ուած կրավորական իմաստ չունի, պետք է նկատել, որ նրանց մեջ չեզոք սեռի բայեր էլ կան, որոնք նույնպես ստացել են -ուած:

Այսպիսով միջին հայերենում ստեղծված է -ած վերջավորութեամբ նոր դերբայ՝ կրավորական և չեզոք իմաստով: Karst, էջ 355—365 միջին հայերեն զանազան գրվածքներից հավաքել և դասավորել է 332 այս կարգի բառ: Ավելորդ ենք համարում դնել այստեղ այդ ցանկերը:

Թեև Karst, էջ 353 ասում է՝ Թե -ել ձևով դերբայը միմիայն (lediglich) ներգործական է, բայց ավելի ճիշտ է Ալտն., որ էջ 96 ասում է, Թե «չին ասակորէնի մեջ սովորաբար ել (եր) անցյալը

Karst, 368 ասում է, թե Գրիլկյան հայերենում դեռ մինչև
այժմ մի հատիկ օրինակ չէ գտնված կրավորական -ուած ձևի դեր-
բայի. որովհետև -ած ձևի դերբայը արդեն կրավորական էր: Միակ

օրինակը՝ երգուեցուած, որ գտնուի ենք Անսիգը, էջ 25, տող 18 սխալ գրչութիւնն է և պետք է ուղղել երգուեցուցած: Այս -ուած ձևը աշխարհաբարի հնտրածն է: Հենց որ ստեղծվեց կրավորական բալի -ուիլ ձևը, բնականաբար պիտի բխեր նրանից դերբալի -ուած ձևը և -ած ձևից դերբալի կրավորական արժեքը վերանալով, պիտի վերածվեր ըստ օրինի ներգործականի: Այսպես եղավ արդեն աշխարհաբարում և աշխարհաբարը տեր դարձավ երկու տեսակ դերբալի՝ -ած և -ել (-եր), որոնք ներգործական արժեք ունեն և որոնց կրավորականն էլ է -ուած, -ուել (-ուեր):

Ստեղծվելով երկու դերբալ, սրանից էլ բնականաբար պիտի առաջանային երկու հարակատար և երկու գերակատար.

Երբգործակցան

կրավորակցան

—ել հմ —ել էի

—ուել հմ— ուել էի

—ած հմ—ած էի

—ուած հմ— ուած էի

Սրանցից առաջինը գրաբարի շարունակութիւնն է. տեսեալ հմ>տեսել հմ>տեսեր հմ, տեսեալ էի>տեսել էի>տեսեր էի. իսկ երկրորդը աշխարհաբարի հատուկ սեփական ձևը:

Երկու ձևերի մրցումը սկսեց լեզվի մեջ: Ամենից պահպանողականն է Ջուղայի բարբառը, որ մինչև այժմ էլ չի գործածում հարակատարի և գերակատարի համար բերած հմ, բերած էի, այլ միայն բ'երել ամ, բ'երել էի: Երևանի բարբառում էլ, թեև երկու ձևերը կան, բայց հաճախ -ած ձևի դերբալը միջին հայերենի ոճով կրավորական նշանակութիւնն ունի. ինչպես՝ Պատը ներկած է. էդ գիրքը տպած է թե ձեռագիր: Իսկ Ագուլիսի, Մեղրիի և Կարճևանի բարբառները -ել ձևը վերածել են կատարյալի և -ած ձևը հատկացրել են միայն հարակատարի և գերակատարի: Այսպես է նաև Սուչավայի և Հունգարիայի բարբառներում: Իսկ Քղիի գլուղերում գործածական է -ած ձևը. գնացած է, եկած է և ոչ թե գնացեր է, եկեր է: Այս երևույթի մասին ավելի մանրամասն քիչ հետո:

Մնացյալ բարբառներում -ել -եմ իհ, և -ած եմ, -ած էի՝ հավասարապես գործածական են:

Ահա մի քանի օրինակ մի քանի կարևոր բարբառներից.

Պլ.

սիրէր էմ

սիրած էմ

սիրէր էի

սիրած էի

սիրէր էս

սիրած էս

սիրէր էիր

սիրած էիր

սիրէր է

սիրած է

սիրէր էր

սիրած էր

սիրէր էնք	սիրած էնք	սիրէր էինք	սիրած էինք
սիրէր էք	սիրած էք	սիրէր էիք	սիրած էիք
սիրէր են	սիրած են	սիրէր էին	սիրած էին

Նճխ.

սիրիլ իմ	սիրած իմ	սիրիլ էլի	սիրած էլի
սիրիլ իս	սիրած իս	սիրիլ էլիւր	սիրած էլիւր
սիրիլ է	սիրած է	սիրիլ էր	սիրած էր
սիրիլ ինք	սիրած ինք	սիրիլ էլինք	սիրած էլինք
սիրիլ իք	սիրած իք	սիրիլ էլիք	սիրած էլիք
սիրիլ ին	սիրած ին	սիրիլ էլին	սիրած էլին

Մրդ.

իւզիր իմ	իւզած իմ	իւզիր իմ էր	իւզած իմ էր
իւզիր իս	իւզած իս	իւզիր իս էր	իւզած իս էր
իւզիր ի	իւզած ը	իւզիր էր	իւզած էր
իւզիր ինք՝	իւզած ինք՝	իւզիր ինք՝ էր	իւզած ինք՝ էր
իւզիր էք՝	իւզած էք՝	իւզիր էք՝ էր	իւզած էք՝ էր
իւզիր ին	իւզած ին	իւզիր ին էր	իւզած ին էր

Ղրբ.

կանալ ըմ	կանած ըմ
կանալ ըս	կանած ըս
մնացալ ի	մոռացած իր և այլն:

Ազլ.

կատարյալ	հարակատար	գերակատար
թակալ ըմ	թակած ըմ	թակած ըմ նէլ
թակալ ըս	թակած ըս	թակած ըս նէլ
թակալ ա	թակած ա	թակած ա նէլ
թակալ ըք	թակած ըք	թակած ըք նէլ
թակալ ըք	թակած ըք	թակած ըք նէլ
թակալ ըն	թակած ըն	թակած ըն նէլ

Մեղրի

կատարյալ	հարակատար	գերակատար
սիրալ ըմ	սիրած ըմ	սիրած ըմ լո
սիրալ ըս	սիրած ըս	սիրած ըս լո

սիրալ ա	սիրած ա	սիրած ա լո
սիրալ ըք	սիրած ըք	սիրած ըք լո
սիրալ ըք	սիրած ըք	սիրած ըք լո
սիրալ ըն	սիրած ըն	սիրած ըն լո

Սուշավա

սիրիլ իմ	սիրիլ էի
սիրիլ իս	սիրիլ էիք
սիրիլ է	սիրիլ էր
սիրիլ ինք	սիրիլ էինք
սիրիլ իք	սիրիլ էիք
սիրիլ ին	սիրիլ էին

Հարց է, թե այս երկու տարբեր ձևի հարակատարն ու գերակատարը իմաստի և գործածութիւն մեջ ի՞նչ տարբերութիւն ունեն:

Ալտն. 94—95 նախ անունով զանազանում է երկու ձևերը՝ կոչելով

հարակատար՝ տեսած եմ...

գերակատար կամ վաղակատար՝ տեսած էի...

հարակատար անորոշ՝ տեսեր եմ...

գերակատար անորոշ՝ տեսեր էի...

Արեղյան, Աշխ. քեր. 1906, էջ 115, կոչում է՝

հարակատար ներկա՝ նստած եմ,

հարակատար անցյալ՝ նստած էի,

վաղակատար ներկա՝ նստել եմ,

վաղակատար անցյալ՝ նստել էի.

Բայց հարակատար և վաղակատար միշտ անցյալ են. օրինակ՝ ֆրանսերեն passé indéfini (հարակատար) j'ai mangé «կերել եմ» և plusque-parfait (գերակատար) j'avais mangé «կերել էի» միշտ անցյալ են. և նրանք «ներկա» անունով կոչել գիտական չէ: Եթե պատճառաբանենք, թե կերել եմ կամ կերած եմ ձևերի մեջ եմ ներկա է, կարելի է և հակառակն ասել, թե կերել կամ կերած անցյալ է: Իրականութիւն մեջ կերել եմ կամ կերած եմ ցույց են տալիս անցած գնացած, և այժմ վերջացած գործողութիւններ:

Ըստ Ալտնյանի՝ նշանակութան կողմից բուն հարակատարը և անորոշ հարակատարը մի փոքր տարբերություն ունենւմ - ամ ձևով հարակատարը ցույց է տալիս, թե գործողությունը մի ժամանակ իրոք կատարված է, կամ թե չեղած է: Օրինակ՝ Ինքը մեզ տեսած և մեզ հետ խոսած է: Տունս այրած է: Իսկ - եր ձևով հարակատարը ցույց է տալիս, թե պատմողը ուրիշից է լսել այդ դեպքը և կամ թե անցյալում եղած մի դեպք այժմ էլ դեռ շարունակվում է: Օրինակ՝ Ինքը մեզ տեսեր է: Գյուղի տունս այս գիշեր այրեր է: Ծնած օրս հայրս մեռեր է: Լսեցի, թե Աթենք գացեր ես: Քնիս մեջ խոսեր եմ: Պարսից շահը հիվանդացեր է: - Բայց - ամ և - եր ձևով գերակատարները բոլորովին նույն են իմաստով: օրինակ՝ Հոն մնացած էի կամ հոն մնացեր էի: - Քիչ անգամ անորոշ հարակատարն էլ հավասար է բուն հարակատարին: Ինչպես՝ տեսեր եմ կամ տեսած եմ:

Ալտնյանի այս բացատրությունը, որ արևմտահայ գրականի համար է, ընդհանրապես ճիշտ է նաև արեւելահայ գրականի համար: Տարբեր է միայն ան, որ այժմ էլ շարունակվող գործողությունը բացատրվում է - ամ դերբայով և հչ թե - ել, օրինակ՝

Քնած եմ, հանգիստ թողեք ինձ (քնել է և այժմ էլ դեռ շարունակում է քնել):

Երեկ այգի էի գնացել, քունս տարել է (այժմ չէ քնած, գործողությունը չի շարունակվում):

Հարակատարի երկու ձևերը՝ - ամ եմ և - ել եմ ձգտում են միանալու կամ երանգի նոր նրբությունը զանազանվելու: Արեւելահայ գաղտնիությամբ սրանք տարբերվում են իրարից՝ հետևյալ ձևով.

Արևմտահայոց մեջ - ամ (եմ) երբեմն զուտ ածականաբար է գործածվում. Ինչպես՝ Խմած է = ուրիշ բառով՝ գինով է. պառկած է = իրր թե՛ ճիվ: անգ է. երկուսն էլ ածականի փոխարեն, իսկ նրանց բայական ձևը լինում է Խմեր է, պառկեր է և այլն:

Երբեմն էլ - ամ և - եր ժամանակի տարբերություն են ցույց տալիս. Ինչպես՝

Այս բանը սովորություն է դարձած Պոլսի մեջ:

Այս բանը սովորություն է դարձել Պոլսի մեջ:

Առաջինը հին կամ վաղուցվա մի բան է հայտնում, իսկ երկրորդը՝ նոր կամ վերջերս կատարված:

Այժմ տալիս ենք հարակատարի և գերակատարի զարգացման և փոփոխման պատմությունը այլ լեզուների համեմատությամբ:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ կատարյալը (parfait) ցույց է տալիս արդեն լրացրած վերջացրած գործողություն (ինչպես է հալերեն ասել եմ, բերել եմ և հչ թե ասացի, բերեցի): Այս ձևը կազմվում էր հաճախ արմատի կրկնությունից և ունեւր առանձին վերջավորություններ¹. Ինչպես՝ հունարեն *léloipa* «լքել եմ»:

Այս ձևը անաղարտ չմնաց ժառանգ լեզուների մեջ. մի տեղ իմաստը փոխվելով հասավ ներկայի. Ինչպես՝ լատիներեն *memini* «հիշում եմ», ուրիշ տեղ դարձավ անցյալ (*prétérit*), Ինչպես՝ լատիներեն *cecini* «երգեցի»:

Բայց ընդհանրապես հնդեվրոպական նախալեզվի կաատարյալի ձևը ջնջվեց լեզուներից, փոխանակվելով մի նոր բաղադրյալ ձևով: Ահա այս փոփոխության ընթացքը զանազան լեզուների մեջ:

Լատիներենում հարվածը սկսվեց կրավորականից, որի համար շատ հարմար էր հիշյալ բաղադրյալ ձևը. այսպես *dictus est* (նա) ասացեալ է, ասված է (մեկը) կամ մանավանդ անդեմ ձևով՝ *dictum est* (մի բան) ասված է (ասում են, կրսեն թե):

Ավելի ուշ, ռոմանական շրջանին, նույն ձևը անցնում է նաև ներգործականի և «ունեմ» բայի հարադրությամբ կազմվում է *habeo dictum* «ասել եմ»: Այս ձևից առաջանում է նորալատին լեզուների հարակատարը՝

Ֆրանսերեն՝ *j'ai dit, j'ai parlé*

Իտալերեն՝ *ho parlato*

Իսպաներեն՝ *he comprado* «գնել եմ, (գնեցի)»

Ռումիներեն՝ *am auzit* «լսել եմ» փխ. *auzi* լսեցի, որ նվազ սովորական է:

Վերջապես այս ձևը տարածվում է գերմանական ընտանիքի լեզուների մեջ. Ինչպես՝

գերմաներեն՝ *ich habe gesehen*

դանիերեն՝ *jeg har set* տեսել եմ

շվեդերեն՝ *jag har kallat* կանչել եմ

անգլերեն՝ *I have loved* սիրել եմ

Գերմանական ընտանիքում երևույթը հին չէ. գոթականում, Դ գարում (մ. թ.) դեռ այս ձևին չենք հանդիպում:

Ունիմ օժանդակով հարակատարի կամ գերակատարի կազմու-

¹ Meillet, Ling. historique et ling. gén. p. 141—4, 149—158.

թիուն գիտե նաև հայերենը: Հստ Ալտն. 97, գրաբարի շրջանից կա առեալ ունիմ ռառել եմ», բայց մանավանդ շատ սովորական է ե իմ ձևը, որ նշանակում է դարձյալ ռունիմ».
 ինչպես՝ Տեսեալ է իմ ռոեսած ունիմ, տեսել եմ».
 չիք իմ տեսեալ ռչեմ տեսել».
 իցէ՞ քո լուեալ ռլսնի ես»: Միջին հայերենում կա նույն ձևը. ինչպես՝

Ջքաղաքն առած ունէին Քքաղաքը առած էին» (Մմբ. հրտր. Dulaurler, Hist. des crois. I, էջ 650):

Ի ներքոյ պահած ունի ռներսում պահած է»:

Նույն ձևը շարունակվում է նաև արդի բարբառներից մի քանիսում. օրինակ՝ Համշենի բարբառում հարակատարն ու գերակատարը կազմվում են եմ կամ ունիմ բալով և -ած, -եր դերբայներով. ինչպես՝ գ'նացիր իմ, գ'նացած իմ, գ'նացած ունիմ գնացել եմ», աստած ունիմ ռասել եմ», աստած ունէի ռասած էի» և այլն:

Պոլսի բարբառն էլ գիտե կազմել ունիմ բալի ներկայի և անկատարի օժանդակութլամբ և անցյալ դերբայի հարադրութլամբ՝ հարակատար և գերակատար անցյալ. ինչպես՝

հարակատար՝

բերած ունիմ, բերած ունիս, բերած ունի,
 բերած ունինք, բերած ունիք, բերած ունին.

գերակատար՝

բերած ունէի, բերած ունէիր, բերած ունէր,
 բերած ունէինք, բերած ունէիք, բերած ունէին:

Բայց պոլսական այս ձևերը ճիշտ համապատասխան չեն պոլսական բերբեր կամ բերած եմ, բերեր եի կամ բերած եի և արևելյան գրականի բերել եմ, բերել եի ձևերին, այլ Երևանի բարբառի բերած կա՞ս, բերած կայի՞ր ձևերի ճիշտ համապատասխանն են: Օրինակ՝ Օր մը օրանց ասպէս բան տեսած ունեմիր = Եկլանքումդ երբևիցե այսպիսի բան տեսած կայմիր:

Ալտնյան, 97 միջին հայերենի այս ձևը (ԺԲ դարում) ճիշտ համապատասխան է գտնում արդի եվրոպական լեզուների ոճին: Մեր մեջ էլ ունիմ օժանդակով կազմում էին ներգործական (հարակատար), եմ օժանդակով՝ կրավորական. օրինակ՝

Առած ունիս ռառած ես»,

Առած ես ռառնված ես»:

Արդի բարբառների այս ձևը բնականաբար կարելի չէ վերագրել հվրոպական լեզուների աղդեցություն։ Առ առավելն կարելի էր համարել նմանություն տաճկերենի, ուր կա նույնպես այս ձևը. *ինչպես՝*

giltliyin var գնացած ունիս—գնացել ես, գնացած կաս։

Բայց միջին հայերենի մեջ նույն ձևի գոյությունը ասացույց է, որ այդ ձևն էլ անկախ և միայն զուգահեռ է թե՛ հվրոպականին և թե՛ տաճկերենին։

Ժամանակի ընթացքում այս ձևի հարակատարն էլ լեզուների մեջ նշանակության թուլացմամբ ստանում է կատարյալի իմաստը և սկսում է մրցման մեջ մտնել պարզ կատարյալի հետ։

Ահա այս երևույթի ընթացքը ֆրանսերենում։

Ֆրանսերենն ունեւր պարզ կատարյալի ձև (օրինակ՝ *j'ai mal*, *je fus*, *je dis* սիրեցի, եղա, ասացի և այլն), *ինչպես սովորում էինք մենք մանկության ժամանակ ֆրանսերեն քերականության մեջ և կարդում այն. ժամանակի գրականության մեջ։ Բայց այս ձևի կատարյալը ներկայացնում էր զանազան դժվարություններ. նա շատ անգամ նման էր ներկային կամ անկատարին. այսպես՝ Ա լծորդություն մեջ նման էր անկատարին (*j'ai mal* սիրեցի. *j'aimais* սիրում էի— նույն հնչմամբ), Բ լծորդության մեջ նույն էր ներկայի հետ (*je finis* վերջացնում եմ, վերջացրի, *je dis* ասում եմ, ասացի)։ Այս պատճառով ահա մրցման մեջ հաղթվեց և տեղի տվեց հարակատարին, որ արդեն դարձավ կատարյալ։ Այժմ բուն կատարյալը հնությունց կարգն է դասված և բոլորովին գոյություն չունի Փարիզի ֆրանսերենում. *j'ai dit* նախապես «ասել եմ», այժմ նշանակում է միայն «ասացի»։ Բայց, այսպիսով, ֆրանսերենը զրկվեց հարակատարից, որի համար անշուշտ պիտի հնարվի մի նոր ձև. բայց դեռ ոչ մի նշան չկա, թե ինչ ձև պիտի լինի այդ և որտեղից պիտի սկսվի։*

Այսպես նաև հվրոպական մյուս լեզուների մեջ, որոնց հարակատարը դարձավ կատարյալ։

Ինչ որ տեղի ունեցավ լատիներենում, նույնը կատարվեց նաև ուրիշ լեզուներում։

Այսպես՝ հին պարսկերենում Դարեհի ժամանակ (Դ դար մ. թ. ա.) հնդեվրոպականի կատարյալ ձևը ջնջվում է և նրա տեղ գալիս է բաղադրյալ ձևը՝ կրավորականի մեջ. օրինակ՝ *manā krtam*, որ նշանակում է բառացի «ինն գործեալ»։ զրանից հետո կատարյալը ջնջվում է և նրա տեղ անցնում է բաղադրյալ ձևը՝ ստանա-

լով ներգործական նշանակություն. պարսկերեն *kard* նշանակում է «արեց» և դերբայի վրա նորից միացնելով բայական վերջավորությունները՝ *man kardam* «արեցի» (նչ թե արել եմ), ուր նույնիսկ *man* ստացել է ուղղական նշանակություն «ես»! այժմ պարսկերենում չկա այն գիտակցությունը, թե *kardam* անցյալ դերբայ է¹:

Սլավերենում հին ժամանակ կար մի պարզ կատարյալ (*aoriste*) և մի հարակատար՝ բաղադրյալ ձևով. օրինակ *budixŭ* «արթնացրի», *budilŭ jesmŭ* «արթնացրել եմ» (բառացի «արթնացնող եմ»): Այս վերջինը կազմված էր անցյալ դերբայի -*lŭ* ձևից + օժանդակ բայից. այսպես հռուս. читалъ есмь: Սակայն այս ձևը գործածվում էր կատարյալի իմաստով՝ «արթնացրի», «կարդացի» և նչ թե իբր հարակատար: Նոր սլավական լեզուներն արդեն բոլորովին ջնջել են հին պարզ կատարյալը և նրա տեղ դրել հարակատարի ձևը, սրա վրայից էլ ջնջելով սակայն օժանդակը և պահելով միայն դերբայը, որ գործածում են իբրև կատարյալ: Այսպես՝ ռուսերեն *voz budil, читал, լեհերեն wz-budziłem, Դրա համար է, որ արդի ռուսերենում կատարյալը ունի թիվ և սեռ, մինչդեռ ամբողջ բայը զուրկ է սեռից. այսպես ռուսերեն читал տրական, читала իգական, читали հոգնակի (որովհետև բոլորն էլ զուտ դերբայ են միայն, բայ չկա):*

Սերբական բարբառների մեջ երևույթը դեռ վերջացած չէ և կատարյալը դեռ իր գոյությունը զգալ է տալիս (Кульбакинъ, Серб. яз. 80):

Այսպես ուրեմն ընդհանուր երևույթ է լեզուների մեջ հնի. հարակատարի ջնջումը, նրա տեղ բաղադրյալ կատարյալի գործածությունը, որ հետո դառնում է պարզ կատարյալ:

Գրեթե նույն երևույթը տեղի ունեցավ նաև նոր հունարենում. նոր հունարենը ջնջել էր երկրորդ աորիստը, առաջին աորիստն էլ չի սիրում գործածել հաճախ և ավելի սիրում է գործածել «ունեմ» բայով կազմված ձևեր, որով կազմվում են (ճիշտ ֆրանսերենի պես).

εχω λόγει=j'ai délié (parfait)

ειχον λόγει=j'avais délié (plusque parfait)

θα εχω λόγει=j'aurai délié (futur antérieur)

Այն ընդհանուր երևույթը, որ պատմեցինք վերևում արիական ճյուղից սկսած լատիներենի վրայով՝ ռոմանական, գերմանա-

¹ Meillet, Gram. du v. p. 124.

կան և սլավական լեզուների մեջ, մինչև նոր հունարենը, տեղի ունեցավ նաև հալերենի մի քանի բարբառներում: Այս կարգին են պատկանում նախ Սուչավայի և Հունգարիայի բարբառները, որոնց մեջ կատարյալը ջնջվեց և հարակատարը անցավ նրա տեղը: Սա կարող է լինել եվրոպական լեզուների ազդեցության մասին Բայց նույն երևույթը տեղի է ունեցել նաև Ադուլիսի, Կարճեանի և Մեղրիի բարբառներում, ինչ որ կարելի է հստակապես լեզվի վերաբերել. երևույթը անկասկածաբար է:

Հարակատարի և գերակատարի այս չորս ձևերից դուրս բարբառները ներկայացնում են նաև անցյալի 20 ուրիշ բաղադրյալ ձևեր, որոնք բոլորը կազմված են -ած ձևով գերբայից: Ո՛չ մեկը չի ստանում -ել ձևի դերբայ: Այս բաղադրյալ ձևերի կողմից շատ հարուստ է հասկապես Պոլսի բարբառը, ինչ որ ձևապաշտ թուրքերենի ազդեցության արդյունք է:

Այս ձևերը անուն չունեն, մի մասի համար անունները դրել է Ալտնյանը (էջ 94), որոնք և ընդունել են ալտեղ: Մնացյալի համար ես առիպվել եմ անունների հնարել՝ հետևելով Ալտնյանի դրած անուններին: Իմ դրած անունները նշանակում են հաստի խիռնի, Գլխի քանդակ, ձի կողքին նշանակում են, թե որ բարբառների մեջ դործածական է*:

Սահմանափակում

կրկին կատարյալ.— սիրած եղալ (Ջղ. ՆՆխ. Պլ.), Մրդ. իզած լելամ.

հարակատար ապառնի.— սիրած պիտի լինիմ (ըլլամ) Ջղ. Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. Գլխի իզած լելիմ).

*հարակատար ապառնի անցյալ.— սիրած եղած պիտի (ըլլամ) (Պլ.).

գերակատար ապառնի.— սիրած պիտի լինեի (ըլլայի) Ջղ. Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. Գլխի իզած լելիմ էր).

*գերակատար ապառնի անցյալ.— սիրած եղած պիտի ըլլայի (Պլ.).

*պարտավորական հարակատար.— սիրած եմ լինելու, սիրած ըլլալու եմ Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. իզած իմ ըլլու).

*պարտավորական գերակատար.— սիրած էի լինելու, սիրած ըլլալու էի Ագլ. ՆՆխ. Պլ. (=Մրդ. իզած իմ էր ըլլու).

* Ձեռք նշում ախտի բոլոր այն բարբառները, որոնց մեջ օգտագործվում են այդ ձևերը:

պայմանական հարակատար.— սիրած լինեմ, սիրած կըլլամ
Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ. (=Մրդ. իւզաս կըլիմ).

*պայմանական հարակատար շարունակական.— սիրած կըլ-
լամ կոր (Պլ.).

պայմանական գերակատար.— սիրած կլինէի (կըլլայի) Ջդ.
Ննխ. Պլ. Ազլ. (=Մրդ. իւզաս կըլիմ էր).

*պայմանական գերակատար շարունակական.— սիրած կըլ-
լայի կոր (Պլ.).

Ստորագասական

հարակատար.— սիրած լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ.
(=Մրդ. իւզած ըլիմ).

*ապառնի հարակատար.— սիրած ըլլալու ըլլամ (Պլ.)

դերակատար.— սիրած լինէի (ըլլայի) Ազլ. Ջդ. Ննխ. Պլ.
(=Մրդ. իւզած ըլիմ էր).

*ապառնի գերակատար.— սիրած ըլլալու ըլլալի (Պլ.).

*հարակատար ապառնի անկատար.— սիրած եղած ըլլամ (Պլ.).

*գերակատար ապառնի անկատար.— սիրած եղած ըլլայի (Պլ.).

Հրամայական

կատարյալ.— սիրած եղիք Ազլ. Պլ. Ննխ. (=Մրդ. իւզած լի).

*հարակատար.— սիրած թող լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Պլ. Ջդ.
Ննխ. (=Մրդ. թօ(ղ) իւզած ըլիմ).

*դերակատար.— սիրած թող լինէի (ըլլայի) Ազլ. Պլ. Ջդ.
Ննխ. (=Մրդ. թօ(ղ) իւզած ըլիմ էր).

Ե. ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ԱՊԱՌՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿՈՅ ԶԵՎԵՐ

Գրաբարի մեջ ինչպես անցյալը, նմանապես և ապառնին ունի
երեք բաղադրյալ ձև, որոնք կազմվում են ապառնի դերբայից
(-լոց) և կոչվում են ներկա ապառնի, անկատար ապառնի և ստո-
րագասական ապառնի:

Այստեղ դնում եմ չորս լծորդութիւնց կրկին տիպարների
այս երեք ձևերի խոնարհումը.

Ներկա	անկատար	ստորագասական
ապառնի	ապառնի	ապառնի
սիրելոց եմ	սիրելոց էի	սիրելոց իցեմ
» ես	» էիր	» իցես
» է	» էր	» իցէ

սիրելոց հմք	սիրելոց	էաք	սիրելոց	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
հատանելոց հմ	հատանելոց էի		հատանելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
խօսելոց հմ	խօսելոց էի		խօսելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
ուսանելոց հմ	ուսանելոց էի		ուսանելոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
աղալոց հմ	աղալոց էի		աղալոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
գողանալոց հմ	գողանալոց էի		գողանալոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես
» է	»	էր	»	իցէ
» հմք	»	էաք	»	իցեմք
» էք	»	էիք	»	իցէք
» են	»	էին	»	իցեն
թողլոց հմ	թողլոց էի		թողլոց	իցեմ
» հս	»	էիր	»	իցես

Թողլոց է	Թողլոց էր	Թողլոց իցէ
» հմք	» էաք	» իցեմք
» էք	» էիք	» իցէք
» են	» էին	» իցեն
զգենլոց հմ	զգենլոց էի	զգենլոց իցեմ
» հս	» էիր	» իցես
» է	» էր	» իցէ
» հմք	» էաք	» իցեմք
» էք	» էիք	» իցէք
» են	» էին	» իցեն

Այս ձևերը կարելի է թարգմանել արևելյան աշխարհաբարում,

սիրելոց հմ «սիրելու հմ»,
 սիրելոց էի «սիրելու էի»,
 սիրելոց իցեմ «սիրելու լինեմ».

Նույնը արևմտյան աշխարհաբարում՝

սիրելոց հմ «պիտի սիրեմ»,
 սիրելոց էի «պիտի սիրէի»,
 սիրելոց իցեմ «պիտի սիրեմ».

Միջին հայերենում այս -լոց ձևի դերբայը չէր գործածվում, գոնե ոչ մի օրինակ չէ ավանդված: Նրա տեղ անցել է մի ուրիշ գերբայ՝ -լոյ վերջավորությամբ, որ անորոշ դերբայի սեռականն է (բայց ոչ թե տրականը): Այսպիսի մի ձև գործածական էր նաև հին գրաբարում. ինչպես՝

Տացէ ինձ հաց ուտելոյ և հանդերձ զգեմլոյ:

Միթէ տունս ոչ ունիցիք ուտելոյ կամ ըմպելոյ:

Ուրիշ լեզուների մեջ էլ կա այսպիսի գործածություն. օրինակ՝ ֆրանսերեն *pain à manger* «ուտելու հաց», *de l'eau à boire* «խմելու ջուր»։ Բայց սրանց մեջ անորոշ դերբայը տրական հոլով է դրված, ինչպես որ հայտնի կերպով ցույց է տալիս նախդիրը։ Բայց հայերենի մեջ պետք է ընդունենք սեռական, ինչպես պահանջում է հարադիր գոյականը (հաց ուտելոյ)։ Նույնիսկ եթե առնենք երկրորդ օրինակը (տուն ուտելոյ), դարձյալ անորոշ դերբայը սեռական է, որովհետև ենթադրում է վասն նախադրությունը, որ սեռական խնդիր է ստանում (տուն վասն ուտելոյ ի նմա)։

Միջին հայերենում այս դերբայը երեք գործածություն ուներ.

1) Իբրև ածական, որ գրաբարի էլ միակ ընդունված ձևն էր և որ շարունակվում է այժմ էլ աշխարհաբարում. *ինչպես՝ անասուն ուտելոյ*—*«ուտելու անասուն»*,

հալելոյ դեղերն, զհալելոյ դեղերն.

Ջուր մի տաս խմելոյ (ԺԲ դար):

2) Իբրև գոյական, առաջանում է նույն ածականի հարադիր գոյականը *զեղչելով*. *ինչպես՝ զնալելոյն ճալե, այսինքն «զհալելոյ դեղերն հալէ»*: Այս դեպքում գոյականաբար առնված *դերբայը կարող է հոլովվել, բայց միայն հայցական. ինչպես՝*

ի վերոյ գրեալ դեղերոյս՝ զլուսելոյն լուսէ.

զաղալոյն ի դեղերոյս՝ աղա՛.

զաղալոյն աղա՛:

3) Իբրև բուն դերբայ, որ միացած է լինում օժանդակ բալի հետ. *ինչպես՝*

Ձալլ դեղերն որ հալելոյ է և զալլ դեղերն որ աղալոյ է.

Յայս դեղերոյս՝ զոր հալելոյն է՝ հալէ.

Ձայն խեժերն՝ որ չէ լուսելոյ.

Ի խեժերոյն որ չեն ծեծելոյ՝ դուն ներս լից.

Ձոր հեշտն է ճանչելոյ՝ մենք այժմ գրեցաք:

Այո ձեռն է, որ ավելի ուշ պիտի դառնա աշխարհաբարում -լու, *ինչպես որ կա արդեն գրված միջին հայերենում. օրինակ՝*

որ քաղելու (փխ. քաղելոյ) լինի:

Բարբառների մեջ ունենք երկու ներկայացուցիչներ, որոնք գրաբարի -լոց ձևի դերբայը պահում են կենդանի մինչև այժմ: Առաջինն է Ագուլիսի բարբառը, որ գրաբարի -լոց ձևը դարձրել է -լոց, -լաց, և նրա միջոցով և հմ էականի կամ ելիլ լինել՝ օժանդակի հարադրությամբ կազմում է հետևյալ բաղադրյալ ձևերը.

Թկէլոց ըմ թակելու եմ՝

» *ըմ նէլ թակելու էի՝.*

» *նոմ թակելու լինեմ՝.*

» *նոմ նէլ թակելու լինեի՝*

» *ըմ նիլ թակելու կլինեմ՝.*

» *ըմ նէլ նիլ թակելու կլինեի՝:*

երկրորդն է Նոր-Ջուղայի բարբառը, որ ունի -լեց ձևը. օրինակ՝ սիրելեց, խաղալեց, մեղալեց և այլն: Այս ձևը հատուկ է հրեղ-կահայ բարբառին և գործածական է թե՛ դրականի և թե՛ բացասա-կանի հետ՝ էական բալի ներկա և անկատար ձևով միացած: Այս-պես են՝

կատարելեց ամ	(Dial. 19	թողուլեց չեմ	(Dial. 23
չի թողուլեց	» 16	չեմ առուլեց	» 26
չեմ կամենալեց	» 30	չիր ունենալեց	» 42
գ'դ'անելեց աս	» 26	չեմ տալեց	» 46
չեմ առելեց	» 37	չի մնալեց	» 49
թվալեց չի	» 38	կատարելեց ի	» 49
գ'ոլեց ամ	» 40	չի գ'ոլեց	» 51
բ'ժշկելեց չի	» 41	չես երգելեց	» 50
կուշտացնելեց չի	(Լէյլի 115).		

Նույն ձևը գտնում ենք նաև Գիլանենցի ժամանակագրու-թյան մեջ. այսպես՝ էստոնք թողելեց չենք (էջ 193). Ասկար կալ գոլեց շատ (էջ 206). Ինչ անի դառնալեց (էջ 209) և այլն:

Այս ձևի դերբալը գործ է ածվում նաև իբրև անորոշ ապառ-նի, որ ներկալի էլ միտք ունի: Սրա համար իբր օրինակ մեջ եմ բերում «Ճառ ի վերալ ազգ.» գրքից հետևյալ հատվածները.

Տեսնես միմեանց կուլով կընգանեն իւրեանց մայրենի լեզուովն կիսօսեն առանց կուշտանալու, օտարութեան, այսինքն զարբու-թեան մէջ քաշած նեղութիւններն այլևս չեն մտածելեց, անուշ հայեցուածով միմեանց երես կականեն և չեն ուզելեց բաժանուիլ իրարից (էջ 25):

Ջխուղն (հրեալ) ջխուղ ասվիլ չի տխրելեց (էջ 30):

Մարդ չի սխալելեց, եթէ ասի... (էջ 35):

Հայն երբէք ալլում որոգայթ չի լարելեց (էջ 36):

Ախորժ չի գոլեց միկնուլն եղանակն միշտ լսել (էջ 52):

Այս երկու ձևերը (-լաց=լաց և լեց) թեև գրաբարի -լոց ձե-վի շարունակութիւնն են, բայց նրա ուղիղ գծով հաջորդութիւնը չեն: Ինչ ձևից են առաջանում:

Ագուլիսի բարբառով կարելի չէ որոշել այդ, որովհետև բազ-մավանկ բառերի մեջ, շեշտից հետո, թե՛ ա, թե՛ այ և թե՛ եա կա-րող են դառնալ Ագլ. ա և ա: Իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառի հ ձայ-նը կանոնավոր ներկայացուցիչն է գրաբարի եա երկբարբառի:

Հոգնակիի էր, Եւր մասնիկները և անցյալ դերբայի -ել վերջավորութիւնը, որոնք ծագում են ուղղակի գրաբարի (և միջին հայերենի) -եաբ, Եեաբ, -եալ ձևերից, բաժական ապացուցում են այդ: Ըստ այսմ ապառնի դերբայի -լից ձևն էլ ծագած պիտի լինի գրաբարի -լեաց ձևից, որին հակառակ չէ Ագուլիսի բարբառը:

Ըստ այսմ Ագուլիսի, Նոր-Ջուղայի և Հնդկահայոց ուտելեց եմ, բերելեց եմ և այլն ձևերը ծագում են գրաբար ուտելեաց եմ, բերելեաց եմ և այլն ձևերից:

Ինչքից է առաջացել այս -լեաց ձևը: Ինձ թվում է, թե այս -լեաց ձևը -լիք դերբայի սեռականն է: Ինչպես անորոշ դերբայի սեռականից միջին հայերենում և բարբառներում առաջացել է -լոյ > -լու (բերելու > բերելու) ապառնի դերբայը, նույնպես և -լիք ձևի սեռականը: Նախապես ասել են օրինակ՝ ուտելեաց կերակուր, պառկելեաց անկողին, հագնելեաց շորքեր և այլն, որ և հետո ընդհանուր ձև է դարձել:

Մնացյալ բոլոր բարբառներում -լոց ձևը ջնջված և նրա փոխարեն սովորական է դարձած -լու ձևը, որ միջին հայերենի և գրաբարի -լոյ սեռականի շարունակութիւնն է: Միայն մի քանի բարբառներ այս -լու ձևն էլ դարձնում են -լիւ, ինչպես՝ Վն. ուզելիւ, Ողմի օւզիլիւ, Ուրմիա՝ լսելիւ:

Այստեղ բացառութիւն է կազմում մի աննշան բարբառ. դա է Թրքախոս Կեսարիայի կողքին, հալախոս էֆքերե գյուղի բարբառը, որ այս -լու ձևի տեղ ունի -լի. ինչպես՝

էրթալի եմ պիտի երթամ,
ըլլալի եմ պիտի ըլլամ,
գալի եմ պիտի գամ,

(Ալադոյանյան, Պատմ. հայ Կես. Բ. 1635):

Ըստ իս այս -լի միևնույնն է ինչ որ -լու > -լոյ: Ժողովուրդը գիտակցել է, թե այս -լոյ ձևը սեռական է միայն և փոխանակ հոլովելու ու հոլովմամբ, վերածել է -ի ընդհանուր հոլովման: Այս միևնույն երևույթը գտնում ենք նաև Ղարաբաղի բարբառում, բայց այստեղ ոչ թե խոնարհման մեջ, այլ միայն հոլովման ժամանակ. ինչպես՝

Հինչ օնիս ըսէլի. «Ի՞նչ ունես ասելու».
Խօսէլի մըհար շխոսելու համար:

Ինչպես որ անցյալ դերբայից կազմվում են բաղադրյալ ձևվեր (թվով 20), նմանապես ապառնի դերբայից կազմվում են

(էական եմ և օժանդակ լինիմ բայերի միջնորդութեամբ) դանա-
ղան բաղադրյալ ձևեր, որոնց թիվն է 12:

Ստանձնական

պարտավորական ներկա.— սիրելու եմ (Ազլ. Պլ. Զդ.), Մրդ.
իւզօլու իմ, Որմ. լսէլիւ լէմ.

պարտավորական անկատար.— սիրելու էի (Ազլ. Պլ. Զդ.),
Մրդ. իւզօլու իմ էր. Որմ. լսէլիւ լէմ էր.

պարտավորական կատարյալ.— սիրելու եղալ (Զդ. Ննխ. Պլ.),
Մրդ. իւզօլու լէլամ.

*պարտավորական ապառնի.— սիրելու պիտի ըլլամ (Պլ.).

*պարտավորական ապառնի անկատար.— սիրելու պիտի ըլ-
լայի (Պլ.).

պայմանական ապառնի.— սիրելու կլինիմ (կըլլամ) Ազլ. Զդ.
Ննխ. Պլ. (Մրդ. իւզօլու կըլիմ).

*պայմանական ապառնի շարունակական.— սիրելու կըլլամ
կոր (Պլ.).

պայմանական ապառնի անկատար.— սիրելու կլինէի (կըլլա-
յի) Ազլ. Զդ. Ննխ. Պլ. (Մրդ. իւզօլու կըլիմ էր).

*պայմանական ապառնի անկատար շարունակական.— սիրե-
լու կըլլայի կոր (Պլ.).

Ստորադասական

ապառնի.— սիրելու լինիմ (ըլլամ) Ազլ. Զդ. Ննխ. Պլ. (Մրդ.
իւզօլու ըլիմ կամ իւզօլ ըլիմ).

ապառնի անկատար.— սիրելու լինէի (ըլլայի) Ազլ. Զդ. Պլ.
Ննխ. (Մրդ. իւզօլու ըլիմ էր կամ իւզօլ ըլիմ էր).

ապառնի.— սիրելու եղիւ Պլ. (Մրդ. իւզօլու լիւ):

Նշանակութեան կողմից՝ սիրելու ձևը տարբերվում է արեւել-
յան և արեւմտյան բարբառներում: Ինչպես որ արեւմտյան բար-
բառներում պիտի սիրեմ սովորական ապառնի է, իսկ արեւելյան
բարբառներում պարտավորական, նմանապես արեւելյան բարբառ-
ներում սերելու եմ պարզ ապառնի է, իսկ արեւմտյան բարբառնե-
րում պարտավորական: Միջին հայերենում սիրելոյ եմ ապառնի
է, ուստի արեւելյան հայերենի գործածութիւնը հնին համապատաս-
խան է, հետևաբար և արեւմտյան հայերենի գործածութիւնը հետին
փոխառութեան արդիւնք է: Միայն էջքերի բարբառն է, որ մի-
ջին հայերենի և արեւելյան բարբառների նման -լի եմ ձևը գործ
է ածում իբրև զուտ ապառնի:

Որտեղից է առաջանում այս փոփոխությունը:

Տաճկերենի մեջ պարտավորական եղանակը կազմվում է meli, malə մասնիկով, որ կցվում է բալի արմատի վերջին. ինչպես al-malə yəəm առնելու համ, sevmeli yim սիրելու համ (պետք է որ առնեմ, պետք է որ սիրեմ):

Դրաբարի մեջ -լոց համ թեև զուտ ապառնի է, բայց միջին հայերենի -լոյ ձևը զուտ ապառնի չէ: Օրինակ՝ զալն դեղերն որ հալելոյ է՝ հալէ, և զալն դեղերն որ լոսելոյ է՝ լոսէ. — ալստեղ հալելոյ է, լոսելոյ է չեն նշանակում «պիտի հալվի, պիտի ծեծվի», ալլ պետք է հալվի, պետք է ծեծվի» և այս իմաստով նրանք համապատասխանում են գրաբարի հալելի, լոսելի, բողի, բժշկելի և ալլն (ալն է հալելու ընդունակ, լոսելու համար և ալլն) ձևերին: Դրա համար էլ Karst, էջ 344—5 շատ ճիշտ է վարվել երկու ձևերն էլ թարգմանելով գերմաներեն -bar մասնիկով (schmelzbar, mahibar, unheilbar և ալլն): Հետևությունն այն է, որ միջին հայերենի ապառնի դերբալի -լոյ ձևը իր կերպարանքը փոխել է մի կողմից հին գրաբարի -ելի, -լի դերբալների համաձայն, և մյուս կողմից այն ընդհանուր լեզվական փոփոխության համաձայն, որով «պետք է» դառնում է «պիտի» (տե՛ս վերը): Թերևս ալստեղ ազդեցություն գործած լինի նաև տաճկերենի -meli ձևի պատահական նմանությունը:

Այսպիսով արևելյան հայերենը ունի 3 տեսակ ապառնի.

1) Կբերեմ (անորոշ իմաստով. հայտնի չէ, թե իրոք կբերեմ թե ոչ).

2) պիտի բերեմ (սովորական իմաստով, մտադիր է և ինքն էլ ուզում է, որ բերե).

3) բերելու համ (պարտավոր է զգում իրեն և անշուշտ պիտի բերե):

Արևելյան բարբառներում ապառնի դերբալի մի քանի ուրիշ ձևեր էլ կան, որոնցից նույնպես կազմվում են զանազան բազադրվալ ձևեր:

Սրանք են՝ -ախան, աջխան, -ացուք ձևերը:

-ախան ձևը հատուկ է Ղարաբաղի բարբառին. ինչպես՝ տընըլա՛խան «տանելու», խմըլա՛խան «խմելու», մընըլա՛խան «մոռնելու», կըրըլա՛խան «կարելու», ըսըլա՛խան «ասելու», մուռընըլա՛խան «մոռանալու» և ալլն: Սրանցից ունենք հետևյալ բաղադրվալ ձևերը.

Սահմանական ապառնի. — սիրըլա՛կան ըմ, սիրըլա՛կան ըս «սիրելու համ, սիրելու ես» և ալլն...

Սահմանական ապառնի անցյալ.— սիրըական ի, սիրըական իր «սիրելու էի, սիրելու էիր» և այլն...

Պարտավորական ապառնի.— սիրըական պիտիմ, սիրըական պիտիս «պետք է սիրեմ, պետք է սիրես» և այլն...

Պարտավորական ապառնի անցյալ.— սիրըական պիտի, սիրըական պիտիր «պետք է սիրեի, պետք է սիրեիր» և այլն...

Սասական ապառնի.— սիրըական պիտի պիտիմ կամ սիրըական պիտի պիտի ինիմ «սիրելու պիտի լինեմ» և այլն...

Անցյալ.— սիրըական պիտի պիտի կամ սիրըական պիտի պիտի ինի «սիրելու պիտի լինեի», սիրըական պիտի պիտի կամ սիրըական սլիտի պիտի ինիր «սիրելու պիտի լինեիր» և այլն...

Հարաբադի -ա՛ղան ձևի փոխարեն Զիվանշիրի գավառում գործածվում է -ալան կամ -ալանի ձևը, ինչպես՝ կիլիայան ըմ «գալու եմ», կիննալական ըս «գնալու ես», ըսըլալական ընք «ասելու եմ», ղրկլալան ընք «ուղարկելու եմ», (տե՛ս Նոր-դար, 1893, № 49):

Պարսկերենի մեջ ունենք նման կազմությամբ

puxtani am	եփելու եմ
pūšidanī am	հազնելու եմ
kašidanī am	քաշելու եմ
kardanī am	անելու եմ
kuštani am	սպանելու եմ
raftani am	գնալու եմ և այլն:

Այս ձևերը կազմված են -tan, -dan անորոշ դերբալի (-ել) վերջավորության վրա ավելացնելով -ī «-ալան» վերաբերական ածականի մասնիկը: Նույնի օրինակով կազմված է նաև հայերենը (Աճառ. Հայոց լեզ. պատմ. Ա, 315):

-ացիան ձևի գերբալը հատուկ է Մեղրիի բարբառին, ուր ունենք սրանից կազմված ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերը. ինչպես՝

սիրլացկան ըմ	սիրլացկան ըմ լո
» ըս	» ըս լո
» ա	» ա լո
» ըք	» ըք լո
» ըթ	» ըթ լո
» ըն	» ը լո

Կարճևանի բարբառում այս - ացկան ձևի փոխարեն ունենք - ացկուն. ինչպես՝

նիւնցկուն ըմ զնալու հմ»,
 նիւնցկուն ըս զգնալու հմ»,
 տնըլնցկուն ըմ շտանելու հմ»,
 ըռըլնցկուն ըմ շառնելու հմ»:

Երկու բարբառների զուլգ մասնիկների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նրանք նույն են զնացական, մուրացկան, դիմացկուն բառերի - ացկան մասնիկի հետ: Վերջինը ասվում է նաև դիմացկուն՝ նման Կարճևանի ձևին: Ուստի և այս - ացկանն էլ նույն է ինչ որ Ղարաբաղի - ականը՝ միայն Գ լծորդությունն ձևից վերցրած (մեալ—մնացական):

Վճուռ ձևի դերբայը հատուկ է նույնպես Ղարաբաղի բարբառին, ուր սակայն ավելի քիչ է գործածվում քան - ական ձևը. ինչպես՝ սիրըլնցուք «սիրելու», կրըլնցուք «կարելու», ըսըլնցուք «ասելու», մուռըլնցուք «մոռանալու» և այլն:

Ահա և սրանից կազմված բաղադրյալ ձևերը.

սահմանական ապառնի.— սիրըլնցուք ըմ, սիրըլնցուք ըս «սիրելու հմ, սիրելու եմ»...

սահմանական ապառնի անցյալ.— սիրըլնցուք ի, սիրըլնցուք իր «սիրելու էի, սիրելու էիր»...

Այս ձևին նման է Տփղիսի բարբառի - ացու. ինչպես՝ սիրէլնցու «սիրելիք», որ մեղ ծանոթ - ցու մասնիկն է, ինչպես՝ տիրացու, շապկացու և այլն:

Այս բոլորից դուրս Ագուլիսի բարբառը ունի բաղադրյալ ապառնի մի ուրիշ ձև, որ կազմվում է բալի անորոշ դերբայից՝ հետը խոնարհելով էական բալի ներկան: Այս ձևը համապատասխանում է արևելյան բարբառների կը մասնիկով կազմված ապառնիին, որ Ագուլիսի բարբառում բնավ գոյություն չունի: Օրինակ՝

Ազլ.

Թակիլ ըմ	«կթակեմ»	սակրիլ ըմ	«կսիրեմ»
» ըս		» ըս	
» տ		» տ	
» ըք		» ըք	
» ըք		» ըք	
» ըն		» ըն	

Ձախնավորով սկսվող բառերը այս պարագային ստանում են և նախաձայնը. ինչպես՝ նահիլ ըմ, նահիլ բս, նահիլ ու, նահիլ ըք, նահիլ ըն:

Այս և մասնիկը, որ ինչպես տեսանք, հունարան հեղինակների ներգոյականի մասնիկն է, ցույց է տալիս, որ ապառնիի վերոհիշյալ ձևն էլ կազմված է ներգոյականից: Ըստ այսմ թա՛կիլ ըմ, սա՛յրիլ ըմ բուն նշանակում են ի թակել եմ, ի սիրել եմ. և այս բացատրության համապատասխան է գալիս ուրիշ բարբառների բացասական ապառնի՝ չեմ կտրիլ, չեմ սիրիլ, որ բուն նշանակում է չեմ ի կտրել, չեմ ի սիրել և այլն: Ուրիշ խոսքով Ագուլիսի բարբառի այս ապառնին միջին հայերենի այն ներկայաձևն է, որի մասին խոսել ենք վերը: Միջին հայերենում ներկան նաև ապառնի էր: Ագուլիսի բարբառը պահել է այս ձևը միայն ապառնիի իմաստով:

Ուրիշ բարբառներում, նույնպես և այստեղ, ապառնիի այս ձևը գործածական է նաև իրր պատվեր կամ մեղմ հրաման, ինչպես՝ գօկ սուլսա՛րիմ ավ սա՛րիւն գա՛րսիլ քք օր ըրվե՛օ «այդ սուլսարին էլ լավ կլարսեք, որպեսզի երևա» (Աղաթ չի, էջ 22),

Բաղադրյալ անցյալ ապառնի

Հատուկ է միայն Ագուլիսի բարբառին:

Այս ձևը կազմելու համար ապառնիի վրա ավելացնում ենք նեյ, որ հանդես է գալիս իբրև անցյալի մասնիկ. օրինակ՝

Թա՛կիլ ըմ նեյ «կթակէի» սա՛յրիլ ըմ նեյ «կսիրէի»

» ըս նեյ » ըս նեյ

» ու նեյ » ու նեյ

» ըք նեյ » ըք նեյ

» ըն նեյ » ըն նեյ

Վերջացնելու համար այս գլուխը տալիս եմ այստեղ արևելյան գրական լեզվի մեջ ընդունված և լուս դերբայով կազմված բաղադրյալ ձևերի պատկերը.

սիրելու եմ	սիրելու էի
» ես	» էիր
» է	» էր
» եսք	» էինք
» էք	» էիք
» են	» էին

սիրելու համ լինում, սիրելու համ լինում...
սիրելու էի լինում, սիրելու էիր լինում...
սիրելու հղալ, սիրելու հղար, սիրելու հղաւ...
սիրելու լինեմ, սիրելու լինես, սիրելու լինի...
սիրելու լինէի, սիրելու լինէիր, սիրելու լինէր...
սիրելու կլինեմ, սիրելու կլինես, սիրելու կլինի...
սիրելու կլինէի, սիրելու կլինէիր, սիրելու կլինէր...
սիրելու պիտի լինեմ, սիրելու պիտի լինես, սիրելու
պիտի լինի...
սիրելու պիտի լինէի, սիրելու պիտի լինէիր, սիրելու պիտի
լինէր...

ԹԵԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

1. ԹԵԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Կան լեզուներ, որոնք ունեն ինչպես ստորադասական, նույնպես և առանձին թեական և ըղձական եղանակներ: Հալերենը այդ կարգի լեզուներից է:

Գրաբարի մեջ թեական կազմելու համար դնում ենք քե կամ եթե շաղկապը և նրա հետ կցում ստորադասական կամ սահմանական (ներկա և անկատար): Օրինակ՝

Թէ միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա, փրկիմ.

Թէ հնար ինչ իցէ.

Եւ թէ կամիս.

Թէ որդի ես աստուծոյ. Եթէ որդի ես աստուծոյ.

Եթէ իցէ հոգին աստուծոյ ի ձեզ բնակեալ.

Եթէ ոչ տաս, ուժգին առից.

Եթէ ոչ տէր էր առ մեզ.

Տէր, եթէ կամիս, կարող ես զիս սրբել.

Սով եթէ լինիցի, ժանգ եթէ լինիցի.

Եւ եթէ վշտանալ... և եթէ փառաւորի մի անգամ.

Միջին հայերենում թեական շաղկապն է քե կամ եթե, որ դրվում է ստորադասականի վրա (այն է հին գրաբարի ներկան). ինչպես՝ եթէ հիլալէ, եթէ կենալ, եթէ առնու, եթէ լինի, եթէ մեռնի (Karst 258): Բայց միջին հայերենը ունի նաև մի նոր ձև, որ չկա գրաբարում: Այդ ալն է, որ թեական նախադասությամբ

հաշորդող գլխավոր նախադասութիւնն սկիզբը դնում է նա կամ
նայ. օրինակ՝

Թէ լիճն երդնու, նա քիթ է (և) սպիկի եթիթ լիճը երդում
անի, ուրեմն ազատ է և մաքուր:

Թէ կարենան դանուլ զինք ի տեղն, նա մեկն ասէ.

Թէ զգալ, նա պատեհ է որ ապա դարպասն յառաջ երթալ.

Եւ թէ ոչ, նա համրերէ պարոնն.

Եւ թէ տղալ կենալ տիկնոջն, նա պիտի որ ունենայ տիկինն
զմէկալլ կէսն զապրնացն.

Այս նա երբեմն կարող է զորանալ ապա կամ անա բառե-
րով. ինչպես՝

Եւ թէ խիսմն ֆալլէ ու չկովի, նա ահա որ սուտ է.

Եւ թէ լիճ չկամենալ երդնուլ, նա ապա բերեն զչավուշն:

(Karst 406)

Այս նա, նա ապա կամ նա անա կարելի է արդի լեզվով
թարգմանել ռուբենն, ապա ուրեմն բառերով:

Արեւմտահայ բարբառներից մի քանիսի մեջ այս նա կցվե-
լով նախորդ բալին, որից անբաժան է ըմբռնվում, կազմել է թեա-
կան մի նոր ձև:

Պոլսի բարբառում նա դարձել է նե, որ իբրև մասնիկ կըց-
վում է բալական բոլոր պարզ, բարդ և բաղադրյալ ձևերին (բացի
հրամայականից և դերբալներից) և տալիս է նրանց թեական
իմաստ: Այս դեպքում կարելի է նախադասութիւնն սկիզբը դնել
նաև եթե շաղկապը (թրք. *eyer*), որ սակայն բնավ անհրաժեշտ
չէ. որովհետև նե մասնիկը ստացել է հենց «եթէ» շաղկապի նշա-
նակութիւնը: («Ուրեմն» իմաստը փոխվել դարձել է «եթէ»):

Ավելորդ նմ համարում մի առ մի դնել բոլոր բալական ձե-
վերը՝ կցված նե մասնիկով և տալիս նմ միայն մի քանի օրինակ
Պոլսի բարբառից.

Խաղամ նէ «եթե խաղամ».

Պիտի խաղամ նէ «եթե պիտի խաղամ».

Խաղալու ըլլամ նէ «եթէ խաղալու լինիմ».

Գացած ըլլալու ըլլալի նէ «եթէ գնացած լինելու լինի».

Բռնելու կըլլալի կոր նէ «հենց որ բռնելու վրա էի լինում».

Բերելու պիտի ըլլալի նէ «եթե դու բերելու պիտի լինիր».

Գացած եզրած ըլլալի նէ «եթե ես երբեքից գնացած եղած».

լինի»...

Պոլսի բարբառի իհական ցե ձեր գտնում ենք նաև անիո-
փոխ Ղրիմի բարբառում. օրինակ՝ Ինչքան մարդ կան նէ ժինչքան
էլ մարդ որ կա՞ (Նավասարդյան, Հեքիաթներ, է 55 և այլն):

Նոր-Նախիջևանի բարբառում ցե դարձել է ցը, որ ճիշտ ինչ-
պես Պոլսի բարբառում՝ կցվում է բոլոր բայական ձևերի վրա (բա-
ցի հրամայականից և դերբայներից) և կաղմում թեական եղանակը:
Այսպես՝

սահմանական ներկա. — գը բէրիմ	չը բէրիմ նը
անկատար. — գը բէրէլի	չը բէրէլի նը
ստորադասական ներկա. — լսիմ	լսիմ նը
ստորադասական անցյալ. — լսէլի	լսէլի նը
կատարյալ. — լսէցի	լսէցի նը
ապառնի. — բիդ լսիմ	բիդ լսիմ նը
անցյալ ապառնի. — բիդ լսէլի	բիդ լսէլի նը
ստորադասական հարակատար. — բէրած ըլամ, բէրած ըլամ նը	
ստորադասական անցյալ ապառնի. — բէրէլու ըլալի, բէրէլու ըլալի նը և այլն:	

Թեականի ցը մասնիկը սովորաբար դրվում է բայի վրա և ու-
րիշ բառ չի կարող մուծվել նրանց միջև: Սակայն ալ շաղկապը
կարող է բացահայտվել կազմել և թե առաջ և թե հետո ընդունել
ցը մասնիկը. առաջ դրվելու պարագային՝ ցը մասնիկի ը ձայնա-
վորը կրճատվում և իբր մեկ բառ միանում է շաղկապին. ինչպես՝
Մեղցունուս գոթ գոթ անիս ցալ՝ ասելու չիմ կամ... անիս ցալ
ցը և այլն:

Երբ մի քանի թեական բայեր իրար հաջորդեն, վերջինը մի-
այն ստանում է ցը մասնիկը. ինչպես՝ եշթաս առնուս ցը...

Թեական ցը ձևին մոտիկ նշանակություն ունի իսե մասնիկը
(թրք. işe «եթե»), որ սովորաբար ավելացվում է կատար-
յալի վրա և տալիս է «հենց որ, անմիջապես որ, երբոր» նշանա-
կությունը. օրինակ՝ Մառդին այդպեքը անցան իսե «հենց որ մար-
տի ցրտերը անցան». իսեցի իսե «երբ որ խմեցիր»:

Նույն մասնիկը գոյություն ունի նաև նիլիկիայի բարբառում
ցը ձևով: Տանք մի քանի օրինակ.

Խաղամ նը խաղամ նէ, եթե խաղամ.

Դիսած նի նը՝ գիսա «եթե տեսած լինել» կասիք.

Դիլած էլո՞ծ նամ նը կերած եղած ըլլամ նէ «եթե կերած
եղած լինեմ».

Գիւթն էր զոճ նի նը ճկերած եղած ըլլալի նէ, եթե կերած
եղած լինեի՞նք։

Դիտնալո նի նը՝ գիտա ճեթի տեսնելու լինեի՞նք՝ կասեի՞նք։

Այս նույն նը մասնիկը, պոլսահայ բարբառի նման, ունի նաև
մի ուրիշ գործածութիւն. նշանակում է մի ալիսիսի վիճակ կամ
գործածութիւն, որի մասին խոսողը բոլորովին վստահ է և ուզում
է խոսակցի սխալը հերքել. օրինակ՝

— Լուրնդ գիտիմ լույ տն չէ գալիսի Շլավ գիտեմ, որ նա
գողացած չէ՞։

— Իս էօշվլօքիս դիսօ նը

Այսպիսի նը-ն խոսակցութեան մեջ տարբերվում է թեական
նը-ից մի երկար շեշտով։

Թեական այս ձևերը ցույց են տալիս նախ և առաջ թեութիւն
կամ սլալման. ինչպես՝ էշթամ նը ճեթե երթամ, երբոր երթամ։
մինչև թաթի նը ճմինչև որ դադարի։ ինչ պետք է նը տո՛ւր
ճինչ որ պետք է՝ տո՛ւր։

Թեական եղանակի բազմաթիւ ձևերի մեջ ամենից ավելի
գործածական են բուն թեական ներկայի եղակի և հոգնակի երկ-
րորդ դիմքերը, որոնք բացի թեականից, ունեն նաև մի տեսակ
խնդրական, աղաչական հրամայականի նշանակութիւն. ինչպես՝
Տնա նը ճեթե տաս, երբոր տաս, բայց նաև խնդրեմ տո՛ւր։ օրի-
նակ՝ Իդա մուկրատը տաս նը ճնդրեմ, ալդ մկրատը տո՛ւր։

Թե Պոլսի և թե Նոր-Նախիջևանի բարբառում շատ անգամ
այս նը մասնիկը լինում է հարցական և գործածվում է ալիսիսի
մի նախադասութեան մոտ, որ խոսողը դիտմամբ չլրացված է թող-
նում. ինչպես՝

Պ. Հապա անունը չի տար նէ՞...

Ննխ. Հապա անունը չի տար նը՞...

Պ. Հապա ամմէնն ալ առնէր էրթար նէ՞...

Ննխ. Հապա ալալ-մալալ առնէր էշթար նը՞...

(լրացում՝ ալն ժամանակ ի՞նչ պիտի անեինք)։

Հայերեն թեական եւ մասնիկի հետ բոլորովին նույն է հըն-
չում լազերեն na ճեթե, երբոր, որով կազմվում է ստորադասա-
կան ձևը. ինչպես՝ minion na եթե ուզեմ, gopti na երբոր ման
գամ (Adjarian, Etude sur la langue laze 42, 99)։ Նույն է դարձ-
ալ հունարեն γὰρ «որով»-ը, որ, որով նոր հունարենում կազմ-

վում է ստորադասական ձևը. ինչպես յա օջա որ ունենամ: Ծա-
յում է հին հունարեն ἵνα ձևից:— Հայերենի հիմնական նշանակու-
թյունը (Շապա ուրեմն), ցույց է տալիս, որ նմանությունը պա-
տահական է:

2. ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Այս եղանակը տարածված է գլխավորապես Պոլսի և Նոր-
Նախիջևանի (Ղրիմի), ինչպես նաև Սվեդիայի և Կիլիկիայի բար-
բառներում: Հաճախ կոչվել է պատմական, բայց այժմ չգիտեմ
համար պատմական հոլովի և մանավանդ պատմական ներկայի
հետ, կոչում եմ պատմողական:

Պատմողական եղանակը ցույց է տալիս՝

1) Ուրիշից լաված մի դեպք, որին շատ վստահություն ցույց
չի տալիս պատմողը.

2) Հեգնանք կամ ծաղր:

Իմաստը ճշտելու համար համեմատել հետևյալ օրինակները .

Էրէկ գիշերուան կրակին (հրդեհին) երկու հարուր տուն էրեր
է էղեր (անվստահություն).

Հազար էրէսնոց գիրքը մէկ սահաթէն կը կարդալ էղեր
(ծաղր):

Այս ձևը կազմելու համար բոլոր բայական ձևերի վրա (թեա-
կանն էլ միասին) պետք է ավելացնել՝ Պոլսի բարբառում եղեք
(<եղեք) դերբայաձևը, իսկ Ղրիմի (Նոր-Նախիջևանի) բարբառում
եղիլ և (<եղիլ և):

Համապատասխանում է թրքերեն *imış* ձևին, որի
զուտ թարգմանությունն է և որ նույնպես կազմում է թուրքերե-
նում պատմողական եղանակը՝ բայական բոլոր ձևերից:

Ավելորդ ենք համարում հիշել այստեղ պատմողական եղա-
նակի ձևերի անվերջանալի շարքը և տալիս ենք միայն մի քանի
օրինակ:

Պոլսի բարբառից.

Վաղը պիտի գալ էղէր...

Բէրէլու պիտի ըլլայիր նէ էղէր...

Դացած էղած ըլլալի նէ էղէր...

Հասնելու վրայ կըլլայ կոր էղէր...

Սիրած էղած ըլլալու ըլլալի նէ էղէր...

Նոր-Նախիջևանի բարբառից.

Կը լսիմ.— կը լսիմ էղիլ է.

Գանձիլ է.— գտնվիլ է էղիլ է.

Պիտի էշթաս.— պիտ էշթաս էղիլ է.

Բերելու ըլաս նը էղիլ է.

Այսպես նաև մյուս բոլոր ձևերը, բացի դերբայներից:

Պլ. եղիլ ձևը դրվում է միշտ բայից հետո. այսպես նաև Ղրիմի եղիլ և ձևը սովորաբար. բայց վերջինս կարող է նաև բայից առաջ դրվել. օրինակ՝

Իմ տունիս մէջը եղիլ և աշակերտներ կը կարդացունէ (Պատկ. Բ 276).

Ոմանք եղիլ և ձևը կրճատելով գործ են ածում եղել և.

Նոր-Նախիջևանի բարբառում, փոխանակ ասելու եղիլ և, գործածվում է նաև զուտ թրքերեն իմիշ ձևը, ինչպես՝

Պիտ էշթաս իմիշ պիտի երթաս եղեր.

Բերելու ըլաս նը իմիշ թիբը թի երբոր բերելու լինես և այլն:

Առաջին ձևի նման՝ այս էլ, սովորաբար բայից հետո է դրվում, կարող է երբեմն էլ առաջ դրվել. ինչպես՝

Իմիշ հոն քոմուրը աժան կըլալ թիբը (ասում են) ածուլը ալնտեղ էժան կը լինի (եղեր):

Իմիշ ձևը ավելի հեգնանքի համար կարող է քանի-քանի անգամ կրկնվել. օրինակ՝ Մարդուն մէկը, իմիշ, Գալուստ-ա, իմիշ, աս ինչի՞ բողայէդ (թրքերեն [بوزا] boza, buza [սմիչքը] վազ էկիլ իս իմիշ (Պատկ. Գ 39):

Նրբ միկնուլն նախադասության մեջ մի քանի բայեր իրար են հաջորդում, եղեր ձևը կարելի է դնել միայն մի անգամ՝ վերջին բայի վրա. ինչպես՝

Վաղը նոր պիտի ելլալ, երթալ, առնէ, կարէ, մեզի պիտի տալ եղեր:

Կիլիկիայի բարբառում պատմողական եղանակը կազմվում է ավելացնելով բայի վրա եղիլ և, որ համապատասխանում է ճիշտ Նոր-Նախիջևանի եղիլ և եղել է՝ ձևին և տարբերվում է պոլսահայ բարբառի եղեր եղել զերբայական ձևից՝ միայն էական բայի հարադրությամբ:

Այստեղ էլ ավելորդ ենք համարում հիշել պատմողական եղանակի ձևերի անվերջանալի շարքը և տալիս ենք միայն մի քանի օրինակ.

Իս լը սիցի լու իլիք գուն փը՛լի է էղի է էես լսեցի, որ
երեք առն փուլ է եկել եղերա:

Ան բը՛ղիգ բոլուղը էօլը չիւս հոց գուգի էղի է «Այն
փոքրիկ երեխան օրը չորս հաց կուտէ եղերա» (ժաղը կամ հեգնանք):
Վօղը բիդի գո էղի է «վաղը պիտի դա եղերա»:

Բի հասնը էղի է, ամմա չէ հասի «պիտի հասնի եղեր,
բայց չէ հասել»:

Հասնիլո վիլո գունա էղի է (=Պլ. հասնելու վրա կըլա
էղերա):

Սիլօձ էղօձ նի նը էղի է (=Պլ. սիրած էղած ըլլալի նէ
էղեր):

Բիլիլո բի նի նը էղի է (=Պլ. բերելու պիտի ըլլալի նէ
էղեր):

Անօձ էղօձ նի նը եղի է, գուգի էղի է (=Պլ. առած էղած
ըլլալի նէ էղեր, կուտալի էղեր=թրքերեն almış olmış olsaydı-
dım əməş, verir idim imiş):

Երբ նախադասության մեջ մի քանի բաղադրյալ բայեր հա-
ջորդում են իրար, էական բայը կարելի է քննել միայն մի անգամ:
օրինակ՝

Առիլ գացիլ ու ծախիլ է առել, գնացել ու ծախել է:

Անօձ բիլօձ ծախօձնիք նը. ը՛ռը՛նդ գունէլ առած բերած
ծախած եթէ լինէինք, լավ կլիներա:

Սվեդիալի բարբառում պատմողական եղանակը կազմվում է
իդիլ, մանավանդ իդիլ է (=ննխ. եղիլ է) ձևերի օգնությամբ,
որ ավելի հաճախ բալից առաջ կամ նախադասության սկիզբն է
դրվում. օրինակ՝

Իս գոցուձ իդիլ իմ էես գնացած ևմ հղերա, որ և՛

Իդիլ է իս գոցիլ իմ:

Իդիլ է իս գոցուձ իմ:

Իդիլ է բըր ուդինք պիտի ուտենք էղերա:

Պատմողական ձևը գոյություն ունի նաև Ում և Յլ ճյուղի
բարբառներում. օրինակ Ղարաբաղի բարբառում:

Ղարաբաղի բարբառում պատմողական եղանակի բոլոր ձևե-
րը կազմվում են ներկայի, անկատարի, ապառնիի, հարակատարի,
անմիջականի (ինչպես և պարտավորականի) թե՛ ներկայի և թե՛
անկատարի կրկնակ ձևերի վրա ավելացնելով քլալ (<լեալ) դեր-
բայը: Այսպես՝ Ղարաբաղ՝

սիրում ըմ ըլալ, սիրում ի ըլալ,
հնձիս ըմ ըլալ, հնձիս ի ըլալ,
կրքական ըմ ըլալ, տւնցուք ըմ ըլալ,
կրքական ի ըլալ, տւնցուք ի ըլալ,
կարած ըմ ըլալ, կարած ի ըլալ,
մնացալ ըմ ըլալ, մնացալ ի ըլալ,
հանէլալ ըմ ըլալ, հաս ու հաս ի ըլալ,
կարած պիտի ըլալ և ալլն:

Արեւելան բարբառներում ամենից ամենի տարածված ձևերն են՝

սիրած եմ եղել (=Ջդ. սիրած ամ լելել, Ագլ. սալրած
ըմ էլրած, Մրդ. իւղած իմ լելի).

սիրած էի եղել (=Ագլ. սալրած ըմ նիլ էլրած, Մրդ. իւզած
իմ էր լելի).

սիրելու եմ եղել (=Մրդ. իւզօլու իմ լելի).

սիրելու եմ եղել (=Մրդ. իւզօլու իմ էր լելի).

Արեւելան, Աշխ. քերակ. 1906, էջ 129, ընդունում է այս
պատմողական եղանակի գոյութիւնը արեւելան գրականում և իբր
օրինակ հիշում է կայ եղել, ունի եղել, գիտե եղել, որոնք ճեր-
բեմն գործ են ածվում և արեւելան աշխարհաբարում և նշանակում
են «ասում են թե կա, եղել է, ասում են թե ունի, ունեցել է, ու-
րիշների ասելով՝ կա, ունի»:

Բայց Պոլսի բարբառում եղեր ձևը բացի հեզնանքից և ան-
վըստահութիւնից ունի նաև ճիշտ հակառակ իմաստը, և ցույց է
տալիս մի ճշմարիտ իրողութիւն, որ առաջ չգիտեր և այժմ մի-
այն իմացալ և հաստատ համարում է. ինչպես՝

Դուն պոլսեցի ես եղեր հա, ես չգիտէի:

Եղբայրդ սարսափելի ստախօս է եղեր, հիմալ հասկցալ:

Անոր կնիկը մեռած է եղեր շատօնց, նոր իմացալ:

Այս բոլորը նույն է թրքերեն imiş ձևի գործածութիւն հետ:

ԲԱՅԵՐԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ

1. ԱՆԱՆՅՅԱԼ ԲԱՅԵՐ

Հստ կազմութիւն բայերը հայերենի մեջ կարող ենք բաժանել 3 տեսակի.

1) Պարզ բայեր, որոնք ուղղակի ժառանգութիւն են հնդեւրոպական նախալեզվից և որոնց արմատը պետք չէ որոնել հայերենի մեջ. ինչպես՝ տալ, լալ, գալ, ուտել, կենալ և այլն:

Կարող են լինել բայեր, որոնց ծագումը դեռ մեղ հայտնի չէ, բայց իբրև պարզ բալ պատկանում են այս խմբին:

2) Ածանցյալ կամ ածանցաւան բայեր (déverbatif) կոչւում են այն բայերը, որոնք առաջանում են նույն պարզ բայերից՝ զանազան մասնիկներով. այսպես են՝ անցողական, կրավորական, բացասական, հարցական, կրկնավոր, հաճախական և այլն բայերը:

3) Անվանական բայեր (dénominatif), որոնք կազմւում են գոյականից կամ ածականից՝ ստանալով որեւէ բայական վերջավորութիւն:

Սանսկրիտ քերականութիւն մեջ ածանցական բայերի դասակարգութիւնը մի քիչ տարբեր է: Ածանցաւան (abgeleitet) կամ երկրորդական կոչւում են այստեղ այն բայերը, որոնք կազմւած են պարզ (առաջին կարգի) բայերից. և են 1) կրավորական, 2) սաստկական, 3) ցանկական (désidératif), 4) անցողական, 5) անվանական բայեր:

Սրանցից կազմւած են նոր ածանցական բայեր, որոնք կոչւում են երրորդական, ինչպես՝ ցանկականի կրավորականը, անցողականի կրավորականը կամ ցանկականը և այլն:

Ամեն լեզվի մեջ էլ կարելի է բնականաբար կազմել այսպիսի խառնուրդներ, ինչպես՝ հայերեն անցողականի բացասականը (չսիրցնել), կրավորականի բացասականը (չտրվիլ), հաճախականի կրավորականի բացասականը (չբզկտվիլ) և այլն:

Բայց կան լեզուներ, որոնք այս դեպքում են հասնում են ծալրահեղ աստիճանի: Օրինակ՝ Ֆիջի կղզու լեզվով կարելի է կազմել հաճախականի փոխադարձի անցողականը. այսպես՝ *çundru* «բարկանալ» բայից կազմվում է՝

ndau-vei-vaka-çundru

«յաճախ իրար տալ բարկանալ»,

որ *ndau* կազմում է հաճախականը, *vei* փոխադարձ և *vaka* անցողական:

Այս կողմից շատ հարուստ է նաև թուրքերենը, որից ահա մի բարդ օրինակ.

sev-iş-dir-il-é-me-mek

որ *sev-mek* «սիրել» բայի փոխադարձի անցողականի կրավորականի կարողականի բացասականն է, իբր *«չկարողանալ իրար սիրցնել տալ»*, որ մի բայական ձևով պիտի լինե՞ր հայերեն՝ «չսիրցնել տալ»:

Պոլինեզյան հավալի լեզուն հաճախականի, սաստկականի և պատճառականի բազմաթիվ ածանցյալ ձևեր ունի, որոնց թվումը հետևյալն է. *lawe* «տանել» բայից.

<i>laweia</i>	կրավորական
<i>hoolawe</i>	պատճառական
<i>hoolaweia</i>	պատճառական կրավորական
<i>lalawe</i>	հաճախական
<i>lalaweia</i>	հաճախական կրավորական
<i>hoolalawe</i>	հաճախական պատճառական
<i>hoolalaweia</i>	հաճախական պատճառական կրավորական
<i>lawewe</i>	հաճախական
<i>loweweia</i>	հաճախական կրավորական
<i>hoolawewe</i>	հաճախական պատճառական
<i>hoolaweweia</i>	հաճախական պատճառական կրավորական
<i>lawelawe</i>	սաստկական հաճախական
<i>lawelaweia</i>	սաստկական հաճախական կրավորական
<i>hoolawelawe</i>	սաստկական հաճախական պատճառական

hoolawelaweia	սաստկական հաճախական պատճ. կրավ.
lalalawe	հաճախական
lalalaweia	հաճախական կրավորական
hoolalalawe	հաճախական պատճառական
hoolalalaweia	հաճախական պատճառական կրավորական

(Andrews 103)

(Կրավորականի մասնիկն է ia, պատճառականի hoo, հաճախականն ու սաստկականը կազմվում են կրկնությունով):

2. ԱՆՑՈՂԱԿԱՆ ՔԱՅ

Գործողությունը ենթական կարող է կատարել երկու ձևով, կամ ինքը անձամբ և կամ (եթե որևէ պատճառով ինքը անկարող է անել այն) ուրիշի միջոցով: Այս երկրորդը կոչվում է անցողական (եվրոպական բառով causatif, որ է պատճառական): Օրինակ՝ գրեցի՝ ցույց է տալիս, որ ես գործողությունը անձամբ իմ ձեռքով կատարեցի. իսկ գրել տվի (անցողական) ցույց է տալիս, որ ես ուրիշի ձեռքով կատարեցի այդ գործողությունը (կամ ուրիշը արեց ինձ համար), որովհետև ես ժամանակ չունեի կամ գրել չգիտեի և կամ ձեռքս ցավում էր և այլն:

Ձանազան լեզուներ հնարել են զանազան միջոցներ՝ անցողականը կազմելու համար: Այդ միջոցներն են՝

1) Կրկնություն.— Սումերերենում բայի անցողականը կազմվում է կրկնությունով, ինչպես gi դառնալ, gigi դարձնել (Bertin 13):

2) Ձայնդարձ կամ ներքին ձայնավորի փոփոխություն.— Այսպես հին բարձր գերմաներենում faran «կառքով երթալ» բայի անցողականն է fuoran «այնպես անել, որ կառքով երթա, conduire»:

3) Մասնիկ.— Շատ լեզուներ անցողական կազմելու համար բայի արմատի վրա դնում են հատուկ մասնիկ. այսպես՝ սանսկրիտ bharati «բերում է» բայից անցողական bharayati «բերել է տալիս», թուրքերեն yaz-maq «գրել» բայից yaz-dar-maq «գրել տալ», söyle-mek «ասել» — söyle-t-mek «ասել տալ», qač-maq «փախչել» — qač-ər-maq «փախցնել», արևազերեն i-z-ü-u-eit «գրում եմ այն» — i-sə'-r-ü-u-eit «գրել եմ տալիս»: Սրանց մեջ անցողական կազմող մասնիկներն են՝ սանսկրիտ ya, թուրքերեն də, ir, t, արևազերեն r և այլն: Արաբերենում անցողականը կազմվում է taf'ıl ձևով. ինչպես՝ ktib գրել — taktib գրել տալ:

4) Օժտնդակ բայ.— *Լեզուների մեջ ազելի սովորական է այս ձևը. այսպես՝ ֆրանսերենում անցողականը կազմվում է faire «անել» բայով, գերմաներեն lassen «թողնել» բայով, աֆղաներենում՝ kṛāl «անել» բայով (Gu. Ir. phil. 1922), ճապոներենում՝ saseru «անել տալ» բալի հարադրությունը:*

Լազերենում անցողականը կազմվում է դարձյալ օժանդակ՝ p'a «անել» բայով, բայց սա անպես է միացել արմատին, որ դարձել է ուղղակի բայական մասնիկ. ինչպես՝ «գրել» արմատից čarap'ab «գրել եմ տալիս», čarap'i «գրել տվի» (Adjarian, Etude sur la langue laze, էջ 93 և Mapp, Гр. чан. яз. 59):

Լազերենին պատահաբար նման է մալայո-պոլինեզյան բոնտոկ իգորոտ լեզուն, որ անցողականը կազմվում է բալի վրա գնելով pa մասնիկը. բայց այստեղ ոչ թե մասնիկը կցվում է բալի վերջից՝ ինչպես լազերենում, այլ սկզբից՝ իբրև նախամասնիկ (Seidenadel 93):

Նախամասնիկով անցողական են կազմվում նաև ուրիշ լեզուներ, ինչպես՝

Ամերիկյան տենաս լեզվով lo-նախամասնիկով. օրինակ üvlo սիրել — lu-üvlo սիրցնել (Haumonte 24):

Ամերիկյան միքս լեզվով yac- նախամասնիկով. օրինակ tum-potz աշխատել — yac-tumpotz «աշխատցնել» (Grasserie, Langue zoque, էջ 328):

Օվկիանյան տահիթի լեզվով faa, haa մասնիկով. ինչպես՝ mate մեռնել — haamate մեռցնել, որի կրավորականն էլ լինում է hia մասնիկով՝ haamatehia «մեռցվել» (X? 20), haapii սովորեցնել — haapihia սովորեցվել (անդ 21):

Մոնղոլերենում yûl մասնիկով. ինչպես՝ uzenām տեսնել — uzûlnām ցույց տալ (Gastrén, Burjat. 35):

Բերբերյան Գհատ բարբառում անցողականը կազմվում է բալի սկիզբը դնելով s. ինչպես՝

enker վեր կենալ, senker վեր կացնել
enkes ծծել, senkes ծծել տալ

(Nehil 48)

Բիրմաներեն լեզվի մեջ բալը անցողական է դառնում հետևյալ ձևերով.

ա) Ավելացնելով tse «պատճառել» բալը, որով ամեն մի չե-

զոք բայ դառնում է ներգործական և ամեն ներգործական դառնում է անցողական. ինչպես՝

t'ie իմանալ, գիտենալ—t'ietse տեղեկացնել
tsaga pyau խոսել—tsaga pya tse խոսեցնել

բ) Բայի առաջին բաղաձայնը վերածելով շնչեղի, ինչպես՝

kya ցած ընկնել—khya ցած գցել, ցած դնել
krouk վախենալ—k'rouk վախեցնել
nīt ընկղմվել—hnīt մխրճել
luk գողալ—hluk մեկին դողացնել

(Latter 127)

Պոլինեզյան հավայի լեզվով անցողական կազմելու համար բայի սկիզբը դնում են hoo մասնիկը. ինչպես՝

mala-mala-ma լույս, hoo-mala-mala-ma լույս տալ
pokole կարճ, hoo-pokole կարճացնել

(Andrews 17)

Բիրմանական լեպխա կամ ռոնգ լեզվով անցողական կազմելու համար բայի առաջին բաղաձայնից հետո ներմուծում են y ձայնը. ինչպես՝

thór փախչել, thyór փախցնել
thóp գետին գցել, thyóp գետին գցել տալ

(Grierson, հատ. 3, մաս 1, էջ 240)

Հիմալայան կամբու լեզվի բահինգ բարբառը անցողական շինելու համար ուժեղացնում է բայի նախաձայնը. ինչպես՝

dokko ընկնել—tokko տալ անկանել, գցել
bokko get up «վեր կենալ»—pokko վերցնել
gikko ծնվել—kikko ծնուցանել

(Grierson, հատ. 3, մաս 1, էջ 337)

Նույնպես է նաև Հիմալայան վայու լեզուն. օրինակ՝

buk' արթնանալ—puk'—արթնացնել
duk' շարժվել—thuk-to—շարժել
bok ծնվել—phok—ծնուցանել

(անդ. էջ 394)

Ղաչախերեն լեզվով անցողականը երկու ձևով է կազմվում.
ա) կազմվում է s նախդիրով, որ հին ձևն է և ալթմ քիչ է գործած-

վում. ք) ի նախդիրով, որ ի տալ, թողնել ըստ ի մնացորդն է-
օրինակ՝

sio կշտանալ, tsio կշտացնել

(Steindorff 119)

Ինչու չերենում անցողականը կազմում են արմատի վրա ալի-
լացնելով ain մասնիկը կամ երկարելով արմատի ձայնավորը՝
ինչպես՝

k'usəy սպանել, k'usəlnəy սպանել տալ

t'asəy վազել, t'asəy վազեցնել

(Gilbertson 107—8)

Հայերենին պատահական նմանություն ունի 'Իրավիշի տեղա-
դր. լեզուն, որ իր անցողական բայերը կազմում է ներգործականի
վրա ավելացնելով inču (ինչու). օր kottu nču կամ kottinču զգար-
նել տալ, to cause to beat:

(Lakshminarasayya 19)

Հնդկական հինդի լեզուն և ռաջասթանի լեզվի մարվարի բար-
բառը ունեն պարզ անցողական և կրկին անցողական. առաջինը
կազմվում է ā, āw մասնիկով, երկրորդը՝ wā, waw մասնիկով...
օրինակ՝

udāṇa «թռչել», որից udāwāṇō թռցնել, udāwāwāṇō թռցնել տալ:

(Grierson, հատ. 9, մաս 2-րդ, էջ 29)

Հնդկական գուջարաթի լեզվում էլ անցողականը շինվում է
āw մասնիկով. օրինակ՝ lakhwū գրել, lakhāwawū գրել տալ. կա-
նաև կրկնակ անցողական և անցողականի կրավորականը:

(Grierson, հատ. 9, մաս 2-րդ, էջ 343)

Հնդկական սինդհի լեզվում անցողականը կազմվում է արմա-
տի վրա ավելացնելով ā. բայց կա նաև կրկին անցողական. ինչ-
պես՝ phir դառնալ, phērā դարձնել, phērārā դարձնել տալ:

(Grierson, հատ. 8, մաս 1-ին, էջ 75)

Կովկասյան ուբիխերեն լեզվում անցողական կազմելու հա-
մար երկու մասնիկ կա. ներմուծում են di, երբ սեռի խնդիրը եզակի
է, կամ ներմուծում են γə, երբ սեռի խնդիրը հոգնակի է:

Նա նաև կրկին անցողական:

(Dumézil 66--67, 72)

Հնդկական գիլգիտի շինա լեզվով պատճառական բայ կազմե-
լու համար արմատի վրա դնում են er կամ ar մասնիկը. օրինակ՝

banōiki հագնել, banērōiki հագցնել. կարող է նաև երկու անգամ
դրվել մասնիկը, ինչպես՝

pacōiki եփվել, pačērōiki եփել
pačererōiki եփել տալ:

(Grierson I, 1, էջ 374)

Հնդկական քաշմիրի լեզվով պատճառական բալը կազմվում է
արմատի վրա ավելացնելով anāw մասնիկը. օրինակ՝ karun անել,
գործել—karanāwun անել տալ: Թեև կրկին պատճառական բալ
գտնվում է հինդի և հնդկական ուրիշ լեզուներում, բայց քաշմիրի
լեզվում չկա: Կան մի խումբ բալեր այս լեզվում, որոնք անցողա-
կան են դառնում արմատի ձայնավորների երկարումով, ինչպես՝
marun մեռնել, mārun մեռցնել, lagun միանալ, lagun միացնել:

Grierson, հատ. 8, մասն 2, էջ 310)

Ամերիկյան վապպո լեզվով անցողականը կազմվում է omesi
բալով, որ նախաձայնի կրճատումով դարձել է mesi և վերածվել
է բայի վերջահար մասնիկի (Radin 45):

Հնդկական սանտալի լեզվով a նախդիրը կազմում է մի նոր
տեսակի պատճառական, օրինակ՝

jām «ուտել»—ajā ուտելու բան տալ

ñu խմել—añu խմելու բան տալ

sān գնալ—asān „to lead about“.

(Grierson, հատ. 7, էջ 39)

Տիբեթիերենում անցողական բալը կազմվում է hjug par
«անել, պատճառել» բալով. օրինակ՝

hk'yer du hjug par

կամ hk'yer hjug par

«տանել տալ»

(Foucaux 79)

Հնդկական բարա (բողո) և բալունդ լեզուների մեջ անցողա-
կանը կազմվում է as «տալ» բալով. ինչպես՝ gān-as «հաղցնել».
նույն խմբի հաջալի լեզվով էլ ri «տուլ» բալով. ինչպես՝ kēng-ri
«հաղցնել տալ», հաղցնել:

(Grierson, հատ. III, մաս II, էջ 51, 64)

Հնդկական սանտալի լեզվով անցողականը կազմվում է ocho
մասնիկով, որ. ունի երկու գործածություն. ա) կազմում է զուտ

պատճառական բայ, բ) կազմում է թույլատրական բայ (to allow somebody to do something).

(Grierson, IV, 47)

Եթովպական սահռ լեզվով պատճառական կազմելու համար բայի սկզբին դնում են s կամ i, կամ վերջում is, iś և կամ երկու ձևերն էլ միասին. օրինակ՝

aday գնել — s-aday գնել տալ

bal տեսնել — t-bal ցույց տալ

ab անել — ab-is, ab-iś անել տալ

Նաև s-adag-iś, s-adag-š-iś, i-bal-iś, i-bal-š-iś, ab-š-iś, ab-š-iś-iś, այս միջոցներով կազմվում են կրկնակ և եռապատիկ պատճառական (Reinisch 444): Կրավորականն էլ կարող է ունենալ պատճառական, և այն՝ կրկնակ և եռյակ. ինչպես՝ ab-š-im, ab-š-iś-im, ab-š-iś-š-im, որոնց մեջ im կրավորականի մասնիկն է: Կանախ պատճառական-անկրաղարձ-կրավորական ձև. ինչպես՝ ab-š-iś-im-š-iś (անդ 446—7):

Լազերենում կարելի է նաև կազմել կրկին անցողական. այս դեպքում առաջին անձը երկրորդ անձի միջոցով ստիպում է երրորդին անելու այսինչ գործողությունը. հմմտ. հետևյալ օրինակները.

Ռիքարդ կխնայէր ձիուն և չէր ուզեր վազցնել. մինչև ուրիշները վրա՛յ հասան և վազցնել տուից:

(Մեկը մի նամակ է տվել երկրորդ մի անձի, որպեսզի այս երկրորդը հանձնի երրորդին և ասում է) Եթե դու չես կրնար հասցնել, ես (ուրիշի ձեռք) հասցնել կուտամ (Ալտն. 92):

Այս օրինակների մեջ վազցնել, հասցնել անցողական են, իսկ վազցնել տալ, հասցնել տալ՝ կրկին անցողական:

Կրկին անցողական բայ ունին կովկասյաններից չեչեն, բաց, ինգուշ լեզուները (Dumézil BSL 34, էջ 108): Նույնը կա նաև թուրքերենի մեջ: Թուրքերենը ունի 2 տեսակ անցողական մասնիկ՝ առանց իմաստի խտրության, այն է dir (dər, dūr) և t. առաջինը դրվում է բաղաձայնով վերջացող արմատների, երկրորդը՝ ձայնավորով վերջացող արմատների վրա. օրինակ՝

yaz-maq գրել — yaz-dər-maq գրել տալ

söyle-mek խոսել — söyle-t-meq ասել տալ

կրկու տարբեր մասնիկների գոյությունը պատճառ է դարձել, որ մասնիկների յոխանակութլամբ ստեղծվեն կրկնակի և եռակի անցողականի ձևեր թուրքերենի մեջ: Այսպես՝

öl-mek «մեռնել» բալից՝

öl-dür-mek «մեռցնել»

öl-dür-t-mek «մեռցնել տալ»

öl-dür-t-dir-mek «մեռցնել տալ տալ»!

(Jedlitschka, Türk. conv. gr. 109)

նույնպես նաև՝

yaz-maq գրել

yaz-dər-maq գրել տալ

yaz-dər-t-maq գրել տալ տալ

yaz-dər-t-dər-maq (քառակի անցողական

(Ганіевъ, Самоуч. 52)

կրկին անցողական բալ ունեն նաև՝

Ամերիկյան միքս լեզուն, որ yac- նախամասնիկով կազմում է պարզ անցողականը, իսկ սրա վրա ավելացնելով նաև tuc- նախամասնիկը, կազմում է կրկին անցողական. ինչպես՝

tuc-yac—putzoim-pôts «դուրս հանել տալ»

faire faire sortir.

(Grasserie, Langue Zoque 328)

Բամբան աֆար լեզուն պարզ անցողականը կազմում է բալի սկիզբը գնելով s- ինչպես՝

gafa սպանել—s-gafa սպանել տալ

ta-kataba իր համար գրել—s-ta-kataba իր համար գրել տալ:

Իսկ կրկին անցողական կազմելու համար՝ այս s-ից դուրս բալի վերջումն էլ դնում են is մասնիկը. օրինակ՝ s-gaf-is սպանել տալ տալ:

(Colizza, 38—39)

Բայց ալսպիսի դեպքերում հաճախ կրկնակի անցողականը պարզ անցողականի արժեք ունի. ալսպես է չեչեն, բաց, ինգուշ, ինչպես նաև թուրքերեն լեզուների մեջ:

Անցյալ դարի վրացի քերականները ասում են, թե վրացերենում, ուր անցողականի մասնիկն է ինքե, կա 3-րդ, 4-րդ և այլ աստիճանների անցողական բալ: Օրինակ՝

վակեթեբիններ «անել եմ տալիս»
 վակեթեբիներիններ «անել տալ եմ տալիս»
 վակեթեբիներիններ «ալնպես եմ անում, որ անել տալ տա
 ֆրանսերեն» j'obtiens de lui qu'il obtienne de lui qu'il le
 lui fasse faire».

Բայց Ֆոգտը մեջ բերելով այս բոլորը, ասում է, թե իրեն
 անժանոթ են նման ձևեր վրացերենում:

Կարելի է կազմել անցողական բալի կրավորականը. օրինակ՝
 ճապոներեն՝ tabesaser-areru «կերցվել», թուրքերեն yaz-dər-maq
 գրել տալ — yaz-dər-el-maq «գրել արվել»:

Ինչպես կան լեզուներ, որ կրկնակի անցողական ունեն, նույն-
 պես և կան լեզուներ, որ բնավ անցողական չունեն: Ոչսպես է
 ռուսերենը, որ անցողականի պահանջը լրացնում է դանաղան երկ-
 րորդական ձևերով: Փոխանակ ասելու կարճ ձևով «գրել տվեցի»,
 կարելի է ասել՝

я сказал ему, чтобы он написал *ես ասացի նրան,*
 որ նա գրի

я предложил ему написать *ես առաջարկեցի իրեն գրել*

я просил его написать *ես խնդրեցի նրանից գրել*

я заставил его написать *ես ստիպեցի նրան գրել:*

Կարելի է սրանց խառնուրդներով կազմել նաև կրկնակի ան-
 ցողականի ձևեր, ինչպես՝ «ես ստիպեցի նրան, որ խնդրի նրանից
 գրել...» և այլն:

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ անցողականը կազմվում էր
 éye/o կամ i, i մասնիկով. սրանց ժառանգները պահված են դեռ
 սանսկրիտ, հունարեն, լատիներեն, հին սլավերեն և իտալերեն
 լեզուների մեջ:

Գրաբարում հնդեվրոպական նախալեզվի անցողականի այս
 ձևը պահված չէ. նրա տեղ ունենք -ուցանիմ վերջավորությամբ
 մի ձև:

Այս մասնիկով անցողական կազմելու համար պետք է առնել
 սովորական բալի կատարյալի եզակի առաջին դեմքը, կրճատել
 նրա վերջին ձալնավորը և փոխարինել վրա ավելացնել -ուցանի մաս-
 նիկը. օրինակ՝

ննջեմ—ննջեց-ի ննջեցուցանել
 կարծեմ—կարծեց-ի կարծեցուցանել

բխեմ — բխեց-ի	բխեցուցանել
լիշեմ — լիշեց-ի	լիշեցուցանել
ըմպեմ — արբ-ի	արբուցանել
ճանաչեմ — ծանեալ	ծանացանել
անցանեմ — անց-ի	անցուցանել
իջանեմ — իջ-ի	իջուցանել
հատառնեմ — հատ-ի	հատուցանել
ամուսնանամ — ամուսնաց-ալ	ամուսնացուցանել
աշխատիմ — աշխատեց-ալ	աշխատեցուցանել
խոնարհիմ — խոնարհեց-ալ	խոնարհեցուցանել
ապրիմ — ապրեց-ալ	ապրեցուցանել
լամեմ — լամեց-ի	լամեցուցանել
նստիմ — նստ-ալ	նստուցանել
փախչիմ — փախեալ	փախուցանել
մատչիմ — մատեալ	մատուցանել
դատչիմ — դատեալ	դատուցանել
ուսանիմ — ուս-ալ	ուսուցանել
թռչիմ — թռեալ	թռուցանել
երկնչիմ — երկեալ	երկեցուցանել
խաղամ — խաղաց-ի	խաղացուցանել
արբենամ — արբեց-ալ	արբեցուցանել
մոռանամ — մոռաց-ալ	մոռացուցանել
զօրանամ — զօրաց-ալ	զօրացուցանել
արդարանամ — արդարաց-ալ	արդարացուցանել
կեամ — կեց-ի	կեցուցանել
դառնամ — դարձ-ալ	դարձուցանել
լնում — լց-ի	լցուցանել
զգենում — զգեց-ալ	զգեցուցանել

Այս կանոնից բացառություն են կազմում 4 բալ, որոնք փոխանակ ստանալու -ուցանել մասնիկը, ստանում են -ուղանել կամ -ուսանել: Այս բայերն են՝

կորնչիմ — կորեալ	կորուսանել
փլանիմ — փլալ	փլուզանել (կա և փլուցանել)
ընկնում — ընկալ	ընկուղանել
ելանել — ելի	ելուղանել

Վերջին երկուսը կարոտ են բացատրություն: Ընկլնում ճշմարտ.

մըվեմ, ջրի տակ կուլ գնամա կազմված է կլեում (կլեմեմ) բալից, բալց սրա անցողականը հայտնի չէ. ԱԲ տալիս է կլուցանել (գլու-կլլեցնել) ձեռ, որ երեւի մեարոպլան չէ: Ըստ այսմ մեարոպլան ձեռ ենթադրել պետք է *կլուզանել:

Ելանել բալի անցողականը հայտնի չէ. հետնաբար կա ելու-ցանել. հեռին է նաեւ ելուզանել. բալց որովհետեւ մեարոպլան շըր-ջանից ունենք ընդ-եկուզանել, յեկուզակուքիւն և մարգելոյզ բա-ռերը, ուստի պետք է ենթադրել, թե ելանել բալի մեարոպլան շըջանի անցողական ձեռն է եկուզանել: Նույն շըջանից կա և ընդ-եկուցանել, որ սակայն շփոթված է ընդեկացուցանել բալի հետ:

Այս բոլոր բալերը անցողական են ըստ ձեռ, բալց ըստ գոր-ծածութեան նրանք բաժանվում են երկու տեսակի: Նրանք, որ կազմված են ներգործական բալից, իսկական անցողական բալեր են (խմել—խմցնել, սիրել—սիրցնել), իսկ նրանք, որ կազմված են չեզոք բալից, ըստ գործածութեան պարզ ներգործական բալեր են և միայն մասնիկով նման են անցողականին (մեռնել—մեռցնել, քնել—քնցնել): Տարբերութիւնը երևում է նրանից, որ բուն ան-ցողական բալերը ստանում են երկու խնդիր, մին՝ սեռի խնդիր և մյուսը՝ բնութեան խնդիր (օրինակ՝ նամակս Կարապետին գրել ավի), իսկ ձևապես անցողական (ներգործական) բալերը ստանում են միայն մի խնդիր, որ է իրենց սեռի խնդիրը. օրինակ՝

Բուն անցողական բալեր

Վայ որ արբուցանէ ընկերի իւրում հրապուրս պղտորս
(Ամբ. Բ. 15).

Յրբոյց զիս դառնութեամբ (Ողբ. Գ. 15).

Որ արբուցանէ զամենայն երկիր ի գինւոյ իւրմէ (Նրեմ.
Ծա. 7).

Արբո ինձ սակաւ մի ջուր ի սափորոյ այտի (Ս. Գր.).

Արբուցես նոցա գինի (Ս. Գր.).

Արբուցանեն զամեմայն տգէտս հոգեորկաթամբն (Ագաթ.).

Զգեցուցես Ահարոնի զպատմութեանն սուրբ (Ս. Գր.).

Ծանուցուք ձեզ բանս (Ս. Գր.).

Ծանուցէք ժողովրդոց զգործս նորա (Ս. Գր.).

Ծանուցից սոցա զգործութիւն իմ (Ս. Գր.).

Ներգործական բալեր

Իջուցին զբեռն իւրաքանչիւր ի գետին (Ս. Գր.).

Իշուցից ի վերայ քո զամենայն թռչունս երկնից (Ս. Գր.).
 Իշուցանել զնա ի վերայն ներքին (Ագաթ.),
 Թռոյց զմարմինս մարդկան ընդ երկինս (Եփր. Ժն.).
 Թռուցանէ նովաւ զմէզ իւր (Յոր. Իգ. 9).
 Նովաւ հանդերձ թռուցանէ զմեզ (Եփր. ա. Թես.),
 Արգարացուցանեն զամբարիշտն վասն կաշառոց (Ս. Գր.).
 Խոնարհեց, Տէր, զունկն քո և լուր ինձ (Ս. Գր.).
 Բրիստոս զմեզ ազատեցոյց (Գաղ. Դ. 31), հմատ. Օրէնք
 ազատեցին զիս (Հոովմ. Ը. 2):

Կրկին ձևերի զանազանութիւնը գտնում ենք նաև ուրիշ լեզուների մեջ: Այսպես արաբերենում تافيل taf'il ձևը կազմում է չեզոքից ներգործական, իսկ ներգործականից անցողական:

Ամեն բալ կարող չէ ստանալ -ուցանել մասնիկը, ալլ շատ բայեր նրա փոխարեն ստանում են տամ բալը, որ ժառալում է իբր օժանդակ՝ անորոշ դերբայի հետ. ինչպես՝ տամ սպասել, տամ իմանալ, տամ բերել, տամ ըմպել, տամ անցանել, տամ ուտել, տամ խօսել և այլն. օրինակ՝

Ետ նմա ըմպել.

Ետու տանել.

Ոչ ետ նմա ոգի առնուլ.

Տաց քեզ ճաշակել.

Տուր ինձ զիտել.

Տուր ընթեռնուլ զգիրդ.

Ոչ տաց քեզ մտածել:

Երբեմն էլ կարելի է դնել առնել բալը. օրինակ՝ արժանի առնել՝ փոխանակ արժանացուցանել, բարձր առնել=բարձրացուցանել, խելամուտ առնել=խելամտեցուցանել, խոնարհ առնել=խոնարհեցուցանել, ուրախ առնել=ուրախացուցանել:

Օրինակները ցույց են տալիս, որ ինչպես -ուցանել, նույնպես և առաջ կարող է գործածվել թե՛ չեզոքի և թե՛ ներգործականի հետ, նաև ալլ բայերի հետ, որոնք կարող են ստանալ -ուցանել մասնիկը (ինչպես տամ ըմպել և արբուցանել) և նույնիսկ կարող է հարադրվել անցողականին, ինչպես՝ տնւր անցուցանել:

Անցողական բայերը ունեն նաև իրենց կրավորական ձևը, որ կազմվում է ըստ սովորականին -եմ վերջավորութիւնը վերածելով -իմ. օրինակ՝

հատուցանեմ—հատուցանիմ
 թաքուցանեմ—թաքուցանիմ
 մատուցանեմ—մատուցանիմ
 մածուցանեմ—մածուցանիմ
 արբուցանեմ—արբուցանիմ
 ծանուցանեմ—ծանուցանիմ
 զատուցանեմ—զատուցանիմ

Այս կրավորական բայերի տարբերությունը իրենց չեզոքից ալն է, որ չեզոքը ցույց է տալիս, թե ենթական կատարել է գործողությունը ինքնին, առանց ուրիշի օգնության։ Ինչպես կրավորականը ցույց է տալիս, որ ուրիշը այդ գործողությունը կատարել է նրա վրա, որին և ենթարկվել է նա։ Օրինակ՝ թաքեալ (չեզոք) նշանակում է թեքը պահվեց կամ թաքնվեց, իսկ թաքուցալ (կրավորական) նշանակում է, թե ինքը ուրիշի ձեռքով պահվեց կամ որ նույն է՝ ուրիշը նրան պահեց։ Այսպես՝

Թաքեալ ի ծնողաց իւրոց թեքն իր ծնողներից, հորից ու մորից թաքնվեց, պահվեց։

Թաքուցալ ի ծնողաց իւրոց (հալըն սւ մալըր պահեցին նրան)։

Հատուցալ մանուկն ի ստինէ մանուկը կաթից կտրվեց (ոչ թե ինքնաբերաբար, ալ մալըր կտրեց նրան կաթից)։

Ինչպես որ ամեն բայ չի կարող դառնալ անցողական, նույնպես և ամեն անցողական չի կարող ունենալ իր կրավորականը։ Անցողականներից կրավորական են դառնում միայն ալն բայերը, որոնք կազմված են -ուցանեմ վերջավորությունից, իսկ աց-ուցանեմ կամ եց-ուցանեմ վերջավորածները չունեն կրավորական։

Սովորաբար բայը եթե ներգործական է, կրավորականի տեղ նրա չեզոքն է գործածվում։ Ինչպես՝ Արդարացալ յորդոց իւրոց (և ոչ թե արդարացուցալ)։

Կամ փոխվում է ձևը և ուրիշ բառով է արտահայտվում։ Ինչպես՝ փախուցանիմ ասելու փոխարեն՝ փախստակեմ ասելու կամ փախստական լինիմ և այլն։

Երբեմն -ուցանեմ վերջացող բայերի փոխարեն էլ նրանց չեզոքն է գործածվում։ Ինչպես՝

Մատեալ ի վերայ նորա պատարագ (փխ. մատուցալ)։

Ես կացի թագաւոր ի նմանէ (փխ. կացուցալ)։

‘Ինում ենք այստեղ անցողական բալի խոնարհման մի օրինակ՝ իր կրավորականի հետ միասին:

Սահմանակալան Երկա

Թաքուցանեմ	Թաքուցանիմ
Թաքուցանես	Թաքուցանիս
Թաքուցանէ	Թաքուցանի
Թաքուցանեմք	Թաքուցանիմք
Թաքուցանէք	Թաքուցանիք
Թաքուցանեն	Թաքուցանին

Անկատար

Թաքուցանէի	
Թաքուցանէիր	
Թաքուցանէր	նույնը ընդ ներք.
Թաքուցանէաք	
Թաքուցանէիք	
Թաքուցանէին	

Կատարյալ

Թաքուցի	Թաքուցալ
Թաքուցեր	Թաքուցար
Թաքուց	Թաքուցաւ
Թաքուցաք	Թաքուցաք
Թաքուցէք (-ցիք)	Թաքուցալք
Թաքուցին	Թաքուցան

Ապառնի

Թաքուցից	Թաքուցալց
Թաքուցես	Թաքուցիս
Թաքուցէ	Թաքուցի
Թաքուցուք	Թաքուցուք
Թաքուցիք (կամ Թաքուցանիքիք)	Թաքուցիք
Թաքուցեն	Թաքուցին

Հրամայական

Թաքի	(Թաքուցիր)
Թաքուցիւր	Թաքուցիւր
Թաքուցանիւր	

մի թաքուցաներ (մի թաքուցանիր)
 թաքուցէք (թաքուցարհւք)
 մի թաքուցանէք թաքուշիք

Ստորագրատախան ճերկա

թաքուցանիցեմ թաքուցանիցիմ
 թաքուցանիցես թաքուցանիցիս
 թաքուցանիցէ թաքուցանիցի
 թաքուցանիցեմք թաքուցանիցիմք
 թաքուցանիցէք թաքուցանիցիք
 թաքուցանիցեն թաքուցանիցին

Դերբայ

թաքուցանել (թաքուցանիլ)
 թաքուցանող չունի
 թաքուցեալ թաքուցեալ
 թաքուցանելոց թաքուցանելոց, -ցանելի

Ինչպես տեսնում ենք՝ խոնարհումը ճիշտ նույն է ճատանում
 և ճատանիմ բախրի խոնարհման հետ։ Տարբեր է միայն հրամա-
 յականը, որ ունի ո՛վ վերջավորութիւնը։

Այստեղ դնում ենք -ուցանում վերջավորող բոլոր բախրի
 ցուցակը, քաղելով նոր Հայկազեան բառարանից և Համաբարբառից։
 Մետրոպոլիտան շրջանի ձեռքը նշանակված են աստղանիշով։

* ագուցանեմ (հագցնել)	* աղտեղացուցանեմ
* ագուցանեմ (իջևան տալ)	* աղփուցանեմ
* ազատեցուցանեմ	* աղքատացուցանեմ
* ազդեցուցանեմ	աղօտացուցանեմ
* ազնուացուցանեմ	* աճեցուցանեմ
ազոխացուցանեմ	20 աճիւնացուցանեմ
ախորժեցուցանեմ	* ամալացուցանեմ
* ախտացուցանեմ	* ամաչեցուցանեմ
ածանցուցանեմ	ամացուցանեմ
10 * ալնածեցուցանեմ	* ամբարհաւաճեցուցանեմ
ահացուցանեմ	ամիրացուցանեմ
ահաւորացուցանեմ	* ամուսնացուցանեմ
աղաւաղեցուցանեմ	ամպացուցանեմ
աղբերացուցանեմ	* ամրացուցանեմ

- 30 ալուցանեմ
* ալրացուցանեմ
անապաացուցանեմ
անսրմաացուցանեմ
անգալտացուցանեմ
* անդորրացուցանեմ (-ե)
* անդրանկացուցանեմ
աներեցուցանեմ
աներևութացուցանեմ
աներկիւղացուցանեմ
40 անզարդացուցանեմ (ե)
անզաւակեցուցանեմ
* անզգամեցուցանեմ
անզգալացուցանեմ
* անզօրացուցանեմ
* անխալեցուցանեմ
անհեացուցանեմ
անհոգացուցանեմ
* անձկացուցանեմ
անձնացուցանեմ
50 * անմահացուցանեմ
անմարդացուցանեմ
անմեղացուցանեմ
անլալտացուցանեմ (ե)
* անշքացուցանեմ
* անուշահոացուցանեմ
անուշացուցանեմ
անչափացուցանեմ
անպատեհացուցանեմ
* անպիտանացուցանեմ
60 * անշատեցուցանեմ
* անցուցանեմ
* անօսրացուցանեմ
* աշխատեցուցանեմ
* ապաւինացուցանեմ
* ապաքինացուցանեմ
* ապշեցուցանեմ
* ապստամբեցուցանեմ
* ապրեցուցանեմ
առաքատացուցանեմ
70 առանձնացուցանեմ
առատացուցանեմ
առաւելացուցանեմ
* առաքինացուցանեմ (ե)
* առիւծացուցանեմ
առլացուցանեմ
* առմատուցանեմ
առոգացուցանեմ
առոզացուցանեմ
80 առոլգացուցանեմ
աստանդեցուցանեմ
աստղացուցանեմ
* ասառածացուցանեմ
ատոքացուցանեմ
արաքեցուցանեմ
* արբանեկեցուցանեմ
արբեցուցանեմ
* արբուցանեմ
* արդարացուցանեմ
90 արդիւնացուցանեմ
արժանացուցանեմ (ե)
արժանաւորեցուցանեմ
արիացուցանեմ
արիւնացուցանեմ
արձակեցուցանեմ
* արձանացուցանեմ
? արմատացուցանեմ
* արշաւեցուցանեմ
արուացուցանեմ
100 արտաժողկեցուցանեմ
արտակացուցանեմ
արապիալեցուցանեմ
արտաքսեցուցանեմ
* (աւաքեցուցանեմ)

- բաղմամարդացուցանել
բազմապատկացուցանել (հ)
* բաղմացուցանել
* բազմեցուցանել
բախեցուցանել
110 բաղկացուցանել
բազմացուցանել
* բանակեցուցանել
բանդադուշացուցանել
* բաշաղեցուցանել
* բարբառեցուցանել
բարեկամեցուցանել
բարեկենդանացուցանել
բարեկալելչացուցանել
բարիցուցանել }
120 բարիացուցանել }
* բարկացուցանել
* բարձուցանել
* բարձրացուցանել
բացադարձուցանել
բացածանուցանել
բացակացուցանել
բացերևեցուցանել
բաւականացուցանել
* բաւեցուցանել
130 բերանացուցանել
բերկրացուցանել (հ)
բթացուցանել (հ)
Բլշացուցանել (հ)
* Բղխեցուցանել
* Բնակեցուցանել
բնաւորեցուցանել
բոկացուցանել
բողբոջեցուցանել
* Բորբոքեցուցանել
140 Բորոռեցուցանել
* Բուսուցանել
* Բուրեցուցանել (ա)
- * Բրտացուցանել
գաղազուցուցանել
* դաղանացուցանել (հ)
գալարեցուցանել
գաղջացուցանել
* դալթակդեցուցանել
* գանգաչեցուցանել
150 * դառապուղանել
* դարձեցուցանել
* գգուեցուցանել
գեղեցկացուցանել
գերազանցուցանել
գթեցուցանել
գժդմեցուցանել
գիշերացուցանել
գիշացուցանել
գիտակացուցանել
160 գիտացուցանել
գիրացուցանել
գլորեցուցանել
* գնացուցանել
գուլացուցանել
* գոչեցուցանել
գրգեցուցանել
* գոռացուցանել
* դադարեցուցանել
* դալարեցուցանել (հ)
170 դանդաղեցուցանել
դանդաչեցուցանել
դաշտացուցանել
* դառնացուցանել
դասեցուցանել
* դատարկացուցանել
դարանեցուցանել
* դարձուցանել
դեղևացուցանել
դեղնացուցանել
180 դերկացուցանել (հ)

- (դժոխաժառանգեցուցանել) A * զայրացուցանել
 * դժպարահեցուցանել 220 զանազանացուցանել
 * դիմեցուցանել (ա) * զանգիտեցուցանել
 * դիմեցուցանել զանխլացուցանել
 * դիւրացուցանել * զանցուցանել
 * դիւրեցուցանել * զառանցուցանել
 * զնդչեցուցանել * զատուցանել
 (*) զողացուցանել զարգացուցանել
 190 * զոնչեցուցանել ? զարդարեցուցանել
 * զրդեցուցանել * զարթուցանել
 * զրդեցուցանել 230 * զարհուրեցուցանել
 * զրդեցուցանել * զարմացուցանել
 * զրկեցուցանել * զբաղեցուցանել
 * զրկեցուցանել * զբռն(աց)ուցանել (ե)
 * զրկեցուցանել * զգածուցանել
 * զրկեցուցանել * զգաստացուցանել
 * զրկեցուցանել * զգացուցանել
 * զրկեցուցանել * զգեստաւորեցուցանել
 200 * զրկեցուցանել * զգեց(ուց)անել
 * զրկեցուցանել * զգուշացուցանել
 * զրկեցուցանել 240 * զգօնացուցանել
 * զրկեցուցանել * զգօնացուցանել
 * զրկեցուցանել * զեկուցանել
 * զրկեցուցանել * զեղծ(եց)ուցանել
 * զրկեցուցանել * զեղուցանել
 * զրկեցուցանել * զեռացուցանել
 * զրկեցուցանել * զետեղեցուցանել
 * զրկեցուցանել * զերծուցանել
 * զրկեցուցանել * զինուորեցուցանել
 210 * զրկեցուցանել * զիջուցանել
 * զրկեցուցանել 250 * զկծեցուցանել
 * զրկեցուցանել * զզջացուցանել
 * զրկեցուցանել * զզալեցուցանել
 * զրկեցուցանել * զնատուցանել
 * զրկեցուցանել * զովացուցանել
 * զրկեցուցանել * զուարթացուցանել
 * զրկեցուցանել * զուարճացուցանել (ե)

- զուգակացուցանել
զրաւեցուցանել
* զօրացուցանել
260 էացուցանել
ըմպահկեցուցանել
* ընդարձակեցուցանել
* ընդարմացուցանել
ընդդիմադարձուցանել
* ընդելացուցանել
* ընդելուցանել
* ընդողնեցուցանել
* ընդոստուցանել
? ընծացուցանել
270 * ընծալեցուցանել
ընկզմեցուցանել
* ընկողմանեցուցանել
ընկրկեցուցանել
ընչացուցանել
? ընտանեցուցանել
ըստանձնեցուցանել
* թաքաւորեցուցանել
թաթաւեցուցանել
* թախանձեցուցանել
280 * թախծեցուցանել
* թանձրացուցանել
* թառամեցուցանել
թարախեցուցանել
* թարթափեցուցանել
թարշամեցուցանել
թացուցանել
* թաւալեցուցանել
թաւացուցանել
* թաքուցանել
290 * թեթեացուցանել
թերացուցանել (ե)
թթուեցուցանել
* թխացուցանել
* թմ(ր)րեցուցանել
թնդեցուցանել (ա)
- * թշուռացուցանել
* թողացուցանել
թորեցուցանել (ա)
թորթոռեցուցանել
300 թորթորեցուցանել
* թուեցուցանել
* թուլացուցանել
* թոռացանել
* ժամանեցուցանել
* ժանդոտեցուցանել
* ժամացուցանել
* ժառանգեցուցանել
ժուժկալեցուցանել
* ժտեցուցանել
310 ժրացուցանել
իգացուցանել
? իմաստ(ն)ացուցանել
* իմացուցանել
* իշխեցուցանել
* իջ(եց)ուցանել
իրացուցանել
* իրաւացուցանել
իւրացուցանել
* լալնացուցանել (հ)
320 լացուցանել
* լաւացուցանել
լեռնացուցանել
? լիացուցանել
* լկտեցուցանել
* լոգացուցանել
* լուուցանել
(*) լուսացուցանել
* լուսաւորեցուցանել
* լոռեցուցանել
330 * լսեցուցանել
* լսնեցուցանել (ա)
լրացուցանել
* լրջացուցանել
* լցուցանել

- * լք(եց)ուցանել
խաղաղացուցանել (ե)
- * խաղացուցանել
խաղաղարտեցուցանել
- * խամբացուցանել (ե)
- 340 խալծեցուցանել
? խալտառակեցուցանել
խալտացուցանել
(խանգարեցուցանել)
խանդաղաանցուցանել
խտնգացուցանել
- * խանձեցուցանել
- * խաւարեցուցանել
խափանեցուցանել
- * խափուցանել
- 350 խելադարեցուցանել
* խելամտեցուցանել
* խելացնորեցուցանել
խենեշացուցանել (ե)
- * խեցեցուցանել
- * խիզախեցուցանել
խիթացուցանել
խլացուցանել
- * խլրտացուցանել
- * խնալեցուցանել
- 360 * խնդացուցանել
* խոնարհեցուցանել
խոնաւացուցանել (ե)
- * խոշորեցուցանել
խոպանացուցանել
խոստացուցանել
խոստովանեցուցանել
- * խոտորեցուցանել
խորացուցանել
խորթացուցանել
- 370 խորհրդազգածեցուցանել
խորշեցուցանել
* խուճապեցուցանել
- խուսեցուցանել
- * խռովեցուցանել
- * խստացուցանել
խտացուցանել
խտղտեցուցանել
խրախացուցանել
խրախճացուցանել
- 380 խրճնացուցանել
խրոխտացուցանել
- * խրտուցանել
խփուցանել
խօսեցուցանել
- * ժագեցուցանել
- * ժաղկեցուցանել
ժալրացուցանել
- * ժանուցանել
- * ժանրացուցանել (ե)
- 390 ժանօթացուցանել
* ժառալեցուցանել
* ժառացուցանել
* ժաւալեցուցանել
ժերացուցանել
ժիծաղեցուցանել
- * ժիւրանացուցանել
- * ժիւրեցուցանել
ժլեցուցանել
(ժխացուցանել)
- 400 ժմակեցուցանել
- * ծնուցանել
ծոմացուցանել
- * ծովացուցանել
- * ծորեցուցանել (ա)
- * ծուլացուցանել
- * ժփեցուցանել
- * կազդուրեցուցանել (ա)
- * կաթեցուցանել
- * կակղացուցանել (ե)
- 410 * կազացուցանել

- կամեցուցանել
կալլականացուցանել 450 * կործանեցուցանել
կալծականաճաճանչեցուցանել կուտակեցուցանել
կալտոեցուցանել * կուրացուցանել
կանաչացուցանել ? կուսաշատեցուցանել
կանխեցուցանել * կուռեցուցանել
* կառուցանել * կակծեցուցանել (ա)
* կասեցուցանել կքեցուցանել
* կատաղեցուցանել հակառակեցուցանել
420 * կարծեցուցանել հաղորդեցուցանել
* կարժացուցանել (*) հաճեցուցանել
* կարկամեցուցանել 460 հաճույացուցանել
* կարկաշեցուցանել համաձեպուցանել
կարկախեցուցանել A (համապատշաճեցուցանել)
* կարկեցուցանել * համարձակեցուցանել
կարճատեցուցանել * համբուրեցուցանել
* կարմրացուցանել համեղացուցանել
* կարողացուցանել համեստացուցանել
կարօտացուցանել համրացուցանել
430 * կացուցանել * հալեցուցանել
* կախուցանել * հանգուցանել
* կաքալեցուցանել 470 հանգրիճեցուցանել
կենդանատրեցուցանել * հանդարտեցուցանել (ա)
* կենդանացուցանել հանդիպեցուցանել
կենսացուցանել հանդիսացուցանել
կերպարանեցուցանել * հաշտեցուցանել
կերպուցուցանել հաշեցուցանել
կերպաւորեցուցանել հասկացուցանել
կերտացուցանել * հասուցանել
440 * կեցուցանել * հատուցանել
* կիզեցուցանել * հարթուցանել
կիսացուցանել 480 (հարկաւորացուցանել)
կծեցուցանել հարկեցուցանել
կծկեցուցանել հարմացուցանել
կնացուցանել * հարստացուցանել
* կողկողեցուցանել * հաւանեցուցանել
* կողմեցուցանել հաւասարեցուցանել
* կորացուցանել հաւաստեցուցանել

- * հաւատարմացուցանել
 * հաւատացուցանել
 ? հեղացուցանել
 490 * հեթանոսացուցանել
 * հեծուցանել
 * հեղեղացուցանել
 * հեղձուցանել
 * հեշտացուցանել
 * հեռացուցանել
 հեռակեցուցանել (տ)
 հերձուցանել
 * հզօրացուցանել
 հիացուցանել
 500 հիմնացուցանել (ե)
 * հիւանդացուցանել
 (հմտացուցանել)
 * հնազանդեցուցանել
 * հնացուցանել
 հնոցացուցանել
 * հնչեցուցանել
 հոգեորեցուցանել A
 հոգիացուցանել
 հոգովացուցանել A
 510 հոլանեցուցանել
 * հոլովեցուցանել
 * հողացուցանել
 հողմացուցանել
 * հոսեցուցանել
 * հովանացուցանել (ե)
 հովացուցանել
 հոտոհեցուցանել
 * հպարտացուցանել
 հպեցուցանել
 520 * հռչակեցուցանել
 * հրաժարեցուցանել
 հրաշացուցանել
 հրաշիկացուցանել
 հրապուրեցուցանել (ա)
- հրացուցանել
 հրէացուցանել
 հրճուեցուցանել
 * ձանձրացուցանել
 * ձգտեցուցանել
 530 ? ձկացուցանել
 ձիւնացուցանել
 զօղանչեցուցանել
 * զօղեցուցանել
 * ճակատեցուցանել
 * ճահեցուցանել
 * ճալթեցուցանել
 ճալրոտեցուցանել
 * ճաշակեցուցանել
 ճառադալթացուցանել
 540 ճարակեցուցանել
 ճարտարացուցանել
 * ճգնեցուցանել
 * ճեմեցուցանել
 ճեպեցուցանել
 * ճմլեցուցանել
 ճնշեցուցանել
 * ճշգրտեցուցանել
 * ճշմարտացուցանել (ե)
 ճոխացուցանել
 550 ճռուողեցուցանել
 ճօճեցուցանել
 * մածուցանել
 մակազարթուցանել
 (մակակառուցանել)
 մակաղեցուցանել
 մակտառեցուցանել
 ? մահացուցանել
 մաղկաահեցուցանել
 * մահկացուցանել
 560 * մանկացուցանել
 * մատաղեցուցանել
 * մատուցանել

- * մարդացուցանել
մարթացուցանել (ե)
* մարմաշեցուցանել
մարմնացուցանել
մարտուցանել
մաքահացուցանել
* մեծացուցանել
570 * մեկնեցուցանել
* մեկա սացուցանել
* մեղացուցանել
* մեղկացուցանել
* մեղմացուցանել
* մեղուցանել
* մեռուցանել
* մերժեցուցանել
* մերկացուցանել
* մերձաւորեցուցանել
580 * մերձեցուցանել
* մթացուցանել
միտրանեցուցանել
միացուցանել
միաւորեցուցանել
մնացուցանել
մշակեցուցանել
մոլեցուցանել
* մոլորեցուցանել
մոխրացուցանել
590 * մոռացուցանել
մորմոքեցուցանել
մռալեցուցանել
* մտաբերեցուցանել
մտուցանել
մօտեցուցանել
* յագեցուցանել
* յածեցուցանել
(*) յաղթեցուցանել
* յաճախեցուցանել
600 * յամեցուցանել
- (լալտերեցուցանել)
* լանգեցուցանել
լանդգնեցուցանել
* լանկուցանել
լանձնեցուցանել
? (լանցեցուցանել
* լանցուցանել
լապահովացուցանել
* լապաղեցուցանել
610 * լառաշեցուցանել (ա)
լարակալացուցանել
լարակացուցանել
լարգեցուցանել
* լարեցուցանել
լարկացուցանել
լարձակեցուցանել
լարմարեցուցանել
* լարուցանել
լաւէժացուցանել
620 լաւէտացուցանել
լափուցանել
* (լափրացուցանել)
լերկարացուցանել
(լերկուացուցանել)
* լեցուցանել
* լիմարեցուցանել (ա)
* լիշեցուցանել
լիրեցուցանել
* լղացուցանել
630 ? լղփացուցանել
լոլովացուցանել
* լողողղեցուցանել
* լոռեցուցանել (ա)
լորղորեցուցանել
* լուլացուցանել
* լուղացուցանել
* լուսացուցանել
* լստակեցուցանել

- * լօգացուցանել (հ)
640 * լօժարեցուցանել (ա)
նալեցուցանել
նախադոյացուցանել
նախադեկուցանել
նախաժանուցանել
նախաճանապարհորդեցուցանել
* նախանձեցուցանել
* նահատակեցուցանել
* նալուցուցանել
նալեցուցանել
650 նեղացուցանել
ներկայացուցանել
ներհաղացուցանել
ներքինացուցանել (հ)
* նիրհեցուցանել
նիւթացուցանել
նկարեցուցանել
* նմանեցուցանել
* ննջեցուցանել
* նշարեցուցանել
660 նշողացուցանել
* նողկացուցանել
նորացուցանել
* նուազեցուցանել
* նուազեցուցանել
նուտատացուցանել
նսմացուցանել
* նստուցանել
նրբացուցանել
* շաբաթացուցանել
670 * շահեցուցանել
շառագունացուցանել (հ)
շառաչեցուցանել
շառաւիղացուցանել (հ)
շառացուցանել
շարամօտեցուցանել
շարժեցուցանել
* շիշուցանել
* շլացուցանել
* շլմորեցուցանել
680 շնչացուցանել (հ)
* շողացուցանել
շուրջընակեցուցանել
շտապեցուցանել
* շրջեցուցանել
? շրտուցանել
* շքեղացուցանել
* շքեցուցանել
ոլորտացուցանել
* ոխացուցանել
690 ողբացուցանել
* ողորկեցուցանել
ողջախոհացուցանել (հ)
* ողջացուցանել
ոչնչացուցանել
ոստուցանել
որակացուցանել
որդիացուցանել
ործացուցանել
որովայնազգեցուցանել
700 որովայնացուցանել
ուժգնացուցանել
ուժեղացուցանել
ուժացուցանել
ունակացուցանել
* ունայնացուցանել
* ուռուցանել
* ուսուցանել
ուրախացուցանել
* ուրացուցանել
710 ուրբաթացուցանել
* չարացուցանել
չորացուցանել
* չուռեցուցանել
* չքացուցանել

- * պախեցուցանել
 * պակասեցուցանել
 պակշեցուցանել
 (պակշոռեցուցանել)
 պակ(եց)ուցանել
 720 պահպանեցուցանել
 պալթեցուցանել
 * պալթուցանել
 * պալծառացուցանել
 * պանդխանեցուցանել
 պանծացուցանել
 * պապանձեցուցանել
 * պառակտեցուցանել
 պառիկեցուցանել
 * պասքեցուցանել
 730 պատահացուցանել (ե)
 պատեհացուցանել
 պատերազմեցուցանել
 * պատկառեցուցանել
 պատկերացուցանել
 պատշաճեցուցանել
 * պաասպահեցուցանել
 պաարաստեցուցանել
 * պարապեցուցանել
 պարարտացուցանել
 740 պարծեցուցանել
 պարկեշտաչուցանել
 պարսպեցուցանել
 * պարտասեցուցանել
 * պարտաւորեցուցանել
 (պարտեցուցանել)
 պերճացուցանել
 պիտանացուցանել
 * պշուցանել
 պիռնկեցուցանել
 750 * ջահացուցանել (ե)
 ջամբեացուցանել
 * ջանացուցանել
 ջեռացուցանել
 * ջեռուցանել
 ջերացուցանել
 ջերմացուցանել
 ջլացուցանել
 ջրդռեցուցանել
 * սակաւացուցանել
 760 * սահեցուցանել
 սաղապեցուցանել
 սաղմնառեցուցանել
 սալթաքեցուցանել
 ? սաւնացուցանել
 սառուցանել
 * սասանեցուցանել
 * սաստկացուցանել
 սասանալուցուցանել
 սարսառեցուցանել
 770 սարսափեցուցանել
 սարսեցուցանել
 * սարսոռացուցանել
 * սարտուցանել
 սեպհականացուցանել (ե)
 * սեացուցանել
 * սթափեցուցանել
 սլացուցանել
 սիւալեցուցանել
 սխրացուցանել
 780 սղացուցանել
 * սմքեցուցանել
 սնացուցանել
 * սնուցանել
 * սողեցուցանել
 սոսկացուցանել
 * սովեցուցանել (ա)
 սովորեցուցանել
 * սորեցուցանել
 (սպառացուցանել)
 790 սպիացուցանել

- * սպիտակացուցանել
(ստահակեցուցանել) 830 * վերացուցանել
ստացուցանել * վերբուսուցանել
ս(ր)տալուցանել * վերլարուցանել
ստիպեցուցանել * վերջացուցանել
ստորիշուցանել * վզնկեցուցանել
* ստուարացուցանել * լիժեցուցանել
* ստունրացուցանել * վիճակեցուցանել
* ստրկացուցանել * վիմացուցանել
800 * ստրջացուցանել * Վիսացուցանել
* սրարբեցուցանել * վկայեցուցանել
* սրտահեղացուցանել 840 * (վհատեցուցանել)
* սրտացուցանել * վշտացուցանել
(*) սքանչացուցանել * վստահացուցանել
սքանչեցուցանել * վտանգեցուցանել
վազեցուցանել * վարեցուցանել
* վախեցուցանել * վառեցուցանել
* վախճանեցուցանել * վալեցուցանել
810 * վալելչացուցանել
վալրացուցանել * վալրենացուցանել
* վալրենացուցանել * վառեցուցանել
* վատթարացուցանել (վատթարացուցանել)
վարազացուցանել * վարակեցուցանել
վարանեցուցանել * վարատեցուցանել
վարժեցուցանել * վարձկանեցուցանել
820 * վհացուցանել
վերաբաղկացուցանել * վերաբուսուցանել
վերադարձուցանել * վերաթուցանել
վերաթուցանել * վերահանգուցանել
վերամատուցանել * վերարժանացուցանել
- * վերացուցանել
830 * վերբուսուցանել
վերլարուցանել
վերջացուցանել
վզնկեցուցանել
լիժեցուցանել
* վիճակեցուցանել
* վիմացուցանել
վիսացուցանել
վկայեցուցանել
(վհատեցուցանել)
840 * վշտացուցանել
վստահացուցանել
վտանգեցուցանել
վարեցուցանել
վրդովեցուցանել
* վրիպեցուցանել
* առգնապեցուցանել
* աղակացուցանել
տաճարացուցանել
տաճկացուցանել
850 * տաժկացուցանել
* առաղեցուցանել
տապացուցանել
* տառապեցուցանել
աարակալացուցանել
տարակացուցանել
տարակուսեցուցանել
տարրացուցանել
տարիացուցանել
տգեղացուցանել
860 * տեղեկացուցանել
տեսակացուցանել
տիրացուցանել (ե)
* (տխրեցուցանել)
* տկարացուցանել
* տղալացուցանել
տղեցուցանել A

- ուղմայուցանել
 * տնանկացուցանել
 ուկացուցանել
 870 տոչորեցուցանել
 տպացուցանել
 տպաւորեցուցանել
 * տրտմեցուցանել
 * տընհցուցանել
 տօթացուցանել
 * ցածուցանել
 * ցականեցուցանել
 * ցամաքեցուցանել
 ցալթեցուցանել
 880 * ցասույանել
 * ցաւեցուցանել
 ցնծացուցանել
 * ցնորեցուցանել
 * ցոփացուցանել
 * ցրաացուցանել
 ցօղացուցանել
 * փախուցանել
 փակուցանել
 փաղփեցուցանել
 890 փալլակեցուցանել
 * փալլատակեցուցանել
 * փալլեցուցանել
 * փառաւորեցուցանել
 * փարաանեցուցանել
 փարթամացուցանել
 * փափագեցուցանել
 * փափկացուցանել
 * փեսայացուցանել
 * փլուցանել
 900 ? փոխաբանակցուցանել
 փոխանակեցուցանել
 * փոսացուցանել
 փորձեցուցանել
 * փութայուցանել
 փոքրացուցանել
 * փոքրկացուցանել
 փրթուցանել
 փրծուցանել
 * փրփրեցուցանել
 910 փքացուցանել
 քահանայացուցանել
 քաղաքացուցանել
 քաղցեցուցանել
 * քաղցրացուցանել
 քաջալերեցուցանել
 քաջասնուցանել
 քաջացուցանել
 * քասքնեցուցանել
 * քարացուցանել
 920 քացախեցուցանել
 քնքեցուցանել
 քոշքոտեցուցանել
 քունեցուցանել
 քստմեցուցանել
 քրիստոնէացուցանել
 * քրտնացուցանել
 * քրքեցուցանել
 օգտացուցանել (հ)
 929 * օտարացուցանել

Բոլոր բառերի թիվն է 929, որոնցից գրեթե կեսը (450 բառ) վկայված է մեսրոպյան շրջանից (միասին հաշվելով նաև կառկածելիները):

Ինչպես ասացինք, այս բոլորը քաղել ենք նոր Հայկազյան բառգրքից (չեմ վերցրել ԱԲ-ը՝ վկայութիւններ չունենալու պատ-

նառով, թեև ԱԲ-ը ՆՀԲ-ից 5000 բառ ավելի ունի): Համեմատության համեմատելու համար նաև Երուսաղեմի Համաբարբառը, որով կարելի եղավ նշանակել մի քանի բառի մեարդության գործածությունը: Համաբարբառը տվեց նաև 2 բառ, որոնք պակասում են Հայկազյանում: Սրանք են՝ ջերմացուցանել (Սիրաք. ԼԸ. 17) և չուռեցուցանել Լու. Ի: 11: Համեմատության համեմատելու համար նաև Երուսաղեմի Համաբարբառը (տպ. Վենետիկ, 1913, 1922), որից սառցվեց հս մի քանի բառ (սրունք նշանակել հս A տառով):

Անշուշտ կային հայերենի մեջ էլի ուրիշ շատ անցողական բայեր, որոնք չեն գործածվել մասնագրության մեջ և հետևաբար չեն մտել բառարանների մեջ: Սրա ամենապարզ ապացույցն այն է, որ կան անցողականից ածանցված բառեր, բայց անցողականի ձևը չկա: Այսպես ունենք ծխացուցիչ, համապատշտանցուցիչ, յերկուացուցանող, դիպեցուցիչ, ստանդարտացուցիչ, խանգարեցուցիչ և այլն, սակայն չունենք *ծխացուցանել, *համապատշտանցուցանել, *յերկուացուցանել, *ախարհացուցանել, *ստանդարտացուցանել, *խանգարեցուցանել և այլն: Մենք այս և որանց նման ենթադրյալ ձևերը իբրև իրական դրինք մեր ցուցակի մեջ (սակայն փակագծով): Մեկը կարող է որդի չունենալ, սակայն երբ որդին կա, հայրն ու մայրը անխուսափելի են:

Այսպես է նաև մեարդության շրջանի վկայությունների հարյուր— Դողացուցիչ, հանցեցուցիչ, յաղթեցուցիչ, սքանչացուցիչ և այլն բառերը վկայված են մեարդության շրջանից, բայց սրանց մասին ձևավորը (գողացուցանել, հանցեցուցանել, յաղթեցուցանել, լուսացուցանել, սքանչացուցանել) թեև վկայված են հետնադարյան գրականության մեջ, բայց մեարդության շրջանից վկայություն չունեն: Մենք այս կարգի բառերն էլ մեարդության շրջանի համարեցինք, սակայն աստղանիշը դրինք փակագծի մեջ:

Կա և սրա հակառակը. մի խումբ անցողական բայեր վկայված են մեարդության շրջանից. սակայն պարզ բայը թեև գործածված է համեարդության գրականության մեջ, բայց մեարդության շրջանից ավանդված չէ: Այսպես՝ սրտացուցանել, ցրտացուցանել, սակաւացուցանել, ջառացուցանել և այլն մեարդության շրջանից են, իսկ սրտանալ, ցրտանալ, սակաւանալ, ջառանալ հետին են: Նույնիսկ կան անցողական բայեր, որոնք ավանդված են մեարդության շրջանից կամ ավելի ուշ, իսկ նրանց պարզ ձևը բնավ չէ գործած-

ված: Այսպես ունենք ցոփացուցանել, քրքրեցուցանել, տանկացուցանել, բայց չունենք ցոփանալ, քրքրել, տանկանալ:

Ասացինք, որ անցողականը հրեք ձև ունի. -ուցանել, -եցուցանել և -ացուցանել: Առաջինը (-ուցանել) հատուկ է Ա և Բ լծորդության ռնգային տիպարին և Դ լծորդության երկու տիպարներին: Երկրորդը (-եցուցանել) հատուկ է Ա և Բ լծորդության առաջին տիպարին. իսկ երրորդը (-ացուցանել). հատուկ է Դ լծորդության կրկին տիպարներին:

Սովորաբար անցողականը մի ձև ունի. բայց կան դեպքեր, երբ 3 կամ 3 անցողական ձև միաժամանակ գոյություն են ունենում: Այսպես սով և տեղ արմատներից ունենք սովացուցանել և սովեցուցանել, տիրացուցանել և տիրեցուցանել.— առաջինները առաջանում են սովանալ և տիրանալ բայերից, երկրորդները՝ սովիլ և տիրել բայերից: Իջանել բայից ունենք իջուցանել և իջեցուցանել:

Երբեմն էլ կրկին անցողականներից մեկի պարզ ձևը պակասում է. այսպես ունենք օգտեցուցանել և օգտացուցանել. առաջինը ծագում է օգտել կամ օգտիլ ձևից. երկրորդի մալը՝ որ պիտի լիներ *օգտանալ, գոյություն չունի.— Գիրնն արմատից ունենք անցողական քրտեցուցանել. պարզ բալական ձևերն են քրտնել, քրտնիլ, քրտանել, քրտնուլ, որոնցից ոչ մեկը չի կարող առաջ քրտեցուցանել: Սրա մալըն է քրտնալ, որ հիշում է ՆՀԲ, բայց չի ավանդված:— Երեք անցողական ձև ունի զբօս արմատը, որոնք են զբօսուցանել, զբօսացուցանել և զբօսեցուցանել. պարզ բայն էլ հրեք ձև ունի՝ զբօսնուլ, զբօսանալ, զբօսանիլ, որոնք տալիս են առաջին երկու ձևերը, իսկ երրորդի (զբօսեցուցանել) մալը պակասում է (պիտի լիներ *զբօսել կամ *զբօսիլ):

Զեկուցանել բայը զգալ բայի անցողականն է. սա ծագում է զ մասնիկով գալ բայից, որի կատարյալն է եկի: Սրանից հետևում է, որ գալ բայի հին անցողական ձևն է եկուցանել, որ հետո կորել է:

Կառուցանել բայի պարզ ձևն է կառչիլ, որ ալս իմաստով գործածված է:

Երգում, երգույլ բայի անցողականն է երգմեցուցանել, որ ծագում է երգմենալ (Ոսկ. մ. գ. 25) հազվագյուտ բայից:

ՆՀԲ թեև բոլոր բայերի կրավորականը առանձին հիշում է, բայց անցողականների կրավորականը չի հիշում, ոչ առանձին և ոչ էլ գոնե ներգործականի հետ միասին. համառ. հատուցանել,

րոուցանել բայերի կրավորական ձևերը: Այս պատճառով մենք էլ չկարողացանք վերահիշյալ ցուցակում դնել անցողական բայերի կրավորականները:

Ավելորդ համարեցինք նաև դնել տալ բալով կազմված անցողականի ձևերը: Սրանց մի ընդարձակ ցուցակը տես Համաբարբառի մեջ՝ տալ բառի տակ:

Անցողականի արժեք ունեն նաև մուծանել «մտցնել» և ցուցանել «տեսնել» բայերը. բայց լերապես անցողական չեն, ըստ որում նրանց հրամայականն է մոյծ, ցոյց (և ոչ թե մուծո՛ւ, ցուցո՛ւ), ճիշտ ինչպես լուցանել «վառել» բայից լոյց (և ոչ լուցո՛ւ): Առաջինը կապ ունի մտանել բայի հետ (արմատը մուտ), բայց այս երկուսի կապը և ստուգաբանությունը հայտնի չէ: Իսկ երկրորդը ծագում է հնիս. skeu- «դիտել», «նկատել» արմատից՝ sk' ածականով:

Մնում է բացատրել անցողականի մասնիկների ծագումը:— Անցողականի մասնիկները կազմված են չորս անջատ տարրերից. 1) եց կամ աց, 2) ու, որի նախածին է ոյ, 3) ց, որ անցողականի բուն նշանն է և 4) ան բալակերտ մասնիկը.— ուրեմն *եց-ոյ-ց-ան-ել կամ *-աց-ոյ-ց-ան-ել: Առաջինը կատարյալի մեջ երեցող նշանն է, ոյ երկրարբալը առաջանում է հնագույն ou- ձևից, որ շտնում ենք նաև հունարենում մի քանի տեղ. ինչպես՝ անցողական ներկա ὄρουσ, կոր. ὄρουσας, ὄρουσεν և ալլն (Mariès REA, 1930, X, էջ 180). ան՝ նույն է ինչ որ ռնգական տիպարի ան մասնիկը, որ հետնաբար ավելացրած է, ճիշտ ինչպես հարց-ան-ել: Բայի մեջ, իսկ հիմնական ց մասնիկը համապատասխանում է հունարեն -σχω, լատիներեն -scō մասնիկներին (Meillet, Esquisse, 116): Այս մասնիկը թոխարերենում էլ ծառայում է անցողական կազմելու համար:

Անցողականի ց մասնիկի ծագումը այսպես բացատրելուց հետո, կամ առանց դրան էլ, պատահական պետք է համարել զանազան լեզուներում գոյություն ունեցող անցողականի ց մասնիկը: Այսպես՝

Աֆրիկյան չիչևա (բանտու) լեզվի մեջ ts. օրինակ՝ kufu-βira կալմերի—kufuβiritsa կարմրացնել, kuzuza թշվառանալ—kuzūzitsa թշվառացնել (Watkins, 73):

Անցողականը այնպես անձուկ կերպով միացած է խոնարհման հետ, որ մի խումբ բայեր (հատկապես կատարյալում -եայ վերջավորված բայեր, ինչպես փախեայ, զարթեայ, ծանեայ) չունեն

իրենց սովորական -եալ վերջավորութիւնք անցլալ դերրալի ձևը և փոխ են առնում անցողականի դերբալը. այսպէս՝ փախուցեալ, զարբուցեալ, ծանուցեալ (չկա *ծանեալ, *փախեալ, *զարբեալ), իսկ կորեալ—կորուսեալ՝ թէ՛ կորնչիմ և թէ՛ կորուսանեմ բայի համար է:

Մի խումբ բայերի զ, ս ձայնը փոխանակ ց-ի (փուլզանեմ, կորուսանեմ) դեռ բացատրված չէ, ինչպէս և անցողականի միւս մանրամասնութիւնները: Բայց նկատելի է, որ փուլզանեմ, ընկլուզանեմ և ելուզանեմ բայերը՝ երեքն էլ վերջանում են լ բաղաձայնով և մասնիկն էլ է -ուցանեմ և ոչ թե՛ -եցուցանեմ կամ -ացուցանեմ: Յանկի մեջ կան շօ ուրիշ դեպքեր, երբ արմատը վերջանում է լ, բայց ոչ մեկի մեջ մասնիկը -ուցանեմ չէ, այլ միշտ -ացուցանեմ կամ -եցուցանեմ:

Անցողական կազմելու անսովոր ձև է առնել, որ համապատասխանում է ֆրանսերեն faire, գերմաներեն machen և անգլերեն make ձևերին. այսպէս ունենք՝

Ել ի ճանապարհս և ի դանգս, և արա այսր մտանել, զի լցցի տունս իմ (Ղուկ. ԺԴ. 23):— Արա մտանել նշանակում է «մտցրում»:

Միջին հայերենում անցողականը նույնպէս երեք ձև ունի. հնագույն շրջանում ունենք -ացնել, -եցնել, իսկ ապիւլի հետո՝ ա, ե ձայնավորների ջնշմամբ՝ -ցնել:

Տալիս ենք այստեղ միջին հայերենի անցողական բայերի մի ցուցակ, որ քաղում ենք Karst-ի քերականութիւնից, էջ 268—275:

ազեկցնել	դալարցնել
աղքատացնել	դարձրնել
աճեցնել	դիժարցնել
ամրցնել	դողացնել
անհոգցնել	եղկ(ա)ցնել
անուշ(ա)ցնել	եռ(ա)ցնել
անցցընել, անցընել	երդմցնել
առողջացնել	երեցնել
արծկցնել	զալրացնել
բանեցնել	զօրացնել
բռնեցնել	ընժալեցնել
գիշ(ա)ցնել	թուլ(ա)ցնել
դադրեցնել	թանձրցնել

ժառանգեցնել	լարցնել, լերցնել (<լա-
իջցնել	րուցանել)
իրաւցնել	լաւելցնել, լեւելցնել
լաւ(ա)ցնել	լերկարացնել, -եցնել
լմեցընել	լիսոականցնել
լոնցնել	լորդորեցնել
խաղ(ա)ղեցնել	նեղցնել
խափնեցնել	նատեցնել
խմցնել	նօսր(ա)ցնել
խնդացնել	շատցնել
խոց(ա)ցնել	շողցնել
ծորեցնել	ողջ(ա)ցնել
կաթեցնել	ուժովցնել
կակղ(ա)ցընել	ուժվորցնել
կանուխցնել	ուսցնել
կարողցնել	չոր(ա)ցնել
կենդանացնել	պակ(ա)ւեցնել
կերցնել	պատահեցնել
կշտացնել	պատրաստ(ե)ցնել
կորսընել	պարարտացնել
կուր(ա)ցնել	պարկեշտ(ե)ցնել
հա՛հ(ա)նդցնել	պարոնացնել
հաճեցնել	սեցնել
հաշտեցնել	սիրցընել, (<սրացու-
հաստ(ա)ցընել	ցանել)
հասցնել	սնցընել, (<սնուցանել)
հատցնել	սովորեցնել
հաւնեցնել	սպրկցնել «մաքրել»
հով(ա)ցնել	վախցնել
հոտացնել	վազ(ե)ցնել
մատղջցնել	վատուժ(ա)ցնել
մեռցնել	վերցնել
մերկացնել	վզենկեցնել (<վզին-
մտցընել	կեցուցանել)
լամեցնել, լեմեցնել	տաքցնել
լիմեցնել (<լամե-	տկարացնել
ցուցանել)	ցամ(ա)քեցնել, ցամ-
	քըցնել

ցաւցնել	փրթցնել
ցրտացնել	քաղցիցնել
փախցնել	քաղցրացնել
փակցնել	քրանցրնել
փլցնել, բլցնել	օգտեցնել

Այս ձևերի ամենամեծ մասը հների շարունակությունն է. քիչ
մասը նորակազմ ձևեր են. օրինակ՝ պարոնացնել: Ավելի քիչ են
այն ձևերը, որոնք հնի փոխարեն վերակազմված են նոր օրենքի
համաձայն. այսպես մտցնել (իմ մտուցանել) փ/ու. հին մուծա-
նել ձևի:

Այժմ անցնենք բարբառներին:

Նոր-Ջուղա

Բայերի անցողականը կազմելու համար բայի տարածի վրա
ավելացնում ենք -ացնել մասնիկը. ինչպես՝ խօսացնել, ուտացնել,
խաղացնել, խանգեցնել, հանգեցնել, մարել ճրագը, ամանջաց-
նել, կարմրացնել, վազգացնել, լեցացնել, փչացնել, նեղացնել.
Նույնիսկ այն բայերը, որ որիշ բարբառներում ստանում են -եց-
նել, այստեղ կատարյալ միօրինակությամբ վերցնում են -ացնել
մասնիկը. ինչպես՝ Դավթացնել, մօտեցնել, մոտեցնել, աշխա-
տացնել, խաշտացնել, հաշտեցնել, կանգրացնել, կանգնեցնել:

Ամեն բայ անխտիր այս մասնիկը չի ընդունում. ֆնացյալը
կազմվում է տալ բայի հարադրությամբ, ինչպես՝ յեփել տալ, քա-
մել տալ:

Երբեմն կարելի է տալ բայը կցել անցողականի առաջին ձև-
վին. ինչպես՝ խմացնել տալ, խոսացնել տալ և այլն:

Հնդկահայոց բարբառի մեջ -ցնել մասնիկը պահելով իր ա-
ձանը՝ մնում է -ցանել. օրինակ՝ նեղացանել, բ'անացանել, զգործա-
ծանել, պակսացանել, ցավացանել, ծանօթացանել, քվացանում ա
թիվացնում է, յանցեցանել, յավելացանել, նստացանել: Այս-
պես ենք գտնում նաև Գիլանենցի «Ժամանակագրություն» մեջ.
Ինչպես՝ կարգացանել 199, իվելացանում ա 197. խաղացանում
107, դուրացանել 105, մեղացանել 183, կրքարացանում 104 և այլն:

Անցողական բայերի խոնարհումը կանոնավոր բայերի խո-
նարհումից փոքր ինչ տարբերվում է. ահա նրանց խոնարհման
պատկերը. տարբերությունը կատարյալի առաջին ձևի և հրամայա-
կանի մեջ է.

է, որ սովորական ձեռք դուրս, ունի նաև -ցուր, -ցիւր ձևը, որ ավելի է ընդունված. ինչպես՝ նրքո՛ւր կամ նրք ս՛նի Վարդգրհւմ, սվքրցո՛ւր կամ սվքրցա՛նի Վսովորեցրում, գրվքցի՛ւր կամ գրվք-ցա՛նի Վուղղիր»:

ՄԱՐԱՂԱ

Անցողականի կրկին ձևերը (տալ բալով կամ -ցնել մասնիկով), որ գործածական են ուրիշ բարբառներում, գործածական են նաև Մարաղալի բարբառում: -ցնել մասնիկը ախտեղ ստացել է -ացուցել, -օցուցել, -ցուցել ձևերը: Սրանց գործածության համար առանձին կանոններ չկան. բայց առհասարակ -աճալ և -ալ վերջավորող բալերը ստանում են -ացուցել մասնիկը, որի կրճատն է -ցուցել. իսկ Ա և Բ լծորդության բալերը ստանում են -օցուցել. օրինակ՝

նեղանալ—նէղացուցել, նէղցուցել.

ծիծաղիլ—ծղզացուցել.

կովիլ—կովօցուցել.

զրուցել (զուրցալ)—զուրցացուցել..

մոտենալ—մըրտացուցել.

հալալ—խազգացուցել.

գողանալ—կուէղցուցել.

երևալ—էրավացուցել.

եւալ—լէռացուցել.

նեխիլ—նէխօցուցել.

սողալ—սօղացուցել, սօխցուցել—

կարդալ—կարթացուցել.

բիլիլ—բիխօցուցել.

դադարել—դոդրօցուցել.

բռնել—պռնօցուցել.

մաշիլ—մաշօցուցել.

քրտնիլ—քռնօցուցել.

փախչիլ—փախցուցել.

վալիւիլ—լէվօցուցել.

պրծնիլ—պրծօցուցել.

հաջել—խոչօցուցել.

հալիլ—խտլօցուցել.

կարմրիլ—կառմրօցուցել.

շվարիլ—շվարօցուցել.

նստիլ—նստօցուցէլ.

չոքիլ—չէօքօցուցէլ.

պապանծիլ—պապանծօցուցէլ.

ծլիլ—ծլօցուցէլ և այլն:

Ձախտաբանական օրենքների համաձայն վերի մասնիկները երբեմն դառնում են -եցուցիլ, -ուցուցիլ, -ուցուցիլ և -ցիւցիլ.—

-եցուցիլ մասնիկը զոտնում ենք միայն այրել—երեցուցիլ բայի մեջ, որ և փափկանալով լինում է երեցուցիլ. գործ է ածվում որոշ դարձվածներում իբրև ճմկի հոգին հանել, շատ նեղել՝ իմաստով. ինչպես՝ մարթու խեղճ երեցուցը կամ երեցուցը: Սովորական ճարտար իմաստով գործածական չէ, ինչպես որ նման դիրքով ուրիշ բայերի մեջ էլ անցողականի այսպիսի մասնիկ գոյություն չունի. ինչպես՝ վայելել—վիւցուցիլ, հիւել—հիւցուցիլ, գիրանալ—կերցուցիլ, հեծնել—խեծօցուցիլ և այլն:

-ուցուցիլ մասնիկը գտնում ենք այնտեղ, ուր բայի արմատական ձայնավորն է ու. ինչպես՝ բարձրանալ—պուցցրուցուցիլ, դահտնալ—տուխուցուցիլ:

-ուցուցիլ ձևը երևան է գալիս, երբ բայարմատի առաջ գտնվում է ը ձայնը, որ ազդվելով անցողականի ու ձայնավորից, ինքն էլ դառնում է ու. ինչպես՝ ամչնալ—ամչըցուցիլ>ամչուցուցիլ, ճանաչել—ճանչըցուցիլ>ճանչուցուցիլ, տաճկանալ—տաշկըցուցիլ>տաշկուցուցիլ:

-ցիւցիլ մասնիկը երևան է գալիս թեթև ձայնավորից հետո. ինչպես՝ դեղնիլ—տեղիցիւցիլ, բանիլ—պուցցիւցիլ, դառնալ—տուցցիւցիլ, փչիլ—պիւցիւցիլ, վախենալ—վախցիւցիլ, լալ—լուցիւցիլ, քնել—քիցցիւցիլ կամ քիւցցիւցիլ, սեանալ—սիւցիւցիլ և այլն: Այս պարագային էլ՝ երբ անցողական մասնիկի առաջ զրված է օ ձայնը, նույն փոփոխությունը տեղի չի ունենա. ինչպես՝ ուծօցուցիլ, զարթօցուցիլ, պուցցուցիլ, վարժօցուցիլ և այլն:

Այս բոլորից դուրս ունենք նաև -ըցօցուցիլ մասնիկը, որ գտնում ենք միայն ամչըցօցուցիլ ճամաչկցնել և խաւըցօցուցիլ ճհասկացնել բայերի մեջ: -ուցիլ, -ցիլ մասնիկներով են կազմված կրուցիլ ճկպցնել և վիքցիլ ճվերցնել, առնել:

Անցողական կազմելու ժամանակ բայարմատն էլ կրում է պահանջված ձայնական փոփոխությունները. ինչպես՝ թուչիլ—լըռնիլ, բայց թուցնել>թուղուցիլ, որի մեջ արմատական ը՝ մասնիկից ազդվելով դարձել ու.— հեծնել, անցող. խեծօցուցիլ կամ խեզցուցիլ, որի մեջ ծ՝ ընկնելով բաղաձայնի մոտ՝ դարձել է զ.—

խածնել *«սատկիլ»*, *անցող*։ խատօցուցել, խատցուցել, որոնց մեջ ա՝ գտնվելով ձախնավորի մոտ՝ վերստացել է իր նախկին վիճակը (*հատանիլ*)։— *իշանել* > *եշնել*, *բալյ անցող*։ *եչօցուցել* կամ *իչօցուցել*։— *անցանիլ* > *ըսնել*, *բալյ անցող*։ *ուցնուցել*, որի մեջ *ոչ* միայն ց իր նախկին վիճակը պահում է, այլ և ա > ը ազդվելով ու ձախնից՝ ինքն էլ է դարձել ու։— *մտանիլ* > *մըննել*, *անցող*։ *մուտցուցել*, *մուտօցուցել* և այլն։

Կան բայեր, որոնք կարող են ստանալ թի՛ -ացուցել և թե՛ -օցուցել մասնիկը։ *ինչպես՝* թացացուցել կամ թացօցուցել, կանաճացուցել կամ կանաճօցուցել, կայնացուցել կամ կայնօցուցել, ուռաացուցել կամ ուռաօցուցել, կաղաացուցել կամ կաղաօցուցել, կռնաացուցել կամ կռնաօցուցել, ուսացուցել կամ ուսաօցուցել *«կերցնել»*։

Հարցնել բառը գոլութիւն չունի բարբառիս մեջ։ Նրա փոխարեն գործածվում է խաթթ առնել (*ճիշտ այսպես է նաև տեղական թուրքերենը, ուր sormağ «հարցնել» բայը շնչված է և նրա փոխարեն գործ էածվում xābār almağ*)։

Թուրքերենից փոխառյալ բայերը անցողական են դառնում երեք ձևով։— 1) սովորական հայերեն մասնիկներով։ *ինչպես՝* կուղուրմուշօցուցել *«կատաղեցնել»*, ալըմըշացուցել *«վարժեցնել»*։— 2) թուրքական անցողականի ձևով։ *ինչպես* թուխստըրմըշել *«շտապեցնել»*, կըզըրմըշել *«տաքացնել»*։— 3) թուրքական անցողական ձևի վրա ավելացնելով հայերեն անցողական մասնիկը։ *ինչպես՝* թուխստըրմըշօցուցել, կըզըրմըշօցուցել։

Անցողական բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով։

Ստոր. ներկա

տախցուցիմ
տախցուցիս
տախցուցը, -ցու
տախցուցինք
տախցուցէք
տախցուցին

Սահմ. ներկա

տախցուցել իմ
տախցուցել իս
տախցուցել ի
տախցուցել ինք
տախցուցել էք
տախցուցել ին

Կատարյալ

տախցուցում, -ցըմ
տախցուցիր
տախցուցից
տախցուցընք, -ցունք
տախցուցըք, -ցուք
տախցուցըն, -ցուն

Անց. անկ.

տախցուցելիմ էր
տախցուցելիս էր
տախցուցել -էր
տախցուցելինք էր
տախցուցելէք էր
տախցուցելին էր

Հրամ.	Ապառնի	Դերբայներ
աւայցուցու	կտայցուցիմ	տայցուցած
տայցուցէ՞ք	կտայցուցիս	տայցուցող
	կտայցուցր	տայցուցօլը
	կտայցուցինք՝	
	կտայցուցէ՞ք	
	կտայցուցին	

Ձենք դնում միացյալ ձևերը, որոնք ինքնին պարզ են. ինչպես՝ ստորադասական անկատար տայցուցիմ եր, անցյալ ապառնի կտայցուցիմ եր, բարդ ձևերից՝ տայցուցօլը՝ իմ, տայցուցօլը՝ իմ եր և այլն:

-ցիւցել մասնիկով կազմված անցողականների վերջավորութեանց մեջ ի դառնում է ըստ օրինի իւ. ինչպես՝ պիւցիւցել, պիւցիւցիւմ, պիւցիւցիւր, պիւցիւցիւնք, պիւցիւցիւն և այլն: Ուր որ ու վանկին հաջորդում է օ ձայնավորը, կարելի է դնել ը. ինչպես՝ տայցըցօղ, ցավցըցօղ, ցավցըցօլը իմ և այլն:

ՂԱՐԱԲԱՂ

Ղարաբաղի բարբառում անցողականը կազմվում է -ցնէլ մասնիկով կամ տալ բայով. օրինակ՝ սիրցնէլ, սիրցնըմք, սիրցնըմ ի, սիրիլալ՝ կան ըմ, սիրիլալ՝ կան ի, սիրցրի կամ սիրցուցի, սիրցուցեր, սիրցրու, սիրցրեք և այլն:

ՇԱՄԱԽԻ

Շամախիի բարբառում անցողականի մասնիկն է -ցունիլ, որի համեմատ ունենք քօւացունիլ, մօւտացունամ, ուսւացուրալ և, հասացուրալ ամ, հանգացուրի, պտրցրացուրալ անք և այլն:

ՊՈԼԻՍ

Պոլսի բարբառում անցողականը կազմվում է երկու ձևով. կամ բայի վրա ավելացնելով -ցունել մասնիկը և կամ բայի հետ խոնարհելով տալ բայը: Օրինակ՝ մոռանալ > մօռնալ, մօռցունել, ապրիլ > աբրիլ, աբրեցունել, իմանալ > իմացունել, լվալ > վլալ, վլալ գալ, բանալ > բանալ գալ և այլն:

Կանոն չկա իմանալու համար, թե երբ է դրվում տալ բայը և երբ -ցունել մասնիկը: Այս վերջինն էլ երբեմն ունենում է -ցունել ձևը, երբեմն էլ -ացունել կամ -եցունել, ինչպես վերի օրինակներից երևաց: Ծիշա ձևը կազմելու համար առնում ենք բայի կա-

տարլալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վրալից ի, ա, ցի, ցա վերջավորութիւնները, ավելացնում -ցունել և ստացվում է անցողականի ձևը. օրինակ՝

	Կատարյալ	Անցողական
զլլել <i>«կլանել»</i>	զլլե-ցի	զլլե-ցունել
գառնալ	դառ-ցա	դառ-ցունել
քնանալ <i>«քնել»</i>	քնա-ցա	քնա-ցունել
ուգել	գեք-ա	գեք-ցունել

Այն դեպքում, երբ -ցունել մասնիկի ց ձայնը պատահի ս, զ, տ, ք, շ, չ, խ, դ, ալ բաղաձայններին, ց դառնում է ծ, իսկ հարակից բաղաձայններից դ դառնում է յ, զ դառնում է ա, տ և չ դառնում են ծ. օրինակ՝ լուսնալ ՝ լուսնալ—լուսծունել, վազել—վասծունել, դպիլ—դբա, դպծունել, հասնիլ—հասծունել, փալտանալ > փառնալ—փառծունել, վախնալ > վախծունել, գողանալ > գողնալ—գոխծունել, հիվանդանալ > հիվաքնալ—հիվաքնծունել, հատնիլ—հառծունել *«սպառել»*, ամաչել > ամաքնալ—ամաքնծունել, ճանաչել > ճանչնալ > ջաշնալ—ջանծծունել և այլն:

Պետք է նկատել, որ անցողականը բարբառում կազմվում է ոչ թե հին հայերեն ձևի վրալից, այլ բարբառալին ձևից. հիշենք իբր օրինակ.

	Կատարյալ	Անցողական
կալ > գեճալ	գեցա	կացուցանել—գեցունել
կլանել > գլլել	գլլեցի	կլուցանել—գլլեցունել
հնանալ > հիննալ	հինցա	հնացուցանել—հինցունել

	Կատարյալ	Անցողական
խլանալ > խուլնալ	խուլցա	խլացուցանել խուլցունել
խորանալ > խօրունգնալ	խօրունգցա	խորացուցանել խօրունգծունել
կակդիլ > գագողնալ	գագօխծա	կակդացուցանել գագօխծունել
լնուլ > լեճալ	լեցա	լցուցանել լեցունել
երդնուլ > երթվըննալ	երթվընցա	երդնացուցանել երթվընցունել
ողջանալ > օխնըննալ	օխնընցա	ողջացուցանել օխնընցունել
ուռ(չ)իլ > ուռեճալ	ուռեցա	ուռուցանել ուռեցունել

Եթե -ցունել մասնիկից առաջ պատահի ը ձայնավորը, հա-
նախ այդ ը վերածվում է ու-ի ինչպես՝ փլիլ—փլա—փուլցունել,
մտանել>մըտնալ—մղամուծծունել, բայց միևնույն ժամանակ՝ հի-
ւանդանալ>հըվըտնալ—հըվըծծունել (և ոչ թե հուվուծծունել):

Փրթիլ—կտր. փրթա բայի անցողականը լինում է փրցընել—
փուրցունել (փխ. *փրթցնել): քթ ձայնախմբով ուրիշ բառ չկա
բարբառիս մեջ:

Անյնիլ>ասնիլ, կտր. անցա բայի անցողականը լինում է ըսա
կանոնի անցունել (փխ. *անցունել)— մեկ ց կրճատվում է, կար-
ծես թե ցա վերջավորութուն լինել:

Ջուպեիլ>զուրցել, կտր. զուրցեցի բայի անցողականը լինում
է զուրցունել (փխ. *զուրցեցունել):

Անյողականի կազմության համար վերև ղրված կանոնին հե-
տևում են 150 բայ. սրանցից դուրս մնում են 22 բայ, որոնք ճիշտ
չեն հետևում կանոնին:

Այս բայերն են.

	կատարյալ	անցողական
աղստալիլ>աղզոգիլ	աղզոգեցա	աղզոծծունել
աշխատիլ>աշխադիլ	աշխադեցա	աշխածծունել
երերալ>երերալ	երերացի	երերցունել
գլաորիլ>գլղորիլ	գլղորեցա	գլղորցունել
երեիլ>երեվալ	երեվացի	երեֆցունել
իջանել>իշնալ	ինչա	ինչեցունել
խաղալ>խաղալ	խաղացի	խալխծունել
խմել>խմել	խմեցի	խմցունել
խոստովանիլ>խոստըվանիլ	խոստըվանեցա	խոստըվանցունել
կործանիլ>զորճանիլ	զորճանեցա	զորճանցունել
կսկծալ>զըսկըճալ	զեսկըճացի	զըսկըծծունել
հանդիպիլ>հանդըբիլ	հանդըբեցա	հանդըպծունել
հրամայել>հրամմել	հրամմեցի	հրամցունել
նմանիլ>ըմանիլ	ըմանեցա	ըմանցունել
պարտակիլ>բարզըգիլ	բարզըգեցա	բարզըկծունել
պտտիլ>բըզըգիլ	բըզըգեցա	բըզըծծունել
սիրել>սիրել	սիրեցի	սիրցունել
սխալիլ>սխալիլ	սխալեցա	սխալցունել
վազել>վազել	վազեցի	վասծունել
վաստակիլ>վառըգիլ	վաստըգեցա	վաստըկծունել

ցաւիլ > ցավիլ
բրտնիլ > քրդընիլ

ցավեցա
քրդընեցա

ցաֆցունեի
քրդընցունեի

Սույն 22 բայերից 20-ի մեջ անկանոնութիւնը կայանում է նրանում, որ -ցունեի մասնիկից առաջ զեղչված է ա կամ Է ձայնավորը. մի դեպքում՝ ձայնավորի հետ նաև նախորդ բաղաձայնը (հրամայել—հրամցունեի, փխ. հրամմեցունեի), և մի դեպքում էլ՝ ընդհակառակը ավելացել է Է՝ բաղաձայնների խճողման պատճառով (իջանել—ինչա, ինչեցունեի, փխ. *ինչցունեի, որ պիտի տար *իշծունեի): Այս վերջինը միակ բացառութիւնն է նաև հանդուր բայերի դեմ, որոնց թիվը է 76, բոլորն էլ կանոնավոր:

-ցնեի վերջավորող բայերը երկու կարգի են բաժանվում. 1) նրանք, որ ներգործականից են առաջանում (ինչպես՝ խմել—խմցունեի). սրանք բուն անցողական բայերն են և 2) նրանք, որ չիզոք բալից են առաջանում (ինչպես՝ մեռնիլ—մեռցունեի). սրանք պարզապես ներգործական բայերն են և միայն մասնիկով նման են անցողականներին: Այս երկուսից դուրս են մնում հարցունեի և ցուցունեի, որոնց մեջ ց արմատական է և չի պատկանում մասնիկին:

Ամեն բայ չի կարող ստանալ -ցնեի մասնիկը: Պոլսի բարբառը ընդունակութիւնն ունի իլ վերջացող չիզոք բայերից ստանալ ներգործական՝ իլ հանգը վերածելով ել (փոխանակ -ցնեի): Այսպես են՝

աղաղիլ—ազաղէլ
էրիլ—էրէլ
ասխընդիլ—ասխընդէլ
արունիլ—արունէլ
զլդօրիլ—զլդօրէլ
էփիլ—էփէլ
թափիլ—թափէլ
թոչիլ—թոչէլ (ջրով)
խախտիլ—խախտէլ
խանձիլ—խանձէլ
խաշիլ—խաշէլ
խափանիլ—խափանէլ
ձագիլ—ձագէլ (ծակել)
ձագձըգիլ—ձագձըգէլ (ծակծկել)
ձոիլ—ձոէլ (ծռել)

ԳՕԴՐԻԼ—ԳՕԴՐԵԼ (կոտրել)
 ԳՕԴՐՐԴԻԼ—ԳՕԴՐՐԴԵԼ (կոտրտել)
 ԳՕՐՃԱՆԻԼ—ԳՕՐՃԱՆԵԼ (կործանել)
 ԳՐԴՐԻԼ—ԳՐԴՐԵԼ (կտրել)
 ԳՐԴՐՐԴԻԼ—ԳՐԴՐՐԴԵԼ (կտրտել)
 ՀԱՓՍՐԻԼ—ՀԱՓՍՐԵԼ (համատարել)
 ՉԴԻԼ—ՉԴԵԼ (ճղել)
 ՄԱՐԻԼ—ՄԱՐԵԼ
 ՍՐԶԻԼ—ՍՐԶԵԼ (շրջել)
 ՕԼՐԲԻԼ—ՕԼՐԲԵԼ
 ԲԱԴՐԻԼ—ԲԱԴՐԵԼ
 ԲԱԴՐՐԴԻԼ—ԲԱԴՐՐԴԵԼ
 ՎԱՌԻԼ—ՎԱՌԵԼ
 ԾՐԸՆԻԼ—ԾՐԸՆԵԼ (ցնկնել)
 ՓԱՌԱԴԻԼ—ՓԱՌԱԴԵԼ (թրք. պա-
 տառոտել)
 ՔՐՔՐԻԼ—ՔՐՔՐԵԼ

և բոլոր -ոտ մասնիկով կազմված բաիերը. ինչպես՝ աղղօղել—աղ-
 ղօղիլ, մրօղել—մրօղիլ և այլն:

Այս հիմամբ է, որ գրական լեզվի մեջ էլ ունենք դեռ՝ ծա-
 ւալել—ծաւալիլ, շարծել—շարժիլ և այլն:

Կրավորականից էլ հրքեմն կարելի է անցողական կազմել.
 ինչպես՝ տնկվիլ, վարժվիլ—դընգըվցուցել, վարժըվցուցել:

Երբ -ցնէլ մասնիկը դրված է շէզոք բայի վրա և ստացված է
 անցողականի ձևով ներգործական, այդ ներգործականը անցողականի
 վերածելու համար դնում ենք տալ բալը. օրինակ՝ կպիլ—կպցնել—
 գըպցնել դալ: Իսկ երբ բալը ներգործականից կազմված բուն անցո-
 ղական է, ավելացնելով տալ բալը՝ ստացվում է կրկին անցողական.
 ինչպես՝ գարթալ (ինքը կարդալ), գարթացուցել (ուրիշին տալ որ
 կարդա), գարթացուցել տալ (մեկին հանձնարարել, որ մի ուրիշին
 կարդալ տա. — երկք հոգու միջև կատարված գործողութուն):

Անցողական բաիերի խոնարհումը հետևյալ ձևով է.

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	կար.
խըմցունէմ	խըմցունէի	խըմցուցի
խըմցունէս	խըմցունէիր	խըմցուցիր
խըմցունէ	խըմցունէր	խըմցուց
խըմցունէնք	խըմցունէիք	խըմցուցինք

խըմցունէք	խըմցունէլիք	խըմցուցիք
խըմցունէն	խըմցունէլին	խըմցուցին

նրամ.

դերբայներ

խըմցու(ր)

խըմցունէլ

խըմցուցէք

խըմցուցած, խըմցուցէր

խըմցունսղ

խըմցունէլու, խըմցունէլիք

Կան մի քանի բալեր, որոնց կասարալալի, հրամալականի և անցլալ դերբայի մեջ կարող է շնչվել միջին ց ձայնը. օրինակ՝ վերոհիշյալ խըմցունէլ բալից ունենք հալասարապես՝ կար. խմուցի, խմուցիլ, խմուց, խմուցիք, խմուցիք, խմուցիմ. հրամ. խմու, խմուցեք. դերբ. խմուցած, խմուցէր: Այսպես են նաև դառցունէլ, վերցունէլ, մեռցունէլ, թոցունէլ, փախծունէլ, զըպծունէլ, փակծունէլ, զըպծունէլ, գերցունէլ, հաքծունէլ, հասծունէլ, փուլցունէլ բալերը:

Թուրքերենից փոխառյալ անցողական բալերը խոնարհվում են երկու ձևով. կամ պահելով թրքական անցողականի -գըրմիշ, գըրքմիշ վերջավորութիւնը, որոնց հետ միանում և խոնարհվում է ընել բալը, և կամ պարզ բալի վրա դնելով ընել տալ բալը. օրինակ՝

խըզգըրմիշ ընել «բարկացնել»

խափուրմիշ ընել տալ «խորովել տալ»

կար. խըզգըրմիշ ըրի, խափուրմիշ ընել տուվի.

հրմ. խըզգըրմիշ ըրէ, խափուրմիշ ընել տհւր և ալլն:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ

Անցողական բալերը կազմվում են երկու ձևով. կամ բալի արմատի վրա ավելացնելով -ցնէլ, -ցունէլ, -ցունուլ բալակերտ մասնիկները և կամ հետը խոնարհելով տամ բալը. օրինակ՝ մօռնալ—մօռցնէլ, մօռցունէլ, մօռցունուլ, հալվնէլ—հալվնէցնէլ, հալվնէցունէլ, հալվնէցունուլ, խսկ բանալ—բանալ տալ:

Այս ձևերից առաջինը -ցնէլ հատուկ է միայն քաղսքին. նույնպես է նաև -ցունէլ. երրորդը անորոշ -ցունուլ ձևով գործածական չէ, այլ կա միայն ներկալի և անկատարի մեջ և իբրև Դ լծորդութիւն՝ ենթակա է ալն վիճակին, որ տեսանք վերը: Վերջին տամ բալով ձևերը ընդհանուր գործածական են:

Խոնարհման ժամանակ առաջինները հետևում են առանձին ձևի. վերջինը նկատելու րան չունի, որովհետև խոնարհվում է միայն տամ բալը սովորական ձևով, իսկ բուն բալը անորոշ ձևով անփոփոխ մնում է:

Ահալասիկ -ցնէլ ձևով խոնարհման պատկերը.

ստոր. ցերկա

մօռցնիմ	մօռցունիմ	մօռցունում
մօռցնիս	մօռցունիս	մօռցունուս
մօռցնէ	մօռցունէ	մօռցունու
մօռցնինք	մօռցունինք	մօռցունունք
մօռցնիք	մօռցունիք	մօռցունուք
մօռցնին	մօռցունին	մօռցունուն

ստոր. անցյալ

մօռցնէլի	մօռցունէլի	մօռցունոլի
մօռցնէլիր	մօռցունէլիր	մօռցունոլիր
մօռցնէր	մօռցունէր	մօռցունուր
մօռցնէլինք	մօռցունէլինք	մօռցունոլինք
մօռցնէլիք	մօռցունէլիք	մօռցունոլիք
մօռցնէլին	մօռցունէլին	մօռցունոլին

կատարյալ հրամ.

մօռցուցի	մօռցոհր
մօռցուցիր	մօռցուցէք
մօռցուց	
մօռցուցինք	
մօռցուցիք	
մօռցուցին	

դերբայներ

մօռցնէլ	մօռցոհնէլ
	մօռցուցած, մօռցուցիլ
մօռցնող	մօռցունող
մօռցնելու	մօռցունելու
մօռցնելիք	մօռցունելիք

Կատարյալի մեջ -ցուցի կ այլն վերջավորութիւն տեղ ումանք դնում են -ուցի կ այլն, այսպես հաքցնէլ բալից ունենք թե հաք-

ցուցի, հաքցուցիր, հաքցուց, հաքցուցինք, հաքցուցիր, հաքցուցինք և թի հաքուցի, հաքուցիր, հաքուց, հաքուցինք, հաքուցիր, հաքուցինք. այսպես նաև վերցուցի կամ վերուցի, նաւցուցի կամ հասուցի, կայցուցի կամ կպուցի և այլն: Նույնպես հրամայականի մեջ՝ հաքցուր կամ հաքուր, կայցուր կամ կպուր և այլն: Կրկին ձևերի ղուգորդութիւն համար կարող ենք համեմատել հին հայերեն -ուցանել և -ացուցանել:

Դիտ. 1.— «Ուտել» բառի անցողականը լինում է ուղեցնել և ոչ թե «կերցնել»:

Դիտ. 2.— Եթե բառի առաջին վանկում կա ը ձայնավորը՝ հաջորդ վանկերի ու ձայնավորի ազդեցութեամբ դառնում է ու. ինչպես՝ խմցնել > խումցումում, թեհ ներգործականը լինում է թմեի:

Դիտ. 3.— Անցողականի պես են խոնարհվում նաև ցուցուցնել, ցարցունել բայերը:

Դիտ. 4.— Թողուլ բայը ստանալով -ցնել վերջավորութիւնը անցողականի ձև է առած և խոնարհվում է վերի ձևով. սակայն հնութիւն իբր մնացորդ կա հրամ. թող, որի նոր ձևերն են թողցուր կամ թողնուր: Կատարյալ թողուցի... ձևը կարող է համարվել թե իբրեւ Դ լծորդութիւն մնացորդ և թե իբրեւ անցողականի ձև՝ առանց ց-ի. ինչպես՝ հալացուցի և այլն:

ՀԱՄՇԵՆ

Անցողական բայերը Համշենի բարբառումն էլ կազմվում են տալ բայով և կամ -ցնուշ, -ացնուշ, -եցնուշ վերջավորութեամբ:

Ուրիշ բարբառներում -ցնել ձևը հատուկ է ոչ-բաղմաթիվ և շատ սովորական դործածութիւն ունեցող բայերի. իսկ բայերի մնացյալ ահագին մեծամասնութիւնը կազմվում է տալ բայով: Համշենի բարբառը այն մեծ տարբերութիւնն ունի, որ գրաբարի նման կարող է գրեթե ամեն բայ անցողականի վերածել -ցնել ձևով, իսկ փոքրագույն մասը միայն՝ տալ բայով:

Իբրեւ օրինակ հիշում ենք այնպիսի բայեր, որ մեր բարբառների և աշխարհաբարի համար բոլորովին անսովոր են.

ամանել > օմնուշ — օմնեցընուշ

ալրել > տրուշ — տրեցընուշ

անկանել > ընգնուշ — ընգնեցընուշ

առնուլ > առնուշ — առնեցընուշ

ասել > ասուու — ասեցընուու
 արձակել > արցկըրու — արցկըցընուու
 աւելել > ավելու — ավելեցընուու
 եփել > էփու — էփեցընուու
 ընտրել > ընդռու — ընդըցընուու
 դործել > կօլձու — կօլձեցընուու
 թաղել > թազու — թաղեցընուու
 թափել > թափու — թափեցընուու
 գրել > կրու — կրեցընուու
 ըսկհրել > պօֆրու — պօֆրեցընուու
 ունենալ > օննու — օննըցընուու
 որոշել > ուրիշու — քարերը ջոկել, հա-
 տեղենները մաքրել, իրարից
 անջատել կռվողներին — ուրի-
 շեցընուու
 տեսանել > դէսնու — դէսըցընուու
 կարենալ > գալնօմ — գալցընուու
 աղալ > աղու — ախցընուու (դ > լս ց-ի
 պատճառով):

Անցողական կազմելու կոնոնը հետևյալն է. — վերցնում ենք կատարյալի եզակի Ո հնմքը, հանում նրա վրայից ի, ա, ցի, ցա վերջավորութիւնները և փնացլալի վրա ավելացնում ենք -ցընուու վերջավորութիւնը:

Կրավորական բայերն էլ (կամ նաև կրավորակերպ չհզոք բայերը) կարող են կազմել այս ձևով անցողական. ինչպես՝

թավալիլ > թավըլվու — թավըլվեցընուու
 ածիլուել > ածիլվու — ածիլվեցընուու
 փաթաթուել > փատտըլվու — փատտըլեցընուու
 մոլորուել > մօլօրվու — մօլօրվեցընուու
 կորսուել > գօլսըլվու — գօրսըլվեցընուու
 թողուել > թօղվու — թօղվեցընուու ճապահարկան սալա
 խաբուել > խափվու — խափվեցընուու
 գզուել > կզվու (շների) — կզվեցընուու

Կան բայեր, որոնք միաժամանակ ստանում են մի քանի ձևի անցողական. ինչպես՝

բռնել > պռնուռ — պռնցընուռ, պռնէցընուռ
 զերծանել > զէյծնուռ — զէյծցընուռ — զէյծըցնուռ, զէյծընյնուռ,
 անցանել > օնցնուռ — օնցընուռ, օնցընուռ (առաջինը կանոնա-
 վոր, երկրորդը անկանոն)
 թռանիլ, թռչիլ > թռչաւ — թռչէցընուռ, թրոցընուռ օցատկել
 տռնել > ընուռ օանել — ընէցընուռ, ընըցընուռ, տրէցընուռ:

Մի խումբ բալեր չեն հետևում վերի կանոնին և իրենց ան-
 ցողականը կազմում են անկանոն կերպով: Այսպես են՝

դնել > տնուռ — տնէցընուռ
 զարկանել > զալնուռ — զալնէցընուռ (հանելով զայնեցի կա-
 տարյալից և ոչ թե զարգի ձևից)
 իշանել > ինշնուռ — ինշէցընուռ, ինչացընուռ
 երթալ > էշտուռ — էշտըցընուռ (կտր. գնացի)
 ուտել > ուդուռ — ուդէցընուռ (կտր. գէրա) (ալլուր ըստ կանոնի
 կերցնել)
 բերել > պերուռ — պերէցընուռ
 դալ > էգուռ — էգձըցընուռ (եկած դերբալից և ոչ թե հզա կա-
 տարյալից կազմված)
 ելանել > էլուռ — էլէցընուռ
 լինել > ըլուռ — ըլլէցընուռ, ըլլըցընուռ
 անկանիլ > ընգնուռ — ընգնէցընուռ:

Այն բալերը, որոնք չունեն -ցնել ձևով անցողական և գործածվում
 են առաջին բալով՝ հետևյալներն են. լլել դալ «լլնել տալ», խփիլ դալ
 «փսկիլ տալ», առնել դալ (կա և տընէցընուռ), ձեռնել դալ (կա և
 ձէձէցընուռ), գալ ընել դալ «կախել տալ», ընգնել դալ (կա և
 ընգնէցընուռ), ձգնել դալ (կա և ձգնէցընուռ), դալ դալ և այս բոլո-
 րից հետո հետաքրքրական պայքարներ դալ «բանալ տալ» ձևը, որ
 միևնույն ժամանակ ունի նաև պայքարներ և պայքարներ ձևերը:
 Այս օրինակը հայտնապես ցույց է տալիս, թե դալ ձևով անցողա-
 կանի գործածությունը բազմաթիվ ց-երի ինքնուրույն խոսափելու
 համար է: Բացառությամբ բալի կանոնավոր անցողականն է պայքարներ
 (կտր. պայքի ձևից կազմված), որ սակայն պիտի շփոթվեր պայք
 ընուռ «բաց անել» ձևի հետ, որ հասարակ ներգործականի ձև է և
 ոչ թե անցողական: Շփոթության առաջին տոնելու համար ստեղ-
 ժել են պայքարները, որ թեև հարմար է, բայց կատարյալում տա-

իս է պացրցուցի: Սրա ց-երի խճողումից խուսափելու համար ահա կազմվել է պացրցընել դալ, որի կատարյալն է պացրցընել դլի: Նման պատճառաբանություններ ձեռքի են նաև ձեռել դալ (= ձեռցընուշ) և ձեռել դալ (= ձեռցընուշ):

Անցողական բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

ստոր. ցերկա	ստոր. աճկ.	կտր.
խրմեցընիմ	խրմեցընել	խրմեցուցի
խրմեցընիս	խրմեցընելո	խրմեցուցիր
խմեցընո	խմեցընել	խմեցուց
խրմեցընիք	խրմեցընալք	խրմեցուցաք
խրմեցընեք	խրմեցընելք	խրմեցուցեք
խրմեցընին	խրմեցընելն	խրմեցուցին

հրամ.

դիքր.

խմեցու, խմեցուր	խմեցընող
խմեցուցեք	խմեցընելու, խմեցընելիք

Հարցանել > հայցընուշ բայի հրամայականը լինում է հա՛յց, կտր. եզ. Գ դեմքը՝ հհայց:

Ի տես անսովոր անցողականի այս առատ գործածության՝ հարց է առաջանում, թե ինչ է այս երևույթի բացատրությունը: Արդյոք այսաճի էլ ունենք բարբառիս մեջ սովորական վաղնչական երևույթներից մեկը, թե՛ կա նաև մի այլ դրդապատճառ: Կարծում եմ, որ դարձյալ թուրքերենի ազդեցությունը պետք է տեսնել այստեղ: Թուրքերենը չունի բնավ առաջիկա կազմված անցողական, բայց ազատորեն շինում է բոլոր բայերից լար և լարտ մասնիկներով անցողական ձև: Թուրքերենի այս երևույթը ազդել է նաև Համշենի հալ բարբառի վրա, որպեսզի լավ պահի դարբարից ժառանգած հին հարստությունը և ընթացք չտա անցողականի երկրորդ ձևին, որին դիմել են առավելապես հայերենի ֆուսյալ բոլոր բարբառները:

ԱՌՏԻԱԼ

Անցողական բայ կազմվելու համար գրաբարի -եցուցանել, -ացուցանել վերջավորությունը միասնություն օրենքով դարձնում են -ցընել (լեհահայ բարբառում -ցընելու), որից առաջ հաճախ դրվում է հ ձայնավորը:

Երկու տեղ -ցընելու մասնիկի մեջ ը ձայնավորը հնաեկելով հաջորդ է-ին՝ դառնում է նույնպես է. այսպես են լինահալ բարբառի չէբընցենելու «մաքրել» և գըբ'ցենելու «կպցնել» բայերը:

Հաջորդ ցուցակում հավաքում եմ (Հանուշի բառարանից քաղելով) այն բոլոր անցողական բայերը, որ հիշված են այստեղ՝ իրենց խոնարհման հետ միասին.

արածեցնել>արձեցնելու, դարձեցնում, արձեցուցիլ իմ, արձեցուցի

բռնկցնել>բ'բռնցնելու, բ'օռուցնելու «Երազ վառել», դի բ'օռուցնում, բ'օռուցնուցիլ իմ, բ'օռուցիլ ջիրախ «վառիլ Երազը»

փլցնել>բ'լցնելու, գի բ'լցնում, բ'լցուցիլ իմ

ցուցնել>ցըցնելու, գի ցուցում, ցուցուցիլ իմ

«մաքրել»>չէբընցնելու, գի չէբընցում

չորացնել>չօրցնելու, գի չօրցում

մեծացնել>մէծընելու, գի մէծցում, մէծցուցիլ իմ

մէկտեղցնել>մէգդըլուցնելու «միացնել, կցել», գի մէգդըլուցում, մէգդըլուցիլ իմ

վերցնել>վէրցնելու, գի վերցում, վէրցուցիլ իմ

գիրացնել>գ'էրացնելու

լցնել, լինքցնել>լըլինքցնելու, գըլինքցում, լըլինքցուցիլ իմ

աւելացնել>աւէլցնելու, գաւէլցում, գաւէլցուցիլ իմ

աւէլցուցիլ իմ

ուռեցնել>ուռէցնելու, գուռէցում, ուռէցուցիլ իմ

իմացնել>իմացնելու, գիմացում, գիմացուցիլ իմ, քիմացում, դռ ինձի իմաց (հրամայական ձև)

լմնցնել>լմընցնելու, գի լմընցում, լմընցուցիլ իմ «վերջացնել»

կպցնել>գըբ'ցնելու, գի գըբ'ցում, գըբ'ցուցիլ իմ

սորվեցնել>սօրվէցնելու, գի սօրվէցում, գի սօրվէցուցիլ իմ, սօրվէցուցիլ իմ

սրել, սրեցնել>սըրէցնելու, գի սըրէցում, սըրէցուցիլ իմ

շարել, շարեցնել>շարէցնելու, գի շարէցում, շարէցուցիլ իմ շիտկել, շիտկեցնել>շիդգէցնելու, գի շիդգէցում, շիդգէցուցիլ իմ

դարձնել>դ'արցնելու, գի դ'առցում, դ'առցուցիլ իմ

խաղաղել>խաղաղուցնելու

ՍՈՒՉԱՆԻՆ

աղանիլ—հաքցընել
 անցանիլ—անցընել (չեզոքն է անցնել)
 երկայնել—լերգընցընել
 իմանալ—իմացնել
 իջանել—ընչէցնել
 լաւանալ—լաֆցընել
 լնուլ—լըցընել
 կշտանալ—ղիշդացընել
 կորուսանել—զօրսընցընել
 կպչիլ—գըբցընել
 հասկանալ—հասզընցնել
 հեռանալ—հեռացնել= Հնգ. հէռէձնէլու
 հնանալ—հրնացընել
 ողջանալ—վօխչընչընել
 պաղիլ—բաղէցընել
 փախչիլ—փախցընել
 ուղեցընել Հնգ. «կերցնել»
 բաղեցընել Հնգ. «սառցնել»:

Սրանցից դուրս կա նաև տալ բայով պատճառական կազմանալու ձևը. օրինակ.

Լհ. Բի դամ մանէլու «մանելու պիտի տամ»:

Բոլոր անցողական բայերը վերջավորվում են ներկայի մեջ -ցանում ձևով և խոնարհվում են չորրորդ լծորդության համաձայն. օրինակ՝

ստոր. ներկա	ավելցունում
» անց.	ավելցունուլի
սահմ. ներկա	գավելցունում
» անկ.	գավելցունուլի
ապառնի	բավելցունում
անց. ապ.	բավելցունուլի
հարակատար	ավելցուցիլ իմ
գերակատար	ավելցուցիլ էի

ՎԱՆ

Վանի բարբառում բուն անցողական բայերը երկու ձև ունեն՝ կարճ և երկար. կարճ ձևը կազմվում է -ուցել վերջավորութամբ,

երկար ձևը՝ -ցուցել վերջավորութեամբ: Սովորականը -ցուցել ձևն է, որից տալիս ենք ահա մի խումբ օրինակներ.

անցուցանել > ընցուցել
բարձրացնել > պանցրացուցել
բռնեցնել > պոնցուցել
բանացնել > պոնցուցել
լացացնել > լոցուցել
լողացնել > լոկլցուցել
ծիծաղեցնել > ծրժղացուցել, ծը-
ծըզկըտացուցել
կարմրացնել > կարմըրցուցել
կոկեցնել > կոկըցուցել
կորցնել > կուրիսցուցել
հալեցնել > խալըցուցել
հասկացնել > խասկըցուցել
մեռցնել > մեռցուցել
ործկացնել > վոռծկացուցել
պառաւացնել > պառվըցուցել
ուռեցնել > ուռուցուցել
սիրեցնել > սիրիցուցել
վազեցնել > վազկըցուցել
վախեցնել > վախցուցել
քալեցնել > քէլըցուցել
փուցանել > փլըցուցել
քրտնեցնել > քլրտընցուցել
քնեցնել > քլընըցուցել

Սրանց կարգն է անցել նաև հարցանել > խաղցուցել:
Իբր օրինակ տալիս ենք խասկըցուցել բալի խոնարհումը..

ստոր. ներկա

ստոր. անց.

կար.

խասկըցուցեմ
խասկըցուցես
խասկըցուցի
խասկըցուցինք՝
խասկըցուցէ՛ք՝
խասկըցուցեն

խասկըցուցի
խասկըցուցիր
խասկըցուցէր
խասկըցուցինք՝
խասկըցուցի՛ք՝
խասկըցուցեն

խասկըցուցի
խասկըցուցիր
խասկըցուց
խասկըցուցինք՝
խասկըցուցի՛ք՝
խասկըցուցին.

հրամ.

դերբ.

խասկըցու

խասկըցուցել

խասկըցուցէք՝

խասկըցուցած, խասկըցուցիր

մը խասկըցուցե

խասկըցուցող

մէք՝ խասկըցուցե

խասկըցուցէլու

Արդեւ խափանում շիշար (հակառակ ուրիշ բարբառների) դրվում է ոչ թե մի արդեւական մակերալի վրա, այլ բալի առաջին վանկի վրա. ինչպես՝

մը խասկըցուցե, մը վո՛ղկըցուցե, մը ժը՛ծղացուցե:

Կարճ ձևով անցողականները ավելի քիչ են. ահա մի քանի օրինակ՝

խառուցել ռապասել, կար. խատուցի

քլընուցել (= քլընըցուցել)

մէռուցել (= մեռցուցել)

խակլիւցել ճհագցնել

թռուցել թռցնել

փոթուցել պոկել, փրցնել:

Մանր. — Նկատելի է, որ երբեմն -ուցել ձևի տեղ դրու-
նում ենք -իւցել. ինչպես՝ խակլիւցել, կտր. խակլիւցի, լու-
ցիւցել, կտր. լացիւցի և այլն: Գլուղական ձև է փախցում,
խարցում փխ. փախցուցեմ, խարցուցեմ և այլն:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիայի բարբառում անցողական (կամ պատճառական)
բալերը կազմվում են երկու ձևով. կամ բալի վրա ավելացնելով
-ցընի մասնիկը և կամ բալի հետ խոնարհելով տալ՝ դու բալը.
օրինակ՝

մոռանալ՝ մառնուլ — մառցընիլ

ապրիլ՝ աբլլուլ — աբլըցընիլ

իմանալ՝ իմնուլ — իմնացընիլ

լուալ՝ վուլ — վլացընիլ

Բայց նաև՝

լուալ տալ՝ վուլ դու

բերել տալ՝ բիլիլ դու

բանալ տալ՝ բանուլ դու

Կանոն չկա իմանալու համար, թե երբ է դրվում տալ բալը և երբ -ցնել մասնիկը: Այս վերջինն էլ երբեմն ունենում է -ցընել ձևը, երբեմն էլ -ացընել, ըցընել, ինչպես երևաց վերևի օրինակներին:

Անցողական բայի խոնարհումը կատարվում է հետևյալ ձևով. օրինակ ենք առնում խմցնել բալը.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	կատարյալ
խումցունիմ	խումցունա	խումցուցա
խումցունիս	խումցունալ	խումցուցալ
խումցունէ	խումցունէլ	խումցուց
խումցունինք	խումցունօնք	խումցուցոնք
խումցունէք	խումցունաք	խումցուցաք
խումցունին	խումցունան	խումցուցուն

նրաւ.

դերբ.

խումցու (կամ խումցուլ)	խումցունիլ
խումցուցէք	խումցուցօձ, խումցուցիլ
	խումցունէօղ
	խումցունիլո, խումցունիլէք

Հարորդ ցուցակով տալիս ենք մի խումբ բայերի կատարյալի ձևը, ապա անցողականի անորոշը և կատարյալի եզակի Ա դիմքը.

կլանել > ԿԸ՝ ԱԻԼ	ԳԸ՝ ԱԻԳԻ	ԳԸԼԸ՝ ցընիլ	ԳԸ՝ ԱԸ՝ ցը՝ ցա
դառնալ > Դ՛առնօլ	Դ՛առցօ	Դ՛առցընիլ	Դ՛առցըցա
քնել > քնանօլ	քնացօ	քընացընիլ	քընացըցա
ուտել > ուդիլ	դիլօ	գըլ՝ ցը՝ նիլ	դը՝ լցը՝ ցա
վազել > վազիլ	վազիցի	վազցընիլ	վազցըցա
դպչիլ > Դ՛իբնօլ	Դ՛իբօ	Դ՛ը՝ բցը՝ նիլ	Դ՛ը՝ բցը՝ ցա
հասանել > հասնօլ	հասօ	հասցընիլ	հասցըցա
հեռանալ > խօռվօնօլ	խօռվօցօ	խը՝ ուլը՝ ցընիլ	—
փախտանալ > փէդնօլ	փէդցօ	փէդցընիլ	փէդցըցա
վախենալ > վախնօլ	վախցօ	վախցընիլ	վախցըցա
գողանալ > Գ՛ուլնօլ	Գ՛ուլցօ	Գ՛ուլցընիլ	Գ՛ուլցըցա
հիւանդանալ > հիվընդնօլ	հիվը՝ նդցօ	հը՝ վը՝ նդցընիլ	հը՝ վը՝ նդցը՝ ցա
ամաչել > ամուչնօլ	ամըչցօ	ամըչցընիլ	ամըչցըցա
ճանաչել > ջէնչնօլ	ջէնչցօ	ջէնչցընիլ	ջէնչցը՝ ցա
խլանալ > խուլնօլ	խուլցօ	խուլցընիլ	խուլցըցա

կակդանալ > գագուղնօլ	գագուղցօ	գագըղցընիլ	գագըղցըցա
հրդնուլ > օլդ'վօնօլ	օլդվօնցօ	ըլդ'վընցընիլ	ըլդ'վընցըցա
ուռնուլ > ուռնօլ	ուռցօ	ուռցուլ(ը')նիլ	ուռցուցա
ուռննալ > ուռուռնօլ	ուռիցօ	ուռացուռնիլ	ուռուցուցա
փլչիլ > փըլչիլ	փօլօ	փըլցընիլ	փըլցըցա
մաաննալ > մօդնօլ	մօդօ	մըդցընիլ	մըդցըցա
անցաննիլ > անցնըլ	անցօ	անցընիլ	անցըցա
ադտոտնիլ > ադդիւդիլ	ադդիւդիցի	ադդիւդցընիլ	ադդիւդցուցա
աշխատիլ > աշխադրլ	աշխադիցո	աշխադցընիլ	աշխադցըցա
հրհրալ > իլիլօլ	իլիլցօ	իլալցընիլ	իլալցըցա
գլտորնիլ > գ'ըլդը'նիլ		գ'ըլդը'լցընիլ	գ'ըլդը'լցըցա
հրհիլ > օլօղնօլ		ըլը'վցընիլ	ըլը'վցըցա
իջաննիլ > իջնօլ		իչացընիլ	իչացըցա
խադալ > խադօլ		խախցընիլ	խախցըցա
խմնիլ > խումիլ		խըմցընիլ(ու)	խումցուցա
խոռառովանիլ > խուս-		խըսդը'վըցը-	խուսդուվան-
տուվանըլ		նիլ	ցուցա
կսկծալ > զը'սզը'ծօլ		զը'սզը'ծը'ցը-	զը'սզը'ծա-
		նիլ	ցուցա
հանդիպիլ > հանդ'ըբալ		հանդը'բցընիլ	հանդըբցուցա
հրամ(ալ)նիլ > հրամալիլ		հըլամցընիլ	հըլամցըցա
նմանիլ > օլմօննօլ		նըմանցընիլ	նըմանցըցա
		օլմօնցընիլ	օլմօնցուցա

Հետաքրքրական է ՁԹ. բաբբընիլ բայը, որ համապատասխանում է ուրիշ բարբառների հետացնել բալին՝ «սպասել, վերջացնել, 2. դատարկել» նշանակութամբ։ Այս բայը գրարարի պարապ > բայօր «դատարկ» բառից է և պարպիլ > բայբընօլ «սպանվել» բալի անցողականն է, որ կա նաև բայբբընիլ ձևով և՛ բարեձևության (euphémisme) համար դարձած է ապա բաբբընիլ, կտր. բաբբբըն', հրամ. բաբբուլ։

Դրաբար լնուլ բայը կորցնելով իր նախածանը՝ դառնում է ՁԹ. նօլ, որ կատարյալում տալիս է լը'ցա՝ դրաբար լցի ձևին համապատասխան։ Դրաբար լցուցանել անցողականի դեմ ՁԹ. չունի համապատասխան ձև. կարևոր դեպքում կարելի է ասել իլլընքընօլ։

Թուրքերեն բառերից էլ կարելի է կազմել անցողական բայ. ինչպես՝ սաղցընիլ «կենդանացնել», թեմիզցընիլ «մաքրել», քուր-ռուցուցընիլ «անդամալուծ դարձնել», բայընջընել «հաշտեցնել»։

Անցողական բայերի շարքումն են դասվում նաև հարցանել > հայցընիլ, հայցըցը, հայցուլ և ցուցանել > ցըցընիլ, ցըցըցա. ցոցու:

ՍՎԵԴԻԱ

Սվեդիայի բարբառում անցողականը կազմվում է ցըցըի վերջավորությամբ. խոնարհվում է հետեւյալ ձևով.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	սահմ. կար.
խմցընիմ	խմցընէր է	խմցըցա
խմցընիս	խմցընէր	խմցըցիր
խմցընէ	խմցընիր	խմցէօց
խմցընինք	խմցընէր ինք	խմցըցունք
խմցընիք	խմցընէր իք	խմցըցուք
խմցընին	խմցընէր ին	խմցըցէն

հրամ.

դերբ.

խմցէօ

խմցընիլ

խմցըցիք

խմցընիւզ

խմցըցուձ, խմցուցիր

խմցընիւա, խմցընիւօք՝

Մի քանի օրինակ էլ բարդ և բաղադրյալ ձևերից.

սահմ. ներկա սահմ. ներկ. շարունակական

գը խմցընիմ

գու խմցընիմ

գը խմցընիս

գու խմցընիս

գը խմցընէ

գու խմցընէ

գը խմցընինք

գու խմցընինք

գը խմցընիք

գու խմցընիք

գը խմցընին

գու խմցընին

սահմ. անկ.

սահմ. անկ. շարունակական

գը խմցընէր է

գու խմցընէր է

գը խմցընէր

գու խմցընէր

գը խմցընիր

գու խմցընիր

գը խմցընէր ինք

գու խմցընէր ինք

գը խմցընէր իք

գու խմցընէր իք

գը խմցընէր ին

գու խմցընէր ին

ապառնի	անցյալ ապառնի
բըր խմցընիմ	բըր խմցընէր է
բըր խմցընիս	բըր խմցընէր
բըր խմցընէ	բըր խմցընիր
բըր խմցընինք	բըր խմցընէր ինք
բըր խմցընիք	բըր խմցընէր իք
բըր խմցընին	բըր խմցընէր ին
նարակատար	գերակատար
խմցըցիր իմ	խմցըցիր էր է
խմցըցիր իս	խմցըցիր էր
խմցըցիր է	խմցըցիր իր
խմցըցիր ինք	խմցըցիր էր ինք
խմցըցիր իք	խմցըցիր էր իք
խմցըցիր ին	խմցըցիր էր ին

Անցողական բալ կազմելու երկրորդ ձևն է ներգործականի հետ խոնարհել տալ՝ դվիլ բալը:

Ահա մի քանի օրինակ թե՛ պարզ և թե՛ կրկնակ անցողական-ներից.

բ'իրիլ դվա, թսիլ դվա, ռվչիլ դվա «երգել տվի», խուսը-ցընիլ դվա, նիղոցընիլ դվա, հոսգըցընիլ դվա:

Ամփոփելով այս բոլորը, կտեսնենք, որ անցողականի մաս-նիկն է միջին հայերենում -ցնել, Ջուղայի բարբառում -ացնել, Հնդկաստան -ցաճնել, Ագուլիս -ցաճնիլ, Մարաղա -ցուցնել, Նոր-Նախիջևան, Պոլիս -ցուճնել, Համշեն -ցնուշ, Առտիալ -ցըճնիլ (Հհ. -ցըճնիլ), Վան -ուցնել, -ցուցնել, Գիլիկիա, Սվեդիա -ցըճնիլ և այլն:

Այս բոլոր ձևերը ծագում են գրաբարի -ցուցանել վերջավորութունից, զանազան սղուճներով: Ամենից հավատարիմը կարելի է կոչել Մարաղայի բարբառը, որ գրաբարի -ացուցանել ձևը վերածելով -ացուցնել, ներկայացնում է մեզ ճիշտ այն երևույթը, որ գտնում ենք ամենահին հայերենի մեջ էլ. այն է՝ Բ տիպարի -ան-միջավանկի կրճատումը. ինչպես՝ ոռոգանել—ոռոգել, լուսնալ—լուալ: Մլուսների մեջ սղումը կատարվում է ոչ թե -ան-միջավանկի վրա, այլ ցու վանկի վրա, ինչ որ արագաբանության (hap-ologie) օրենքի արդյունքն է (կրկին ց-երից խուսափելու համար): Այսպիսով՝ Մարաղայի բարբառը կանգնած է այս կետում բոլորո-

վին տարրեր ուղղութիւն վրա, քան մնացյալ բոլոր բարրաւորութեան բոլորի էլ ընդհանուր նպատակը կրճատումն է:

Առաջին ցու վանկի ուղղակի կրճատումն են ցուլց տալիս Ագուլիսի և Հնդկաստանի բարրաւորութեան, որոնք գրաբար -ցուցանել գարծնում են -ցանել: Զուգայի բարրաւոր գրաբարի -ացուցանել և -եցուցանել ձևերից ընդհանրացրել է -ացուցանել, որից՝ ճիշտ նախորդ երկուսի նման կրճատելով -ցու- վանկը, ստացել է -ացանել: Մյուս բարրաւորների մեծամասնութիւնը գրաբար -ացուցանել, -եցուցանել ձևերից կրճատել է երկրորդ (ցա) վանկը, որով ստացվել է -ացուցանել, -եցուցանել: Սրա միջից էլ կրճատվելով -ու- ձայնավորը՝ առաջացել է -ցանել, որ մյուս բարրաւորների, ինչպես և միջին հայերենի ընդունած ձևն է:

Ամենից ավելի կրճատ ձևն ունի Մշո բարրաւոր, ուր գրաբար -ացուցանել մասնիկը համառոտվել, դարձել է ցու կամ ու և խոնարհվում է իբրև Դ լծորդութիւն. օրինակ՝

կը հարցում կը հարցունք

կը հարցուս կը հարցուք

կը հարցու կը հարցուն

նաև կը հեթորցվում ճերգմեցուցանեմ, կը վերում, կը վերուս, կը վերու ճկվերցնեմ, կվերցնես, կվերցնես, չըմ հա՛նու եոչ հասույանեն, պոլի մեյ մալ փիսցուն, եթե փիսցուն մեծ եզան պիտի սատկեցնեն, թող սատկեցնեն:

Այս բոլոր ձևերից երկու գրական լեզուների ընտրել են -ցանել, որ ա, ե ձայնավորների հետ միասին դառնում է նաև -ացանել, -եցանել:

ՔԱՆՈՒԺԱՆԵՐԻ խնդիր մը եղած է ոմանց, — ասում է Ալտընյանը (էջ 93). — անցողական բալի -ցանել վերջավորութիւն դրութիւն ձևը: Գրական լեզվի կաղմավորութիւն ժամանակ երեք գրչութիւն կար՝ ցունել, ցընել և ցնել: Մինչև անգամ ցուցանել բալը գրվում էր ցցընել, ցցունել կամ ցցնել. հասկացանել բալը գրվում էր հասընցընել, հասկուցընել կամ հասկըցունել: Շփոթութիւն պատճառը ռամկին անորոշ և տարտամ հնչմունքն է համարում Ալտընյանը: Բալց իրապես միայն այդ չէր պատճառը: Գրաբարյանները գրում էին -ցունել, որպեսզի զոնե մասամբ պահած լինեն գրաբարի -ացուցանել վերջավորութիւն ցու հետքը: Օրինակ՝ նուլնիսկ 1899 թվականին, գրաբարյան հեղինակ Սուքիաս վ. Պարոնյանը, «Բանասէր» հանդեսում, էջ 84, գրում է՝ «անդրադարձունել» և ոչ «անդրադարձնել»: Ալտընյանը ինքը, հիմ-

նըվելով աճը սղման օրենքի վրա, պահանջում է գրել -ցընել. և ինքն էլ ալփպես է գրում: Ալփպես էին գրում նաև միջին շրջանի դրողները ընդհանրապես: Օրինակ Մամուրյանը, «Անիծեալն» վեպի թարգմանության մեջ, հատոր Բ (Ջմլուռնիա, 1875 թ.), էջ 95՝ կ'փալլեցընէին, 92՝ դարձընել, 98՝ զրաղեցընել և այլն: Այս քննադատը հնչման ճշտությունը ապահովելու համար էր, ինչպես որ նույն տեղը էջ 82 գրված է կ'պալաեի: Ավելի ուշ, մեր ուղղագրության օրենքի համաձայն, ըստ որում բառի մեջ ը չի գըրվում, անցողականն էլ դարձավ -ցընել: Եվ այս ձևը ընդունված է այժմ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում:

Արևմտյան գրականում կարևոր է պահել միայն անցընել անցողականը (=գրաբար անցուցանել), զանազանելու համար անցնել (=գրաբար անցանել) չեզոքից, որ շատեր միատեսակ գրում են անցնել: Արևելյան գրականում այս հարցը ընդհանրապես չի դրվում, որովհետև այստեղ տարածված է չեզոքի համար անց կենալ և անցողականի համար անց կացնել ձևը:

Մնում է որոշել, թե՛ նրբ պետք է դնել -ցնել և նրբ -ացնել -եցնել: Այստեղ երկու գրական լեզուները որոշ չափով շեղվում են իրարից, որովհետև արևմտյան գրականը հաճախ ձայնավոր չի դնում. օրինակ՝ արևելյան գրականով ասում ենք խաղացնել, մոռացնել, իսկ արևմտյան գրականով՝ խաղցնել, մոռցնել:

Արևելյան գրականի համար Աբեղյան, «Աշխարհաբար քերականություն», 1906, էջ 94, տալիս է հետևյալ կանոնները.

1) -ալ, -անալ վերջացող բայերի վրա դրվում է -ացնել. ինչպես՝ խաղալ—խաղացնել, զարմանալ—զարմացնել:

2) -ել, -ենալ վերջացող բայերի վրա դրվում է -եցնել. ինչպես՝ խօսել—խօսեցնել, մօտենալ—մօտեցնել:

3) -չել, -ցնել վերջացող բայերի վրա դրվում է -ցնել. ինչպես՝ թռչել—թռցնել, հասնել—հասցնել, մանել—մտցնել:

Արևմտյան գրականի համար Այտնյանը էջ 89, որե է կանոն չի առաջարկում: Մենք վերը Պոլսի բարբառի համար դրել ենք հետևյալ կանոնը.

Անում ենք բայի կատարյալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վրայից ի, ա, ցի, ցա վերջավորությունները և ավելացնում ենք -ցնել: Այժմ այս կանոնը կարելի է ավելի լավ ձևակերպել հետևյալ ձևով. «Անում ենք կատարյալի եզակի Ա դեմքը, հանում սրա վերջից ի, ա ձայնավորը և ավելացնում ենք -ցնել վերջավորությունը (եթե պատահի կրկին ց, մեկը շնչվում է):»

Այս կանոնը գործում է նաև գրականի համար:

Գաղաճյանը, «Նոր քերականութիւն», Պոլիս, 1910 թ., էջ 183, առաջարկում է վերջնել բալի կատարյալի հզակի Գ հեմքը և շնջելով նրա վրալից աւ վերջավորութիւնը, ավելացնել -ցնել (երկուց կամ ձ պատահելու դեպքում մին շնջվում է). օրինակ՝ մտնել, մտ-աւ. մտցնել, մացնիլ, անց-աւ, անց (ց)նել. դառնալ, դարձ-աւ, դարձ-(ց)նել. յիշել, յիշ-եց, յիշեցնել. խօսիլ, խօսեց-աւ, խօսեցնել. հանդչիլ, հանգչեց աւ, հանգչեցնել. լալ, լաց-աւ, լաց-նել. կեցալ, կեց-աւ, կեցնել. զարմանալ, զարմաց-աւ, զարմաց-նել և այլն:

Առաջարկված կանոնների մեջ թվում է, թե այս վերջինն է լուսավորչնրւ Անուամենայնիվ բոլորն էլ ունեն իրենց բացառութիւնները: Պոլսի բարբառի համար վերը աս դրկլ էի 22 բացառութիւն. բալց, գրականի մեջ, և հատկապես արեւելյան գրականի մեջ, այդ բացառութիւններից շատը շնջվում է. ինչպես՝

արեւելյան արեւմտյան

խաղալ խաղաց խաղացնել խաղցնել
ցաւիլ ցաւեց-աւ ցաւեցնել ցաւցնել
լաջողիլ լաջողեց-աւ լաջողեցնել լաջողցնել և այլն,

որոնց մեջ արեւմտյան ձևերը կանոնին չեն հպատակվում, իսկ արեւելեյանները կանոնավոր են:

Շատ անկասկածն են արեւմտյան կորսնցնել (= արեւելյան կորց-նել) և լեցնել (արեւելյան լցնել) անցողականները:

Սրա հակառակ լալ—լացնել կանոնավոր է արեւմտյան գրականում. իսկ լալ—լացացնել անկասկածն է արեւելյան գրականում:

Անցողական բալբրի խոնարհումը երկու գրական լեզուների մեջ հետեւյալ պատկերն ունի (գնում ենք միայն հիմնական ժամանակները).

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.
դարմացնեմ	դարմացնի
զարմացնես	զարմացնիր
զարմացնէ (ի)	զարմացնի
զարմացնենք	զարմացնինք
զարմացնէք	զարմացնիք
զարմացնեն	զարմացնին

կտր. (աբևտաճայերեն) կտր. (աբևլաճայերեն)

զարմացուցի	զարմացրի
զարմացուցիր	զարմացրիր
զարմացուց	զարմացրից
զարմացուցինք	զարմացրինք
զարմացուցիք	զարմացրիք
զարմացուցին	զարմացրին

հրամ. (աբևտ.) հրամ. (աբևլ.)

զարմացո՛ւր	զարմացրո՛ւ
զարմացուցէ՛ք	զարմացրէ՛ք

դերբ. (աբևտ.) դերբ. (աբևլ.)

զարմացուցած, զարմացուցեր	զարմացրած, զարմացրել
զարմացնելու	զարմացնելու

Այսպես են խոնարհվում նաև հարցնել և ցուցնել բայերը, որոնք սակայն անցողական չեն:

Խոնարհման այս ձևը ընդհանրապես նույն է կանոնավոր բայերի ձևի հետ. տարբեր են միայն հրամայականը երկու գրական լեզուների մեջ, կատարվալը արևելյան գրականում, ինչպես և անց-լալ դերբայը:

Այս տարբերությունը պետք է բացատրել ըստ իս հետևյալ ձևով.

Բոլոր ձևափոխությունց սկզբնապատճառը հրամայականից է ըլսում:

Անցողականի հրամայականը գրաբարում երկու տեսակ վերջավորություն ունի. ո՛ր և ցո՛: Այն բայերը, որոնք ներկայի մեջ վերջանում են -ուցանեմ, հրամայականում դառնում են -ո՛, իսկ այն բայերը, որոնք ներկայում վերջանում են -եցուցանեմ կամ -ացուցանեմ, բնականաբար պիտի ստանան -եցո՛, կամ -ացո՛: Այսպես՝ մի կողմից՝

նստուցանեմ — նստո՛
արթնացանեմ — արթո՛
թաքուցանեմ — թաքո՛
հատուցանեմ — հատո՛

Եվ մյուս կողմից՝

կեցուցանեմ — կեցո՞
 զգեցուցանեմ — զգեցո՞
 քիեցուցանեմ — քիեցո՞
 ապրեցուցանեմ — ապրեցո՞
 լցուցանեմ — լցո՞
 խոնարհեցուցանեմ — խոնարհեցո՞
 խաղացուցանեմ — խաղացուցո՞:

Գրաբարի հրամայականի -ո՛ վերջավորութիւնը առնվելով իբր -ոյ (տէս քիչ հետո), դարձել է բարբառներում ո՛ւ (ինչպես՝ մարդոյ > մարդու, հալոյ > հալու), հետևաբար և -ցո՛ վերջավորութիւնը դարձել է -ցու: Պոլսի բարբառը թեև հրամայականի մեջ ընդհանրապես ունի -ցո՛ւ, բայց մի քանի անգ էլ հասցրել է մեզ -ո՛ւ. ինչպես՝ հասո՛ւ, խմո՛ւ, վերո՛ւ, միո՛ւ, թո՛ւ, փախո՛ւ, որոնք լիովին հավասար են հասցո՛ւր, խմցո՛ւր, վերցո՛ւր, մեհցո՛ւր, թոցո՛ւր, փախցո՛ւր ձևերին: Արդ, այս ձևերը ժազում են ուղիղ դժով գրաբար -ո՛ ձևից. այսպես հասո՛ւ < գրաբար հասո՛:

Գրաբարի անցողականները կարող են երկու ձև ունենալ

արբուցանեմ — հրամ. արբո՞

արբեցուցանեմ — հրամ. արբեցո՞:

Ենթադրում եմ, որ երկուսից հնագույնը արբուցանեմ ձևն է, որ իր կարճութիւն պատճառով ավելի ուշ ընդարձակվեց եց (կամ աց) մասնիկն ստանալով, ճիշտ ինչպես ունենք մի կողմից ածի, բերի, հանի (հրեք մնացորդ հնութիւն), իսկ մյուս կողմից ընդհանուր տարածված -եցի ձևը:

-ուցանեմ ձևի հապավումը մանավանդ հրամայականի մեջ՝ սկսել էր արդեն Ե դարից: Երգ երգոցի հին թարգմանութիւն մեջ Բ 14 ունենք Լուո՞ ինձ զբարբառ քո (ձեռագրում գրված է նույնիսկ Լուո՞), որ սակայն երկրորդ թարգմանութիւն մեջ ջնջել դարձրել են Լսելի արա՞ (տէս ՀԱ 1924, 221 և անցողակի ՆՀԲ լուուցանեմ բալի տակ):

Ավելի նոր շրջանում էլ, զգալով, որ -ու հրամայականի ձեւը շատ կարճ է, իսկ -ցո՛ւ ձևը շատ ավելի ազդու, ժողովուրդը օգտվելով գրաբարի երկրորդ ձև անցողական ունենալու հնարավորութիւնից, անցել է դրան. օրինակ՝ գրաբար հստուցանեմ — հրամ. նստո՞ ձեի դեմ հնարել է նստեցուցանեմ (որ չկա գրաբարի մեջ)

և կազմել է սրանից նստեցնել, որի հրամայականն էլ կլինի նքատեցո՛ւ:

Այսպիսով ընդհանրացել է -ցո՛ւ ձևը:

Գրաբարի Բ լծորդութիւնն բ տիպարի հրամայականը վերջանում է -իք (ուսիք), սրա նման էլ Գ լծորդութիւնն բ տիպարը և Դ լծորդութիւնն բ տիպարը վերջանում են -ցի՛ր (գողացիք, գգեցիք): Բարբառում այս -ի՛ք, -ցի՛ր ձևերը մնում են անփոփոխ, բայց նաև առանց ր-ի (ինչպես՝ հագի՛ն=հագիք, մոռցի՛ն=մոռցիք, գողցի՛ն=գողցիք):

Արգելական ձևն էլ, որ ունեւ միշտ -ի՛ր, ազդում էր իր վերջածանով և հրամայականի վրա հաստատվեց -ր:

Այսպիսով գրաբար -ցո՛ւ > աշխարհաբարի -ցո՛ւ հրամայականը դարձավ -ցուր: Արևմտյան բարբառներում այս ձևը շատ սովորական է, որ և միակ ընդունվածն է դրական լեզվի մեջ: Բայց արևելյան բարբառներն էլ ունեցել են այս ձևը նախապես, որի ապացույցը պահում են Ագուլիս նրցո՛ւր, ավըրցո՛ւր և Ջուզա լե-նացո՛ւր, ք՝անցրացո՛ւր և այլն: Այնուհետև արևելյան բարբառներում շրջվեց -ցո՛ւր վերջավորությունը և ստացվեց հրամ. -ցրո՛ւ: Այս բավական էր, որ ոչ միայն կազմվեր հոգնակի հրամ. -ցրե՛ք (զարմացրե՛ք, հարցրե՛ք), այլև կարծվելով, թե արմատն է զարմացր-, սրանից կազմվեր կտր. զարմացրի, զարմացրիր: Կարծում եմ, որ կատարյալի նախկին ձևն էր *զարմացցի կամ *զարմացի, որ այնուհետև իսպառ անհետացավ: Այս զարմացրի ձևը ընդլայնելով, այժմ էլ կազմեցին (Ա լծորդութիւնն ա տիպարի նման) զարմացրեցի, զարմացրեցիր, ճիշտ ինչպես բերի-բերեցի, տաբի տաբեցի, դրի-գրեցի և դավառական գլորի-գլորեցի, սիրի-սիրեցի և այլն. որ թեև գավառական, բայց երբեմն երևում է գրական լեզվումն էլ:

Ջուզայի բարբառը նորից հրամայականի վրա ավելացրեց բ և հարցրո՛ւ ձևն էլ դարձրեց հարցրո՛ւր:

Ասացինք, որ ամեն բայ չի կարող ստանալ -ցնել մասնիկը՝ անցողական կազմելու համար. շատ բայ էլ կա, որ անցողական է դառնում առլ բայի օգնութեամբ: Գազանճլան, Շնոր քերականութիւն, 1910 թ., էջ 184, այս մասին սալիս է հետևյալ կանոնը.

«Ել վերջացող ներգործական բայերի մեծագույն մասը, -նել վերջացող բոլոր ներգործականները, ինչպես նաև -նալ վերջացող ներգործականներից մի քանիսը իրենց անցողականը կազմում են առալ բայով, ինչպես՝

գրել—գրել տալ
 օրհնել—առնել տալ
 բանալ—բանալ տալ և այլն:

Ձեզոք բայերը, ինչ վերջավորութիւնն էլ որ ունենան, անպատճառ ստանում են -ցնել և ճշ երբեք տալ, որ հաստուկ է միայն ներգործական բայերին:

Նույն կանոնը տալիս է նաև Այտնյան, 90—91, օրինակ բերելով չեզոք բայերից՝ մեծցնել, չորցնել, տաքցնել, պաղեցնել, գինովցնել, ծերացնել, անօթեցնել, մսեցնել, ծաղկեցնել և այլն: Իսկ ներգործական բայերից՝ բանալ տալ, դոցել տալ, ընել տալ, դնել տալ, կտրել տալ, վճարել տալ և այլն:

Սրանց վրա ավելացնում է և այն հետաքրքիր նկատողութիւնը, որ չեզոք բայերի մի մասը չի ստանում -ցնել մասնիկը, այլ ունենում է առանձին ներգործական բայ. ինչպես՝

մնալ—թողուլ (թողնել)
 ելլել—հանել
 երթալ—ղրկել (ուղարկել) և այլն:

Եւրբ անցողականը կազմված է տալ բայով, դործածութիւնս մեջ խոնարհվում է միայն տալ բայը, իսկ առաջին բայը մնում է միշտ անորոշ ձևով. ինչպես՝ բանալ տուր, գոցել տվա՛մ, մաքրիլ տամ, վճարել կու տամ և այլն: Այս դեպքում իլ վերջացող բայերն ստանում են -ել ձևը, ինչպես և -ցնել մասնիկն ստանալու ժամանակ. ինչպես՝ սորվիլ—սորվեցնել, տրամիլ—տրտմեցնել, խօսիլ—խօսել տալ, նալիլ—նալել տալ և այլն:

Կրկին անցողականը կազմվում է -ցնել ձևով անցողականի վրա ավելացնելով տալ բայը, իսկ եթե անցողականը կազմված է տալ բայով, այդ տալ բայը կրկնելով. ինչպես՝ մոռացնել տալ, գրել տալ տուր, կարել տալ տուր:

Այտնյան, 90, հաստուկ ուշագրութիւն է դարձնում անցողականի կրկին տեսակների վրա, որոնց մասին խոսեցինք վերը:—Ձեզոք բայերից կազմված անցողականները ըստ ձևի միայն անցողական են. իրապես նրանք պարզ ներգործական են, ինչպես՝ մեռցնել, լմեցնել, լոգնեցնել, կորսնցնել (կորցնել), փրցնել, վերցնել, խաղացնել, կպցնել, թոցնել, զօրացնել, տրտմեցնել և այլն, որոնք կազմված են մեռնիլ, լմնալ, լոգնիլ, կորսուիլ, փրթիլ, վերնալ, խաղալ, կպչիլ, թոչիլ, զօրանալ, տրտմիլ և այլն բայերից:

Կան մի խումբ անցողական բայեր, որոնք գրաբարից փոխ առնված լինելով՝ ունեն -ուցանել վերջավորութիւնը, չեն հպատակվում անցողականի կազմութեան վերոհիշյալ օրենքներին և չեն խոնարհվում աշխարհաբարի խոնարհման համաձայն: Նրանք կամ բնավ չեն խոնարհվում, կամ խոնարհվում են ստորադասական ներկա և անկատար, ինչպես և պիտի, կը, թող բառիկների հետ միասին, և կամ առ առավելն խոնարհվում են գրաբար ձևով: Այսպես են՝ մատուցանել, յարուցանել, ուսուցանել, սնուցանել, զեկուցունել, հառուցանել, կառուցանել և այլն, ինչպես՝

մատուցանեմ, մատուցանէի, կը կառուցանեմ, պիտի յարուցանէ, թող սնուցանէ, զեկուցի, հատուցի, մատուցի, կառուցի և այլն. այժմ սկսել են սովորական դառնալ զեկուցեց, հատուցեց, կառուցեց և այլն ձևերը:

Վերջացնելու համար այս գլուխը, ավելացնում ենք այն, որ քրդերենում էլ անցողականը կազմվում է danə «տալ» բայով.

danə kəṛəṇə անել տալ
danə kuštəṇə սպանել տալ

Խոնարհման ժամանակ խոնարհվում է միայն danə «տալ» բայը (Beidar, Gram. Kurde, 40):

Անշուշտ անցողականի այս ձևը հայերենից է անցել քրդերենին, որովհետեւ «տալ» բայով անցողական ոչ պարսկերենում կա և ոչ էլ ուրիշ հարեան մի լեզվում:

3. ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅ

Կրավորականի կազմութեան մասին արդեն խոսել ենք՝ մեզ բերելով հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական զանազան լեզուների կրավորական կազմելու բոլոր ձևերը:

Գրաբարում կրավորականը կազմվում է լծորդութեան փոփոխութեամբ, սլսիւնքն ներգործականի վերջավորութիւնները վերածելով մի ուրիշ ձևի:

Առաջին լծորդութեան հիւկու տիպարների ներգործականը վերածվում է կրավորականի՝ խոնարհվելով երկրորդ լծորդութեամբ: Ահա նրանց համեմատական տախտակը.

Սահմանադրանքի անունը

Տարբերակ

Տարբ.	Կրավ.	Տարբ.	Կրավ.
սիրեմ	սիրիմ	հատանեմ	հատանիմ
սիրես	սիրիս	հատանես	հատանիս
սիրէ	սիրի	հատանէ	հատանի
սիրեմք	սիրիմք	հատանեմք	հատանիմք
սիրէք	սիրիք	հատանէք	հատանիք
սիրեն	սիրին	հատանեն	հատանին

անց. անց.

սիրէի		հատանէի	
սիրէիր		հատանէիր	
սիրէր		հատանէր	
սիրէաք	(նույն)	հատանէաք	(նույն)
սիրէիք		հատանէիք	
սիրէին		հատանէին	

անց. կտր.

սիրեցի	սիրեցալ	հատի	հատալ
սիրեցիր	սիրեցար	հատիր	հատար
սիրեաց	սիրեցաւ	(ե)հատ	հատաւ
սիրեցաք	սիրեցաք	հատաք	հատաք
սիրեցէք	սիրեցալք	հատէք	հատալք
սիրեցին	սիրեցան	հատին	հատան

ազատանի

սիրեցից	սիրեցալց	հատից	հատալց
սիրեսցես	սիրեսցիս	հատցես	հատցիս
սիրեսցէ	սիրեսցի	հատցէ	հատցի
սիրեսցուք	սիրեսցուք	հատցուք	հատցուք
սիրեսցիք	սիրեսցիք	հատցիք	հատցիք
սիրեսցեն	սիրեսցին	հատցեն	հատանիցիք
			հատցին

հրամ.

սիրես	սիրեսց	հատ	հատիր
սիրեսցիր	սիրեսցիր	հատցիր	հատցիր
	սիրիցիր		

մի սիրեր	մի սիրեր	մի հատաներ	մի հաաաներ
սիրեցէք	{ սիրեցարուք սիրելիք	հատէք	հատարուք
մի սիրէք	մի սիրիք	մի հատանէք	մի հատանիք

ստոր. ներկա

սիրեցեմ	սիրիցիմ	հատանիցեմ	հատանիցիմ
սիրեցես	սիրիցիս	հատանիցես	հատանիցիս
սիրեցէ	սիրիցի	հատանիցէ	հատանիցի
սիրեցեմք	սիրիցիմք	հատանիցեմք	հատանիցիմք
սիրեցէք	սիրիցիք	հատանիցէք	հատանիցիք
սիրեցեն	սիրիցին	հատանիցեն	հատանիցին

գերբ.

սիրել	սիրիլ	հատանել	հատանիլ
սիրող	—	հատ(ան)ող	—
սիրեալ	սիրեցեալ	հատեալ	հատեալ
սիրելոց	{ սիրելոց սիրելի	հատանելոց	{ հատանելոց հատանելի

Երկրորդ լծորդության երկու տիպարների կրավորականը առանձին ձև չունի, այս կարգի բայերի կրավորականը նույն է ներգործականի հետ, օրինակ՝ համարիմ նշանակում է թե՛ համարում եմ (ներգործական) և թե՛ համարվում եմ (կրավորական). դատիմ նշանակում է թե՛ դատում եմ և թե՛ դատվում եմ: Օրինակ՝ Մի դատիք (ներգ.), դի մի՛ դատիցիք (կրավ.), զի որով դատաստանաւ դատիք (ներգ.), դատելոց էք (կրավ.) (Մտթ. է 1—2):

Աստուած է՝ որ ծնաւ (սծնվեց), կրավ.) և Աստուած է՝ զոր ծնաւ (սծնեց), ներգ.) (Կոչ. ժա):

Իմաստի տարբերությունը՝ ձևի այս նույնությունը պատճառով այս կարգի բայերը կոչվում են հասարակ:

Երրորդ լծորդության կրավորականը կազմվում է հետևյալ ձևով. 1) առաջին տիպարի մեջ ներկան, անկատարը և արգելականը նույն են ներգործականի հետ. 2) կատարյալը, ապառնին և հրամայականը խոնարհվում են երկրորդ տիպարի պես. 3) ստորադասականի մեջ -եմ վերջավորությունը դառնում է -իմ. 4) երկրորդ տիպարի մեջ ամբողջ բայը, թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական, խոնարհվում է նույն ձևով. 5) միայն ստորադասականում -եմ վերջավորությունը դառնում է իմ:

Ահա ավամ և զողանամ բալերի ներգործականի և կրավորա-
կանի համեմատական տախտակը.

սահմ. ներկա

ներգ.	կրավ.	ներգ.	կրավ.
աղամ		գողանամ	
աղաս		գողանաս	
աղալ		գողանալ	
աղամք	(նույն)	գողանամք	(նույն)
աղալք		գողանալք	
աղան		գողանան	

տեց. անկ.

աղալի		գողանալի	
աղալիր		գողանալիր	
աղալր		գողանալր	
աղալաք	(նույն)	գողանալաք	(նույն)
աղալիք		գողանալիք	
աղալին		գողանալին	

կատարյալ

աղացի	աղացալ	գողացալ	
աղացեր	աղացար	գողացար	
աղաց	աղացաւ	գողացաւ	(նույն)
աղացաք	աղացաք	գողացաք	
աղացէք	աղացալք	գողացալք	(կամ գողացարուք)
աղացին	աղացան	գողացան	

ապառնի

աղացից	աղացալց	գողացալց
աղացես	աղացիս	գողացիս
աղացէ	աղացի	գողացի
աղացուք	աղացուք	գողացուք
աղացիք	աղացիք	գողացիք
աղացին	աղացին	գողացին

նրամ.

աղս	աղացիր	գողացիր
աղասչիր	աղասչիր	(գողասչիր)

մի աղար	մի աղար	մի գողանար (նույն)
աղացէք	աղացարուք աղառջիք	գողացարուք
մի աղալք	մի աղալք	մի գողանալք

ստոր. ներկա

աղացիմ	աղացիմ	գողանացեմ	գողանացիմ
աղացես	աղացիս	գողանուցես	գողանացիս
աղացէ	աղացի	գողանացէ	գողանացի
աղացեմք	աղացիմք	գողանացեմք	գողանացիմք
աղացէք	աղացիք	գողանացէք	գողանացիք
աղացեն	աղացին	գողանացեն	գողանացին

դերք.

աղալ	աղալ	գողանալ	գողանալ
աղացող	—	—	—
աղացեալ	աղացեալ	գողացեալ	գողացեալ
աղալոց	աղալի	գողանալոց	գողանալոց գողանալի

Չորրորդ լծորդության կրավորականը կազմվում է հետևյալ ձևով. 1) առաջին տիպարի մեջ ներկան, անկատարը, արգելականը և հրամայականը նույն են ներգործականի հետ. 2) կատարյալը, ապառնին և հրամայականը խոնարհվում են երկրորդ տիպարի պես. 3) երկրորդ տիպարի մեջ ամբողջ բայը, թե ներգործական և թե կրավորական, խոնարհվում է նույն ձևով. այսպես ընթեռնում, ընթեռնուի, ընթերցալ, ընթերցալց... նշանակում են թե «կարդում եմ, կարդում էի, կարդացի, կկարդամ...» և թե «կարդացվում եմ, կարդացվում էի, կարդացվեցի, կկարդացվեմ...»:

Ահա քողում բայի ներգործականի և կրավորականի համեմատական տախտակը (ավելորդ ենք համարում դնել երկրորդ տիպարը, որ ծալրից ծայր նույն է).

ստեմ. ներկա

նրամ.

թողում	թող	թողի՛ր
թողես	թողչի՛ր	
թողու	մի թողուր	մի թողուր
թողումք (նույն)	թողէք	թողարուք

թողութիւն		մի թողութիւն	մի թողութիւն
անկատար		ստորագրատար	
թողութիւն		թողութիւն	
թողութիւն		թողութիւն	
թողութիւն		թողութիւն	
թողութիւն	(նույն)	թողութիւն	(նույն)
թողութիւն		թողութիւն	
թողութիւն		թողութիւն	
կատարել		պատկեր	

թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն	թողութիւն

դերք.

թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	—
թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն
թողութիւն	թողութիւն

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1) Ըստ այս պատկերի, իբրև ընդհանուր կանոն կրապորտակա-
նի, կարող ենք ասել, որ.

ա) ներգործականի վերջավորութիւնն մեջ է զառնում է -ի-
ինչպէս՝ սիրեմ—սիրեմ, սիրեցեմ—սիրեցեմ, սիրեցեմ—սիրեցեմ
և այլն:

բ) եի մնում է եի. ինչպէս՝ սիրեի—սիրեի, խօսեի—խօսեի,
հատանեի—հատանեի և այլն:

գ) իմ մնում է իմ. ինչպէս՝ խօսիմ—խօսիմ, բայց -ի, -եցի,
-ացի վերջավորութիւնները զառնում են -այ, -եցայ, -ացայ և
սրանց հետևանքով էլ -ից, -եցից, -ացից զառնում են -այց, -եցայց,
-ացայց. ինչպէս՝ սիրեցի—սիրեցայ, սիրեցից—սիրեցայց, առի-
առայ, բարձի—բարձայ, աղացի—աղացայ, թողի—թողայ և այլն:

դ) ա, ու ձայնավորները մնում են անփոփոխ. ինչպես՝ աղամ—աղամ, գողանամ—գողանամ, աղալի—աղալի, գողացալ—գողացալ, գողացալց—գողացալց, թողու—թողու, թողուցու—թողուցու, սիրեսցուք—սիրեսցուք և այլն, բոլորն էլ թե՛ ներգործական և թե՛ միանգամայն կրավորական:

Կրավորականի կազմության մեջ կանոնների (ձայնավորություն) ալո բազմազանությունը և միօրինակության ալո բացակայությունը արդյունք են այն բանի, որ կրավորականի լուրաքանչյուր եզրի վեց դեմքերը կազմվում են ոչ թե առաջին դեմքի հետևողությամբ, այլ լուրաքանչյուր դեմք իր համապատասխան ներգործական ձևի վրալից: Եվ արդարև, եթե, օրինակ, մի ակնարկ ձգենք թողից բալի կրավորականի վրա, կտեսնենք, որ Բ, Գ դեմքերը (թողիս, թողցի) ծագում են ոչ թե Ա դեմքից (թողալց), այլ իրենց համապատասխան թողես, թողցե ձևերից. ըստ որում, եթե թողիս, թողցի կազմված լինեին թողայց ձևից, պիտի լինեին թողայցիս, թողայցի, քանի որ այ երկբարբառը չի ջնջվում հալերենում: Այսպես նաև հաջորդ դեմքերը (Չալի. 123, ժան. 1): Հմմտ. սակայն Ա գիրք, էջ 309, ուսալց—ուսցիս և այլն շարքը:

2) Ուր որ ներգործական և կրավորական միենուն ձևով են. ինչպես առեւ ենք. բալի սեռը որոշվում է խնդրառությունով: Տրված օրինակների վրա ավելացնում ենք նաև հետևյալները.

Մոռացաւ զլիշատակ նոցա (մոռացաւ, ներգործական, որովհետև սեռի խնդիր կա).

Մոռացաւ լիշատակ նոցա (մոռացվեց, կրավորական է, որովհետև սեռի խնդիր չկա, յիշատակ ենթակա է).

Մոռացցի զիս պիտի մոռանա ինձ (ներգ.).

Անունս մոռացցի պիտի մոռցվի (կրավ.).

Իմասցին զբանսն աչն խոսքերը թող հասկանան (ներգ.).

Իմասցին բանքն աչն խոսքերը թող հասկացվեն (կրավ.).

(Չալիս. 99):

3) Բայց լեզուն սիրում է ավելի պարզ և հասկանալի ձևեր. երկդիմությունը տանելի երևույթ չէ. ուստի կրավորականի համար ստեղծել են լինել բայով կազմված ձևեր. ինչպես՝

մոռացեալ լինիմ մոռացվում եմ

մոռացեալ լինէի մոռացվում էի

մոռացեալ եղէ մոռացվեցի

մոռացեալ եղէց պիտի մոռացվիմ

մոռացեալ լինէր «մոռացվիր»

մոռացեալ լինել «մոռացվել»:

Այսպէս նաև՝ մի լինիւր տղացեալ, բնկեցեալ լինի, լինէր, հղե, լիցի, առեալ լինիմ, առեալ լինէի. առեալ լնր (փոխանակ *սռի՛ր), առեալ լերուք (փոխանակ *առալք, *առալք, որոնք գոյութիւն չունեն), առեալ լինիցիմ և այլն:

Գիտացեալ լինիմ «գիտացվեմ», գիտացեալ հղէ «գիտացվեցա» և այլն:

Այսպէս նաև անկանոն բալերի մի մասը:

Լիցիմ (բալց ոչ եմ) օժանդակով կրավորական կազմելու ալմ ձևը հատուկ է գլխավորապէս Գ և Դ լծորդութեանց (-ամ, -ում), որոնց հիմնական ժամանակները միշտ զուրկ են կրավորականից:

Բալց օրինակը տարածվել է հետո նաև մյուս բոլոր լծորդութեանց վրա. այնպէս որ նուրիսկ այն դեպքերում, երբ ներգործական և կրավորական տարբեր են, դարձլալ հաճախ թողնում են սովորական կրավորական ձևը և նրա փոխարեն գործածում լիցիմ օժանդակով կազմված ձևը: Հատկապէս անցլալ ժամանակում. օրինակ՝

լցեալ հղե (փիս. լցաւ)

հղիցեալ լքեալ (փիս. լքցիս)

թողեալ լիցին (փոխանակ թողցին)

պատուեալ լինէր և այլն:

4) Կրավորական կազմելու երկրորդ ձևն է ոճավոր դարձվածք, որին դիմում են հաճախ մեարդական ընտիր հեղինակներ. ինչպէս՝

մոռացօնք հղեն նմա «մոռացվեց»

ի մոռացօնս լիցի ձեզ

ի մոռացումն անկանի:

Եզնիկ, էջ 15, պաշտել «պաշտել» կամ «պաշտվել» բառի երկդիմութեան առաջին առնելու համար, ասում է.

Իբրև խօսուուն բերանով անշշունջն բողոքէ, եթէ չեմ արժանի պաշտօն առնելոյ (պաշտելու), այլ պաշտօն հարկանելոյ (պաշտվելու):

Հետին հեղինակները ավելի ընդհանուր միջոցի դիմեցին. Ա լծորդութեան անկատարի եզակի Գ դեմքի կրավորականը ներգոր-

ժականից զանազանելու համար հնարեցին -իւր վերջավորութիւնը. այսպես՝

ճերգործական	կրավորական	
սիրէր	սիրիւր	«սիրվում էր»
գործէր	գործիւր	«գործվում էր»
պատուէր	պատուիւր	«պատվւում էր» (Ոսկ. գծ. 351)
հատանէր	հատանիւր	«կտրվում էր»
տեսանէր	տեսանիւր	«տեսնվում էր»

Իսկ Գ և Դ լծորդութիւնց կրավորականի ուղիղ ժամանակները զանազանելու համար Բ լծորդութիւն բ տիպարի ձեւը ԵՍՈՒՄ լով՝ կաղմեցին հետեւյալ ձևերը.

ստացանիւ «ստացվել»
մոռանի «մոռացվում է»
բանի «բացվում է»
լնանիցի «լցվի»
հեղանիւր «թափվում էր»
ընթերցանիւ «կարդացվել»
սքանչանիւ «սքանչացվել»
զենիւ, դենանիւ «մորթվել»
առնանիւ «առնվել» (Չալիս, 100)
լսարիցաք «խաբվեցինք»
փոխեցիր «փոխվիր»
մի խաբիցուք «չխաբվեցք»
երկրպագիւ «երկրպագվել»

5) Երբ մի կողմից այսպես հնարվում էին ձևեր ներգործականից տարբեր կրավորական ունենալու համար, մյուս կողմից ի հակառակին կաղմվում էին ձևեր՝ կրավորականից տարբեր ներգործական ունենալու համար:

Որովհետև ընդհանուր սկզբունքով ք ձայնավորը նշան էր ներգործականի և ի ձայնավորը նշան էր կրավորականի, ուստի այն ներգործական ձևերը, որոնք ունեին բնականից ի, սկսեցին շուտ գալ ք-ի: Այսպես ստեղծվեցին ապառնի մեջ՝

կալցես (փխ. կալցիս)
տարցեն (փխ. տարցին)

ծնցէ (փխ. ծնցի)

ընթերցցես (փխ. ընթերցցիս) և այլն:

Բայց այս շարժումը զարգացում չստացավ և սրանք սովորական ձևեր չեն:

6) Այսպիսի անհաջող փորձերից մեկն է կատարյալի մեջ կրավորականի համար և ձայնավորի հավելումը. այսպես Բուգ. Գ Ժդ (էջ 39) կարդում ենք՝

Կործանեցալք լքեայք կասեցէք կաղացալք:

Ավելի ուշ ժամանակի գրվածքներից՝

Ծնեաւ ի կուսէ (Աթան. 128).

Ծնաւ զիս... զի եթէ ծնեաւ Որդի, յայտ է թէ ոչ ստացեաւ. և եթէ ստացեաւ, ոչ ծնեաւ (Աթան. 150):

Սրանց մեջ ծնաւ ներգործական է, իսկ ծնեաւ, ստացեաւ, լքեայք կրավորական են (վերջինը անշուշտ ուշ ժամանակի սրբագրութիւն):

Անկանոն բայերի կրավորականի խոնարհմունքն էլ կատարվում է նույն հիման վրա: Ահա նրանց ցուցակը.

1) Առնիլ.— Սահմ. ներկա.— առնիմ, առնիս, առնի, առնիմք, առնիք, առնին.

Անկար.— առնէի... նույն ընդ ներգ.

Կտր.— արարայ, արարար, արարաւ, արարաք, արարալք, արարան.

Ապռ.— արարայց, արասցիս, արասցի, արասցուք, արասջիք, արասցին.

Հրամ.— արասջիր, առնիջիր, մի առնիր, արասջիք, առնիջիք, մի առնիք:

Ստոր.— առնիցիմ, առնիցիս, առնիցի, առնիցիմք, առնիցիք, առնիցին.

Դերբ.— առնիլ, արարեալ, առնելոց կամ առնելի:

2) Դնիլ.— Սահմ. ներկա.— դնիմ, դնիս, դնի, դնիմք, դնիք, դնին.

Անկ.— դնէի... նույն ընդ ներգ.

Կտր.— եդայ, եդար, եդաւ, եդաք, եդալք (եդարուք), եդան.

Ապռ.— եդայց, դիցիս, դիցի, դիցուք, դիջիք, դիցին.

Հրամ.— դիջիր, դնիջիր, մի դնիր, եդարուք, մի դնիք,

Ստոր.— դնիցիմ, դնիցիս, դնիցի, դնիցիմք, դնիցիք, դնիցին.

Դերբ.— ղնիլ, եղևալ, ղնելոց, ղնէի:

3) Ըմպիլ.— Սահմ. ներկա, ըմպիմ, ըմպիս, ըմպի, ըմպիմք, ըմպիք, ըմպին:

Անկտր.— ըմպէի... նուլն ընդ ներդ.

Կտր.— արբալ, արբար, արբաւ, արբաք, արբալք, արբան:

Ապռ.— արբալց, արբցիս, արբցի, արբցուք, արբջիք, արբցին.

Հրամ.— (արբիբ), մի ըմպեր, արբերուք (արբարուք) մի ըմպիք.

Ստոր.— ըմպիցիմ, ըմպիցիս, ըմպիցի, ըմպիցիմք, ըմպիցիք, ըմպիցին.

Դերբ.— ըմպիլ, արբեալ, ըմպիլի:

4) Լսելի լիճել.— Սահմ. ներկա.— լսիմ, լսիս, լսի, լսիմք, լսիք, լսին կամ լսելի լինիմ...

Անկ.— լսէի... նուլն ընդ ներդ.

Կտր.— լսելի եղէ, լսելի եղեր, լսելի եղև...

Ապռ.— լսելի եղէց, լսելի եղիցիս... կամ լուիցիս, լուիցի, լուիցուք, լուիջիք, լուիցին.

Հրամ.— լսելի լեր, մի լինիր լսելի կամ մի լսիր, լսելի լերուք, մի լինիք լսելի կամ մի լսիք.

Ստոր.— լսիցիմ, լսիցիս. լսիցի, լսիցիմք, լսիցիք, լսիցին կամ լսելի լինիցիմ, լսելի լինիցիս...

Դերբ.— լսիլ կամ լսելի լինել, լուեալ կամ լսելի լեալ, լսելոց կամ լսելի:

5) Ճանաչիլ.— Սահմ. ներկա.— ճանաչիմ, ճանաչիս, ճանաչի, ճանաչիմք, ճանաչիք, ճանաչին.

Անկ.— ճանաչէի... նուլն ընդ ներդ.

Կտր.— ժանուցալ, ժանուցար, ժանուցաւ, ժանուցաք, ժանուցալք, ժանուցան կամ ժանօթ եղէ, ժանօթ եղեր...

Ապռ.— ժանուցալց, ժանիցիս, ժանիցի, ժանիցուք, ժանիջիք, ժանիցին կամ ժանօթ եղէց, ժանօթ եղիցիս...

Հրամ.— ժանիջիր կամ ժանօթ լեր, մի ճանաչիր կամ մի լինիր ժանօթ, ժանիջիք կամ ժանօթ լերուք, մի ճանաչիք կամ մի լինիք ժանօթ.

Ստոր.— ճանաչիցիմ, ճանաչիցիս, ճանաչիցի, ճանաչիցիմք, ճանաչիցիք, ճանաչիցին կամ ժանօթ լինիցիմ...

Դերբ.— ճանաչիլ կամ ժանօթ լինել, ժանուցեալ կամ ժանօթ լեալ, ճանաչելոց կամ ճանաչելի:

Դիւ. — Կատարլալը ամբողջ և ապառնիի եզակի Ա դեմ-
քը սեփական ձև չունենալով՝ փոխ են առնված ծանուցանել
բալից:

6) Յանել. — Իբրև չեզոք՝ չունի կրավորական:

7) Ուտիլ. — Սահմ. ներկա. — ուտիմ, ուտիս, ուտի, ուտիմք,
ուտիք, ուտին.

Անկտր. — ուտէի... նուլն ընդ ներգ.

Կտր. — կերալ, կերար, կիրաւ, կերաք, կերալք, կերան (որոնք
նաև ներգործական են) կամ կեր եղէ, կեր եղեր...

Ապռ. — կեր եղէց, կերիցիս, կերիցի, կեր լիցուք, կեր լիջիք,
կեր լիցին կամ կերիցուք, կերիջիք, կերիցին:

Հրամ. — կեր լեր կամ կերիջիր, մի ուտիր, լերուք կեր կամ
կերիջիք, մի ուտիք.

Ստոր. — ուտիցիմ, ուտիցիս, ուտիցի, ուտիցիմք, ուտիցիք,
ուտիցին.

Դերբ. — ուտիլ կամ կեր լինել, կերեալ, ուտելի:

8) Ունիմ «բռնեմ» բալի համար կրավորական առանձին ձև
չկա, ալլ գործ է ածվում կալեալ լինիմ, կալեալ լինէի, կալեալ
եղէ, կալեալ եղէց, կալեալ լեր, կալեալ լինիցիմ, Կալեալ լինել,
կալեալ և ապառնի դերբալ ունելի:

Կարելի է նաև ասել բմբռնիլ, բնկալեալ լինել, բնգռնելի
լինել կամ ձերբակալ լինել...:

9) Տանիլ բալի կրավորականն է տարեալ լինել, որից ներկա
տարեալ լինիմ, անկ. տարեալ լինէի, կտր. տարեալ եղէ, ապռ.
տարեալ եղէց, հրամ. տարեալ լեր, ստոր. տարեալ լինիցիմ կամ
տանիցիմ, տանիցիս, տանիցի, տանիցիմք, տանիցիք, տանիցին.
դերբ. տարեալ, տանելի:

10) Գալ իբրև չեզոք՝ չունի կրավորական:

11) Երթալ՝ նուլնպես:

12) Տուեալ լինել. — Սահմ. ներկա. — տուեալ լինիմ... անկ.
տուեալ լինէի...

Կտր. — տուալ, տուար, տուաւ, տուաք, տուալք, տուան.

Ապռ. — տուալց, տացիս, տացի, տացուք, տաջիք, տացին.

Հրամ. — տաջիր, մի լինիր տուեալ, տաջիք (կամ տուարոքք),
մի լինիք տուեալ.

Ստոր. — տալցիմ, տալցիս, տալցի, տալցիմք, տալցիք, տալ-
ցին.

Դերբ. — տուեալ լինել, տուեալ, տալոց կամ տալի:

Եթե մի ընդհանուր հայացք ձգենք գրաբարի կրավորականի կազմության վրա, կտեսնենք, որ գրաբարը կրավորականի համար մի ընդհանուր օրենք կամ ձև չունի: Կրավորականը կախված է բալի վերջավորությունից, բայց չկա մի ալիսիսի վերջավորություն, որ բոլոր բալերի համար էլ ընդհանուր լինի: Ընդհանրապես ե ձայնավորը նշան է ներգործականի, որի համապատասխան կրավորականն է ի: Բայց ի միշտ կրավորականի նշան չէ, այլ նաև ներգործականի. օրինակ՝ ի, եցի, ացի ներգործական են, որոնց կրավորականն էլ ալիս ժամանակ դառնում է ալ, եցալ, ացալ: Բավական է ասել, որ շատ բայաձևեր ոչ մի ձև չունեն կրավորականի, և նրանց ներգործականը նաև կրավորական է. այսպես Ա լծորդություն անկատարը, Բ լծորդությունը ամբողջ, Դ լծորդությունն ա տիպարի ներկան և անկատարը, Բ տիպարը ամբողջապես (բացի ստորադասականից), Դ լծորդության ա տիպարի ներկան, անկատարը, ստորադասականը և Դ լծորդության Բ տիպարը ամբողջությունով:

Եթե գումարենք այս բոլորը, կտեսնենք, որ չորս լծորդությանց կրկին տիպարներում (ընդամենը 8 տիպար), յուրաքանչյուր բալի խոնարհման մեջ ընդունելով 6 եզր, ընդամենը 48 եզրից 22 ձև ներգործական է, 26 ձև հասարակ: Սա նշանակում է, թե խոնարհման կեսից ավելին կրավորական չունի և իմաստով նրկդիմի է: Եվ այս նրկդիմությունն են ահա մատնանշում բոլոր ալիս դերբայական ձևերը և մասնավոր ոճաբանությունները, որոնցով Ե դարի ոսկեդինիկ գրողները աշխատել են խուսափել չարիքից:

Բայց չարիքից խուսափել չի նշանակում չարիքը դարմանել: Այս գործով զբաղվեցին ավելի ուշ շրջանում:

Ստորին դարերի զանազան գրվածքներում գտնում ենք ալիսի նորօրինակ ձևեր, որ ոչ գրաբար են, ոչ աշխարհաբար, ոչ ներգործական են ըստ հին լեզվի և ոչ կրավորական ըստ նոր լեզվի: Իրավացի է Ալտնյան 73, որ այս խորթ խոնարհմունքները համարում է ժամանակի ռամկօրէնէն փոխառեալ՝ ձևեր: Անշուշտ զանազան գավառներում հալ ժողովուրդը փորձեր էր անում մերթ հինը ծռելով, մերթ նորը սարքելով՝ մի հարմարավոր ձև ստեղծելու: Այս մասնավոր և անշատ փորձերի արդյունքից են քաղված հետևյալ օրինակները.

կացաւ «կեցավ, ֆաց» (գրբ. եկաց)

հարցաւ «հարցրեց» (գրբ. հհարց)

բարձան «վերցրին» (գրբ. բարձին)
 լիք «եղիք» (գրբ. չհրուք)
 եկալ «բռնեց» (գրբ. կալաւ)
 վարժեաց «վարժվեց» (գրբ. վարժեցաւ)
 վախաց «վախեցաւ»
 խստեց «խստացաւ, սաստկացաւ»
 բռնկեց «բորբոքեց» և այլն (Այտն. 73):

Ինչպես վերը տրված օրինակներից երևում է, կրավորականի համար ստեղծված նոր վերջավորությունների մեջ ամենից շատ հանդիպում ենք ի ձայնավորին, որ գրաբարի մեջ կրավորական կազմող հայանի նշանն է: Բայց պատահում ենք նաև ու ձայնավորին, որի ծագումը պիտի որոնենք այժմ:

Այտնյան, 73, կարծում է, որ այդ ու ձայնավորը այն է, որ գտնում ենք գրաբարի զարծուած, դարձուած, յօրինուած և այլն բառերի մեջ, որոնց ցանկը տվել ենք արդեն: Petermann, Abhandlungen d. Ak. d. Wiss. zu Berlin, 1866, էջ 75, 76 այս ու ձայնավորի երևումը ուրիշ տեսակ է բացատրում, որին համամիտ են նաև Հյուբշման KZ 23, 12, ապա Karst 297: Հստ Petermann-ի գրաբարի Դ լծորդության բալերը չունենալով առանձին կրավորական ձև, այս լծերին լրացնելու համար ներկայի ու ձայնավորի վրա ավելացրին ի ձայնավորը, որ Ա լծորդությունը կրավորականի վերածելու սովորական միջոցն էր: Այսպիսով, ներգործական զեցուլ, լնուլ ձևերի կողքին ստեղծվեցին կրավորական զեցուլի, լնուի ձևերը, ինչպես օր նախակիլիկյան շրջանում ստեղծված էին արդեն առաջ բալից իբր կրավորական տուլիմ, տուլիս, տուլի, տըրուլի տարուիմ, տրուլիս, տրուլի, տրուլիւ (Այտն. 73): Շուտով այս սխալ ձևը տարածվեց նաև մյուս լծորդությանց վրա և բոլոր բալերից էլ կազմվեցին ներկա -ուլիմ, անորոշ դերբալ -ուլի ձևերը, որոնք և խոնարհվում էին կրավորական Բ լծորդության ձևով:

Karst, 297 սրան ավելացնում է այն նկատողությունը, թե կրավորականի այսպիսի ձևը նախ ներկայի և անորոշ դերբալի համար էր. ավելի ուշ անցան կատարյալին, հետևյալ ձևով:

Դրաբար ասվում էր կրավորական կտր. թողաւ, բացաւ, սպաճաւ, կեքաւ, առաւ և այլն. կրավորականի նորահնար ու մասնիկը եկավ մտավ սրանց մեջ և դարձան թողուաւ, բացուաւ, սպաճուաւ, կեքուաւ, առուաւ և այլն:

Այս օրինակով կազմվեցին նաև անորոշ դերբալի լուանուլի, յիմընուլի «իմացուիլ», գողընուլի «գողացուիլ», բանուլի, գնուլի

«գրուի», քանուիլ թթրջուիլ», լնուիլ լլցուիլ, տվուիլ «տրուիլ», ուտուիլ, գտնուիլ, ճանչուիլ և այլն ձևերը՝ լուանալ, իմանալ, գողանալ, ուտել, գանուլ, ճանչել անորոշներից: Սրա համեմատ ներկան էլ լինում էր լվանուիմ, լիմընուիմ, գողընուիմ, տվուիմ, քնուիմ, բանուիմ, թանաիմ, ուտուիմ, ճանչուիմ. օրինակ՝

Չուան տոնալ երթալը կախուիլ (Վրք. հց. Բ 411).

Արծաթով գնուի (Մաթ. Եւագր. 42).

Ի ձեռն արծաթով լինի և գնուի (անդ. 47).

Թաղուի (անդ. 117):

Ալիւի ուշ կատարլալի բնի վրալից կազմվեց նոր անորոշ չերբայ՝ լուացուիլ, թացուիլ, լցուիլ, բացուիլ, դրուիլ, կերուիլ, սալուիլ, գտուիլ, իմացուիլ... ձևով, որ մրցման մեջ մասով նախորդ լուացուիլ և այլն (ներկայաբուն) ձևի հետ և ի վերջո հաղթեց: Այժմ լուացվիլ, դեվիլ և այլն դավառական ձևեր են միայն և գրականի մեջ ընդունված է միայն լուացուիլ, դրուիլ և այլն:

Ի վերջո Karst, 298, ու մասնիկի ժազման համար հիշեցնում է նաև գրաբար ցրեմ—ցրուեմ, կծեմ—կծուեմ, կտեմ—կտուեմ բառերի համեմատութլունը, որոնց վրա մենք էլ կարող ենք ավելացնել դրդել—դրդուել¹:

Բայց այս բոլորի մեջ ու ավելի գորացուցիչ է և ոչ բնավ կրավորական:

Պետք է որոշել, թե միջին հայերենում ինչպես էր հնչվում կրավորականի վերջավորութլունը: Թեև գրվում էր -ուիլ, բայց ու ալսանդ բաղաձայն էր և հնչվում էր վ. այդ ապացուցանում է՝ վիլ կամ -ւիլ գրչութլունը, որ հավասարապես գործ էածվում առաջինի, հետո Ալապես Karst, էջ 295 ունենք գտուի, գտվի, գտւի «գանուի» և լվացվի, լուացվի, լվացւի երեք տարբեր գրչութլունները:

Կարևոր է իմանալ նաև -ուիլ կրավորականի ժազման ժամանակը: Մխիթար Հերացին իր «Ջերմանց մխիթարութլուն» աշխատութլան մեջ (1184 թ.) գործածում է այս ձևը. օրինակ՝ խաշուի էջ 18, քաշուի 39, արկնուի (արկանի) 48, 63, լուանվիլ 12, լուացվի, լվացվի, լւացվի 26, 27, 28, բացւի 12, գտուի, գտվի, գտւի 22, 38,

¹ Վերք, տեսանք մի խումբ լեզուներ. հատկապես աֆրիկյան բանտու. լեզուներից, որոնց մեջ կրավորականը կազմվում է w մասնիկով: Սրա նմանութլունը հայերենի հետ պատահական է և այդ երեսուրդ է հատկապես նրանից, որ ըստ Meinhof, Grundzüge einer vergl. Gram. էջ 76, այդ մասնիկի հին ձևն է tj-wa, որ ամեն տեղ կրճատվելով դարձել է w:

44, 45: Ավելի շատ օրինակներ տալիս է Վաստակոց գիրքը-ը-գրանց հավաքումը անս Karst, 295: Այս բոլորը մեկ մատնանշում են ԺԲ գարը, երբ կրավորականի այս նոր ձևը արդեն հաստատված իրողություն էր:

Այժմ մնում է մեղ իբր օրինակ միջին հալերենի կրավորականի խոնարհման՝ մեջ բերել այստեղ այն, ինչ որ տալիս է Karst իր Գերականության վերջում առանձին տախտակով:

ստոր. ներկա

լոսվիմ	տարվիմ	գողնվիմ	գտվիմ
լոսվիս	տարվիս	գողնվիս	գտվիս
լոսվի	տարվի	գողնվի	գտվի
լոսվինք	տարվինք	գողնվինք	գտվինք
լոսվիք	տարվիք	գողնվիք	գտվիք
լոսվին	տարվին	գողնվին	գտվին

ստոր. անկ.

լոսվէի	տարվէի	գողնվէի	գտվէի
լոսվէիր	տարվէիր	գողնվէիր	գտվէիր
լոսվէր	տարվէր	գողնվէր	գտվէր
լոսվէաք	տարվէաք	գողնվէաք	գտվէաք
լոսվէիք	տարվէիք	գողնվէիք	գտվէիք
լոսվէին	տարվէին	գողնվէին	գտվէին

ստմմ. ներկա

կու լոսվիմ	կու տարվիմ	կու գողնվիմ	կու գտվիմ
կու լոսվիս	կու տարվիս	կու գողնվիս	կու գտվիս
կու լոսվի	կու տարվի	կու գողնվի	կու գտվի
կու լոսվինք	կու տարվինք	կու գողնվինք	կու գտվինք
կու լոսվիք	կու տարվիք	կու գողնվիք	կու գտվիք
կու լոսվին	կու տարվին	կու գողնվին	կու գտվին

անկատար

կու լոսվէի	կու տարվէի	կու գողնվէի	կու գտվէի
կու լոսվէիր	կու տարվէիր	կու գողնվէիր	կու գտվէիր
կու լոսվէր	կու տարվէր	կու գողնվէր	կու գտվէր
կու լոսվէաք	կու տարվէաք	կու գողնվէաք	կու գտվէինք
կու լոսվէիք	կու տարվէիք	կու գողնվէիք	կու գտվէիք
կու լոսվէին	կու տարվէին	կու գողնվէին	կու գտվէին

Կ Բ Ա Վ Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ը Բ Ա Ր Բ Ա Ռ Ն Ե Ր Ո Ւ Մ

ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Նոր-Ջուղայի բարբառում կրավորականը կազմվում է -վել վերջավորությունում. ինչպես՝

Ա.	լծորդութուն.	—	սիրել—սիրվել
Բ.	»	—	խաղենել—խաղեցվել
Դ.	»	—	կարդալ—կարդացվել
Դ.	»	—	մոռանալ—մոռացվել

Բազաձայնների խճողման պատճառով երբեմն միավանկի կորած ա ձայնավորը վերականգնվում է, ինչպես՝ գ'դ'ենել—գ'դ'անվել, կորցնել—կորչիլ» բայի կրավորականն է կորցնվել, որ կորցնել ձևից է կազմված. նազնիլ բայից կա և՛ խաղեցվել, և՛ խաղացվել:

Անկանոն բայերի կրավորականներն են՝

անել—արվել	լվանալ—լվացվել
առնել—առնվել	ուտել—ուտվել
ասել—ասվել	վեռնել—վեռնվել
բ'անալ—բ'ացվել	տալ—տրվել, տվվել
բ'երել—բ'երվել	տանել—տարվել, աանվել
դ'ենել—դ'երվել, դ'եցվել	տեսնել—տեսնվել
թողնել—թողնվել	

Այս բոլորը խոնարհվում են Ա լծուդություն համաձայն. ալապա՝

ստոր. ներկա

սիրվեմ	խաղենմ	կարդ'ացվեմ	մոռացվեմ
սիրվես	խաղես	կարդ'ացվես	մոռացվես
սիրվի	խաղի	կարդ'ացվի	մոռացվի
սիրվենք	խաղենք	կարդ'ացվենք	մոռացվենք
սիրվէք	խաղէք	կարդ'ացվէք	մոռացվէք
սիրվեն	խաղեն	կարդ'ացվեն	մոռացվեն

անցյալ

սիրվի	խաղ'նվի	կարդ'ացվի	մոռացվի
սիրվիր	խաղ'նվիր	կարդ'ացվիր	մոռացվիր

սիրվեր	խազ'նվեր	կարդ'ացվեր	մոռացվեր
սիրվինք	խազ'նվինք	կարդ'ացվինք	մոռացվինք
սիրվիք	խազ'նվիք	կարդ'ացվիք	մոռացվիք
սիրվին	խազ'նվին	կարդ'ացվին	մոռացվին

կատարյալ

սիրվեցի	խազ'նվեցի	կարդ'ացվեցի	մոռացվեցի
սիրվեցիր	խազ'նվեցիր	կարդ'ացվեցիր	մոռացվեցիր
սիրվէց	խազ'նվէց	կարդ'ացվեց	մոռացվէց
սիրվեցինք	խազ'նվեցինք	կարդ'ացվեցինք	մոռացվեցինք
սիրվեցիք	խազ'նվեցիք	կարդ'ացվեցիք	մոռացվեցիք
սիրվեցին	խազ'նվեցին	կարդ'ացվեցին	մոռացվեցին

նրաւ.

սիրվիր	խազ'նվիր	կարդ'ացվիր	մոռացվիր
մի սիրվել	մի խազ'նվել	մի կարդ'ացվել	մի մոռացվել
սիրվէք	խազ'նվէք	կարդ'ացվէք	մոռացվէք
միք սիրվել	միք խազ'նվել	միք կարդ'ացվել	միք մոռացվել

դերբայներ

սիրվել	խազ'նվել	կարդ'ացվել	մոռացվել
սիրվում	խազ'նվում	կարդ'ացվում	մոռացվում
սիրվէլ	խազ'նվէլ	կարդ'ացվէլ	մոռացվէլ
սիրված	խազ'նված	կարդ'ացված	մոռացված
սիրվելու	խազ'նվելու	կարդ'ացվելու	մոռացվելու

Կրավորական բալերը գործ են ածվում բացի կրավորակա-
նից, նաև իբր կարողական, փոխադարձ, կրավորակերպ չեզոք և
պարզ չեզոք, ինչպես՝

կարողական — կարդ'ացվել Վարդիլի լինել կարդալ, խասկաց-
վել Վարդիլի լինել հառկանալ, գ'ողացվել Վարդիլի լինել գողա-
նալ։

փոխադարձ — Թալվել Վիրար թակել,։

կրավորական — չեզոք — խազ'նվել Վինքը իրեն հազցնել,։
առնգրվել Վինքը իրեն սանդրել,։ չեզոք — խալվել Վժիւրիլ, մաշել,։

ՄԱՐԱՀԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական բալերը կազմվում են -վել վերջավորութամբ, որ
իւր հարազատ ձևի տակ հնչվում է լքել. ինչպես՝ ասել — ասւքել,

պերէլ—պերլուէլ. և այլն. անկանոն բայերից՝ տանիլ—տարւել, ուտել—ուտւել կամ կերւել, տալ—տասւել, տեսնել—տեսնըւել և այլն:

Հին հայերենի Բ լծորդութիւն պատկանող բայերից շատերը՝ ստանալով կրավորականի մասնիկը՝ պահում են չեզոքի նշանակութիւն. ինչպես՝ կ'ոմգ'ուս ուրել «գանգատվել», խօստովանւել «խոստովանվիլ», կուրսուլել «կորչել», վախճանւել «վախճանվել», մեռնել, խլւրել «խրվել», պապանձւել «պապանձվել» և այլն:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Բ լծորդութիւն առաջին տիպարի համաձայն. ինչպես՝

ստոր. ներկա	կտարյալ	նրամ.	դերք.
տարվրիմ	տարվամ	տարլը՝	տարւել
տարվրիս	տարվար	տարվըէ՛ք՝	տարված
տարլը	տարվավ		տարվող
տարվընէ՛ք՝	տարվանք		տարվօլը
տարվէ՛ք՝	տարվաք		
տարվրեն	տարվան		

Սրանց համեմատ նաև մյուս ձևերը. ինչպես՝ ներկա տարւելիմ, անկատար տարւելիմ էր, ապառնի կտարվրիմ, անցյալ ապառնի կտարվրիմ էր, անցյալ ստորադասական տարվրիմ էր և այլն:

Ամբողջ խոնարհման ժամանակ վ զառնում է լ՝ հաջորդական է, ըէ ձայնների մոտ. ուրիշ ձայնավորի մոտ ֆնում է վ:

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական կազմելու համար ներգործականի վերջավորութիւնը դարձնում ենք -վիլ. օրինակ՝ խրա՛վվիլ «խորովվել», սա՛յրվիլ «սիրվել», ա՛րվիլ «արվել», ա՛նվիլ «անվել», ա՛սվիլ «ասվել», տա՛նվիլ «տարվել», մա՛նվիլ «մոռացվել» և այլն:

Դ լծորդութիւն պատկանող բայերը լինելով չեզոք՝ չունեն կրավորական:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Ա լծորդութիւն համաձայն, ինչպես՝ մա՛նվիլ «մոռացվել», ըղձ. մա՛նվիմ, կտր. մա՛նվամ, հրմ. մա՛նվա, մըռընվա՛նք, դերք. մա՛նվամ մըռընվա՛նք և այլն:

բանալ, բացի > բացվիլ
 լենալ, լեցա > լեցվիլ
 ժողովել > ժողվել, ժողվելի
 ուանիլ — ուտվիլ

Դիւ. — Կրավորականի - վիլ մասնիկից առաջ պատահած ց
 ձայնը կարող է դառնալ ս. ինչպես՝ վլաւիլ, բալց ընդհանրապես
 չի փոխվում, ինչպես վերի օրինակների մեջ. նույնիսկ ասվում է
 վլացվիլ:

Անյոդական բայերը կարող են դառնալ կրավորական՝ -ցնել >
 ցունել վերջավորութլունը վերածելով -ցվիլ. օրինակ՝ խմցունել —
 խմցըվիլ, խօսեցունել — խօսեցվիլ, հարցունել — հարցըվիլ, վեր-
 ցունել — վերցըվիլ, ինչեցունել — ինչեցվիլ և այլն:

Բայց, որովհետեւ Գ լծորդութլան բայերն էլ կրավորական են՝
 դառնում -ցըվիլ վերջավորութլամբ, ուստի հաճախ կարելի չէ խմա-
 նալ, թե տվյալ կրավորական ձևը երրորդ լծորդութլունից է առա-
 ջանում, թե անցողականից:

Այսպես բոլորովին նույն են՝

խէնթէնալ	խէնթէցունէլ — խէնթէցվիլ
էվէլնալ	էվէլցունէլ — էվէլցըվիլ
խնդալ	խնդացունէլ — խնդացվիլ
գողնալ	գօլածունէլ — գօլածըվիլ
մօռնալ	մօռցունէլ — մօռցըվիլ
լէնալ	լէցունէլ — լէցվիլ
վէրնալ	վէրցունէլ — վէրցըվիլ

Միւս լծորդութլանց մեջ նման շփոթութլուն չի պատահում
 և երկու ձևերը տարբեր են լինում. ինչպես՝

խմէլ — խմվիլ	խմցունէլ — խմցըվիլ
գըլլէլ — գըլլըվիլ	գըլլէցունէլ — գըլլէցվիլ
մաշէլ — մաշվիլ	մաշէցունէլ — մաշէցվիլ
խօսիլ — խօսվիլ	խօսէցունէլ — խօսէցվիլ
ուղէլ — ուղվիլ	գէրցունէլ — գէրցըվիլ

Այս չորսից դուրս բայը կարող է ունենալ նաև մի հինգերորդ
 ձև, այսպես՝ ծռել բալից՝

ձռել (ներգործական ձև). օրինակ՝ հասա էրգաթը ձռեցի.
 ձռվիլ (կրավորական ձև). օրինակ՝ վրան նստելէս ձռվեր է.

ձուխ (չեզոք ձև). օրինակ՝ ձուեցա, գեղինը բաքի.
 ձուեցունեի (անցողական). օրինակ՝ երգու ձառքով ձուեցունցի-
 ձուեցվի (անցողականի կրավ.). օրինակ՝ մեկ ձառքով գը
 ձուեցվի՝

Վերևում ասացինք, որ Պոլսի բարբառը, հակառակ գրաբարի
 և նմանութլամբ թուրքերենի՝ կարող է չեզոք բալերից էլ կաղմել
 կրավորական: Բայց այս երևութը ընդհանուր չէ և կան շատ չե-
 զոք բալեր, որոնք չունեն կրավորական: Այս պարագային՝ կրավո-
 րականը կազմվում է անցողականից. օրինակ՝

չեզոք	կրավորական	անցողական	կրավորական
փրթիլ	—	փրցունել	փրցելիլ
փագիլ «փակչիլ»	—	փակծունել	փակծելիլ
փախիլ «փախչիլ»	—	փախծունել	փախծելիլ

Կրավորական բալերի մի մասը կազմվում է անկանոն կեր-
 պով, այսպես են՝

կրթալ > էրթալ — էրթըցվիլ (կերթցվի — կերթվի)
 գալ > գալ — գացվիլ
 գտանել > գտնալ — գտնելիլ
 տեսանել > դէսնալ — դէսնելիլ
 լինել > լլալ — լլըլիլ
 դնել > դնել — դրվիլ
 տգանիլ > հաքնիլ — հաքվիլ
 ելանել > էլալ — էլըլիլ, էլըցվիլ (կէլվի — կէլըցվի)
 տալ > գալ — գրվիլ, գացվիլ
 տանիլ > դանիլ — դարվիլ
 իջանել > իշնալ — իշնրվիլ

Այս բոլորի անկանոնութլունը նրանում է, որ կրավորականը
 կազմվում է անորոշից, մինչդեռ պիտի կազմվեր կատարյալից (այս-
 պես են երթալ, գալ, գրնալ, տեսնալ, լլալ, լլալ, տալ, իշնալ), և
 կամ ընդհակառակը՝ կրավորականը կազմվում է կատարյալից, մինչ-
 դեռ պիտի անորոշից կազմվեր (այսպես են՝ դնել, հաքնիլ, տանիլ):

Անկանոնութլունների մի մասը ուղղված է գրական լեզվում
 այն պարզ միջոցով, որ -ալ վերջավորութլունը դարձրել են -ել-
 տալ, պես են տեսնալ, գրնալ, իշնալ, ելալ:

Քակել > քազել բայի կրավորականը բոլորովին անկանոն կերպով դառնում է քաղվիլ:

Ընել բայը չունի կրավորական. դրա փոխարեն գործածվում է քաղվիլ, որ քալ բայի կրավորականն է:

Պոլսի բարբառի համար անսովոր ձև է ըքուլի, որ երկու անգամ գործածել է Շանթ, «Ընկած բերդի իշխանուհին» պիեսի մեջ. «Հայրենիք», 1923, № 10, էջ 21բ (ի՞նչ պետք է ըրուի, ի՞նչ պիտի ըրուի), աղբյուր՝ Կովկասի արուլի ձևից:

Կրավորական բայերը գործ են ածվում ոչ միայն իբրև՝

ա) կրավորական, այլև՝

բ) կարողական, ինչպես՝ լսվիլ «կարելի լինել լսել», գերքցվի «կարելի է երթալ», ազօք համար գու լացվի՞ «գրա համար լալ կարելի՞ է» և այլն: (Չեզոք բայերից կազմված կրավորականները ընդհանրապես այս կարգին են պատկանում և սրա համար էլ կրավորական ձև են ստացած: Այսպես նաև անկանոն կրավորականներից մի քանիսը. ինչպես՝ ելլըցվիլ, գացվիլ, մինչդեռ սրանց կրկնակները՝ էլլըվիլ, տրվիլ՝ իսկական կրավորական են):

Կրավորականը իբրև կարողական գործածելու սովորությունը կա նաև թուրքերենի մեջ. ինչպես՝ gıdilir «կերթցվի, կարելի է երթալ», yazılabilir «կգրվի, կարելի է գրել», նաև հնդկական գուշ-րաթի լեզվում, ինչպես՝

lakhāy «կգրվի (կարելի է գրել)

dēkhāy «տեսնվի (կարելի է տեսնել):

(Grierson, հատ, 9, մաս 2-րդ, էջ 343):

գ) փոխադարձ, ինչպես՝ ծեծել—ձեռքըցվիլ, ձեռքըցվիլ «երար ծեծել», փաթաթուլիլ > փաթաթվիլ «երար փաթաթվել», պագանել > բաքսըցվիլ «երար համբուրել», տեսանել—գեսնըցվիլ «երար հետ տեսակցություն ունենալ» և այլն:

դ) Անգրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք. ինչպես՝ քերել—քերվիլ, քերվըգվիլ, քսել—քսվիլ, կոարել—գոգրըցվիլ «ամօթահար լինել», հանել—հանվիլ «մերկանալ, շորերը հանել», սոթաել—սոթաըցվիլ «թեկերը քշտել», սրբել—սըրփըցվիլ «իրեն սրբել», լուալ—վլասվիլ «իրեն լվալ» և այլն:

Անդրադարձ բայերի մի ուրիշ ձև էլ կա, որ կաղմվում է -վօրի (<-աւորիլ) մասնիկով, այսպես են ուռեցվօրի «մարմինը ուռչիլ», սօթաըվօրի «իր թեկերը քշտել», փեռցըվօրի (ըստ Թէո-

դիկի) «բեռնավորվել», հազըրվօրիւ «պաարաստութիուն տեսնել» (թրք. հազըր բառից):

Կրավորական բայերը խոնարհվում են Բ լծորդութիւն ա տի-
պարի համաձայն. օրինակ՝

սիրվիմ	սիրվէի	սիրվեցա
սիրվիս	սիրվէիր	սիրվեցար
սիրվի	սիրվեր	սիրվեցավ
սիրվինք	սիրվէինք	սիրվեցանք
սիրվիք	սիրվէիք	սիրվեցաք
սիրվին	սիրվէին	սիրվեցան

հրամ.

գերր.

սիրվէ

սիրված, սիրվել

սիրվեցէք

սիրվող

սիրվելու, սիրվելիք

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորական բայերը կազմվում են ներդործական (երբեմն նաև չեզոք) բայերի անորոշ վերջավորութիւնը դարձնելով -վել.
այսպես՝

Ա լծորդութիւն — լսել—լսվել.

խաձնել—խաձնւել.

Բ լծորդութիւն — բըսնել—բըսնւել.

հաքնել—հաքնւել, հաքվել.

Գ լծորդութիւն — խաղալ—խաղացվել.

մօռնալ—մօռցվել.

Դ լծորդութիւն — առնուլ—առնվել:

Այս բոլոր բայերն խոնարհվում են Բ լծորդութիւն համա-
մատ, հետեւյալ ձևով.

ստոր. ներկա ստոր. անց. կատարյալ հրամ. գերր.

լսվիմ	լսվէի	լսվեցա	լսվէ	լսված
լսվիս	լսվէիր	լսվեցար	լսվեցէք	լսվիլ
լսվի	լսվեր	լսվեցավ		լսվող
լսվինք	լսվէինք	լսվեցանք		լսվելու, Լսվելիք
լսվիք	լսվէիք	լսվեցաք		
լսվին	լսվէին	լսվեցան		

Այս ձևով է կազմվում և խոնարհվում նաև անցողական բայերի կրավորականը, ինչպես՝ գողցնել—գողցվել, հավնեցնել—հավնեցվել և այլն:

Անկանոն բայերի կրավորականը սովորաբար կանոնավոր է. բայց մի քանիսն անկանոն են, ուստի կարևոր ենք համարում բոլորի կրավորական ձևերը նշանակել ախտեղ.

անկանիլ > իջնել
առնել > անել—արվել
առնուլ > *առնուլ—առնվել
ասել > ասել—ասվել
բանալ > բանալ—բացվել
բերել > բերել—բերվել
գալ > քալ—քացվել
դնել > դնել—դրվել
ելանել > էլլել—էլլեցվել
երթալ > էշթալ—էշթեցվել
զարկանել > զարնել—զարնեցվել
լալ > լալ—լացվել
լինել > ըլալ—ըլեցվել
լնուլ > ուլել—լցվել
լուանալ > լվանալ—լվացվել
կորչիլ > գորցըլել
նստիլ > նստել—նստըլել
ուտել > ուղել—ուգվել
տալ > դալ—դրվել
տանիլ > դանել—դարվել

Կրավորական բայերը գործ են ածվում ոչ միայն իբրև՝

ա) կրավորակաճ, այլև՝

բ) կարողակաճ, ինչպես՝ զբւլի Վարող է լսվել, կարելի է լսել», գեշքըցվի Վարելի է երթալ» և այլն:

գ) փոխադարձ, ինչպես՝ ձէձգվիլ Վիրար ծեծել», մեմեգգի հեգ զբ ձեձգըվից Վիրար հետ կծեծկվեն»:

դ) անգրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք. ինչպես՝ զբ լվացվիմ, քբ սանդղըվի, քբ հաքվի և այլն:

ե) չեզոք, ինչպես՝ մաշվիլ Վրուծվել». ինչո՞ւ զբ մաշվիս:

Գլխավորապես կարողական նշանակության պատճառով է, որ Նոր-Նախիջկանի բարբառում ոչ միայն ներգործականները, այլև

առհասարակ ամեն բալ կարող է կրավորական ձև ստանալ. մինչև անգամ զալ բալից քացվիլ և նման ձևեր:

ՀԱՄԱՐՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորականը կազմվում է սովորական ձևով՝ արմատի վերջավորութիւն մեջ ներմուծելով վ. խոնարհումը լինում է Բ լծորդութիւն համաձայն. օրինակ՝

ստոր. ներքա	ստոր. անկ.	կտր.	հրամ.	դերք.
սիրվիմ	սիրվէլը	սիրվէցա	սիրվո	սիրվող
սիրվիս	սիրվէլդ(ը)	սիրվէցար	սիրվէցէք	սիրված
սիրվի	սիրվիւ	սիրվէցավ		սիրվիլ
սիրվինք	սիրվալք(ը)	սիրվէցաք		սիրվուշ
սիրվիք	սիրվէլք(ը)	սիրվէցաք		սիրվէլիք, սիրվէլու
սիրվին	սիրվէլն(ը)	սիրվէցօն		

Կարևոր է հիշատակել անկատարի մեջ -վիլ վերջավորութիւնը, որ միակ տարբերութիւնն է ներկայացնում Բ լծորդութիւն խոնարհման մեջ: Այս տարբերութիւնը առաջացել է հաջորդը-ի պատճառով. որ իրենից առաջ գտնված շեշտալ և, է ձայնավորը դարձնում է հաճախ ի:

Կրավորական կազմելու ժամանակ նկատելի է ն ձայնի կորուստը վ-ից առաջ մի խումբ բալերի մեջ. ինչպես՝

պրորովուշ զբռնվել
կըդըվուշ զգտնվել
հաքըվուշ զհազնվել
դեսըվուշ զտեսնվել
խառըվուշ զխառնվել:

Կան մի խումբ բալեր, որոնք ձևով ներգործական, բայց իմաստով թե՛ ներգործական են և թե՛ կրավորական: Այսպես՝ խիտտուշ բալից՝

ձուրն ընգա, խիտտիմ գու.
Հիմի կիլիմ քեզի խիտտիմ գու.

այսպես են նաև հալուշ, մաշուշ, նեղուշ, արուշ զայրել, ձուշ զծովել և այլն: Այս բոլորը նրանից է, որ ալք բալերը հին հալե-

բենում ունեցել են ներգ. ~ւմ, չեզ. ~իւմ, ձեռ, որոնք Համշենի բարբառում հավասարապես դառնում են ~իւմ: Եզակի Բ Ղեմքից սկսած երկու սեւերը տարբերվում են. խէխտէս գու, խէխտիս գու և այլն:

ԱՌՏԻԱԼԻ ԲԱՐԲՆԱԼ

Կրավորականը կազմվում է ներգործական բալի վերջավորութիւնը վերածելով Սչ. -վել=Հհ. -վելու ձևին. օրինակ՝ Սչ. խառնելի, խօրվելի, հաղօթվել, մըզըզվել «մազերը խուզել», բարբրելի:

Խոնարհումը լինում է հետևյալ ձևով.

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	հարակատար	գերակատար
գախվիմ	գախվէի	գախվիլ իմ	գախվիլ էի
գախվիս	գախվէիս	գախվիլ իս	գախվիլ էիս
գախվէ	գախվէր	գախվիլ է	գախվիլ էր
գախվինք	գախվէինք	գախվիլ ինք	գախվիլ էինք
գախվիք	գախվէիք	գախվիլ իք	գախվիլ էիք
գախվին	գախվէին	գախվիլ ին	գախվիլ էին
սառնմ. ներկա	սառնմ. անկ,	ապառնի	անց. ապառնի
գի գախվիմ	գի գախվէի	բի գախվիմ կամ	բի գախվէի կամ
		բիդօր գախվիմ	բիդօր գախվէի

Ահա Հանուշից հավաքած օրինակներս.

խեղդուիլ > խըխդւլէլու, գի խէխդւլիմ, խէխդւլիլ իմ

լիշուիլ > լիշվէլու, գիշվիմ

ցցուիլ > ցըցվէլու, գի ցըցվիմ

երազել > էրձէվէլու, գէրձէվիմ, էրձէվիլ իմ

կախուիլ > գախվէլու, գի գախվիմ, գախվիլ իմ

լուացուիլ > լըվացվէլու, գի լըվացվիմ, լըվացվիլ իմ

հագնուիլ > հագնւլէլու, գի հագնւլիմ, գի հագնւլիլ, հագնւլիլ իմ

խառնուիլ > խառնւլէլու, գի խառնւլիմ

գրուիլ > գրւլէլու

զարթնուիլ > զարդւլէլու

թրշուիլ > թացուլէլու

կարգուիլ > դ'արգ'ըվէլու
 ճկիւ > ջիգվէլու
 ուղղորդել > խօրդ'վէլու
 քաղել > քաղվէլու

Այս ձևերից մի մասը իրապես կրավորական է, ուրիշները՝ կրավորակերպ չեզոք (հագնուիլ, լվացուիլ), կա էլ որ՝ միայն չեզոք (հրազել)։

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

Վանի բարբառում կրավորական բայերը կազմվում են -վել վերջավորությամբ և խոնարհվում են Բ լծորդության ա տիպարի ձևով. օրինակ՝

ստոր. ցերկա	ստոր. անց.	սանմ. կտր.	հրամ. միտ.	դերք.
ազատվիմ	ազատվի	ազատվա	ազատվի	ազատվել
ազատվես	ազատվիր	ազատվար	մ'ազատվե	ազատվօզ
ազատվին	ազատվէր	ազատվալ	ազատվէ՞ք	{ ազատված ազատվեր
ազատվի՞ք	ազատվին՞ք	ազատվանք	մեք՝ ազատվե	
ազատվէ՞ք	ազատվի՞ք	ազատվա՞ք		ազատվէլու
ազատվեն	ազատվին	ազատվան		

Ծանոթ. — Երբ բալարմատը վերջանում է կ բաղաձայնով, կրավորականի վ ձայնի մոտ դառնում է յ. օրինակ՝ փակել > փակել, փայլել, քակել > քայլել, քայլել, պսակել > փսակել. փայլվել և այլն։

Երևանի բարբառի նման՝ Վանի բարբառի մեջ էլ կրավորական ձևի բայը կարող է փոխանակել հին հայերենի Բ լծորդության չեզոքի ձևը. օրինակ՝

մոլորիլ > մէօլըրել, մէօլըրվել, կտր. մէօլըրա, մէօլըրվա
 պատահիլ > պատոռել, պատռվել, կտր. պատռա. պատռվա
 գանգատիլ > կտր. կլոնգլըտվա, կլոնգլըտվար, կլոնգլըտվալ...
 և կլոլտալ «գանգատվեց», որ սակայն չի խոնարհվում։

Կրավորական բայերը գործ են ածվում նաև իբրև՝
 ա) կարողակաց, ինչպես՝

Էրթուլ — էրթացվել «կարելի լինել հրթալ» օրինակ՝ ստեղծվել էրթացվի՞ր «այս տեղով կարելի է հրթալ, ճամբա կա»։

կյուլ—կյոցվել *«գալը կարելի լինել»*։ օրինակ՝ ստեղծվ կու
կյոցվի՞ *«ալա տեղով կարելի է գալ»*։

եկեկ—եկեկվել *«բարձրանալը կարելի լինել»*։

տալ—տըրվել *«կարելի լինել տալ»*, երկու կուռուշ կը արվի՞
«կարելի է միթե երկու դրուշ տալ»։

եհեկ—եհեկվել *«կարելի լինել իջնել»*։

բ) փոխադարձ, *ինչպես՝*

ծեծել—ծիծկըվել *«հրար ծեծել»*։

տըփել—տըփվել *«նույն նշ.»*։

կյըրկել—կյըրկվել *«հրար գրկել»*։

պաքել—պաքվել *«հրար համբուրել»*։

փոթիւթել—փոթիւթվել *«հրար փաթաթվել»*։

գ) անդրադարձ կամ կրավորակերպ չեզոք բայ. *ինչպես՝*

խայցել—խայցըվել *«հնքը իր շորերը հագնել»*։

խանել—խանվել *«հնքը իր շորերը հանել»*։

սանդրել—սանդրվել *«հնքը իր մազերը սանրել»*։

լվալ—լվացվել, լվալվել *«հնքը իրեն լվալ»*։

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

Կրավորականները կազմվում են ներգործական բայերից, եր-
բեմն էլ նույնիսկ չեզոք բայերից։ Կրավորականը կազմվում է
առաջին և երկրորդ լծորդության անորոշի վերջավորութունը
զարձնելով վալ, իսկ երրորդ լծորդության կրկին տիպարների մեջ
կատարյալի եզակի Ա դեմքի ը, ո վերջավորութունը ջնջելով և
ձևացյալի վրա դնելով -վալ կամ վըլ (բազաձայնների խճողման
դեպքում -ըվալ) մասնիկը։ Այսպես՝

սիրել>սիրիլ—սիրվալ

խածանել>խածնիլ—խածնըվալ

խօսիլ>խուսալ խուսվալ

անցանել>անցնըլ—անցնըվալ

հաւաքել>հաֆքիլ—հաֆքըվալ

ուտել>ուդիլ—ուդվալ

խմել>խումիլ—խումվալ

կլանել>գըլլիլ—գըլլըվալ

մաշել>մէշիլ—մէշվալ

բանալ>բանօլ—բանցվըլ

լուալ>վօլօլ—վըլացվըլ

գիտել > գ'իդնօլ — գ'իդցովալ
 դիմանալ > դ'իմանօլ — դ'իմացվել
 իմանալ > իմնօլ — իմացվել
 լալ > լօլ — լացվել
 լնուլ > նօլ, լը՝ցա — լը՝ցվել
 կենալ > գինօլ — գիցվալ
 մոռանալ > մառնօլ — մառնրվալ

Կորչիլ բայը ստացել է գրեթե՝վել ձևը, որ կրավորականի ձևն ունի. սրա ներգործականն է գրեթե՝լ, որ է «կորցնել», այս էլ անցողական է դառնում գրեթե՝ցընել ձևով:

Անցողական բայերն էլ կարող են ունենալ իրենց կրավորական ձևը. օրինակ՝

խմել > խումիլ — խումցունիլ — խումցովալ
 կլանել > գ'ըլիլ — գը՝լը՝ցը՝նիլ — գը՝լը՝ցվալ
 մաշել > մէշիլ — մէշըցընիլ — մէշըցվալ
 խօսել > խուսալ — խուսուցունիլ — խուսուցվալ
 ուտել > ուդիլ — գը՝լը՝նիլ — գը՝լը՝վալ

Կրավորական բայերը խոնարհվում են հետևյալ ձևով.

ստոր. ներկա.	ստոր. անկ.	կատարյալ	հրամ.	գերբ.
սիլվամ	սիլվի	սիլվիցո	սիլվե	սիլվալ
սիլվաս	սիլվիս	սիլվիցուլ	սիլվիցէք	սիլվօձ, սիլվիլ
սիլվա	սիլվէլ	սիլվիցով		սիլվէօդ
սիլվանք	սիլվօնք	սիլվիցօ(ն)ք		սիլվիլօ, սիլ-
սիլվաք	սիլվիք	սիլվիցոք		վիլէք
սիլվան	սիլվին	սիլվիցօն		

ՍՎԵԴԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՆ

Սվեդիայի բարբառում կրավորական բայերը կազմվում են ներգործական բայերից, երբեմն էլ չեզոք բայերից, վերջավորութունը դարձնելով -վիլ, -ըվիլ, -ցըվիլ և խոնարհվում են Բ լծորդության համաձայն: Օրինակ՝

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	սահմ. կտր.	հրամ.	գերբ.
սիրվէմ	սիրվէր է	սիրվիցօ	սիրվէ	սիրվիլ
սիրվէս	սիրվէր	սիրվիցուր	{ սիրվիցիք սիրվաք	սիրվիւղ
սիրվա	սիրվիր	սիրվիցուվ		

սիրվա	սիրվիր	սիրվիցուվ	սիրվուծ, սիրվիր
սիրվէնք	սիրվիր ինք	սիրվիցունք	սիրվիւա
սիրվաք	սիրվէր իք	սիրվիցաք	սիրվիւաք
սիրվէն	սիրվէր ին	սիրվիցուն	

Մի քանիսը՝ նաև բարդ և բաղադրյալ ձևերից.

ապառնի անցյալ ապառնի

բըր սիրվէմ	բըր սիրվէր է
բըր սիրվէս	բըր սիրվէր
բըր սիրվա	բըր սիրվիր
բըր սիրվէնք	բըր սիրվէր ինք
բըր սիրվաք	բըր սիրվէր իք
բըր սիրվէն	բըր սիրվէր ին

սահմ. ներկա սահմ. ներկա շարունակապես

գը սիրվէմ	գու սիրվէմ
գը սիրվէս	գու սիրվէս
գը սիրվա	գու սիրվա
գը սիրվէնք	գու սիրվէնք
գը սիրվաք	գու սիրվաք
գը սիրվէն	գու սիրվէն

սահմ. անկ. սահմ. անկ. շարունակապես

գը սիրվէր է	գու սիրվէր է
գը սիրվէր	գու սիրվէր
գը սիրվիր	գու սիրվիր
գը սիրվէր ինք	գու սիրվէր ինք
գը սիրվէր իք	գու սիրվէր իք
գը սիրվէր ին	գու սիրվէր ին

նարակատար գերակատար

սիրվուծ իմ	սիրվուծ էր է
սիրվուծ իս	սիրվուծ էր
սիրվուծ է	սիրվուծ իր
սիրվուծ ինք	սիրվուծ էր ինք
սիրվուծ իք	սիրվուծ էր իք
սիրվուծ ին	սիրվուծ էր ին

Անցողական բայերն էլ կարող են կրավորական դառնալ. ինչ-

պես՝ գ'իզացվիլ, գուռգ'ուցվա կամ գուռգ'ուվվա, «կերթցվի, կարելի է երթալ», ուռգ'ուցվիլ կամ ուռգ'ուվվիլ «կարելի լինել երթալ»:

Արեւմտյան գրականում կրավորական կազմելու համար Ա. և Բ լծորդութիւն կրկին տիպարների -ել, -իլ վերջավորութիւնը դարձնելով -ուիլ, իսկ Գ լծորդութիւն կրկին տիպարների մեջ նույն -ուիլ մասնիկը դնելով կատարյալի արմատի վրա. ինչպես՝

սիրել—սիրուիլ	իմանալ—իմացուիլ
պագնել—պագնուիլ	տեսնել—տեսնուիլ
խօսիլ—խօսուիլ	գտնել—գտնուիլ
կարդալ—կարդացուիլ	իջնել—իջնուիլ
անցնիլ—անցնուիլ	ելլել—ելլուիլ

Դիտ. 1.— Պետք է նկատել, որ թե Ա. և թե Բ լծորդութիւն ք տիպարների մեջ և ձայնը չի կորչում կրավորական կազմելու ժամանակ: Միտլն, հագնիլ, հարցնել, ցուցնել բայերը կորցնում են իրենց և ձայնը, դառնում են կրավորական հագուիլ, հարցուիլ, ցուցուիլ:

Դիտ. 2.— Ըլլալ բայը անկանոն կերպով դառնում է կրավորական ըլլուիլ, իբր թե անորոշը լինելը ըլլել:

Արեւելահայ գրականում կանոնը նույն է. միայն թե փոխանակ ավելացնելու -ուիլ վերջավորութիւնը, դնում են -ուել (Բ լծորդութիւնը ըստ սովորականին վերածված Ա-ի):

Այստեղ նույնիսկ բացառութիւնները վերացվում են. հագնել դառնում է կրավորական հագնուել, ցուցնել բայը չնչված է և նրա տեղը գործ է ածվում ցույց աւալ. իսկ հարցնել բայի հարցվիլ գործածական չէ:

Կրավորական բայերը խոնարհվում են արեւելահայոց մեջ Ա. լծորդութիւն համաձայն, իսկ արեւելահայոց մեջ՝ Բ լծորդութիւն համաձայն:

Տալիս ենք այստեղ միայն հիմնական եզրերը.

ստոր. ներկա	աճկ.	կտր.
սիրուեմ	սիրուիմ	սիրուէի
սիրուես	սիրուիս	սիրուէիր
սիրուի	սիրուի	սիրուէր
սիրուենք	սիրուինք	սիրուէինք — սիրուեցինք
		սիրուեցալ
		սիրուեցար
		սիրուեցաւ
		սիրուեցանք

սիրուէք	սիրուիք	սիրուէիք	սիրուեցիք	սիրուեցաք
սիրուեն	սիրուին	սիրուէին	սիրուեցին	սիրուեցան

նրամ.

դերք.

սիրուիր, սիրուէ
սիրուեցէք

սիրուող
սիրուած, սիրուել (ք)
սիրուելու, սիրուելիք

Անցողական բայերն էլ կարող են վերածվել կրավորականի՝
-ցնել վերջավորութիւնը դարձնելով արեւտահայերեն -ցուիլ=արե-
վելահայերեն -ցուել (երկուսի մեջ էլ կրճատելով և ձայնը) օրի-
նակ՝

լատկացնել—լատկատցուիլ, լատկացուել
վերացնել—վեր(ա)ցուիլ, վերացուել
ներկայացնել—ներկայացուիլ, ներկայացուել
հեռացնել—հեռացուիլ, հեռացուել
մտցնել—մտցուիլ, մտցուել
խմցնել—խմցուիլ, խմցուել
մոռացնել—մոռցուիլ, մոռացուիլ

Երբ անցողականը կազմված է տալ բայով, կրավորականի է
վերածվում միայն տալ բայը. օրինակ՝ բերիլ տալ—բերել կտրուի:
Անկանոն բայերի կրավորական ձևերն են.

անել	ըլլուիլ	արուել
դնել	դրուիլ	դրուել
ուտել	սւտուիլ	ուտուել
տանիլ	տարուիլ	տարուել
գալ	գացուիլ	գացուել
երթալ	երթ(ա)ցուիլ	երթացուել
տալ	արուիլ	արուել

-չիլ վերջացած բայերից կրավորական չի կազմվում:

-ցնել վերջավորած բայերի կրավորականը հաճախ եզակի Գ
դեմքով գործածվում է իբրեւ անդեմ բայ. ինչպես՝

Թուլն կխմցուի կմեռցուի (այսինքն թե Թուլն են խմաց-
նում մեռցնում):

Անցողականի կրավորականը հաճախ շփոթվում է Գ լծորդու-
թյան երկու տիպարների կրավորականի հետ, որովհետեւ երկուսի

համար էլ մասնիկն է -ցուել կամ -ցուիլ՝

Այսպես արևմտյան գրականում՝

խենթենալ	խենթեցնել	խենթեցուիլ
աւելնալ	աւելցնել	աւելցուիլ
խնդալ	խնդացնել	խնդացուիլ
գողնալ	գողցնել	գողցուիլ
մոռնալ	մոռցնել	մոռցուիլ
լինալ	լեցնել	լեցուիլ
վերնալ	վերցնել	վերցուիլ

Արեւելյան գրականումն էլ՝

կարդալ	կարդացնել	կարդացուել
լատկանալ	լատկացնել	լատկացուել
վերանալ	վերացնել	վերացուել
ներկալանալ	ներկալացնել	ներկալացուել
հեռանալ	հեռացնել	հեռացուել
մտնել	մտցնել	մտցուել

Բայց մյուս լծորդութիւնաց մեջ նման շփոթութիւն չի պատահում և երկու ձեերը տարբեր են լինում. ինչպես՝ արեւմտահայ գրականով՝

խմել—խմուիլ	խմցնել—խմցուիլ
մաշել—մաշուիլ	մաշեցնել—մաշեցուիլ
կլլել—կլլուիլ	կլլեցնել—կլլեցուիլ
խօսիլ—խօսուիլ	խօսեցնել—խօսեցուիլ
ուտել—ուտուիլ	կերցնել—կերցուիլ

Նույնը արեւելյան գրականով՝

խմել—խմուել	խմացնել—խմացուել
մաշել—մաշուել	մաշեցնել—մաշեցուել
խօսել—խօսուել	խօսեցնել—խօսեցուել
ուտել—ուտուել	կերցնել—կերցուել

Այս շփոթութիւնը դարմանելու համար արեւելյան գրականում մտածել են պարզ կրավորականին դնել -ուել մասնիկը, իսկ անցողականի կրավորականին -նուել: Այսպես՝

լատկանալ—լատկացուել	լատկացնել—լատկացուել
ներկալանալ—ներկալացուել	ներկալացնել—ներկալացուել

մօտենալ—մօտեցուել	մօտեցնել—մօտեցնուել
վերանալ—վերացուել	վերացնել—վերացնուել
մանել—մտցուել	մտցնել—մտցնուել

Արեղյան (Աշխ. քեր. 1906, էջ 95), չի ըմբռնում ոչ այս երկու դրուժյանց տարրերու թյունը, ոչ նորոգության պատճառը և ոչ էլ նպատակը, և համարում է ճնոր մտած մի անուղիղ ձև... փոխանակ հին և ավելի գործածական ձևերին»:

Արեմտյան դրականը ոչ մի միջոցի չի դիմել շփոթությունը վերացնելու համար: Ըստ այսմ Այտն. 93 դրում է թե ճամէն անդողական կրտուրական չ'ունենար. այլ անոր տեղ իւր ներգործականին կրաւորականը կը դրուի, որ շատերունն արդէն նոյն է. օր. ճանչցուիլ, գողցուիլ, կարդացուիլ: Նույնպէս ցնել վերջաւորած ներգործականներուն՝ շատ անգամ իրենց չեզոքն է իրենց կրաւորականը»:

Վերեւում ասացինք, որ կրավորական կազմվում է երբեմն նաև չեզոք բայերից: Երևույթը ընդհանուր չէ և կան շատ չեզոք բայեր, որոնք չունեն կրավորական: Այս պարագային կրավորականը կազմվում է անցողականից. ինչպես՝

չեզոք	կրավորկ.	անցողական	կրավորկ.
փրթիլ	—	փրցնել	փրցուիլ
փակչիլ	—	փակցնել	փակցուիլ
փախչիլ	—	փախցնել	փախցուիլ

Չեզոքից կրավորական կազմելը ինքնին անսովոր երևույթ է քերականության մեջ. այս երևույթը մտել է հայերենի մեջ թուրքերենի ազդեցութեամբ՝ ստեղծելու համար կարողական բայը, որ հայերենի մեջ առանձին քերականական կարգ չէր:

Հին ձևով ասվում է՝ հնամր է, մամրթ է, կարելի է ուտել, ասել, լսել, բերել և այլն. իսկ այս նոր ձևով՝ կուտուի, կասուի, կլսուի, կբերուի և այլն:

Սրանց համեմատ նաև չեզոք բայերից՝

կերթացուի (կերթցվի—կարելի է երթալ
կլացուի (կու լացուի)—կարելի է լալ
կելնուի (կելլցուի)—կարելի է ելնել և այլն:

Կրավորական բայը գործածվում է բացի՝

1) կրավորականից, որ նրա իսկական արժեքն է,

2) կարողականից, որ մտել է մեր մեջ թուրքերենի ազդեցութիւնը,

նաեւ իբրեւ

3) փոխադարձ բալ. ինչպես՝

տեսնել—տեսնուել իրար հետ տեսակցութիւն ունենալ»

փաթաթուել—իրար փաթաթուել

համբուրուել—իրար համբուրել

ծեծկուել—իրար ծեծել

բռնուել—իրար բռնել

խառնուել—իրար խառնուել,

4) անդրադարձ կամ կրավորականից չեզոք (այսինքն իր վրակատարված մի գործողութիւն), ինչպես՝

լուացուել, սանդղուել, սրբուել, քորուել, հանուել (իր շո-
րերը հանել), հագնուել և այլն:

ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆԻ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կրավորականի վերջավորութիւնը (-վել, -վիլ և այլն, իրենց բոլոր խոնարհյալ ձեւերով) միջին հայերենից սկսած՝ տատանվում է գրութիւն ձեւի կողմից: Համաձայն հին հայերենի ուղղագրական կանոններին, v (վ) հնչյունը գտնվելով բաղաձայնի և ձայնավորի միջև՝ գրվում է ու, ինչպես Երուանդ, աղուէս, յօղուած, հատուած և այլն: Ըստ այսմ կրավորականի վերջավորութիւնն էլ գտնվելով բաղաձայնի ու ձայնավորի միջև, պիտի գրվեր միշտ ու. ինչպես՝ հալուիլ—հալուել, տարուիլ—տարուել: Այսպես թե՛ արեւելահայ և թե՛ արեւմտահայ ուղղագրութիւնը:

Բայց երբ սկսվեցին ուղղագրութիւնը բարեփոխելու առաջին փորձերը, առաջին հարվածը սկսավ հենց կրավորականից այն պատճառով, որ կրավորականը չափազանց սովորական (շատ գործածված) մի ձեւ էր, և բացի սրանից՝ լինելիք փոփոխութիւնը շատ թեթեւ կամ հարմար էր: Առաջացավ երկու ձեւ, -վել և -ւել, առաջինը հնչական և վճռական, երկրորդը տատանվող միջին ձեւ, որ մասամբ նման էր հին գրչութիւն (-ուել) և մասամբ էլ նման նորին (-վել): Այս տատանյալ դրութիւնը քնաց և քնում է դեռ արեւմտյան գրականում, իսկ արեւելյան գրականը անցել է -վել ձեւին:

Արեւմտյան գրականի համար հատկապես ծանր է այն բառերի կրավորականը, որոնք ունեն իրենց արմատի մեջ վ ձայնը. այս-

պես հաշիւ, հովիւ, պատիւ և անոն, որոնց կրավորականը անշունորհք ձեռով գրվում է հաշուքուի, հովուքուի, պատուքուի և անոն:

Այս երկու գրութիւննից դուրս գալու վերջին միջոցն է՝ հաշվքի, հովքի, պատվքի և անոն:

4. ՐԱՅԱՍԱԿԱՆ ՐԱՅ

Բացասականը դրական գաղափարի հերքումն է. դա մի համաշխարհային լեզվական երևույթ է և չկա մի լեզու, որ հաստատականի կողքին նաև բացասական չունենա:

Կարելի էր կարծել, որ բացասականը իբրև վճռական մի երևույթ իր տեսակները և նրբութիւնները չունենար լեզուների մեջ: Բայց կան մի քանի լեզուներ, որոնք այս կետումն էլ սահմանափակ տարբերութիւններ:

Ճապոներենում սովորական բացասականի հետ կա նաև մի այնպիսի բացասական, որ ցույց է տալիս *դեռ ոչ*, դեռ բնավ ոչ»: Օրինակ՝ հարց է տրվում՝

— Ճապոներենում եղել ևս:

— Դեռ բնավ չեմ եղել:

(Plaut, 118)

Այս լեզվի մեջ կա նաև մի բացասական, որ սաստկականի իմաստ ունի. իբր թե *ոչ քիչ*, այլ *շատ*: Օրինակ՝ Երբ նրա երեսը տեսավ, քիչ չվախեցավ (այլ *շատ*):

(Plaut, 119):

Աֆրիկյան սվահիլի լեզվումն էլ կա մի տեսակ բացասական ձև, որ Seidel (Suahili, 49) կոչում է *Noch-nicht-perfektum* *դեռ ոչ կատարյալ* և որ ցույց է տալիս, թե *դեռ* այս ինչ գործողութիւնը չարի: Օրինակ՝

si ja piga

դեռ չգարկի

որի մեջ մասնիկն է ja *դեռ ոչ*:

Կա նաև սրա ավելի բարդ ձևը. որ ցույց է տալիս, որ թեև գործողութիւնը մինչև այդ ժամանակ չի կատարել, բայց քիչ հետո պիտի անի. օրինակ՝

si ja piga bado

շուրջ պիտի դարնեմ:

(մասնիկն է բալից առաջ դրված ja «դեռ ոչ» և բալից հետո bado):

Մալալո-պոլինեզյան Բոնտոկ-իզորոտ լեզվի մեջ հինգ տեսակ տարբեր բացասական կա. այսպես՝

adi ոչ, չ (սովորական բացասական)
 iga բոլորովին ոչ (սասական)
 mald չկա, գոյություն չունի
 faken այն չէ, ինչ որ կարծում էին
 tsaan դեռ ոչ:

Այս բոլորը բալ են և խոնարհվում են իբրև բալ:

(Seidenadel 138, 140, 141, 144, 146)

Մորզովիներեն լեզուն էլ ունի 5 տեսակ բացասական իրենց՝
 զանազան խոնարհումներով:

(Евсеев, Հավել., էջ 279)

Բացասականի մի անսովոր ձև ունի ամերիկյան կրի լեզուն. բառի ժալրին դնում է ban, որով իմացվում է, որ նա չկա, մեռել է կամ կորել է. օրինակ՝

ni musomi-ban հանգուցյալ պապս
 ki musomi-ban հանգուցյալ պապդ:

Այս միևնույնը կազմում է նաև բալի անկատար անցյալը:

(Lacombe, 18)

Ինչ ձևեր կան լեզուների մեջ արաահայտելու համար բացասականը:

Տարօրինակ է աֆրիկյան փուլ լեզուն, որ բացասականը արտահայտում է միայն տոնի բարձրությամբ, առանց որևէ մասնիկի կամ վերջավորություն. օրինակ՝

mi warata «պիտի սպանեմ» (վերջածայնը մյուս վանկերին հավասար տոնով).

mi waratā «չպիտի սպանեմ» (վերջին վանկը բարձր տոնով).

mi piya «խփում եմ».

mi piyá «չեմ խփում»:

Սրա նման աֆրիկյան նձիմա լեզուն էլ բացասական աղառնին զանազանում է դրականից միայն շեշտի տարբերությամբ. այսպես՝

nwoli «պիտի ուտեմ».

nwóli «չպիտի ուտեմ»:

(Welman, A preliminary study of the nzima, 107)

Ջարմանալի է նաև Դրավիդյան տեղուգու լեզուն, որ թեև իր բայական զանազան ժամանակները կազմում է lēdu «չիք, ոչ» մակբայով, բայց ներկայի և անցյալի համար չունի ժխտական-սրանց տեղ դնում է aoriste-ի գրական ձևը (առանց ժխտականի, բայց ժխտական իմաստով). օրինակ՝

kottanu «չեմ ծեծում. չծեծեցի, չպիտի ծեծեմ»

kottavu դու kottamu մենք

kottadu նա kottaru դուք, նրանք

kottadu նե կամ չեզ. kottavu նրանք (չեզ.):

(Lakshminarasayya, 25—26)

Մնացյալ բոլոր լեզուներում բացասականը կազմվում է ինչ որ մասնիկով, որ դրվում է սովորաբար ժխտելի բառի սկիզբը, կամ նաև վերջը և կամ բառի ու վերջավորութվան միջև: Այսպես վրացերեն at ժխտականը, որի հետ նույն է նաև լազերեն var, դրվում է բառի կամ բայի սկիզբը:

Ամերիկյան աուկա լեզվում (Չիլի) երեք բացասական մասնիկ կա՝ la, qui, no (որոնցից la պատահաբար նման արաբականին, no պատահաբար նման եվրոպականին): Առաջինը դրվում է սահմանական եղանակում, երկրորդը ստորադասականում և դերբայների վրա:

(Grasserie 34, Febres, 8)

Սրա նման աֆրիկյան կենյան (բանտու) լեզվումն էլ բացասականի մասնիկը ըստ բայի ժամանակի զանազան է լինում. այսպես՝ ներկայի և ապագայի համար դնում են pù, անցյալի զանազան տեսակների համար béke, հրամայականի համար ké:

(Ittmann, 198)

Աֆրիկյան սարա լեզվում բացասական կազմելու համար բայի դրական ձևի վերջում դնում են nge մասնիկը

musu ուտում եմ musange չեմ ուտում

yusu ուտում ես yusange չես ուտում

nusa ուտում է nusange չի ուտում

zusa ուտում ենք zusange չենք ուտում

susa ուտում եք susange չեք ուտում
 zusa ուտում են zusange չեն ուտում
 ապա. inusa ngena պիտի ուտեմ
 musangenange չպիտի ուտեմ և այլն
 (Delafosse, 25)

Նույնպես և սրանց կրավորականը. ինչպես՝

musanga ուտվում եմ musangange չեմ ուտվում
 yusanga ուտվում ես yusangange չես ուտվում
 musangenangange չպիտի ուտվեմ
 (անդ, էջ 26)

Ամերիկյան վապո լեզվի մեջ բացասական մասնիկն է in կամ
 laki (Radin, 139), որ պատահաբար նման է արաբերենին:

Մալդաշերեն լեզվի բացասական մասնիկն է tsy, որ պատահաբար
 նման է մեր չին (Montagné, 77):

Հետաքրքրական է եթովպական գալլա լեզվում արգելականի
 եզակի արական, իգական և հոգնակի ձևերը կազմելու համար
 jedi բառիկը, որ նշանակում է բուն «ասած» և համապատասխանում
 է մեր «թող» մասնիկին. օրինակ՝

ասած (նրան) չերթա, չտա, չգրի
 ասած (նրանց) չերթան, չգան
 ասած (ներան) չերթա և այլն.

սխալմանակ թող չերթա և այլն:

(Hodson, 43)

Աֆրիկյան խասու լեզվում կա բացասականի գոնա ոչ ձևը,
 որ կազմվում է na մասնիկով. օրինակ՝

tenabiga «նա դեռ չի զարկել»
 tetunaimba «մենք դեռ չենք երգել»:

(Kotz, 19)

Աֆրիկյան կինգա (բանտու) լեզվում էլ բացասականը կազմվում
 է ne մասնիկով, որ զրվում է բալից առաջ:

(Wolff, 80)

Սումերերենում էլ բացասականի մասնիկն է nu, որ զրվում
 է խոսքի սկիզբը. սրանով է կազմվում նաև արգելականը:

(Deimel, 231)

Պերուի ուռնա սիմի կամ կեչուա լեզվում բացասականը կազմվում է ֆրանսերենի նման. — բացասականի մի մասը դնելով բալից առաջ, մյուսը բալից հետո. այսպես՝

puñuni քնում եմ.

mana puñuni-ču չեմ քնում.

(պատահաբար առաջինը նման հայերեն մի՛ և երկրորդը չե բառին):

(Middendorf, 103)

Հնդկական չուտիյա լեզվում բալը բացասականի վերածելու համար բառի ներսում դնում են a մասնիկը, ինչպես՝

lari-ri տվի → lari-a-ri չտվի

lari-rumde տվել էի → lari-ā-rumde չէի ավել

no-ni տվել եմ → no-yā-ni չեմ տվել

no-n պիտի տամ → no-yā-n չպիտի տամ:

(Grierson III, մ. 2 էջ 121)

Դրավիդյան բրահուի լեզվումն էլ բացասական կազմելու համար բալի մեջ պետք է մուծել a մասնիկը:

(Bray, 139)

Աֆրիկյան ցվա (բանտու) լեզվում բացասական կազմելու համար բալի սկիզբը դնում են a ինչպես՝

nza famba ման եմ գալիս, a nzi fambi ման չեմ գալիս

nzi ranza սիրում եմ, a nzi ranzi չեմ սիրում:

Այս առթիվ այս լեզվի քննիչը (Persson, 51) անում է հետևյալ նկատողությունը. «Եվրոպացիք բացասականը կազմում են բալի դրական ձևից՝ ավելացնելով «ոչ»». բայց բանտու լեզուները այդպես չեն. բացասականը կազմում է նրանց մեջ բալի մասը: — Չկարողացա հասկանալ հնդինակի միաքը. արդյոք նա ասում է այսպես՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը՝ որ «ոչ» (անդլ. not) բառը առանձին է գրվում, թե մի ալլ հանգամանք: Եթե առաջինն է, ավելի ուժեղ է նախորդ չուտիյա լեզվի դրուժունը կամ թուրքերեն ma, որ մտնում-թաքնվում է բառի մեջ. ինչպես՝

alma-dəm չառի

sāt-ma-də չժախեց և այլն:

Նաբիերենում բացասականը կազմվում է *min* օժանդակով, որ ձևացնում է առանձին խոնարհում բոլոր ժամանակների և բոլոր 15 լծորդությունների համար, նաև տրական բալաձևով (*verbum dativum*). օրինակ՝

hur-re սպանում եմ
hur-mind e չեմ սպանում
hur-ndi-re նրան սպանում եմ
hur-nu-md-e նրան չեմ սպանում:

(Kauczor, 227—250)

Կովկասյան ուրիխ լեզվով բացասական մասնիկն է *m*, որ կարող է դրվել բալից առաջ կամ հետո. օրինակ՝

u-z-bie-n քեզ ես տեսնում եմ
u-s-əm-bie-n քեզ ես չեմ տեսնում
u-z-bie-qa-ma քեզ ես չեմ տեսել:

Բացի սովորական *m* բացասականից, կա նաև «բնավ ոչ» բացասականը, որի մասնիկն է *bz*. օրինակ՝

a-s-em-bie-n նրան ես չեմ տեսնում
a-s-əm-bie-bzā-n նրան ես չեմ տեսնում բնավ:

(Dumézil, 60, 62)

Կովկասյան լեզգիերեն լեզվում բացասական կազմելու համար բալի վերջում դրվում է *č*. Իսկ արգելական կազմելու համար դրվում է *mir*, նույնպես բառավերջում:

(Жирков, 93, 96)

Աֆրիկյան հարար լեզվի մեջ բացասականը կազմվում է բալի մեջ ներմուծելով *um* բացասական մասնիկը. ինչպես՝ *gadała «սպանել» բալից՝ անկատար ժամանակ՝*

դրական	բացասական
հզ. Ա <i>igadl-aḥ</i>	<i>igadl-um-ieh</i>
Բ <i>igadl-aḥ</i>	<i>tegadl-um-ieh</i>
հոգ. Ա <i>nigadl-ana</i>	<i>negadl-um-ie-na</i>

(Cerulli, 90)

Բացասական բալ կազմելու մի անսովոր ձև էլ կա հնդկական:

առջաթանի լեզվի մարվարի բարբառում. այդ է դրական բայի վրա ավելացնել rahaṇō «մնալ» օրինակ՝

gātō Երգել— gātō rahaṇō չԵրգել:

(Grierson, հատ. 9, մաս 2, էջ 29)

Նենեց (սամոյեդ) լեզուն ունի բայի ժխտականը կազմելու առանձին մի ձև. նա ունի nisʻ ժխտական բայը, որ խոնարհվում է իբրև առանձին բայ՝ բոլոր ձևերով և նրա կողքին դրվում է դրական բայը անփոփոխ:

(Терещенко, 239)

Կան և սրա հաստատական ձևերը, որոնք են՝

vunisʻ իհարկե ոչ (իհարկե չգնացի)

xaʻnyasʻ չէ՞ որ (չէ՞ որ չգնաց):

Սրանց հետ պետք է հիշել նաև՝

xaçyasʻ քիչ մնաց որ... (քիչ մնաց որ ընկնէր, բայց չընկավ):
(անդ, 240)

Նենեց լեզվին ցեղակից սելկուպ լեզուն էլ, բացի այն, որ ունի 2 տեսակ բացասական մասնիկ, նախ assa «չ» որ կցվում է բայի զանազան ժամանակների վրա, և երկրորդ əkə «մի», որ կցվում է միայն հրամայականի վրա,— ունի նաև ճանկարող լինել, չկարենալ և «պակասել» բայերը, որոնք նախորդի ձևով իրենք միայն խոնարհվում են դրական բայի կողքին և տալիս են նրան բացասական իմաստ:

(Прокофьев, 95—96)

Չեչեն լեզվի մեջ էլ բացասական մասնիկը երկու է. ca (ծա), որ սովորական բացասական է, և ma, որով կազմում են արգելականը. ինչպես՝

dieša կարդա

ma dieša մի՛ կարդար:

(Мациев, 123)

Նվրոպական շատ լեզուների մեջ բացասականն է ne, որ դրվում է խոսքի սկիզբը. ինչպես, հայերեն ոչ և հունարեն ου, ουχ, ουχ. օրինակ՝ լատիներեն nescio չգիտեմ = հայերեն ոչ գիտեմ, ռուսերեն не хочу ոչ կամիմ, հունարեն οὐ φημι ոչ ասեմ, οὐκ ἐθέλω ոչ կամիմ, οὐ λὼσω ոչ թողից, οὐκ ἐρεῖς չէս ասելու և այլն:

Գերմաներենում և անգլերենում բացասականը դրվում է
խոսքի վերջում, ինչպես՝

գերմ. ich habe nicht } ունեմ ոչ = չունեմ:
անգլ. I have not }

Այսպես նաև ամերիկյան չիբչա լեզվում, ուր բացասականը
կազմելու համար բալի խոնարհման բոլոր ձևերի վերջում գրվում
է -za մասնիկը. ինչպես՝

zebquyscuaza «չեմ անում»
umquyscuaza
abquyscuaza և այլն:

(Uricoecha, 40)

Բերբերական կարիերեն լեզվում բացասական կազմելու հա-
մար բալից առաջ դնում են ur, իսկ բալից հետո ara (որ պատ-
հաբար նման է վրացերեն ara բացասականին). օրինակ՝

ur Ëssiner ara չգիտեմ
ur thennidh ara չասացիր:

(Hanoteau, 175)

Մունդա խմբից կոհլ լեզվով բացասական կազմելու համար
բայարմատից առաջ դրվում է ka մասնիկը և այս առթիվ դերա-
նուն վերջավորութունն էլ առաջ է անցնում. օրինակ՝

aing sentan-aing գնում եմ
aing ka-ing sentana չեմ գնում:

(Nottrott, 50)

Թուրքերենում մասնիկն է ma կամ me, որ դրվում է բալի
արմատի վերջում՝ բայական վերջավորութունից առաջ և նախա-
վոր շեշտով. օրինակ՝

âl-ma-dəm չառի
vér-me-dim չավի:

Այս շեշտը անհրաժեշտ է, առանց որի բալը դառնում է հաս-
տատական. ինչպես՝

qavûrma մի տապակեր
qavurma տհալ, զավուրմա

dondürma մի սառեցնել
dondurmâ պաղպաղակ
késme մի կտրել
kesmé կտրական:

(Այս երեւութի համար հմտ. էջ 388 pouլ լեզվի ձեւը):

Անհրաժեշտ է, որ այսինչ կամ այնինչ լեզուն ունենա մի-
այն մի բացասական մասնիկ: Կարող է ունենալ և մեկից ավելին:
Օրինակ՝ արաբերենում բացասականի մասնիկը երկու է՝ mā և la.
առաջինը դրվում է կատարյալ ժամանակի վրա, երկրորդը ներկայի
վրա. օրինակ՝

mā kataba չգրեց
la yaktubu չի գրում:

(Belot, 29)

Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ բացասական կազմելու հա-
մար բայի կամ բառի վրա դնում էին ne, որ պահում են սանս-
կրիտը nā, պարսկերեն nā, մյուսները ne ձևով. ինչպես՝

սանս. nā tvāvan Indra kâç cana
nā jāto nā janīṣ yate
Չկա քեզ նման ով Ինդրա
Ոչ ծնվել է, ոչ կ'ծնվի:

լատ. ne-scio ոչ գիտեմ
լիտ. àš nègerlu չեմ խմում
պրս. nā dādam չավի:

Հնդեվրոպական աշխարհի արեւելյան ճյուղում բացասականը
երկու էր. բացի ne ձևից՝ կար նաև mē, որ պահում են արիական,
հույն և հայ լեզուները միայն, հրամայականի մեջ՝ արգելական
կազմելու համար. օրինակ՝ սանս. mā bharah=պրս. mā bur=հուն.
μη φέρε=հայ. մի՛ բերբեր:

Հայերենը ունի երկու տեսակ բացասական բառիկ՝ ոչ (որի
կրճատ ձևն է չ) և մի՛:

Ոչ կամ չ գործածվում է բոլոր տեսակի բացասականների
համար, իսկ մի՛ միայն արգելականի մեջ:

Շատ լեզուների մեջ բացասական և արգելական կազմվում
են նույն ձևով և նրանց մեջ խառնվում են չկա. օրինակ՝

առևս. не говорит, не читает ևն
не говори, не читай ևն:

Բայց կովկասյան մի խումբ լեզուների մեջ արգելականը զարմանալի կերպով տարբեր է սովորական բացասականից: Օրինակ՝ ինգուշերենում սովորական բացասականը կազմվում է *ca* նախաժամանիկով, որ դրվում է անորոշի սկիզբը. ինչպես՝ *cedešir* «չսովորել» (Мальсагов, 60): Սրա հետ նույն են չեչեներեն *ca*, *ca* բաց. *co*. իսկ արգելականը կազմվում է *ma* մասնիկով (Dumézil, BSL 34, էջ 109): Այս վերջինիս հետ էլ նույն են թարասարան *me, mi* (Жирков, 138 դնում է *m*), հյուրկիլի *ma-*, ադուլի *m*, կյուրիներենումն էլ *-mır*, որ վերջահար է. օրինակ՝

kač «առնել» բայից *kačûmır* մի առնել:

(Dirr, 294)

Այս ձևերի հետ նույն են դարձյալ բուդուխ. *-ma, -mo*, արխազ. և ուբիխ. *m*, կաբարդին. *mə*. ինչպես՝

t'xə գրիբ, *a-u-mu-t'xə* մի գրիբ, *mə-sen* չգիտենալ:

(Dirr, Einführ, 48—49)

Հագերենումն էլ ունենք մո՛ գաբուփ «մի գրիբ, մո՛ գաբուփ» մի գրեք:

(Маррь, Грам. чан. яз. 55)

Այս բոլորը շատ նման են հայերենին. ինգուշ. *ca*, չեչեն. *ca*, բաց. *co* նույն են հնչում հայերեն *ոչ*, չ ձևի հետ, իսկ մյուսները հայերեն մի՛ ձևի հետ: Հատկապես հյուրին. *mır* նույն է ճիշտ Ղրբ. մըբ ձևին, որ նրա պես թե՛ վերջահար է և թե՛ կրում է *p* վերջավորութունը. այսպես Ղրբ. *կ'ո'ռալ* մըբ «մի գոռա», մըռա՛նալ մըբ «մի մոռանա»:

չ բացասականի հետ մեծ նմանություն է ցույց տալիս նաև պարսկական մինջանի բարբառը, ուր ունենք *ǰč* (ամբողջական ձևը), «ոչ» նշանակությամբ: Սրա կրճատ ձևն է *čī-*, որ գործածվում է իբրև բացասական մասնիկ բայերից և գոյականներից առաջ. ինչպես՝

čīdə'm չեմ գարնում

za čīvzānə'm ես չգիտեմ

čīpərsa չհարցնես, մի հարցնի և այլն:

Տարակույս չկա, որ այս բառը պրս. *hič* «բնսով, ոչ ոք» ձևն է (Gauthiot MSL 19, 145), բայց թե՛ կովկասյան ձևերի և թե՛ մինչդանի ձևի բացարձակ նմանությունը հայերենի հետ զուտ արդյունք են պատահականություն, ինչպես որ պատահականություն է նաև այն, որ բացասականի այս *ma* ձևը ընդհանուր է շատ բազմաթիվ լեզուների մեջ՝ սկսած չինարենից, թուրքերենից, կովկասյաններից, մինչև արաբերեն և ավելի հեռավոր ամերիկյան լեզուներ:

Պատահական է նաև ՇԵ, որ մալայան էնգգանո լեզվի մեջ բալը բացասականի է վերածում. օրինակ՝

čé sai-l չվազես:

(Kähler, 123)

Մեկանեզյան իաի լեզվով բացասական մասնիկն է ča. օրինակ՝

oge	ma ča	he ka	he
ես	չ	պիտի	երթամ:

(Ray, 99)

Այս բոլորը պատահական բաներ են, ինչպես որ պատահական է նաև աֆրիկյան ջիզգի (բանտու) լեզվով էական բայի բացասականը *tsi*=հայ. չի:

(Raum, 108)

Հայերեն մի՛ ծագում է հնիս. *me* ձևից (ե ըստ օրինի դառնում է ի):

Ինչպես ասացինք, հնդեվրոպական նախալեզուն ուներ երկու աեսակ բացասական բառիկ՝ *ne*, որ գործածվում էր բայական բոլոր ձևերի համար և *mē*, որ գործածվում էր միայն արգելականում: Այս վերջինը հատուկ է միայն արևելյան ճյուղին, բայց քանի որ այնպիսի հին և պահպանողական լեզուներ (ինչպես են սանսկրիտն ու հունարենը) պահում են այն, պետք է կարծել, որ նա ընդհանուր էր նաև մյուս լեզուներին:

Երկու ուղղականների նմանությունը մի կողմից (*n* և *m*) և ավելորդ հոմանիշներից մեկի ջնջման օրենքը մյուս կողմից հեռացրին վերջապես *mē* ձևի գործածությունը մյուս լեզուներից: Նույնիսկ հնդկական պալի լեզուն արգելականում թեև ունի *mā*, բայց ավելի շատ՝ *na* (V. Henry, 100):

Մրցումը տարվել է երկու ուղղությամբ. մինչդեռ լատինե-

բենը, գերմաներենը և սլավերենը շնչել են մե՞ ձեռ և ընդհանրացրել ne, ընդհակառակը թոխարերենը շնչել է ne ձեռ և ընդհանրացրել է մե՞, Բալթի բոլոր բացասական ձևերը թոխարերենում կազմվում են անխտիր mǎ (նաև mar) մասնիկով (Sieg u. Siegling 316):

Հնդկականումն էլ կա նմանօրինակ շարժում. մինչդեռ սանսկրիտին հատուկ է միայն mǎ արգելականը, արդի լեզուներից, օրինակ, սինհալի լեզուն գործածում է արգելականում no. ինչպես՝

no-kiya «մի՛ սաս» (Geiger, 150):

Նույն մրցումը տարվում է նաև այսօր իրանական ճյուղի մեջ՝ պարսկերեն լեզվում:

Պարսկերենում, ինչպես գիտենք, բացասականի մասնիկն է na, իսկ արգելականին՝ ma: Բայց այժմ պարսկական ժողովրդական լեզվում արգելականն էլ փոխանակվում է ne ձևով. ինչպես՝

né-ters = գրակ. mé ters «մի՛ վախեր»

né-gū = գրակ. mé-gū «մի՛ ստիր».

(Jensen, Neup. gram. 168)

Ավելի զարմանալին այն է, որ ածականի և գոյականի բացասականի nā -ան մասնիկը նույնպես անցնում է բայերին: Ճանապարհը այսպես է: Ածականը ունի nā մասնիկը. ինչպես՝ nā-pāk «անմաքուր», հետո անցյալ դերբայը՝ իրրե ածական, ստանում է նույն nā մասնիկը. ինչպես՝ nā āzmūde «անփորձ» (իրբ «անփորձված»). այստեղից էլ անցել է անորոշ դերբայի վրա. ինչպես՝ nā giriftēn «չգրավել», nā tālebīden «չպահանջել»: Բայց երևույթը այստեղ կանգ է առել և դեռ խոնարհման մեջ չէ մտել (Jensen, Neupers. gr. 169): Չարմանալի է նույնպես այն, որ պարսկական թալիշի բարբառով բացասականը՝ փոխանակ զրվելու բայի սկիզբը, մտել է բայի և վերջավորության միջև. օրինակ՝ ōmām եկա, ōmā-n-im չեկա (Grund. ir. phil, I 366):

Հայտնի է, որ թուրքական լեզուների մեջ ժխտական մասնիկն է ma. Բայց դա ձայնական զանազան փոփոխություններով կարող է դառնալ h, p, օրինակ՝ Սիրիերի թուրքական խական լեզվով նույնը դառնում է m, b, p:

(Дыренкова, 67)

Թուրքական շոռ լեզվի մեջ էլ բացասականը կազմվում է pa, pe, ba, be, me մասնիկով (Дыренкова, 151):

Գալով հայերեն ոչ-չ բառիկին, ըստ Meillet MSL 23, 224, սա բաղկացած է երկու մասից՝ ու-չ, վերջինը անորոշի նշանն է, որ գտնում ենք նաև ինչ բառի ժալրին. իսկ ո բուն բացասականն է, որ պետք է կցել հսլ. otū, սանս. āti «հակառակ» բառերին: Այս բառերի իբրև բացասական գործածության համար հմմտ. սանս. āti vratām «ընդդէմ օրինի», հսլ. ot-roū=ռուս. отрокъ «մանուկ» (իբրև լատ. in-fans «անխոս»=մանուկ): Հստ ախմ ոչ նշանակում է «ոչ մի», իսկ սղլալ չ ձևի մեջ մնացել է միայն «մի, մեկ» գաղափարը: Վերջին երևույթի հետ նույն է թրք. hiç bir şey «ոչ մի բան», որ Պոլսի ժողովրդական լեզվում կրճատվելով դարձել է bişey «մի բան»:

Գրաբարի մեջ հնդեվրոպական նախալեզվի նման, թե նախադասությունը և թե բալի խոնարհումը բացասական լինելու դեպքում բացի ոչ բացասականը վերջնելուց, ուրիշ ոչ մի փոփոխություն չէին կրում:

Մի՛ արգելականի գործածության ձևը բոլոր լծորդությունների մեջ արդեն տեսանք: Դնում ենք այստեղ նաև ոչ բացասականի համար իբր օրինակ Ա լծորդության ներկալի խոնարհումը. ֆնացլալը բոլորովին նույն է.

ոչ սիրեմ	կրճատ	չսիրեմ
ոչ սիրես		չսիրես
ոչ սիրէ		չսիրէ
ոչ սիրեմք		չսիրեմք
ոչ սիրէք		չսիրէք
ոչ սիրեն		չսիրեն

Ոչ գործածվում է ոչ միայն բայական ձևերի, այլև ուրիշ մասունք բանիների հետ. օրինակ՝ ռչ ապաքէն, ոչ բնաւ, ոչ այսօր և ոչ վաղիւ, ոչ լառաշ և ոչ լեառլ և այլն: Արդի աշխարհաբարում գրեթե բացասական մասնիկի ձև է ստացել. ինչպես՝ ոչ-բարի, ոչ-ապարդույն, ոչ-մեծ, ոչ ալնքան կարեւոր, ոչ ավել-ոչ պակաս: Գրաբարում բացասական մասնիկ է չ ձևով. ինչպես՝ չերէց, չքահանայ, չգիտանք, չգուլ, չմարդի, նույնիսկ բառի ներսում՝ չափ-չգիտութիւն: Նույնպես նաև արդի բարբառներում, ինչպես՝ չհաս, չբեր, չտես, չհասություն և այլն:

Մի՛ իբրև արգելական կցվում է ոչ միայն հրամայականի հետ, այլև ապառնիի, ստորադասականի և աներևույթի հետ. օրինակ՝ մի՛ լուիցես, մի՛ տեսցէ, մի՛ առնուցուս յանձն, մի՛ տեսցես, մի՛ տե-

ասնիցես, մի տեսանիլ: Կարող է լինել նաև հետադաս. ինչպես՝ Որ ոչ աշխատ լինիցի, կերիցէ մի: Վերջապես կարող է դործածվել որևիցե բառի վրա առանց բալի և ալլ դեպքում բալը գորութեամբ կիմացվի. օրինակ՝ Մի, մի ալար (ալսինքն ալստեղ մի բերեք): Այժմ ասում ենք մի և հասկանում ենք մի՝ աճիր:

Մի արգելականը կարող է իր բալից բոլորովին հեռանալ՝ անշատվելով բազմաթիվ բառերով: Դասական օրինակ է Եղնիկի հետեյալ տողը՝

Ջի մի մթարքն, որ դբքքն շողացեն, արգել հալելոլ ի յտակութիւն լուսոյն լիցին:

Սովորական կարգով ալս հատվածը պիտի լիներ ալսպես.

Ջի մթարքն, որ դբքքն շողացեն, մի լիցին արգել հալելոլ ի յտակութիւն լուսոյն:

Վերի ձևով մի՝ ոչ միայն բաժանված է իր բալից 8 բառով, ալլև մի ամբողջ հարաբերական նախադասութեամբ:

Միջին հայերենում, բալական այն եզրերը, որոնք գրաբարի հետ նույն էին մնացել դրականում, բացասականի մեջ էլ անփոփոխ պահպանել գրաբարի բացասական ձևը: Այստեղ սակայն հարկավոր էր ընտրութիւն անել ընդարձակ ոչ և սղլալ չ ձևերի միջև: Միջին հայերենը բնականաբար պիտի ընտրեր կարճ ձևը:

Սխալվում է Karst, 373 ժան., որ կարծում է, թե ընտիր դասական հայերենում ընդունված էր միայն ոչ ձևը և չ ժողովրդական էր և թե ընտիր դասական հայերենում ավանդված չ-ով ձևվերը հարազատ չեն: Ուրեմն հարազատ չէն չիք. չնչից, չնաշխարհիկ, չերեց, չքոտի և ալլն ձևերը և պետք է սրանց հարադատ ձևերն համարել՝ ոչիք, ոչնչին, ոչնաշխարհիկ, ոչերէց, ոչքոտի և ալլն: Եվ երբ Եղնիկը իր սուր հեգնութեամբ և բառախաղով գրում է «Ձերն չէին վասն չէին լաշտ առնէր»՝ պետք է համարել անհարազատ և ուղղել՝ Ոչ էրն ոչ էին վասն ոչ էին լաշտ առնէր:

Ջիարդ և իցէ. գրաբարի մեջ կային ուրեմն հավասարապես ոչ և չ ձևերը: Ավելի ուշ, ժողովրդական լեզվի մեջ գերակշռեց կարճ ձևը և անփոփոխ ժառանգութիւն անցավ միջին հայերենին: Այսպիսով, միջին հայերենը ստացավ կատարյալի, հարկատարի, գերակատարի, անորոշ դերբալի, ինչպես նաև արգելականի ձևերը, համարյա անփոփոխ գրաբարից: Օրինակ՝ չառի, չեկիր, չգալոյն, չես ասցել, չէ հաւիրել, չես խօսել, չլինի խօսել, չլինի ծնել, չլինի առել, չլինի ցուցուցել, չէ ընդունած, մի այնք, մի գողնալք (Karst, 374):

Իսկ այն բայական ձևերը, որոնց դրականը փոփոխվել էր միջին հայերենում, բնաբանաբար իրենց բացասական ձևն էլ պիտի փոխեն: Նախ ջնջվեցին գրաբարի ապառնին (չսիրեցից) և ստորադասական ներկան (չսիրեցեմ): Երկրորդ՝ գրաբարի սահմանական ներկան և անկատարը վերածվելով միջին հայերենում ստորադասական ներկայի և անկատարի, անփոփոխ տեղափոխվեցին այստեղ (չսիրեմ, չսիրէի). օրինակ՝ կու աղաչենք զքեզ որ չծախես. նա իսկի չայնէ, նա վասն այնոր չաւտալ դարպասն. նա այլ չընդունւի բնաւ. թէ չայնէ այրիին տիաթիկ ու թէ չայնէ (ամուսինը կտակ անե թե չանե). չառնուն, որ չգտնուն, չարգելեն, չբանան, որ չտան (Karst, 376):

Ամենակարևորը սահմանական ներկան և անկատարն էին, որոնք միջին հայերենում ստանալով կու բառիկը, բոլորովին փոխվել էին իրենց կերպարանքը:

Անշուշտ կարելի էր նորաստեղծ ներկայի և անկատարի վրա ավելացնել չ բացասականը և կազմել նոր ձև, իբր *չկու սիրեմ, *չկու սիրեի կամ ավելի լավ՝ *կու չսիրեմ, *կու չսիրի:

Այսպիսի մի փորձ արել է հաջողությամբ Կեսարիայի բարբառը, որից իբր օրինակ ունենք՝

չկամ կարդամ «չեմ կարդում»

չկար գրէի «չէի գրում»

չկաս գրէիր «չէիր գրում»:

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ Կես. Բ 1644)

Դժբախտաբար այս օրինակները շատ քիչ են և բավական անհարիր՝ հասկանալու համար կանոնը: Երևում է, որ օժանդակն է կոչվել, որ ներկայի եզակի Ա դեմքի մեջ բայի հետ միասին խոնարհվել է (չկամ կարդամ), անկատարի մեջ եզակի Ա դեմքում ունենք չկար գրեի. ուրեմն եզակի Գ դեմքը ընդհանրացել է. բայց ինչո՞ւ եզակի Բ դեմքում ասվում է չկաս գրեիր, ուր չկաս թե խոնարհված է ներկա և թե եզակի Բ դեմք է: Ավելի հետո (անդ, էջ 1665) կամ բայի տեղ դրվում է գամ. Դրն է ստույգ:

Անհրաժեշտ է մի քանի օրինակ էլ՝ ավելի լավ պարզաբանելու համար օրենքը:

Բայց այս փորձը կղզիացած է այս միակ վալրում և այլուր նույնը չարավ ժողովուրդը և դիմեց մի ուրիշ միջոցի, այն է՝ անորոշ դերբայի ներգոյականով կազմված ներկա և անկատար ձևվին, որ արդեն գոյութունն ունեն լեզվի մեջ: Ավելացնելով չ բա-

ցասականը սրանց վրա, կազմվեցին միջին հայերենի ներկան և անկատարը. օրինակ՝ չեմ լերթալ շեմ դնում, չեմ լառնուլ շեմ առնում, չես ի կարել շեմ կարողանում, չէիր ի խօսել շէիր խօսում, չէ ի վճարել շէի վճարում, չէ ի հասնել շէի հասնում, չէ ի հաճեցնել շէի հաճեցնում, չէ ի հրամայել շէ հրամայում, չէ ի տալ շէի տալիս, չի ճանչել շէի ճանաչում, չի լինիլ շէի լինում, չէր ի փնդուել շէր փնդում, մենք չէաք ի հալիլ շէինք հալանում, չեն ի կարել շեն կարում, չեն ի լայրել շեն ալում, չեն ի յուրանալ շեն ուրանում, չեն ի պակսիլ շեն պակասում, չեն ի պատկառիլ շեն պատկառում, չէ ի լեւեսել շէ երեսում, չէ ի լերեհնալ շէ երեւում, չէ ի պակասել շէի պակասում, չեն ի պակասել շեն պակասում, չլինի ի տալ շէի տալիս կամ չպիտի տա:

(Karst, 374—5)

Օրինակներից երևում է, որ որևէ բայի սահմանական ներկան և անկատարը կազմելու համար, վերցնում ենք բայի անորոշ դերբայը, ավելացնում նրա վրա ի (բաղաձայնի մոտ) կամ յ (ձայնավորի մոտ) նախդիրը և ամբողջը խոնարհում ենք էական բայի ներկայի և անկատարի հետ:

Ներկա եղակի Գ դեմքում, ձայնավորների հանդիպման ժամանակ, կարող է կրճատվել էական բայի և ձայնավորը և ստացվել նախդիր միացած չ-ի հետ, ինչպես՝ չի լիցիլ: Ձայնավորով սկսվող բայերի առաջ էլ նախդիրը կարող է կրկնվել ի և յ ձևերով, ինչպես՝ չէ ի լերեսել, չէ ի լերեհնալ:

Այս ձևով ներկան միաժամանակ ունի նաև ապառնիի արժեք. և ահա այս ձևն է, որ մինչև այժմ պահել է Ագուլիսի բարբառը՝ իբրև բարդ ապառնի:

Արգելականը ունի երկու ձև. առաջինը վերջանում է ի բաղաձայնով և ուղղակի շարունակությունն է գրաբարի, երկրորդը վերջանում է լ բաղաձայնով, որ առաջացել է ներկայի կամ անորոշ դերբայի նմանությունով: Karst, 378 տալիս է հետևյալ օրինակները՝ երկու ձևով արգելականի.

մի ալներ	մի տալ
մի առնուր	մի առնուլ
մի ըողցներ	մի արգիլել
մի դներ	մի լսել
մի տար	մի հասցնել

մի արծկեր	մի պատրաստեցնել
մի մատներ	մի քամել
մի մտեր	մի գահել
մի վազցներ	մի հանել
մի լամեցներ	

Մի քիչ ավելի հին օրինակ է մի ելանել (Վրք. հց. ա. 620),
 Կա նաև արգելական մի երրորդ ձև, որ վերջավորում է ս
 քաղաձայնով, որ ստորադասական ներկայի եզակի Բ դեմքի նմա-
 նությամբ է առաջացած: Karst, 378 առիթս է հետևյալ օրինակները,
 որոնց մեծ մասը Մխիթար Հերացուց է. ինչպես՝

մի ջինես	մի դնես
մի արգիլես	մի ընդունիս
մի հովցնես	մի տաս

Պետք է ավելացնել նաև, որ բալի բոլոր ձևերն էլ չ բացա-
 րականի փոխարեն կարող են ստանալ չի, որ նրա ավելի քնքուշ
 ձևն է. օրինակ՝

չիբունես (չբռնես)
չի հովցնես (չհովցնես)

չիլուանաս, չիտաս, չի յաւելցնես, չիգտուի, չիդատէ, չիդա-
 տի, չիթողու, չի լինի, չի լուծանի, չի լուծի, չիխմէ, չի խոցնայ,
 չիկցի, չիկալ, չիքաշէ, չիկարէ, չիկենալ, չիմտէ, չէ լամէ, չի
 լաջողի, չի շտապի, չի պատահի, չի սփռի, չի տանի, չիմնաց,
 չիհանդիպեցաւ (Karst, 379): Նույնիսկ ձայնավորի մոտ ասվում է
 չիընդունի:

Ահա լուսել բալի բացասականի խոնարհման պատկերը ըստ
 Karst, 377.

Ներգործական

կրավորական

սանմ. ներկա

չեմ ի լոսել	չեմ ի լոսվիլ
չես ի լոսել	չես ի լոսվիլ
չէ ի լոսել	չէ ի լոսվիլ
չի լոսել	չի լոսվիլ
չենք ի լոսել	չենք ի լոսվիլ

չէք ի լոսեւ	չէք ի լոսվիւ
չեն ի լոսեւ	չեն ի լոսվիւ

ստոյ. աճկ.

չէի ի լոսեւ	չէի ի լոսվիւ
չէիր ի լոսեւ	չէիր ի լոսվիւ
չէր ի լոսեւ	չէր ի լոսվիւ
չէաք ի լոսեւ	չէաք ի լոսվիւ
չէիք ի լոսեւ	չէիք ի լոսվիւ
չէին ի լոսեւ	չէին ի լոսվիւ

կատարյալ

չլոսեցի	չլոսվեցալ
չլոսեցիր	չլոսվեցար
չլոսեց	չլոսվեցաւ
չլոսեցաք	չլոսվեցաք
չլոսեցիք	չլոսվեցալք
չլոսեցին	չլոսվեցան

ստոր. ճերկա

չլոսեմ	չլոսվիմ
չլոսես	չլոսվիս
չլոսէ	չլոսվի
չլոսենք	չլոսվինք
չլոսէք	չլոսվիք
չլոսեն	չլոսվին

ստոր. աճկ.

չլոսէի	չլոսվէի
չլոսվէիր	չլոսվէիր
չլոսէր	չլոսվէր
չլոսէաք	չլոսվէաք
չլոսէիք	չլոսվէիք
չլոսէին	չլոսվէին

արգելական

{	մի լոսեր	չէ վկայված
	մի լոսել	
	մի լոսէք	

աւորոշ

չլուսել

չլուսվիլ

Այսինյան, 87, ասում է, որ ԺԳ դարում արդեն գտնում ենք արդի բացասականի ձևը՝ չեմ վախճար, չեմ նախանձիր:

Այս վիճակին հասնելու համար միջին հայերենի բացասականը կրել է երկու փոփոխություն. 1) նախդիրի շնչումը անորոշի վրայից, 2) անորոշի վերջին լ բաղաձայնի վերածումը ր-ի.

Առաջինը բնական և սովորական երևույթ է հայերենի համար, ուր բոլոր նախդիրները վերջ ի վերջո շնչվեցին: Երկրորդը կարծում եմ, որ արգելականի պատճառով է: Ինչպես որ արգելականի բնական ընթացքը (որ ժառանգություն էր գրաբարից) ազդվելով անորոշ դերբայի լ վերջաձայնից՝ դարձավ լ, նմանապես և փոխադարձաբար սահմանականի լ վերջաձայնը ազդվելով արգելականի ր-ից՝ դարձավ ր:

Ահա երևույթի ընթացքը խոսակցության մեջ.

- 1) — Մի ալներ
— Չեմ (ի) ալներ
- 2) — Չեմ ալներ
— Մի ալներ
- 3) — Մի ալներ
— Չեմ ալներ

Առաջին աստիճանը միջին հայերենի հին և սովորական վիճակն է. երկրորդը մնում է մինչև այժմ արևելյան գրականում, երրորդը սովորական դարձավ արևմտյան գրականում:

Բայց դեռ ԺԶ դարում կենդանի էր հին ձևը. համտ. չեմ ի հասկանալ «չեմ հասկանում» 1589 թվի մի հիշատակարանում (տե՛ս Անան. Շիր. Գ. Տ. Մկրտչյանի, էջ 29):

Այժմ քննենք բացասականի կազմությունը մի քանի կարեւոր բարբառներում:

Նոր-Ջուղայի բարբառում բայերի բացասական ձևը կազմելու համար ստորադասական ներկա և անցյալ, կատարյալ, պարտավորական ներկա և անցյալ, հարկադրական ներկա և անցյալ ժամանակների դերբայների վրա ավելացնում ենք պարզապես չ մասնիկը: Բարդ ձևերից սահմանական ներկայի և անկատարի կրկին տեսակները, հարակատարը, գերակատարը կազմվում են նույն ոճով, միայն էական բայը նախադաս դնելով, որին կցվում է բացասականը:

Բացի սրանից էականը գործածվում է չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն ձևով և ոչ թե չամ, չաս, և այլն. չ մասնիկը և ե ձայնի վրա դրված շեշտը պատճառ են դարձել, որ էականի ձայնավորը լավ պահպանվի և չվերածվի ա:

Սահմանականի ներկան և անկատարը, բացի սովորական ձև-վերից (օրինակ՝ չեմ մաշում, չեմ մաշման, չի մաշում, չի մաշման), ունի նաև մի երրորդ ձև, որ կազմվում է էական բայի բացասական ձևը կցելով բայի անորոշ եղանակին. այսպես չեմ մաշել չէմ մաշում, չի մաշել չէի մաշում: Այս երեք ձևերից ամենագործածականը առաջինն է. երկրորդ ձևի համար պետք է հասկանալ նույնը՝ ինչ որ ասել ենք դրականի համար. գալով երրորդին, այս ձևը միևնույն է պարզ ապառնիի հետ և անխտիր նույն իմաստով գործ էածվում. օրինակ՝ աչքս չեք տեսնել թաչքս չէր տեսնում. վարժապետները լեվ չից սովորացնել. Ստեղից չեք արեվալ. էս խացը չոր է, չի ուտվել (չի ուտվում և չի ուտվիլ). Ձի ուզել շաքժի (չի ուզում շարժել):

Արգելականի մասնիկն է եզակի մի՛, հոգնակի մի՛ք, երբեմն մե՛ք. եզակիում կարելի է գտնել նաև մի՛ց ձևը, որ թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս կարող է լինել. օրինակ՝ մի՛ց գ՛նալ, գ՛նալ մի՛ց:

Բուշխոի հայոց մեջ արգելականը կազմվում է դրականից. ինչպես՝ մի՛ տուր, մի՛ ար Վի՛ առնե՛ր, մի՛ արա Վի՛ անի՛ր:

Ահավասիկ չորս լծորդութիւնց բացասականի խոնարհման աղյուսակը.

Սահմ. ներկա (Ա).— չեմ մաշում, չես, չի, չենք, չեք, չեն մաշում, խաբ՛նում, խազում, մոռանում:

Սահմ. ներկա (Բ).— չեմ մաշման, չես, չի, չենք, չեք, չեն մաշման, խաբ՛ման, խազման, մոռաման:

Անկատար (Ա և Բ).— չի մաշում, չի մաշման, չիր, չեր, չինք, չիք, չին մաշում, մաշման, խաբ՛նում, խաբ՛ման, խազում, խազման, մոռանում, մոռաման:

Սահմ. ներկա (Գ) և ապառնի.— չեմ մաշել, չես, չի, չենք, չեք, չեն մաշել, խաբ՛նել, խաղալ, մոռանալ:

Անցյալ ապառնի և անկատար (Գ).— չի մաշել չէի մաշիլ, չէի մաշում, չիր մաշել, չեր, չինք, չիք, չին մաշել, խաբ՛նել, խաղալ, մոռանալ:

Պարտավորական ներկա.— չպտկա մաշեմ, մաշես, մաշի, մաշենք, մաշեք, մաշեն, խաբ՛նեմ, խազամ, մոռանամ. — կարելի է ասել նաև պակա չմաշեմ և այլն:

Անցյալ.— չպտկա մաշի, մաշիր, մաշեր, մաշինք, մաշիք, մաշին, խազ'նի, խազի, մոռանի. կարելի է ասել նաև պտկա չ մաշի և ավն: Հնդկահայոց մեջ գործածական է նաև չի պիտիլ Քպետք չէ՞՞ ձևով. ինչպես՝ չի պիտիլ ճավատալ: Սովորական գործածություն չունեն չեմ ասելու, չի ասելու, ասելու չեմ, ասելու չի ձևերը:

Հարակատար.— չեմ, չես, չի, չեմք, չեք, չեմ մաշել, խազ'ել, խազացել, մոռացել:

Դերակատար.— չի, չիր, չեր, չինք, չիք, չին մաշել, խազ'ել, խազացել, մոռացել:

Կատարյալ.— չմաշեցի, չմաշցիր, չմաշեց, չմաշցինք, չմաշեցիք, չմաշեցին, չխազ'ա, չխազ'ար, չխազ'ավ, չխազ'անք, չխազ'աք, չխազ'ան, չխազացի, չխազացիր, չխազաց, չխազացինք, չխազացիք, չխազացին, չմոռացա, չմոռացար, չմոռացավ, չմոռացանք, չմոռացաք, չմոռացան:

Ստոր. ներկա.— չմաշեմ, չմաշես, չմաշի, չմաշենք, չմաշեք, չմաշեն, չխազ'նիմ, չխազ'նես, չխազ'նի, չխազ'ենք, չխազ'ենք, չխազ'ենն, չխազամ, չխազաս, չխազա, չխազանք, չխազաք (չխազէք), չխազան, չմոռանամ, չմոռանաս, չմոռանա, չմոռանանք, չմոռանէք, չմոռանան:

Ստոր. անցյալ.— չմաշի, չմաշիր, չմաշեր, չմաշինք, չմաշիք, չմաշին, չխազ'նի, չխազ'նիր, չխազ'նէր, չխազ'նինք, չխազ'նիք, չխազ'նին, չխազի, չխազիր, չխազէր, չխազինք, չխազիք, չխազին, չմոռանի, չմոռանիր, չմոռանէր, չմոռանինք, չմոռանիք, չմոռանին:

Դերբայներ.— չմաշել, չխազ'նել, չխազալ, չմոռանալ, չմաշած, չխազ'ած, չխազացած, չմոռացած, չմաշելու, չխազ'նելու չխազալու, չմոռանալու: (Ներկա դերբայի մաշում և անցյալ դերբայի մաշել ձևերը բացասական չունեն):

Ազգուլիսի բարբառում բացասական բայերը կազմվում են չորս ձևով.

1) Դերբայները և պակասավոր բայերը ստանում են չ, չի նախամասնիկը. ինչպես՝ չճնիմ չչունեմ, չիկօ կամ չկօ չչկա, չիմ չչեմ, չի կօ ցիլ կամ չկօ ցիլ չչկար:

2) Բոլոր ալն ձևերը, որ կազմվում են էական բայի հարադրությունը, բացասականի են վերածում միայն էական բայի ներկան, որ թե՛ ծանր և թե՛ թեթև բառերի համար հավասարապես լինում է ալապես:

չիմ	չիք
չիս	չիք
չի	չին

Այս ձևերը դրվում են սովորաբար դերբայից հետո. իսկ երբ նախորդ բառը շեղակած է, լինում է նախադաս, ինչպես՝ նո թակալ չի, նո չի թակալ:

3) Արգելականը կազմվում է հետադաս մա, մո կամ մոն, ման, հոգնակիում մաք, մոք մասնիկներով, որոնք դրվում են բայի անորոշ դերբայի վրա կամ ուղղակի և կամ վերջածայն γ շնջելով: Ա և Բ լծորդության մեջ բայը վերջանալով ի, բնականաբար դրվում է թեթև մո, մոն, մոք ձևերը. իսկ Գ լծորդության մեջ բայը վերջանալով օ, դրվում է մա, մաք: Օրինակ՝ լեճ մոն Վճի լաճ, խղճճ մա Վճի հալոճ, խղճճ մաք Վճի հաղաք, աճ ման, աճ մաք Վճի տար, մի տաք և այլն: Ձայնավորով սկսվող բայերը ըստ սովորականի ստանում են ն նախածայն: Ինչպես՝ նսնսի մոն Վճի առնիլ, նճաի մոն Վճի ուտիլ, նճրի մոն Վճի անիլ, նճհի մոն Վճի ասիլ և այլն:

Շեշտյալ բառի մոտ գործածված ժամանակ արդելական մասնիկը նախադաս է լինում. ինչպես՝ դիւս մաք քաշիլ Վճուրս մի քաշեք, դիւս մո՝ տօլ Վճուրս մի տալ, մի ցնդաբանեք, աճկ մա զիճիլ Վառիլ մի ձգեք, վէր մա՝ նաճիլ Վճի թափիլ, չլօլ մա՝ նէլիլ Վճի կալիլ, շօռ մա՝ գիլ Վճի շրջիլ, վէզ մո՝ տօլ Վճի վազիլ: Ինչպես տեսնվում է, այս պարագային գործածվում է անորոշ դերբայը իր ի հանգով միասին. իսկ մասնիկը հպատակվում է նախորդ բառի ծանրության և թեթևության:

Սարգսյան, էջ 121 տալիս է հետևյալ Ագուլիսի համար մի՛, մի՛ք մասնիկները. բայց այդ մասնիկները չկան Ագուլիսում, ուստի պիտք է դնել միայն Յոնտլի ենթաբարբառին հատուկ:

4) Հղականի բացասականը կազմվում է հետադաս ունչ (< ոչ) մասնիկով, որ շեշտ ստանալով կարող է լինել նախադաս. ինչպես՝ ալիճիւ ունչ կամ ո՛ւնչ սիճիւ Վճտեսես. իսկ կատարելի առաջին ձևը բացասական չունի:

Անցյալ ձևերի նեկ մասնիկը դրվում է միշտ հետո. օրինակ՝ կօն ունչ նեկ Վճալին. և ոչ թե կօն նեկ ունչ, թա՛կամ չիմ նեկ Վճի թակում և ոչ թե թա՛կամ նեկ չիմ:

Ահավասիկ թակել բայի բացասականի ամբողջ խոնարհումը.

ներկա

Թակամ չիմ
Թակամ չիս
Թակամ չի
Թակամ չիք
Թակամ չիք
Թակամ չին

ապառնի

Թակիլ չիմ
Թակիլ չիս
Թակիլ չի
Թակիլ չիք
Թակիլ չիք
Թակիլ չին

անկատար

Թակամ չիմ նէլ
Թակամ չիս նէլ
Թակամ չի նէլ
Թակած չիք նէլ
Թակամ չիք նէլ
Թակամ չին նէլ

հարակատար

Թակած չիմ
Թակած չիս
Թակած չի
Թակած չիք
Թակած չիք
Թակած չին

կատարյալ

Թակալ չիմ
Թակալ չիս
Թակալ չի
Թակալ չիք
Թակալ չիք
Թակալ չին

գերակատար

Թակած չիմ նէլ
Թակած չիս նէլ
Թակած չի նէլ
Թակած չիք նէլ
Թակած չիք նէլ
Թակած չին նէլ

ըդձ. ներկա

Թակիմ ունչ
Թակիս ունչ
Թակի ունչ
Թակիք ունչ
Թակիք ունչ
Թակին ունչ

ըդձ. անց.

Թակիմ ունչ նէլ
Թակիս ունչ նէլ
Թակի ունչ նէլ
Թակիք ունչ նէլ
Թակիք ունչ նէլ
Թակին ունչ նէլ

հրամայական

Թակիլ մո(ն)
Թակի մո(ն)

Թակիլ մոք
Թակի մոք

դերբայներ

անորոշ՝ չթանկիլ
անցյալ՝ չթանկած

Մարադայի բարբառում բայերի բացասականը կազմվում է շատ պարզ ձևով. բոլոր պարզ ժամանակները դրականի վրա ավելացնում են չ մասնիկը, եթե բայը սկսվում է բաղաձայնով. — չը, եթե սկսվում է բաղաձայնով, որին հաջորդում է ծանր ձայնավոր. — չի, եթե բաղաձայնին հաջորդում է թեթև ձայնավոր. — լու, եթե այդ ձայնավորն է ու. ինչպես՝ չի գիգամ, չի քիցըմ, չի քիցամ, չի գեօվամ, չը տանիմ, չը տամ, չի պըքրիմ, չուտուռում չչտվի՜ս: — Այն ձևերը, որ կազմված են օժանդակով, օժանդակը դարձնում են նախադաս և վրան ավելացնում նույն չ մասնիկը. ապառնին կազմվում է նույնպես նախադաս օժանդակով, իսկ բայը դրվում է ստորադասական ներկայի դրականի եզակի Գ դեմքի ձևով. արգելականը ստանում է մի՛ մասնիկը: Ահա ուղեյլ բալի բացասականի խոնարհումը.

ստոր. ներկա

չիւզիւմ
չիւզիւս
չիւզիւ
չիւզիւնք՝
չիւզիք՝
չիւզիւն

կատարյալ

չիւզում
չիւզուիւր, չիւզիր
չիւզիւց, չիւզից
չիւզունք՝
չիւզուք՝
չիւզուն

տրգելակամ

մի՛ իւզիւ
մի՛ փւզէք՝

դերբայներ

չիւզէլ
չիւզած
չիւզող
չիւզօլը

տրգելակամ

մի՛ իւզիւ
մի՛ փւզէք՝

սահմ. ներկա

չիւմ իւզէլի
չիւս իւզէլի

անց. անկ.

չիւմ էր իւզելի
չիւս էր իւզելի

ստոր. անց.

չիւզիւմ էր
չիւզիւս էր

չիւղէլի	չէր իւղէլի	չիւղէր
չինք՝ իւղէլի	չինք՝ էր իւղէլի	չիւղիւնք՝ էր
չէք՝ իւղէլի	չէք՝ էր իւղէլի	չիւղէք՝ էր
չին իւղէլի	չին էր իւղէլի	չիւղիւն էր

սալառնի

անց. ապառ.

չիմ իւղիւ	չիմ էր իւղիւ
չիս իւղիւ	չիս էր իւղիւ
չիւղիւ	չէր իւղիւ
չինք՝ իւղիւ	չինք՝ էր իւղիւ
չէք՝ իւղիւ	չէք՝ էր իւղիւ
չին իւղիւ	չին էր իւղիւ

հարկ. սալառ.

անց. հարկ.

չիմ իւղօլը՝	չիմ էր իւղօլը՝
չիս իւղօլը՝	չիս էր իւղօլը՝
չի իւղօլը՝, չիւղօլը	չէր իւղօլը՝
չինք՝ իւղօլը՝	չինք՝ էր իւղօլը՝
չէք՝ իւղօլը՝	չէք՝ էր իւղօլը՝
չին իւղօլը՝	չին էր իւղօլը՝

Այսպէս նաև մյուս բարդ ձևերը. ինչպէս՝ իւղած չիմ, իւղած չըլիմ և այլն:

Հարկադրական ապառնին, որ բացի -լը ձևից, լինում է նաև -լու ձևով, կարող է վերջում ստանալ նաև շեշտյալը՝. ինչպէս՝ չիմ հթալուլը՝, չի կ'ալուլը՝, չիմ հթալուլը՝ և այլն:

Բացասական կազմելիս Ա և Բ լծորդության առաջին տեսակի-մեջ ապառնին և հարակատարը նույն ձևն են ստանում. ինչպէս՝ չիմ խաբիլը նշանակում է չէմ հարբիլ և չէմ հարբել. իսկ մյուսները տարբեր են. ինչպէս՝ չիմ խաղալը չէմ հաղալ, չիմ խաղալը չէմ հաղացել: Այսպէս նաև անցյալ ապառնին և գերակատարը. օրինակ՝ չիմ էր իւղիւ չէի ուղիւ և չէի ուղեցել:

Ձայնավորով սկսվող բալերի բոլոր լծորդությանց ստորադասական ներկա և ապառնի եզակի Գ դիմքը ձևով նույն է. տարբերութիւնը կալանում է միայն շեշտի մեջ, որ ապառնիում նախադանկի վրա է, ստորադասականի մեջ՝ վերջավանկում. ինչպէս՝ ստոր. չիւղիւ, ապառ. չիւղիւ:— Նկատելի է լինել բայի ստոր. չըլմ չչինիս և ապառ. չըլմ չչի լինիլ ձևերը, որոնք տարբերվում են շեշտով և լ-ի կրկնութիւնով:

Օժանդակով կազմված ձևերի մեջ բացասականի հեռացումը ընդունելի չէ. կարելի չէ ասել իւզօլու չիմ, չիւզօլու իմ, չիւզօլու իմ եր և այլն:

Այն բայերը, որոնց նախադանկը ունի իւ կամ եօ ձայնավորը, կարող են օժանդակի ի ձայնը դարձնել իւ. *ինչպես՝* չիմ իւզէլի կամ չիւմ իւզէլի, չիւ իւզէլի կամ չիւս իւզէլի և այլն:

Արգելականը բոլորովին կանոնավոր է. ինչ ձևի էլ լինի խոնարհումը, կազմվում է միշտ դրականի վրա ավելացնելով մի՝ մասնիկը. *այսպես՝* մի՝ ազատը, մի՝ ազատեք, մի՝ խաքը, մի՝ խաքեք, մի՝ ճուշացը, մի՝ ճուշացեք, մի՝ բզզա, մի՝ առ, մի՝ ասա, մի՝ մըտը, մի՝ պի կամ մի՝ պիբ *եմի բերերա*, մի՝ տի, *եմի գնիա*, մի՝ տու *եմի տարա*, մի՝ կի *եմի ուտիլա*, մի՝ տար *եմի տանիա*, մի՝ քօ *եմի թողնիա*, մի՝ տի կամ մի՝ տիս *եմի տեսնիա*, մի՝ լա կամ մի՝ լոց *եմի լարա*, մի՝ յիլ *եմի լինիա*, հոգ. մի՝ իլեք՝ (*ոչ թե մի՝ յիլեք*) և այլն:

Առաջին վանկում ծանր ձայնավոր պարունակող բայերի մի արգելականը կարելի է դարձնել մը. *ինչպես՝* մը՝ խան կամ մի՝ խան *եմի հաներա*, մը՝ տար կամ մի՝ տար և այլն:

Ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ կարելի է մի արգելականի ձայնավորը ջնջել կամ պահել. *ինչպես՝* մի՝ երեք, կամ մա՛րեք՝ *եմի անեքա*, մի՝ առեք կամ մա՛ռեք՝ *եմի առեքա*, մի՝ իւշացե՛ք՝ կամ մի՛ւշացեք՝ *եմի ուշանաքա*, մի՛ օրօրվիք, կամ մօ՛րօրվիք՝ *եմի օրորվեքա*, մի՛ ֆեքք՝ կամ մե՛ֆեքք՝ *եմի եփեքա*, մա՛րա *եմի անիլա*, մա՛սա *եմի ասիլա* և այլն:

Պոլսի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը դնում ենք չ. *այսպես են ստորադասական ներկան և անկատարը, կատարյալը և դերբայները. օրինակ՝* լսեմ, չլսեյի, չլսեցի, չլսել, չլսօղ, չլսամ, չլսեր, չլսելիք, չլսելու:

Սահմանական ներկայի բացասականը կազմելու համար էական բայի ներկան կցում ենք տվյալ բայի անորոշի հետ, միայն վերջինիս լ ձայնը վերածելով ր. *այսպես.*

չէմ սիրէր, չէս սիրէր, չի՞ սիրէր,
չէնք սիրէր, չէք սիրէր, չէն սիրեր:

Եզակի Գ դեմքի մեջ փոխանակ չե ձևի՝ դրվում է շեշտյալ չք՝ (*կարելի է երբեմն նաև չի՛*): Ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ

դրվում է միայն չ, իսկ շեշտը անցնում է բայի առաջին վանկի վրա. *ինչպես*.

չէրթար, չհղէր, չը՛սէր, չը՛նէր և այլն:

Արանով այս բալաձեր նույնանում է ստորադասական անցյալի հետ. բայց շփոթութունը վերանում է շեշտի միջոցով, որ ստորադասական անցյալի մեջ բայի վերջին վանկի վրա է. *այսպես՝*

ներկ. չէրթար, չհղէր

ստոր. անց. չէրթա՛ր, չուղէ՛ր:

Միավանկ բայերի մոտ (զալ, տալ, լալ) ավելանում է նաև ի. *այսպես՝*

չէ՛մ ի քար, չէ՛ս ի քար, չի՛ք քար,

չէ՛նք ի քար, չէ՛ք ի քար, չէ՛ն ի քար և այլն:

Սահմանական անկատարը կազմելու համար էական բայի անկատարը խոնարհում ենք բայի անորոշի հետ (լ վերջաձայնը վերածելով ը). *ինչպես՝*

չէլի՛ սիրէր, չէլի՛ր սիրէր, չէր՛ սիրէր

չէլի՛նք սիրէր, չէլի՛ք սիրէր, չէլի՛ն սիրէր:

Միավանկ բայերը նույն ձևով են կազմվում. *ինչպես՝*

չէլի՛ ի դար, չէլի՛ր ի դուր, չէր՛ ի դար

չէլի՛նք ի դար, չէլի՛ք ի դար, չէլի՛ն ի դար:

Այս երկու ժամանակների շարունակականը կազմվում է սոսկորական կոր > քօլ մասնիկի հավելմամբ. *ինչպես՝*

ներկ. չէ՛մ սիրէր գօր, չէ՛ս սիրէր գօր, չը՛ սիրէր գօր

չէ՛նք սիրէր գօր, չէ՛ք սիրէր գօր, չէ՛ն սիրէր գօր

չէ՛մ ի դար գօր...

անկ. չէլի՛ սիրէր գօր, չէլի՛ր սիրէր գօր, չէր՛ սիրէր գօր

չէլի՛նք սիրէր գօր, չէլի՛ք սիրէր գօր, չէլի՛ն սիրէր գօր

չէլի՛ ի դար գօր...

Ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են դրականի վրա գնելով չը կամ չի. *ինչպես՝*

չը՛ բեղի սիրէմ, չի՛ բեղի սիրէմ, չսիրէ՛մ բեղի...

չը՛ բեղի սիրէլի, չի՛ բեղի սիրէլի, չսիրէլի՛ բեղի...

Կարելի է ասել սիրեմ չբիգի, սիրեյի չբիգի և այլն:

Բաղադրյալ ձևերի մեջ բացասական չ մասնիկը սովորաբար

դրվում է էական բայի վրա, բայց կարելի է նաև զննել դերբայի վրա: Կարելի է դարձյալ անել զանազան տեղափոխություններ. օրինակ՝

չեմ սիրեք, չսիրեք եմ, չեի սիրեք, չսիրեք էի, սիրած չեմ, չեմ սիրած, չսիրած եմ, դեսած չեյիցք, չդեսած էյիցք (իբր թրք. gōrmemiş idik), սիրած չըբիգի բլամ, սիրած բիգի չբլամ, սիրած չբլամ բիգի, չբլամ բիգի սիրած, չսիրած բիգի բլամ, չսիրած բլամ բիգի, չըբիգի սիրած բլամ, չըբիգի բլամ սիրած, բիգի սիրած չբլամ (կարելի է միայն ասել սիրած բլամ չբիգի, բլամ չպիտի սիրած. իսկ բիգի չբլամ սիրած, բիգի բլամ չսիրած, բլամ բիգի չսիրած ձեերը թեև կարելի, բայց սովորական չեն):

Կարելի է նաև ասել սիրեք չեմ չչեմ սիրած. իսկ չեմ սիրեք երկրմաստ է. նշանակում է թե՛ չչեմ սիրում (սահմանական ներկա), և թե՛ չչեմ սիրած (հարակատար). միաժամանակ ապառնի է և նշանակում է չչեմ սիրի:

Արգելականի մասնիկն է մի՛ կամ մը՛ (ձայնավորի մոտ մ. իսկ բայը դրվում է եզակի Բ դեմքում բացասական բալանակով, հոգնակի Բ դեմքում՝ ստորադասական ներկա հոգնակի Բ դեմքով. ինչպես՝ մի՛ սիրեք, մի՛ սիրեք, մի՛ խաղար, մի՛ խաղաք, մերթար, մե՛րթաք, մը՛ցեք, մը՛սեք, մը՛լար, մի՛յցար, մը՛ սիրեք, մը՛ սիրեք, — մի՛ կամ մը՛ արգելականի գործածությունը ազատ է բազմավանկ բայերի հետ. իսկ միավանկ բայերի հետ գործածվում է միայն մի՛. ինչպես՝ մի՛ լար, մի՛ դար, մի՛ քար (Պոլսի բարբառում կարելի է ասել մը՛ լար և այլն):

Թեև հրամայականի մեջ վերջաձայն ր-ի գործածությունը բոլորովին ազատ է, բայց արգելականում դրվում է միշտ ր. ինչպես՝ հաքո՛ւ, հաքո՛ւր, հաքծո՛ւ, հաքծո՛ւր (չորս ձև) նշանակում են հագցրու, իսկ արգելականն է միայն մի՛ հաքծուեք (մը՛ հաքծուեք):

Բացասական բայը հաստատականի հետ կրկնված՝ տալիս է «անմիջապես» գաղափարը. օրինակ՝ հզավ չհզավ «անմիջապես ու եկավ». օրինակ՝

Առնելիքս առնեմ չառնեմ՝ բարաքքս բիգի գամ:

Նար-Նախիջևեհի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը ավելացնում են չ կամ չի բացասական մասնիկը. այսպես են ստորադասական ներկան և անցյալը, կատարյալը և դերբայները. օրինակ՝ չլսիմ, չլսե՛յի, չլսեցի:

չլսող, չլսած կամ չի լսիմ, չի լսե՛լի, չի լսեցի, չի լսող, չի լը-
սած և այլն:

Սահմանական ներկայի բացասականը Ռինգ ձև ունի. առաջին
ձևը կազմելու համար կը (կու և այլն) մասնիկը ջնջվում է և նրա
տեղ դրվում է չիմ չիս, չի, չիցք, չիք, չից էականը. իսկ բուն
բալը դրվում է բացասական բայածև, որ կազմվում է ստորադա-
սական ներկայի Ա դեմքի մ վերջածայնը վերածելով լ. ինչպես՝
չիմ լսիլ, չիս լսիլ, չի լսիլ և այլն:

Երկրորդ ձևը կազմելու համար գը, գու մասնիկը ջնջվում է
և մնացյալի վրա դրվում է չի մասնիկը, որ ձայնավորի մոտ դառ-
նում է չ. սրանով սահմանական ներկայի բացասականը ձևապես
նույնանում է ստորադասական ներկայի բացասականի հետ. բայց
շիփթության առաջն առնելու համար սահմանականում բացասա-
կան մասնիկի վրա դրվում է մի ղորավոր շեշտ, որից ղուրկ է
ստորադասական ներկայի բացասականը. օրինակ՝

սահմ. ներկ.— չի՛ լսիմ «չեմ լսում», չե՛րթամ «չեմ դնում»,
ստոր. ներկ.— չլսի՛մ, չի լսի՛մ, «չլսեմ», չե՛րթամ «չգնամ»:

Ըստ այսմ եզակի Գ դեմքը պիտի լիներ չի՛ լսե. բայց այս
ձևը բնավ գործածական չէ և կա միայն առաջին ձևով. ինչպես՝
չի լսիլ, չի բաքցիլ, չի հաքցիլ և այլն: Բացառութիւն է կազմում
միայն ուզել բալը, որից երկրորդ ձևով ունենք չուզե. օրինակ՝
հաց չուզե, ջուր չուզե, երեսս դեսնել չուզե:

Յրրորդ ձևը նույն է առաջին ձևի հետ, միայն այստեղ ջընջ-
ված է բայի վերջածայն լ. ինչպես՝ չիմ լսի, չիս լսի, չի լսի,
չիցք լսի, չիք լսի, չից լսի և այլն:

Չորրորդ ձևը նույն է երկրորդի հետ. միայն այստեղ էակա-
նը փոխանակ լինելու չի՛ դրվում է հավասարապես չից բոլոր դեմ-
քերի համար, բացի եզակի Գ դեմքից, որ մնում է առաջին ձևով.
ինչպես՝ չից լսիմ, չից լսիս, չի լսիլ, չից լսիցք, չից լսիք, չից
լսից:

Հինգերորդ ձևը առաջին և երկրորդ ձևերի խառնուրդն է.
այսինքն թե՛ էական բայն է խոնարհվում և թե՛ բուն բալը՝ իրենց
բոլոր դեմքերով. ինչպես՝ չիմ լսիմ, չիս լսիս, չի լսիլ, չիցք
լսիցք, չիք լսիք, չից լսից:

Ներկայի սույն հինգ ձևերն անխտիր ընդհանուր չեն ամբողջ
բարբառին առհասարակ, այլ յուրաքանչյուրը հատուկ է այս կամ
այն գլուղին կամ շրջանին. այսպես քաղաքում որոշ ընտանիքներ

գործածում են առաջին ձևը, ուրիշներ՝ երկրորդ ձևը: Չալթր—Թոփոտի շրջանում գործածվում են առաջին և երրորդ ձևերը: Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերը գործածում են չորրորդ ձևը: Իսկ վերջին հինգերորդ ձևը՝ որ շատ քիչ գործածական է, պատահում է քաղաքում:

Սահմանական անկատարի բացասականը կազմելու համար ունենք 4 ձև. բոլորի մեջ էլ սահմանականի զը, գու մասնիկը ջրնջվում է և նրա տեղ դրվում չէր, չի (ձայնավորի մոտ չ), չից էականները՝ անխտիր բոլոր դեմքերի համար. իսկ բուն բայը մնում է անփոփոխ. չորրորդ ձևի մեջ միայն գործածվում է բացասական բայաձև. *ինչպես՝* չէր լսեի, չէր լսիր, չէր խաղար, չէր հաքնեյիցք, չի լսեի, չից լսեի, չէր խաղայի, չի խաղայի, չից խաղայի, չօքաեք, չէր ասիլ և այլն:

Ներկայի նման անկատարի բացասական ձևերն էլ ընդհանուր չեն ամբողջ բարբառին, այլ լուրաքանչյուրը ունի իր հատուկ շրջանը: Այսպես, քաղաքում գործածվում է չէր լսեի կամ չի լսեի ձևը. Չալթր—Թոփոտի շրջանը գործածում է չէր լսեի ձևը, Մեծ և Փոքր Սալա գյուղերը գործածում են չից լսեի, իսկ վերջին (չորրորդ) ձևը գտնում ենք միայն մի քանի անգամ գործածված Պատկանյանի գործերում. չէր ասիլ Հանդ. գր. և պատմ. Ա 340, չէր երեկվալ Հանդ. գր. Բ 39, չեի գուգնուլ և այլն:

Նկատելի է, որ անկատարի եզակի Գ դեմքը շատ անգամ նույնանում է ուրիշ բարբառների ներկայի հետ. այսպես չի բաքնեք, չի դար, չօքդէր նշանակում են ճչէր համբուրում, չէր տալիս, չէր բավում, մինչդեռ նույն ձևերը Պոլսի բարբառում նշանակում են ճչի համբուրում, չի տալիս, չի բավականանում:

Ապառնիի ներկան և անցյալը բացասական չունեն և նրանց տեղ գործածվում են պարտավորական ներկայի և անցյալի բացասական ձևերը. *ինչպես՝* բիգ եշթամ—եշթալու չիմ, բիգ եշթայի—եշթալու չեյի: Տեղափոխված չեմ երթալու, չեի երթալու ձևերը գործածական չեն: Պարտավորական ներկայի և անցյալի դրական ձևը բարբառում ջնջված լինելով՝ ապառնի բացասականի այս գործածությունը թյուրիմացության տեղիք չի տալիս: Միայն բացասական անցյալի ձևն է, որ թե՛ ապառնիի և թե՛ պարտավորականի իմաստով գործածվում է. այսպես՝ եշթալու չեյիր նշանակում է թե՛ ճչալտի հրթալիր և թե՛ ճչալուք է հրթալիր:

Պատկանանի գործերի մեջ պատահում են բացասական ապառնիի ձևեր. ինչպես՝ չի բիդի լաւ Բ 301, բիդի չի վախճա Բ 437, բիդի չի լաւ Բ 437, բիդի չաւիմ Բ 440, բիդի չի աւելի Բ 444, չի բիդի լա Գ 190. ալս բոլորը հին բարձառին հատուկ ձևվեր են, որոնք ալժմ էլ երբեմն գործածվում են:

Բաղադրյալ ձևերի մեջ բացասականի մասնիկը սովորաբար գրվում է էական բայի և ոչ թե դերբայի վրա: Հարակատարի և գերակատարի բացասականը կազմելու համար առնվում է երկրորդ -ած ձևը և ոչ թնավ -իլ ձևը. ինչպես՝ բերած չիմ, բերած չեի (որովհետեւ չիմ բերիլ, չեի բերիլ ձևերը դառնում են սահմանական ներկա և անկատար): Իրար հակադրութեամբ ասվում է, օրինակ՝ ի՛նչ եղիլ ե, ինչ եղած չե. ի՛նչ աւիլ ե, ի՛նչ աւած չե (գրականը -իլ դերբայով, բացասականը -ած դերբայով): Հարակատարի և գերակատարի ձևերը կարող են շրջմամբ էլ կազմվել. ինչպես՝ չե բերած, չեի բերած:

Քիչ անգամ պատահում է, որ բացասականի մասնիկը գրվի դերբայի վրա. ինչպես՝ չեզում եր տեկած էր, չդեսած ըլայի եր տեկած տեսած չիինեի, քէշքէմ չբէրած էլի տերանի բերած չիինեի:

Ապառնի հարակատարի և ապառնի գերակատարի բացասականը գործածական չէ, ինչպես ապառնիի ներկան և անցյալը. սրանց տեղ գործածվում է պարտավորական ներկայի և անցյալի բացասականը: Չեն տառում, օրինակ՝ բերած չպիտի ըլամ, բերած չպիտի ըլայի, ալ բերած ըլալու չիմ, բերած ըլալու չե՛յի:

Արգելականը կազմվում է մի՛ մասնիկով, իսկ բայը գրվում է եղակի Բ դեմքում բացասական բալաձևով, հոգնակի Բ դեմքում ստորագասական ներկա հոգնակի Բ դեմքով. ինչպես՝ մի՛ լսիլ, մի՛ լսիք և այլն: Կո նաեւ վերջածայն լ-ի հապավումով մի՛ լսի և այլն ձևեր: Մի՛ մասնիկի ի ձայնավորը կարող է երբեմն կրճատվել, ձայնավորի մոտ բոլորովին ջնջվել, բաղաձայնի մոտ վերածվել ր. ինչպես՝ մե՛շք.ս, մե՛շքալ մե՛ի երթար, մե՛շքալ մե՛ի երթաք, մը՛ լսի մե՛ի լսեր, մը՛ լսիք մե՛ի լսէք:

Ահավասիկ չորս լծորդութեանց բայերի բացասական ձևերի տախտակը.

Ս ա ճ մ ա ճ ա յ ա ճ

Ա ձև	չիմ	լսիլ	չիմ	բաքնիլ	չիմ	հարգիլ	չիմ	հաքնիլ
	չիս	լսիլ	չիս	բաքնիլ	չիս	հարգիլ	չիս	հաքնիլ
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չինք	լսիլ	չինք	բաքնիլ	չինք	հարգիլ	չինք	հաքնիլ
	չիք	լսիլ	չիք	բաքնիլ	չիք	հարգիլ	չիք	հաքնիլ
	չին	լսիլ	չին	բաքնիլ	չին	հարգիլ	չին	հաքնիլ
Բ ձև	չիմ	լսիմ	չիմ	բաքնիմ	չիմ	հարգիմ	չիմ	հաքնիմ
	չիս	լսիս	չիս	բաքնիս	չիս	հարգիս	չիս	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չի	լսինք	չի	բաքնինք	չի	հարգինք	չի	հաքնինք
	չիք	լսիք	չիք	բաքնիք	չիք	հարգիք	չիք	հաքնիք
	չի	լսին	չի	բաքնին	չի	հարգին	չի	հաքնին
Գ ձև	չիմ	լսի	չիմ	բաքնի	չիմ	հարգի	չիմ	հաքնի
	չիս	լսի	չիս	բաքնի	չիս	հարգի	չիս	հաքնի
	չի	լսի	չի	բաքնի	չի	հարգի	չի	հաքնի
	չինք	լսի	չինք	բաքնի	չինք	հարգի	չինք	հաքնի
	չիք	լսի	չիք	բաքնի	չիք	հարգի	չիք	հաքնի
	չին	լսի	չին	բաքնի	չին	հարգի	չին	հաքնի
Դ ձև	չին	լսիմ	չին	բաքնիմ	չին	հարգիմ	չին	հաքնիմ
	չին	լսիս	չին	բաքնիս	չին	հարգիս	չին	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չինք	լսինք	չինք	բաքնինք	չինք	հարգինք	չինք	հաքնինք
	չին	լսիք	չին	բաքնիք	չին	հարգիք	չին	հաքնիք
	չին	լսին	չին	բաքնին	չին	հարգին	չին	հաքնին
Ե ձև	չիմ	լսիմ	չիմ	բաքնիմ	չիմ	հարգիմ	չիմ	հաքնիմ
	չիս	լսիս	չիս	բաքնիս	չիս	հարգիս	չիս	հաքնիս
	չի	լսիլ	չի	բաքնիլ	չի	հարգիլ	չի	հաքնիլ
	չինք	լսինք	չինք	բաքնինք	չինք	հարգինք	չինք	հաքնինք
	չիք	լսիք	չիք	բաքնիք	չիք	հարգիք	չիք	հաքնիք
	չին	լսին	չին	բաքնին	չին	հարգին	չին	հաքնին

Ն ե ր կ ա

չիմ	խաղալ	չիմ	մօռնալ	չիմ	մուղնուլ
չիս	խաղալ	չիս	մօռնալ	չիս	մուղնուլ
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղալ	չինք	մօռնալ	չինք	մուղնուլ
չիք	խաղալ	չիք	մօռնալ	չիք	մուղնուլ
չին	խաղալ	չին	մօռնալ	չին	մուղնուլ
չիմ	խաղամ	չիմ	մօռնամ	չիմ	մուղնում
չիս	խաղաս	չիս	մօռնաս	չիս	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չիք	խաղաք	չիք	մօռնաք	չիք	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն
չիմ	խաղա	չիմ	մօռնա	չիմ	մուղնու
չիս	խաղա	չիս	մօռնա	չիս	մուղնու
չի	խաղա	չի	մօռնա	չի	մուղնու
չինք	խաղա	չինք	մօռնա	չինք	մուղնու
չիք	խաղա	չիք	մօռնա	չիք	մուղնու
չին	խաղա	չին	մօռնա	չին	մուղնու
չին	խաղամ	չին	մօռնամ	չին	մուղնում
չին	խաղաս	չին	մօռնաս	չին	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չին	խաղաք	չին	մօռնաք	չին	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն
չիմ	խաղամ	չիմ	մօռնամ	չիմ	մուղնում
չիս	խաղաս	չիս	մօռնաս	չիս	մուղնուս
չի	խաղալ	չի	մօռնալ	չի	մուղնուլ
չինք	խաղանք	չինք	մօռնանք	չինք	մուղնունք
չիք	խաղաք	չիք	մօռնաք	չիք	մուղնուք
չին	խաղան	չին	մօռնան	չին	մուղնուն

Ա. Գ գ յ ա Լ

Ա. ձև	չէր լսէլի	չէր բաքնէլի	չէր հարփէլի
	չէր լսէլիր	չէր բաքնէլիր	չէր հարփէլիր
	չէր լսէր	չէր բաքնէր	չէր հարփէր
	չէր լսէլինք	չէր բաքնէլինք	չէր հարփէլինք
	չէր լսէլիք	չէր բաքնէլիք	չէր հարփէլիք
	չէր լսէլին	չէր բաքնէլին	չէր հարփէլին
Բ. ձև	չի՛ լսէլի	չի՛ բաքնէլի	չի՛ հարփէլի
	չի՛ լսէլիր	չի՛ բաքնէլիր	չի՛ հարփէլիր
	չի՛ լսէր	չի՛ բաքնէր	չի՛ հարփէր
	չի՛ լսէլինք	չի՛ բաքնէլինք	չի՛ հարփէլինք
	չի՛ լսէլիք	չի՛ բաքնէլիք	չի՛ հարփէլիք
	չի՛ լսէլին	չի՛ բաքնէլին	չի՛ հարփէլին
Գ. ձև	չին լսէլի	չին բաքնէլի	չին հարփէլի
	չին լսէլիր	չին բաքնէլիր	չին հարփէլիր
	չին լսէր	չին բաքնէր	չին հարփէր
	չին լսէլինք	չին բաքնէլինք	չին հարփէլինք
	չին լսէլիք	չին բաքնէլիք	չին հարփէլիք
	չին լսէլին	չին բաքնէլին	չին հարփէլին
Դ. ձև	չէի լսիլ	չէի բաքնիլ	չէի հարփիլ
	չէիր լսիլ	չէիր բաքնիլ	չէիր հարփիլ
	չէր լսիլ	չէր բաքնիլ	չէր հարփիլ
	չէինք լսիլ	չէինք բաքնիլ	չէինք հարփիլ
	չէիք լսիլ	չէիք բաքնիլ	չէիք հարփիլ
	չէին լսիլ	չէին բաքնիլ	չէին հարփիլ

Ա. Գ գ յ ա Լ:

չլսէցի	չբաքի	չհարփեցա
չլսէցիր	չբաքիր	չհարփեցար
չլսից	չբաքից	չհարփեցա՛վ
չլսէցինք	չբաքինք	չհարփեցա՛նք
չլսէցիք	չբաքիք	չհարփեցաք
չլսեցին	չբաքին	չհարփեցան

ա Ե կ ա տ ա ր

չէր հաքնէլի	չէր խաղալի	չէր մօռնալի	չէր մուղնոլի
չէր հաքնէլիւր	չէր խաղալիւր	չէր մօռնալիւր	չէր մուղնոլիւր
չէր հաքնէր	չէր խաղար	չէր մօռնար	չէր մուղնուր
չէր հաքնէլինք	չէր խաղալինք	չէր մօռնալինք	չէր մուղնոլինք
չէր հաքնէլիք	չէր խաղալիք	չէր մօռնալիք	չէր մուղնոլիք
չէր հաքնէլին	չէր խաղալին	չէր մօռնալին	չէր մուղնոլին

չի հաքնէլի	չի խաղալի	չի մօռնալի	չի մուղնոլի
չի հաքնէլիւր	չի խաղալիւր	չի մօռնալիւր	չի մուղնոլիւր
չի հաքնէր	չի խաղար	չի մօռնար	չի մուղնուր
չի հաքնէլինք	չի խաղալինք	չի մօռնալինք	չի մուղնոլինք
չի հաքնէլիք	չի խաղալիք	չի մօռնալիք	չի մուղնոլիք
չի հաքնէլին	չի խաղալին	չի մօռնալին	չի մուղնոլին

չին հաքնէլի	չին խաղալի	չին մօռնալի	չին մուղնոլի
չին հաքնէլիւր	չին խաղալիւր	չին մօռնալիւր	չին մուղնոլիւր
չին հաքնէր	չին խաղար	չին մօռնար	չին մուղնուր
չին հաքնէլինք	չին խաղալինք	չին մօռնալինք	չին մուղնոլինք
չին հաքնէլիք	չին խաղալիք	չին մօռնալիք	չին մուղնոլիք
չին հաքնէլին	չին խաղալին	չին մօռնալին	չին մուղնոլին

չէլի հաքնիլ	չէլի խաղալ	չէլի մօռնալ	չէլի մուղնուլ
չէլիւր հաքնիլ	չէլիւր խաղալ	չէլիւր մօռնալ	չէլիւր մուղնուլ
չէր հաքնիլ	չէր խաղալ	չէր մօռնալ	չէր մուղնուլ
չէլինք հաքնիլ	չէլինք խաղալ	չէլինք մօռնալ	չէլինք մուղնուլ
չէլիք հաքնիլ	չէլիք խաղալ	չէլիք մօռնալ	չէլիք մուղնուլ
չէլին հաքնիլ	չէլին խաղալ	չէլին մօռնալ	չէլին մուղնուլ

կ ա տ ա ր յ ա լ

չհաքա	չխաղացի	չմօռցա	չմղա
չհաքար	չխաղացիւր	չմօռցար	չմղար
չհաքավ	չխաղաց	չմօռցավ	չմղավ
չհաքանք	չխաղացինք	չմօռցանք	չմղանք
չհաքաք	չխաղացիք	չմօռցաք	չմղաք
չհաքան	չխաղացին	չմօռցան	չմղան

Ս տ ո ր ա գ ա ս ա կ ա Ն

չլսիմ	չբաքնիմ	չհարսիմ	չհաքնիմ
չլսիս	չբաքնիս	չհարսիս	չհաքնիս
չլսէ	չբաքնէ	չհարսի	չհաքնի
չլսինք	չբաքնինք	չհարսինք	չհաքնինք
չլսիք	չբաքնիք	չհարսիք	չհաքնիք
չլսին	չբաքնին	չհարսին	չհաքնին

Ս տ ո ր ա գ ա ս ա կ ա Ն

չլսէլի	չբաքնէլի	չհարսիլի	չհաքնէլի
չլսէլիր	չբաքնէլիր	չհարսիլիր	չհաքնէլիր
չլսէր	չբաքնէր	չհարսիէր	չհաքնէր
չլսէլինք	չբաքնէլինք	չհարսիլինք	չհաքնէլինք
չլսէլիք	չբաքնէլիք	չհարսիլիք	չհաքնէլիք
չլսէլին	չբաքնէլին	չհարսիլին	չհաքնէլին

Ա ս

լսելու չիմ	բաքնելու չիմ	հարսիլու չիմ	հաքնելու չիմ
լսելու չիս	բաքնելու չիս	հարսիլու չիս	հաքնելու չէս
լսելու չէ	բաքնելու չէ	հարսիլու չէ	հաքնելու չէ
լսելու չինք	բաքնելու չինք	հարսիլու չինք	հաքնելու չինք
լսելու չիք	բաքնելու չիք	հարսիլու չիք	հաքնելու չիք
լսելու չին	բաքնելու չին	հարսիլու չին	հաքնելու չին

Ա Ն ց յ ա լ

լսելու չէլի	բաքնելու չէլի	հարսիլու չէլի	հաքնելու չէլի
լսելու չէլիր	բաքնելու չէլիր	հարսիլու չէլիր	հաքնելու չէլիր
լսելու չէր	բաքնելու չէր	հարսիլու չէր	հաքնելու չէր
լսելու չէլինք	բաքնելու չէլինք	հարսիլու չէլինք	հաքնելու չէլինք
լսելու չէլիք	բաքնելու չէլիք	հարսիլու չէլիք	հաքնելու չէլիք
լսելու չէլին	բաքնելու չէլին	հարսիլու չէլին	հաքնելու չէլին

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա Ն

մի լսի(ւ)	մի բաքնի(ւ)	մի հարսի(ւ)	մի հաքնի(ւ)
մի լսիք	մի բաքնիք	մի հարսիք	մի հաքնիք

ն ի ր կ ա

չխաղամ	չմօռնամ	չմուղնում
չխաղաս	չմօռնաս	չմուղնուս
չխաղա	չմօռնա	չմուղնու
չխաղանք	չմօռնանք	չմուղնունք
չխաղաք	չմօռնաք	չմուղնուք
չխաղան	չմօռնան	չմուղնուն

ա ն ց յ ա լ

չխաղանլի	չմօռնանլի	չմուղնունլի
չխաղանլիր	չմօռնանլիր	չմուղնունլիր
չխաղար	չմօռնար	չմուղնուր
չխաղանլինք	չմօռնանլինք	չմուղնունլինք
չխաղանլիք	չմօռնանլիք	չմուղնունլիք
չխաղանլին	չմօռնանլին	չմուղնունլին

ա ո ն ի

խաղալու չիմ	մօռնալու չիմ	մղնէլու չիմ
խաղալու չիս	մօռնալու չիս	մղնէլու չիս
խաղալու չէ	մօռնալու չէ	մղնէլու չէ
խաղալու չինք	մօռնալու չինք	մղնէլու չինք
խաղալու չիք	մօռնալու չիք	մղնէլու չիք
խաղալու չին	մօռնալու չին	մղնէլու չին

ա ս յ ա ո ն ի

խաղալու չէլի	մօռնալու չէլի	մղնէլու չէլի
խաղալու չէլիր	մօռնալու չէլիր	մղնէլու չէլիր
խաղալու չէր	մօռնալու չէր	մղնէլու չէր
խաղալու չէլինք	մօռնալու չէլինք	մղնէլու չէլինք
խաղալու չէլիք	մօռնալու չէլիք	մղնէլու չէլիք
խաղալու չէլին	մօռնալու չէլին	մղնէլու չէլին

ա ո ա ջ ի ն

մի՛ խաղա(լ)	մի՛ մօռնա(լ)	մի՛ մուղնու(լ)
մի՛ խաղաք	մի՛ մօռնաք	մի՛ մուղնուք

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա ճ

թօ չլսէ	թօ չբաքնէ	թօ չհարիի	թօ չհաքնի
թօ չլսին	թօ չբաքնին	թօ չհարիին	թօ չհաքնին

Հ ր ա մ ա յ ա կ ա ճ

թօ չլսէլի	թօ չբաքնէլի	թօ չհարիլի	թօ չհաքնիլի
թօ չլսէր	թօ չբաքնէր	թօ չհարիէր	թօ չհաքնէր
թօ չլսէլիք	թօ չբաքնէլիք	թօ չհարիլէլիք	թօ չհաքնէլիք
թօ չլսէլին	թօ չբաքնէլին	թօ չհարիլէլին	թօ չհաքնէլին

Հ ա ր ա

բէրած չիմ	բաքած չիմ	հարիած չիմ	հաքած չիմ
բէրած չիս	բաքած չիս	հարիած չիս	հաքած չիս
բէրած չէ	բաքած չէ	հարիած չէ	հաքած չէ
բէրած չինք	բաքած չինք	հարիած չինք	հաքած չինք
բէրած չիք	բաքած չիք	հարիած չիք	հաքած չիք
բէրած չին	բաքած չին	հարիած չին	հաքած չին

Գ ե ր ա

բէրած չէլի	բաքած չէլի	հարիած չէլի	հաքած չէլի
բէրած չէլի	բաքած չէլի	հարիած չէլի	հաքած չէլի
բէրած չէր	բաքած չէր	հարիած չէր	հաքած չէր
բէրած չէլինք	բաքած չէլինք	հարիած չէլինք	հաքած չէլինք
բէրած չէլիք	բաքած չէլիք	հարիած չէլիք	հաքած չէլիք
բէրած չէլին	բաքած չէլին	հարիած չէլին	հաքած չէլին

Դ ե ր ր ա յ

չլսող	չբաքնող	չհարիող	չհաքնող
չլսած	չբաքած	չհարիած	չհաքած
չլսել	չբաքնել	չհարիել	չհաքնել
չլսելիք	չբաքնելիք	չհարիելիք	չհաքնելիք
չլսելու	չբաքնելու	չհարիելու	չհաքնելու

Ե ր կ ր ո ր դ

թօ չխաղա	թօ չմօռնա	թօ չմուղնու
թօ չխաղան	թօ չմօռնան	թօ չմուղնուն

ա ն ց յ ա լ

թօ չխաղանիւր	թօ չմօռնանիւր	թօ չմուղնուիւր
թօ չխաղար	թօ չմօռնար	թօ չմուղնուր
թօ չխաղանիք	թօ չմօռնանիք	թօ չմուղնուիք
թօ չխաղանին	թօ չմօռնանին	թօ չմուղնուին

կ ա տ ա ր

խաղացած չիմ	մօռցած չիմ	մդած չիմ
խաղացած չիս	մօռցած չիս	մդած չիս
խաղացած չէ	մօռցած չէ	մդած չէ
խաղացած չինք	մօռցած չինք	մդած չինք
խաղացած չիք	մօռցած չիք	մդած չիք
խաղացած չին	մօռցած չին	մդած չին

կ ա տ ա ր

խաղացած չէլի	մօռցած չէլի	մդած չէլի
խաղացած չէլիւր	մօռցած չէլիւր	մդած չէլիւր
խաղացած չէր	մօռցած չէր	մդած չէր
խաղացած չէինք	մօռցած չէինք	մդած չէինք
խաղացած չէիք	մօռցած չէիք	մդած չէիք
խաղացած չէին	մօռցած չէին	մդած չէին

ն ե ր

չխաղացող	չմօռցող	չմդնող
չխաղացած	չմօռցած	չմդած
չխաղալ	չմօռնալ	չմուղնուլ
չխաղալիք	չմօռնալիք	չմդնելիք
չխաղալու	չմօռնալու	չմդնելու

Ձեռք դնում մնացյալ բարդ ձևերի, թեականի, պատմականի, ինչպես նաև կրավորական, անցողական, անկանոն և պակասավոր բայերի բացասականը, որովհետև այդ բոլորը կազմվում են միևնույն ձևով, առանց որևէ մասնավոր կանոնի. ինչպես՝ բերելու. չըլտս նը եղիլ է, չլսված, չնավնեցուցի և այլն:

Բարբառիս մեջ սովորական ձև է բայերի դրականի ու բացասականի կրկնությունը՝ անմիջական մի դործողություն ցույց տալու համար. ինչպես՝ գերած չի գերած ժամիջապես որ կերավ, գարգած չի գարգած ճհնց որ զարկավ: Այս ձևը միայն գերբային է հատուկ և ոչ դիմավորներին:

Համշենի քարքառում բայերի բացասականը կազմելու համար դրվում է նախադաս չ, չի կամ հետադաս ուչ (եչ). — վերջին երկուսից ուչ Մալայի ձևն է, իսկ եչ՝ ճանիկցոց. նմանապես նախադաս չի դնում են մտացիք, չ ճանիկցիք. օրինակ՝

ստեմ. ներկա

Մ	չիմ բ'երիլ	Ճ	չիմ լսել	լսել չիմ
	չիս բ'երիլ		չէս լսել	լսել չէս
	չի բ'երիլ		չի լսել	լսել չի
	չիք բ'երիլ		չինք լսել	լսել չինք
	չէք բ'երիլ		չէք լսել	լսել չէք
	չին բ'երիլ		չին լսել	լսել չին

տնկատար

Մ	չէյը բ'երիլ	Ճ	չէյը լսել	լսել չէյ
	չէյըր բ'երիլ		չէյդ լսել	լսել չէյդ
	չիր բ'երիլ		չէր լսել	լսել չէր
	չաքը բ'երիլ		չալքը լսել	լսել չալքը
	չէքը բ'երիլ		չէլքը լսել	լսել չէլքը
	չէլնը բ'երիլ		չէլնը լսել	լսել չէլնը

Միավանկ բայերը (լտլ, գտլ, տտլ) ներկայի կազմություն մեջ հետևում են նույն կանոնին. ինչպես՝ չիմ գտլ և այլն:

Գատարյալը ունի երկու ձև՝ նախադաս բացասականով և հետադաս բացասականով. օրինակ՝

Մ	չի բ'երի	կամ	բ'երիլ ուչ
	չի բ'երիբ		բ'երիբ ուչ
	չի բ'երավ		բ'երավ ուչ

Մ չի բ'էրաք կամ բ'էրաք ուչ
 չի բ'էրիք բ'էրիք ուչ
 չի բ'էրին բ'էրին ուչ

Ապառնին ունի 3 կամ 5 ձև. Մալալում բացառականը դրվում է սկիզբը, մեջտեղը կամ վերջը. օրինակ՝

չի բիդի բ'էրիմ բ'էրիմ ուչ բիդի բ'էրիմ իդի ուչ
 չի բիդի բ'էրիս բ'էրիս ուչ բիդի բ'էրիս բիդի ուչ և ալլն:

Ճանիկում լինում է 5 ձև. ալսպես՝

չբիդի պէրիմ
 պէրիմ լօչ բիդի սիրիմ էչ բիդի
 պէրիմ իդի լօչ սիրիմ իդի լօչ
 բիդի չպէրիմ բիդի չսիրիմ

և ապառնի մասնիկը կրկնվելով՝

սիրիմ իդի լօչ բիդի...

ալս վերջինը հին ձև է և ալժմ սակավադեպ:

Անցյալը՝ չբիդի սիրէլ, սիրէլ էչ բիդի, բիդի չսիրէլ...

Ներկայի և անկատարի շարունակական ձևերը լինում են՝

իմս չէշտուշ տ «ես չեմ գնում»
 իմս չէշտուշ էր «ես չէի գնում»...

Ստորադասականի ներկան և անկատարը ստանում են երկու ձև. բացասականը նախադաս կամ հետադաս.

չլսիմ	կամ	լսիմ էչ
չլսէս		լսէս էչ
չլսո		լսո էչ
չլսինք		լսինք էչ
չլսէք		լսէք էչ
չլսին		լսին էչ
չլսէլը		լսէլ էչ
չլսէլդ		լսէլդ էչ
չլսէր		լսէր էչ
չլսալքը		լսալք էչ
չլսէլքը		լսէլք էչ
չլսէլնը		լսէլն էչ

Ինչպես տեսնվում է, բայի վերջի թարմատար ձայնավորը կրճատվում է, երբ «էչ» հետագա է (ձայնավորների հանդիպումից խուսափելու համար):

Բաղադրյալ ձևերը կազմվում են նույնպես երկու ձևով.

չսիրած ունիմ կամ սիրած չունիմ

չսիրած ունէլը և սիրած չունէլ.

բայց նաև էական բալով՝

լսած չիմ, լսած չէս, լսած չո,

լսած չէլդ լսած չէիր...

էշտըցած չիմ կամ կնացած չիմ...

Դերբայների մեջ բացասականը միշտ նախադաս է. ինչպես՝
չլսող, չլսած, չլսուշ, չլսելիք, չլսելու:

Արգելական մասնիկն է մի, որ հոգնակիում կարող է ստանալ մի՛ք ձևը և կարող է լինել թե՛ նախադաս և թե՛ հետադաս. ինչպես՝

մի՛ լսել, լսել մի՛ մի՛ լալ, ձիձաղիլ մի՛

մի՛ լսէք, լսէք մի՛ խօսիք մի՛, մի՛ հաքնիք

մի՛ք լսել, լսէ՛լ մի՛ք,

մի՛ք լսէք, լսէ՛ք մի՛ք, մի՛ խաղաք, մի՛ մղնուք:

Մալայում կա և մեք ձևը. ինչպես՝ մեք բերիլ, մեք լալ (երկբարբառային ե-ով):

Սահմանական ներկայի ձևը ունի թե՛ ներկայի և թե՛ ապառնիի նշանակութիւն. այսպես չիմ դալ «չեմ տալիս» և «չեմ տալ», չի կշտալ «չի դնում» և «չի դնալ»:

Արգելականի երկրորդ ձևն է չպերես, չգօնի՛ս, որ ավելի հորդորական նշանակութիւն ունի: Այսպես նաև հետագիր ձևով՝ մօռնաք ուչ «չմոռանաք» և ալլն:

Հրամայականի երկրորդ ձևը (թող, քեղ) գործածվում է նաև բացասական ձևով. ինչպես՝ ըն լսէր կ'չ թող լսիր նա չլսեր». բայց այստեղ կա զարմանալի մի ձև, որ հատուկ է միայն երկրորդ դեմքին. կազմվում է անցյալ դերբայից, զուրկ է հարադիր էական բայից և հոգնակիում էլ ստանում է ք հոգնակերտ նշանը. ինչպես՝

տուն լսած է՛ չլսեիր, որ և լսած է՛ թող

տունք լսածք է՛ չլսեիք, որ և լսածք է՛ թող

օրինակ՝ ըն ասաց ամա, տուն լսած է

ընէր պէրին ամա, տունք առածը է.

Բաղաձայնների խճողման դեպքում գրվում է ը. օրինակ՝
առածքը յէ:

Դերբայով ապառնին էլ ունի իր բացասականը. ինչպես՝

յես լսող չիմ չչպիտի լսեմ

տուն լսող չիյդ չչպիտի լսէիր...

Ծանօթ.— Փոխանակ էլ ձևի, գտնում ենք նաև հեշ, օրինակ՝
ղվավ հեշ չտվավ ոչ, չտվավ, դեսնու հեշ չչտեսնի:

Առաիալի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար 3 ձև կա.

1) Ձայնավորով սկսվող բայերից առաջ գրվում է չ. ինչպես՝

չունիմ, չունիս, չունի, չունին,

չուղիմ, չուղիս, չուղէ:

2) Բաղաձայնով սկսվող բայից առաջ գրվում է չի. օրինակ՝

չի մօռնամ, չի մօռնաս, չի մօռնա

չի բաղիմ, չի բաղիս, չի բաղի

չի քամ, չի քաս, չի քա

չիլդիմ, չիլդիս, չիլդէ (իբր չի գիտեմ և այլն)

չիլալ (չնգ.) չչի կարող

չիպիկէ (չնգ.) չպետք չէ» (ՀԱ, 1898, էջ 49):

3) Սկզբում գրվում է էական բայի բացասականը, իսկ բուն
բայի վրայից հանվում է չ վերջավորութունը. ինչպես՝

չիմ թօղու, չիմ անի, չիմ բ'օռջ'ի

չիս թօղու, չիս անի, չիմ բ'օռջ'ի

չի համբ'իրի, չի գարնա

չին էրթա, չին իմանա, չին դիսնու, չին լսի

չին դուլի չչեն տվիլ:

Հրամայականի բացասականը (որ է արգելական) կազմվում է
«ի» մակբայով. ինչպես՝

մի թօղնու մի թօղնուք

մի առնու մի առնուք

մի ձէձի մի ձէձիք

մի սիրի մի սիրիք

մի հաղա մի հաղաք

մի նալի մի նալիք:

Bittner-ը, Հուշարձ., էջ 365, տալիս է էական բալի բացասականի ներկայն հետևյալ ձևով. չիւմ, չիս, չի, չիմք, չիք, չին: Բնոր դեպքերում Ե ձայնավորը դարձել է ի, նույնիսկ եզակի Գ դեմքում (չի), որ դրականում Ե ձևով է (հ). ավելի կարևոր է դիտել այն, որ, ինչպես հեղինակին էլ է դիտում, հոգնակի Ա դեմքը ունի մ բաղաձայնը (չիմք), մինչդեռ բոլոր մեր բարբառները ունեն Ե (չեք, չիք):

Հունգարահայ բարբառով մի սիոքը հատվածի մեջ գտնում ենք չիք գիտիլ (Բագմ. 1922, էջ 279), ուր էականը ունի չի՛նք (և ոչ չիմք), իսկ բուն բայը գիտիլ (լ-ույ) ձևը):

Վաճի բարբառում բալերի բացասականը կազմվելու համար սովորաբար դրականի սկիզբը դնում են չ. այսպես են ստորագասական ներկան և անկատարը, կատարյալը և դերբալները: Տալիս ենք մի օրինակ բաղաձայնով և մի օրինակ ձայնավորով սկսվող բալերից: (Բացասական մասնիկն է միշտ չ և չի կարող դառնալ չի. ինչպես՝ չբլսեմ և ոչ թե չիլսեմ):

Ուտըր. Ենթկա ստըր. աճց. սաճմ. կտըր.

չլսեմ	չլսի	չլսո
չլսես	չլսիր	չլսոր
չլսի	չլսէր	չլսով
չլսենք՝	չլսինք,	չլսա՞նք,
չլսէ՞ք՝	չլսի՞ք՝	չլսալ՞ք՝
չլսեն	չլսին	չլսա՞ն
չուզեմ	չուզի	չուզիցի
չուզես	չուզիր	չուզիցիր
չուզի	չուզէր	չուզեց
չուզենք,	չուզինք,	չուզիցինք՝
չուզէ՞ք՝	չուզի՞ք՝	չուզիցի՞ք՝
չուզեն	չուզին	չուզիցին

դերբ.

չլսել	չուզել
չլսող	չուզող
չլսած	չուզած
չլսելու	չուզելու

Սահմանական ներկան և անկատարը կազմելու համար վերցնում ենք բալի անորոշը, կտրում ժալրից 1 ձախը և խոնարհում էական բալի ներկայի և անկատարի հետ. այսպես՝

Ներկա

չեմ լսե	չեմ ուզե
չես լսե	չես ուզե
չի լսե, չը'լսե ¹	չուզե, չի ուզե
չինք' լսե	չինք' ուզե
չէք' լսե	չիք' ուզե
չեն լսե	չեն ուզե

անկատար

չի լսե	չի ուզե
չիր լսե	չիր ուզե
չէր լսե	չէր ուզե
չինք' լսե	չինք' ուզե
չիք' լսե	չիք' ուզե
չին լսե	չին ուզե:

Նույն ձևով կազմվում են նաև հարակատարն ու գերակատարը. այնպես որ չեմ լսե նշանակում է թե՛ ճշեմ լսում» և թե՛ ճշեմ լսել», ինչպես որ չի լսե նշանակում է ճշի լսում» և ճշի լսել»: Այս երկուսը իրարից զանազանել անհնարին է: Պոլսի բարբառում էլ չեմ լսեք թե՛ ներկա է և թե՛ հարակատար, ինչպես որ չեի լսեք թե՛ անկատար է և թե՛ գերակատար. բայց Պոլսի բարբառում գոնե կարելի է ասել չեմ լսած (հարակատար) և չեի լսած (գերակատար), իսկ Վանի բարբառում չի գործածվում ոչ լսած չեմ, լսած չի, ոչ էլ չեմ լսած, չի լսած: Կարելի է ասել միայն լսած չկամ, լսած չի, որոնք կարող են բռնել հարակատարի և գերակատարի տեղը:

Միայն Դ լծորդության բալերն են, որ զանազանում են ներկան ու անկատարը հարակատարից և գերակատարից: Ահա սրանց շարքը.

Ներկա	անկատար	հարակատար	գերակատար
չեմ խաղա	չի խաղե	չեմ խաղցե	չի խաղցե
չես խաղա	չիր խաղե	չես խաղցե	չիր խաղցե

¹ Ինչպես տեսնում ենք, չ բացասականը կարող է ստանալ թե՛ չի՝ և թե՛ չը ձևը. նույնիսկ ձայնավորի մոտ կարող է մնալ չի:

չի (չը) խաղա	չէր խաղե	չի (չը) խաղցէ	չէր խաղցե
չենք խաղա	չինք խաղէ	չենք խաղցե	չինք խաղցե
չէք խաղա	չիք խաղե	չէք խաղցե	չիք խաղցե
չեն խաղա	չին խաղե	չեն խաղցե	չին խաղցե

Ծանոթ.— Անկատարի կազմութեան մեջ բախական ալ վերջավորութիւնը ինչպե՛ս ալստեղ, նուրնպե՛ս և միավանկ բայերի ծալրին դառնում է ե, մի դարձանալի ձայնական երևութ, որ ինձ անբացատրելի ֆնաց:

Միավանկ տալ, լալ, գալ բայերը սահմանական ներկայի կազմութեան ժամանակ ստանում են ի նախդիրը. ալսպե՛ս՝

չեմ ի տա	չեմ ի լտ	չեմ ի կտ
չես ի տա	չես ի լտ	չես ի կտ
չի (ի) տա	չի (ի) լտ	չի (ի) կտ
չենք ի տա	չենք ի լտ	չենք ի կտ
չէք ի տա	չէք ի լտ	չէք ի կտ
չեն ի տա	չեն ի լա	չին ի կտ

Սահմանական անկատարի մեջ ալս նուրն բայերը ունենում են երկու ձև. կամ ստանում են ալս ի նախդիրը և կամ ոչ. բայց բայի վերջի ա ձայնը դարձնում են ե, որի մասին խոսեցինք վերևում: Ըստ այսմ՝

չի տե	չի լե	չի կլե
չիր տե	չիր լե	չիր կլե
չէր տե	չէր լե	չէր կլե
չինք տե	չինք լե	չինք կլե
չիք տե	չիք լե	չիք կլե
չին տե	չին լե	չին կլե

կամ՝

չի ի տե	չի ի լե	չի ի կլե
չիր ի տե	չիր ի լե	չիր ի կլե
չէր ի տե	չէր ի լե	չէր ի կլե
չինք ի տե	չինք ի լե	չինք ի կլե
չիք ի տե	չիք ի լե	չիք ի կլե
չին ի տե	չին ի լե	չին ի կլե

Ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են չ մասնիկը դնելով բայի վրա, հետեւյալ ձևով.

պիտի չլսեմ	պիտի չլսի	պիտի չիկյում	պիտի չի կլի
պիտի չլսես	պիտի չլսիր	» չիկյոս	» չի կլիր
պիտի չլսի	պիտի չլսէր	» չիկյո	» չի կլէր
պիտի չլսենք	պիտի չլսինք	» չիկյոնք	» չի կլինք
պիտի չլսէք	պիտի չլսիք	» չիկյոք	» չի կլիք
պիտի չլսեն	պիտի չլսին	» չիկյոն	» չի կլին

Ծանոթ. 1.— Սովորութիւնն չէ բացասական մասնիկը դնել պիտի ձևի վրա (չպիտի լսեմ և այլն):

Ծանոթ. 2.— Բազմազան կայերի բացասականը թեև չ (չը) ձևն ունի, բայց միավանկ բայերի բացասականը լինում է չի: Այս ձևը կազմվում է ոչ թե չը դարձնելով չի, այլ միավանկ բայերի ի նախդիրն է, որ միանում է չ բացասականին. այսպես՝

պիտի չ-իկյում	պիտի չ-իկյի
պիտի չ-իտում	պիտի չ-իտի
պիտի չ-իւում	պիտի չ-իւի

Արգելականը կազմվում է «մի» մակբայով, որ վանի բարբառում ստանում է մի կամ մը ձևը, իսկ ձայնավորի մոտ սղմամբ դառնում է մ: Հոգնակիում լինում է միշտ մեք, որ բաղաձայնի մոտ կարող է դառնալ մեհ. օրինակ՝

մի լըսե, մը լըսե

մի պիրե, մը պիրե կամ մի պե, մը պե

մ'անե, մ'ոտե, մ'անե, մ'իյնե, մ'ամչընա, մ'աղա

մէք լսե, մէք անե, մէք պիրե, մէք աղա, մէք իյնե,

մէհ խազա, մէհ խայնե:

Կիլիկիայի բարբառում բայերի բացասականը կազմելու համար գործածվում են չ, չօ, ը՛ չ մասնիկները, որոնք բոլորը կըցվում են դրական ձևի սկիզբը:

Ամենից պարզը կատարյալ ժամանակը և դերբայներն են, որոնք ստանում են չ բացասական մակբայը՝ նախամասնիկի ձևով. ինչպես՝

կատարյալ

չսիլիցի չսիլիցոնք

չսիլիցիլ չսիլիցոք

չսիլից չսիլիցոն, չսիլիցին

Կարելի է ասել նաև չի սիյիցի և ալլն:

դերբալներ՝ չսիլիլ, չսիլէօղ, չսիլօձ, չսիլիլո, չսիլիլէք:

Այսպես են նաև ստորադասականի ներկա և անցյալ ձևերը, ինչպես նաև հրամայականի Բ ձևի ներկան ու անցյալը: Այսպես՝

չսիլիմ	չսիլա
չսիլիս	չսիլալ
չսիլէ	չսիլէլ
չսիլինք	չսիլօնք
չսիլէք	չսիլաք
չսիլին	չսիլան

թուիլ չսիլիմ	թուիլ չսիլա
թուիլ չսիլիս	թուիլ չսիլալ
թուիլ չսիլէ	թուիլ չսիլէլ
թուիլ չսիլինք	թուիլ չսիլօնք
թուիլ չսիլիք	թուիլ չսիլաք
թուիլ չսիլին	թուիլ չսիլան

Զօ ձևը դրվում է սահմանական ներկալի և անկատարի վրա, որոնք այս դեպքում ստանում են շարունակականի նշանակութուն՝ ինչպես՝

չօ սիլիմ	«չեմ սիլեր կոր»
չօ սիլա	«չէի սիլեր կոր»

ճերկա	տեկատար
չօ սիլիմ	չօ սիլա
չօ սիլիս	չօ սիլալ
չօ սիլէ	չօ սիլէլ
չօ սիլինք	չօ սիլօնք
չօ սիլէք	չօ սիլաք
չօ սիլին	չօ սիլան

Պարզ ապառնին, ինչպես և անցյալ ապառնին կազմվում են՝ ԸՆ մասնիկի հարադրությամբ՝ հետևյալ ձևով.

ըՆ բիդէ սիլիմ	ըՆ բիդէ սիլա
ըՆ բիդէ սիլէ	ըՆ բիդէ սիլալ
ըՆ բիդէ սիլէ	ըՆ բիդէ սիլէլ
ըՆ բիդէ սիլինք	ըՆ բիդէ սիլօնք

ը՛չ բիղէ սիլէք	ը՛չ բիղէ սիլաք
ը՛չ բիղէ սիլին	ը՛չ բիղէ սիլան:

Այս ձևերի սկիզբը դրած է՝ չ մակբայը շեշտված է ճիշտ իբր ք՛:

Դիտելի է, որ լիզի մասնիկը թեև դրականում ունի ի վերջածալնը, բայց բացասականում միշտ էլ դառնում է ե:

Մնացյալ բայերը կազմվում են էական լայի ներկայի և անկատարի օժանդակութամբ. այսպես՝

Ներկայի անցողական ձևը, որ նաև ապառնիի նշանակութուն ունի, կազմվում է եմ էականով, որի հետ միանում է անփոփոխ դերբայական -ի ձևը (իմա -ի), որ նույն է Պլ. -ել և ուրիշ բարբառների -ել ձևի հետ):

չիմ սիլի	չինք սիլի
չիս սիլի	չէք սիլի
չէ սիլի	չին սիլի

Հարակատարը կազմվում է -օձ դերբայով, որ կարող է թե՛ նախադաս լինել եմ էականից և թե՛ հետադաս.

չիմ սիլօձ	սիլօձ չիմ
չիս սիլօձ	սիլօձ չիս
չէ սիլօձ	սիլօձ չէ
չինք սիլօձ	սիլօձ չինք
չէք սիլօձ	սիլօձ չէք
չին սիլօձ	սիլօձ չին

Ապառնի դերբայով կազմված բացասականն էլ ունի նույն կազմութունը, բայց ավելի սովորական ձևն է դնել նախ դերբայը, ապա էական բայի բացասականը. այսպես՝

սիլիւ չիմ	սիլիւ չինք
սիլիւ չիս	սիլիւ չէք
սիլիւ չէ	սիլիւ չին

Անկատարի սովորական ձևը կազմվում է նույնպես -ի հանդուդ դերբայով, որի հետ իրոնարհվում է էական բայի անկատարը. այսպես՝

չը՛ սիլի	չոնք սիլի
չալ սիլի	չը՛ք սիլի
չէլ սիլի	չը՛ն սիլի

Գերակատարը կազմվում է -օձ դերբայով՝ հարադրությամբ էական բայի, որ կարող է դերբայից թե՛ առաջ գրվել և թե՛ հետո. օրինակ՝

չը՝ սիյօձ	սիյօձ չը՝
չայ սիյօձ	սիյօձ չայ
չէլ սիյօձ	սիյօձ չէլ
չոնք սիյօձ	սիյօձ չոնք
չը՝ք սիյօձ	սիյօձ չը՝ք
չը՝ն սիյօձ	սիյօձ չը՝ն

Արգելականը լինում է մի՛ սիյի, մի՛ սիյէք. հետագաս մի՛ չի գործածվում բնավ։

Միավանկ լալ, տալ, գ՛ալ բայերի բացասականը լինում է հետևյալ ձևով.

ստորադասական ներկա

չի լօմ	չի դօմ	չի գ՛օմ
չի լօս	չի դօս	չի գ՛օս
չի լօ	չի դօ	չի գ՛օ
չի լօնք	չի դօնք	չի գ՛օնք
չի լոք	չի դոք	չի գ՛ոք
չի լօն	չի դօն	չի գ՛օն

ստորադասական անկատար

չի լի	չի դի	չի գ՛ի
չի լիլ	չի դիլ	չի գ՛իլ
չի լէլ	չի դէլ	չի գ՛էլ
չի լինք	չի դինք	չի գ՛ինք
չի լիք	չի դիք	չի գ՛իք
չի լին	չի դին	չի գ՛ին

կատարյալ

չի լացը	չի դը՛վը՝	չի դի
չի լացըլ	չի դը՛վը՛լ	չի դիլ
չի լացօլ	չի դօվօլ	չի դիք
չի լացօնք	չի դօվօնք	չի գօնք
չի լացրք	չի դը՛վոք	չի գոք
չի լացըն	չի դը՛վը՛ն	չի դին

գերբայներ

չի ԼՕԼ	չի ՊՕԼ	չի ԳՕԼ
չի Լացէօղ	չի ՂԸ՝Վէօղ	չի Գ՛էօղ ¹
չի Լացօձ	չի Պօվօձ	չի Գ՛օձ
չի Լալո	չի Ղալո	չի Գ՛ալո
չի Լալէք	չի Ղալէք	չի Գ՛ալէք

սահմանական ներկա

չօ Լօմ, չօ Իլօմ	չօ Ղօմ	չօ Գ՛օմ
չօ Գուլօմ	չօ Գուղօմ	չօ ԳուԳ՛օմ
չիմ Իլօ	չիմ Իղօ	չիմ ԻԳ՛օ

ապառնի ա

չիմ Լօ	չիմ Ղօ	չիմ Գ՛օ
--------	--------	---------

անկատար

չօ Լի	չօ Ղի	չօ Գ՛ի
չօԳուլի	չօԳուղի	չօ Գ՛ի
չի Լի	չի Ղի	չի Գ՛ի

ապառնի անկ. շար.

չօ Գու Լի

Ը՛չ Բիղի Լօմ (Իլօմ)	Ը՛չ Բիղէ Ղօմ (Իղօմ)	Ը՛չ Բիղէ ԻԳ՛օմ (Գ՛օմ)
Ը՛չ Բիղէ Լի (Իլի)	Ը՛չ Բիղէ Ղի (Իղի)	Ը՛չ Բիղէ Գ՛ի (ԻԳ՛ի)

նրամայական

մի Լո	մի Ղո	մի Գ՛օ
մի Լոք	մի Ղվէք (մի Ղոք)	մի Գ՛ոք
թու չիլօմ	թու չի Ղօմ	թու չի Գ՛օմ
թուիս չիլօմ	թուիս չի Ղօմ	թուիս չի Գ՛օմ
թու չիլի	թու չի Ղի	թու չի Գ՛ի
թուիս չիլի	թուիս չի Ղի	թուիս չի Գ՛ի

նարակատար

չիմ	Լացի	չիմ	ԳԸ՝Վի	չիմ	Իգի
չիս	Լացի	չիս	ԳԸ՝Վի	չիս	Իգի
չէ	Լացի	չէ	ԳԸ՝Վի	չէ	Իգի

¹ Զարմանալի են իգ՛էօղ, չիգ՛էօղ «եկող, չեկող» ձևերը, որոնց մեջ
կ'առձեղ է ապօրինի կերպով գ՛, հետեւելով գ՛օլ բայի նախաձայնին:

չինք	լացի	չինք	դը՛վի	չինք	իգի
չէք	լացի	չէք	դը՛վի	չէք	իգի
չին	լացի	չին	դը՛վի	չին	իգի

գերազատար

չը՛	լացի	չը՛	դը՛վի	չը՛	իգի
չը՛	լացի	չը՛	դը՛վի	չը՛	իգի
չէ՛	լացի	չէ՛	դը՛վի	չէ՛	իգի
{	չը՛նք	{	չը՛նք	{	չը՛նք
{	լացի	{	դը՛վի	{	իգի
	չը՛ք		լացի		իգի
	չը՛ն		լացի		իգի

Բ ձև.

չիմ	լացած	չիմ	դոված	չիմ	իգած
չը՛	լացած	չը՛	դոված	չը՛	իգած

Սրանց վրա ամելացնում ենք լիկել և լնուլ բայերի գլխա-
վոր ձևերը.

ստոր. ներկա	ստոր. անկ.	կատարյալ
չի նամ	չի նի	չէղո
չի նաս	չի նիլ	չէղոլ
չի նա	չի նէլ	չէղոլ
չի նանք	չի նինք	չէղոնք
չի նաք	չի նիք	չէղոք
չի նան	չի նին	չէղոն

հրամայական

գերրայներ

մի՛ նա	նալ
մի՛ նաք	էղէած, նած (էգած)
	էղիլ
	նալո, նալէք

ստիմ. ներկա

ապառնի

հարակ.-գերակ.

չիմ նա	ը՛չ բիղէ նամ	չիմ էղի
չօ՛ նամ	ը՛չ բիղէ նի	չիմ էղած
չօ՛ գունամ		չը՛ էղի
		չը՛ էղած

Նոյ «լնուլ» բալից.

ստոր. ներկա	ստոր. անկար.	կատարյալ
չի նամ	չի նի	չի լը՛ցը՛
չի նսս	չի նիլ	չի լը՛ցը՛լ
չի նո	չի նէլ	չի լը՛ցով
չի նոնք	չի նինք	չի լոցօնք
չի նոք	չի նիք	չի լը՛ցան
չի նոն	չի նին	չի լը՛ցոն

հրամայական դերբայներ

մի նո	նոյ
մի նոք	նէօղ, նօձ
	լը՛ցիլ
	նալո, նալէք

ստոր. ներկա ապառնի հարակ.- գերակ.

չիմ նո	ը՛չ բիդէ նամ	չիմ նօձ
չօ նամ	ը՛չ բիդէ նի	չիմ լը՛ցի
չօ գունամ		չը՛ լը՛ցի
		չը՛ նօձ

Սվեդիայի բարբառում բացասական բալ կազմելու համար ստորադասական ներկայի և անցյալի, կատարյալի, ապառնի և դերբայների սկզբին ավելացնում ենք չը մասնիկը. ահա այս ձևերի պատկերը.

ստոր. ներկա	ստոր. անց.	ստմ. կար.
չսիրիմ	չսիրէր է	չսիրիցա
չսիրիս	չսիրէր	չսիրիցիր
չսիրէ	չսիրիր	չսիրից
չսիրինք	չսիրէր ինք	չսիրիցունք
չսիրիք	չսիրէր իք	չսիրիցոք
չսիրին	չսիրէր ին	չսիրիցէն
ապառնի	անց. ապառնի	հրամ. անց.
չպըր սիրիմ	չպըր սիրէր է	գ՛ըն չսիրէր է
չպըր սիրիս	չպըր սիրէր	գ՛ըն չսիրէր
չպըր սիրէ	չպըր սիրիր	գ՛ըն չսիրիր

չպըր սիրինք	չպըր սիրէր ինք	դ'ըլս չսիրէր ինք
չպըր սիրիք	չպըր սիրէր իք	դ'ըլս չսիրէր իք
չպըր սիրին	չպըր սիրէր ին	դ'ըլս չսիրէր ին

գերբայցներ

չսիրիւ

չսիրիւղ

չսիրուձ, չսիրիր

չսիրիւա, չսիրիւոք

Հրամայական ձեւը կազմելու համար մասնիկն է մը թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի. սա առաջանում է մի՛ ձևից: Նկատելի է, որ Սվեդիայի բարբառում մասնիկները (հաճախակի դործածութիւնն պատճառով) ձայնավորը սզում և ք-ի են վերածում, ախպես՝ թող>դ'ըղ, պիտի որ>բըր և մի>մը:

Ահա օրինակներ արգիլականից.

եզ.	մը սիրէ	մը բոքնէ	մը խուսէ	մը հողզօ
հոգ.	մը սիրիք	մը բոքնիք	մը խուսաք	մը հողզոք
եզ.	մը հողիւէ	մը գ'ուղնօ	մը սիրվէ	մը խմցընէ
հոգ.	մը հողիւք	մը գ'ուղնոք	մը սիրվոք	մը խմցընիք
եզ.	մը թուղօ			
հոգ.	մը թուղոք			

Այլաձև կազմութիւն ունին սահմանական ներկայի և անկատարի պարզ և շարունակական ձևերը: Պարզ ներկայի եզակի առաջին երեք դիմքերը ստանում են չըմ, չըր, չը օժանդակները, նրա հոգնակի երեք դիմքերը և անկատարը ամբողջ ստանում են չըր օժանդակը, իսկ ներկա և անկատար շարունակական ձևերը ամբողջապես ստանում են չու, որ իհարկե կու և չ ձևերի գումարն է:

Ներկա (պարզ)

Ներկա (շարունակական)

չըմ սիրէ

չու սիրիմ

չըր սիրէ

չու սիրիս

չը սիրիր

չու սիրէ

չըր սիրինք

չու սիրինք

չըր սիրիք

չու սիրիք

չըր սիրին

չու սիրին

անկատար (պարզ)	անկատար (շարունակական)
չբո սիրէր է	չու սիրէր է
չբո սիրէր	չու սիրէր
չբո սիրիր	չու սիրիր
չբո սիրէր ինք	չու սիրէր ինք
չբո սիրէր իք	չու սիրէր իք
չբո սիրէր ին	չու սիրէր ին

Կարճ քաղաքում¹ պարզ կազմութիւն ունեցող ձեռքի՝ դեր-
բայերի, ըղձականի ապառնի, անցյալ ապառնի, սահմանականի
կատարյալ ժամանակների ժխտականները կազմվում են չ մասնի-
կով, որը դրվում է բայից առաջ (բաղաձայնով սկսվող բայերը
ստանում են չը), օրինակ՝ չըլըսէս, չըլըսէլու, չըլըսէր, չըլըսած,
չըլըսող, չըլըսէ, չըլըսէմ, չըլըսէի, չըլըսի:

Դերբայների և օժանդակ բայի հարադրութեամբ կազմված բո-
լոր բաղադրյալ, երկրորդական բաղադրյալ ձեռքը ժխտական են
դառնում դարձյալ չ մասնիկով, բայց ժխտական այդ մասնիկը ըն-
դունում է օժանդակ բայը: Ժխտական օժանդակ բայը եզակի Գ
դեմքում չէ-ի փոխարեն ունի չի ձևը և կարող է դրվել դերբայ-
ներից և՛ առաջ և՛ ետ, ընդ որում դերբայները մնում են անփո-
փոխ (բացի վաղակատար դերբայից):

Պիտի եղանակիչով կազմված ժամանակներում չ-ն կարող է
դրվել և՛ եղանակիչի վրա և՛ բայի վրա:

Սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի ժխտական ձե-
վերում կը մասնիկը չի պահպանվում: Այդ ժամանակների, ինչպես
նաև ենթադրական ապառնի և անցյալ ապառնի ժամանակների
ժխտականները կազմվում են ըղձական դերբայի և օժանդակ բայի
ժխտական ձևի հարադրութեամբ, ըստ որում օժանդակ բայը
միշտ դրվում է բայից առաջ:

Հրամայական առաջին ձևի արդեւականը կազմվում է մի՛
(եզակիի համար), մի՛ք (հոգնակիի համար) ժխտականներով, որոնք
ավելանում են բայի հաստատական ձևի եզակի թվի հիմքին: Երկ-
րորդ ձևի համար դործ է ածվում չ մասնիկը, որը դրվում է բայի
վրա:

¹ Բաղված է Հ. Մկրտչյանի «Կարճ քաղաքում մենագրութիւնից»:

Պատճառական, կրավորական, բազմապատկական, անկանոն և պակասավոր բայերի ժխտական ձևերը կազմվում են նույն հիմունքներով:

Տալիս ենք աշիլ (նայել) բայի ժխտական խոնարհման բոլոր ձևերը.

դերիայներ

չաշէլ	չաշէր, չաշած
չաշէլու	չաշօղ
	չաշէ

ըզմեղան հղանակ

ապառնի (ներկա)	անց. ապառնի
չաշէմ	չաշէի
չաշէս	չաշէիր
չաշէ	չաշէր
չաշէնք	չաշէինք
չաշէք	չաշէիք
չաշէն	չաշէին

ստիմեղան հղանակ

ներկա	անց. անկար.
չէմ աշէ	չէի աշէ
չէս աշէ	չէիր աշէ
չի աշէ	չէր աշէ
չէնք աշէ	չէինք աշէ
չէք աշէ	չէիք աշէ
չէն աշէ	չէին աշէ

ապառնի (ներկա)	անց. ապառնի
չէմ աշէլու	չէի աշէլու
չէս աշէլու	չէիր աշէլու
չի աշէլու	չէր աշէլու
չէնք աշէլու	չէինք աշէլու
չէք աշէլու	չէիք աշէլու
չէն աշէլու	չէին աշէլու

Վաղակատար

ճերկա	տնցյալ
չէմ աշէ	չէի աշէ
չէս աշէ	չէիր աշէ
չի աշէ	չէր աշէ
չէնք աշէ	չէինք աշէ
չէք աշէ	չէիք աշէ
չէն աշէ	չէին աշէ

Դարակատար

ճերկա	տնցյալ
չէմ աշած	չէի աշած
չէս աշած	չէիր աշած
չի աշած	չէր աշած
չէնք աշած	չէինք աշած
չէք աշած	չէիք աշած
չէն աշած	չէին աշած

անց. կտր.

չաշէցի	չաշէցինք
չաշէցիր	չաշէցիք
չաշէց	չաշէցին

Դարկադրական եղանակ

ապառնի (ճերկա)	անց. ապառնի
չըպիդի աշէմ կամ չաշէմ դի	չըպիդի աշէի կամ չաշէի դի
չըպիդի աշէս » չաշէս դի	չըպիդի աշէիր » չաշէիր դի
չըպիդի աշէ » չաշէ դի	չըպիդի աշէր » չաշէր դի
չըպիդի աշէնք » չաշէնք դի	չըպիդի աշէինք » չաշէինք դի
չըպիդի աշէք » չաշէք դի	չըպիդի աշէիք » չաշէիք դի
չըպիդի աշէն » չաշէն դի	չըպիդի աշէին » չաշէին դի

ճրամայական

մի աշէ	միք աշէ
թօղ չաշէմ	թօղ չաշէնք
թօղ չաշէ	թօղ չաշէն
թօղ չաշէիր	թօղ չաշէիք
թօղ չաշէր	թօղ չաշէին

Մյուս բարբառների մեջ բացասականի կազմության համար կարևոր երևույթներ են.

Ղարաբաղի բարբառում բայական բոլոր ձևերի բացասականը կազմվում է ափելացնելով նախադաս չ մասնիկը կամ վերջադաս վրէշ. օրինակ՝

կարում չըմ, կարում չըս, կարում չի, չսիրէցէ, սիրէցէ վրէշ, կրընական չըմ, կարալ չըմ, կրընցուք չոմ ըլալ, կարած չըպիտի պիտիր, չըմ թանկի, թող չկարէ, թող կարէ վրէշ, իմնըվաս չի, ըրէվաս վրէշ, չենք քանչիլ, լվանալ չըմ, խրանվէմ վրէշ, տամ չի և այլն:

Արգելականը կազմվում է աներևութի վրա դնելով եղակիի համար մրէ'ր ((մի'), իսկ հոգնակիի համար մրէք (մի'-ք). ախպես՝

կլօռալ մրէր «մի գողար», սիրել մրէք «մի սիրէք», մըռանալ մրէր, մըռանալ մրէք, կզնըվիլ մրէր, քլինալ մրէք և այլն:

Երևանի բարբառում բացասական մասնիկը կարող է բայից թե առաջ դրվել և թե վերջը. օրինակ՝

չէմ ուզում կամ ուզում չեմ	
չի ուզում	» ուզում չի
չէմ ուզիլ	» ուզիլ չէմ
չսիրէցի	» սիրէցի վօջ

Արգելականը կարելի է կազմել երեք ձևով.

մի սիրի,	մի սիրա,	մի սիրիլ
մէք սիրիլ	սիրիլ մէք:	

Նոր Բայազետի բարբառում բացասականը կազմելիս էական բալը կրկնվում է, բայց բացասականը միայն մի անգամ է դրվում. օրինակ՝

չնս բ'երում հս, չի ուզում ա, չենք ուզում ենք, չի՞ր ուզում իր, չէ՞ր խօսում էր և այլն:

Տիգրանակերտում ապառնի մեջ բացասականը կազմվում է չբ' մըն (չպիտի) ավելացնելով բալի վրա. օրինակ՝

չբ' մըն ուզիմ	չբ' մըն ուզէի
չչպիտի ուզեմ	չպիտի ուզեի:

Խարբերդի բարբառում բացասական ապառնի մեջ պիտի մասնիկի պ ձայնը դառնում է վ. այսպես՝ չըվդի սիրիմ, չըվդի սիրէի չչպիտի սիրեմ, չպիտի սիրէի» և այլն: Իսկ չպիտի սիրիմ կամ սրա հակադիր ձևը՝ պիտի չսիրիմ գոյություն չունի:

Տրապիզոնի բարբառում բացասականի ժամանակ էական բալի հետ զերբայն էլ է խոնարհվում. ինչպես՝

չիմ քամ չչեմ դալիս»
 չիմ ուզիմ չչեմ ուզում»
 չինք բանէցունինք չչենք բանեցնում»:

Բացասականը կարող է թե՛ առաջ դրվել և թե՛ հետո. ինչպես՝

չիս գրիր կամ գրիր չիս չչես գրել»:

էական բալը կրկնվում է՝ ինչպես Բայազետի բարբառում. ինչպես՝

չինք իմացիր ինք չչենք իմացել»:

Սեբաստիայի մոտ Բրգնիկ գյուղի բարբառով բացասականի մեջ էական բալի Ե ձայնավորը դառնում է ու. ինչպես՝

չում ճօշնար չչեմ ճանաչում, չեմ ճանչնար»:

Կեսաբիայի բարբառով սահմանական ներկայի բացասականը ներկայացնում է նոր-նախիջեանի բացասականի հինգերորդ ձևի նախնական վիճակը. այսպես՝

չեմ սիրեմ	չենք սիրենք
չես սիրես	չէք սիրէք
չի սիրէ	չեն սիրեն

Կա նաև մի երկրորդ ձև, որ կազմվում է զամ բայով. ինչպես՝

Իհձւ չի գաս խօսըս Վինչձւ չես խոսում»

Իհձւ չի գա ուգա Վինչձւ չի գալիս»:

Արգելականը կազմվում է մը՝ (ձայնավորի մոտ մ) մասնիկով, իսկ բայը գրկվում է ր վերջավորութունից. ինչպես՝

մը՝ սիրէ, մը՝ խօսը, մը՝ գողնա, մհւգա Վմի ուգի», մնրթա Վմի երթա»:

(Ալպոյաճյան, Պատմ. հայ Կես. Բ 1665):

Եթե ամփոփենք բարբառների ներկայացրած բոլոր երևույթները, կտեսնենք, որ բացասականը միջին հայերենի շարունակությունն է: Զնշված է միայն սահմանական ներկայի և անկատարի ի նախդիրը և անորոշ դերբայի վերջածայն լ դարձել է լ. այսպես՝

չեմ ի լոսել > չեմ լոսեր

չեմ ի լուսվիլ > չեմ լոսվիր

չէի ի լոսել > չէի լոսեր

չէի ի լոսվիլ > չէի լոսվիր

Մնացյալ նորություններից հետաքրքիր են՝

1) Ա՛յն որ բացասականը կարող է դրվել բայից հետո ո՛չ ձևով:

2) Արգելական մի՛ ստանում է եզակիում նաև մը, մ՝ կրճատ ձևերը, ինչ որ նշանակում է, թե նա համարվում է զուտ մասնիկ և ոչ բառիկ: Մի՛ բառի այս ձևափոխությունը իր հավասարն ունի կը (կու) բառի ձևափոխության մեջ:

3) Մի՛ ստանում է մի՛ր ձևը, որի վերջածայն ր ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մի՛ սիրեք ձևի վերջածայնը՝ փոխադրված մակբայի վրա:

4) Հոգնակի արգելականում մի՛ դառնում է մի՛ք. սրա վերջածայն ք ուրիշ բան չէ, եթե ոչ մի՛ սիրեք ձևի վերջածայնը՝ փոխադրված մակբայի վրա, ըստ այսմ մի՛ք ձևը մի՛ մակբայի հոգնակին է!

5) Տեղ-տեղ այս մի՛ք ձևը դառնում է մե՛ք. այս էլ կազմված է նմանությամբ հաստատական հրամայականի -ե՛ք վերջավորությամբ:

6) Հետաքրքիր է մի՛ մակբայի հետադիր գործածությունը, որ նմանությունն է ո՛չ ձևի հետադիր գործածության. այսպես՝
բերես ոչ—բերել մի:

7) Վերջապես ամենից հետաքրքիրն այն է, որ բալի արգելական ձևը կարող է շնչվել և նրա տեղ գործածվել գուտ հրամայականը. ինչպես՝

տուր—մի՛ տուր, առ—մի՛ առ, բեր—մի՛ բեր և այլն:

8) Սրանց նմանությունամբ նաև հոգնակի արգելականը. ինչպես՝

տուէք—մի՛ տուէք

ասացէք—մի՛ ասացէք

գնացէք—մի՛ գնացէք

իջէք—մի՛ իջէք.

իոխանակ ասելու մի՛ տաք, մի՛ ասէք, մի՛ գնաք, մի՛ իջնէք և այլն:

Այս ձևերը ոմանք արևելյան գրականումն էլ դործ են ածում, ինչ որ խոտելի է: Կանոնավոր է միայն՝

բերէք—մի՛ բերէք, ածէք—մի՛ ածէք,

որոնք և պատճառ են եղել իրենց նմանությունամբ մյուս անկանոն ձևերի էլ կազմություն:

Բացասականը արևմտյան գրականում միջին հայերենի ձևով է: Ստորադասական ներկան ու անկատարը, սահմանականի կատարյալը և բոլոր տեսակի դերբայները իրենց բացասականը կազմում են ստանալով չ մասնիկը. ինչպես՝

չլսեմ, չլսէի, չլսեցի, չլսել, չլսած, չլսելու, չլսելիք, չլսող:

Դիտ.— Այս չ մասնիկը 6 ձև ունի գրության մեջ և ունի մինչև այժմ էլ.

1) Ոմանք ամեն դեպքում դնում են պարզապես չ. ինչպես վերի օրինակների մեջ:

2) Ոմանք ամեն դեպքում դնում են ապաթարց. ինչպես՝ չլսեցի, չլսած, չեմ լսած և այլն:

3) Ոմանք ապաթարցը դնում են միայն այն դեպքում, երբ հաջորդ բայը սկսվում է ձայնավորով. ինչպես՝ չ'ունիմ, չ'երթամ և այլն:

4) Ոմանք գրում են չը անբաժան բառից կամ բալից. ինչպես՝ չըսիրեցի, չըլսեց, չըտես և այլն:

5) Ոմանք գրում են չը՝ բայից անշատ ձևով. ինչպես՝ չը-լսեց, չը սիրեցիք և այլն:

6) Ոմանք էլ գրում են չ՝ բայից բաժանված ձևով: Այսպես ենք տեսնում վերջերս Երևանում, հայտարարությունների մեջ. ինչպես՝ Չ ծխել, Չ աղմկել, Չ խոսել: Այս ձևը բոլորովին խոտելի է և առաջանում է ուսանողների կապիկական նմանությունների մեջ գրվում է Не курить! և այստեղ не իրավամբ պետք է գրվի անշատ, ըստ որում առանձին բառ է: Բայց հայերենում չ (առանց ձայնավորի և միայն մի բաղաձայնով) բառ չէ, այլ մասնիկը: Ուստի անհնար է անջատել բայից:

«Ո՛ր» նշանակող բառը անշատ թե միացած գրելու հարցը զբաղեցրել է նաև ուրիշ լեզուներ. պարսկերենում ne մասնիկը կարելի է գրել ձայնավորով և անշատ, բայց նաև առանց ձայնավորի և միացյալ: Եվրոպական բոլոր լեզուներում անշատ է գրվում: Ռուսերենում երբ մասնիկ է, գրվում է բառի հետ միացած. ինչպես՝

некрасивый տգեղ
недовольный դժգոհ

իսկ երբ մակբայ է՝ առանձին. ինչպես՝

не хочу չեմ ուզում:

Չեղիներում, վերջին դեպքում, ne նույնպես մասնիկ համարելով՝ գրում են կցված բալին. ինչպես՝

nejsem չեմ, nebudu չպիտի լինեմ:

Հայերենի մեջ սխալ է նաև դնել ապաթարց, որովհետև ապաթարցը որևէ ձայնավորի ջնջման իբրև փոխարինություն է դրվում. իսկ այստեղ ոչ մի ջնջված տառ չկա և հետևաբար ապաթարցն էլ ավելորդ է: Միայն մի դեպքում ապաթարցը անհրաժեշտ է և այն էլ միայն արևմտյան գրականում, ինչ որ ցույց կը տանք հետո:

Հավագուն գրողների ընդունած ձևն է չ առանց ապաթարցի և բառից ու բայից անբաժան:

Մամանական եղանակի ներկայի և անկատարի բացասականը կազմվում է էական բայի բացասականով, որին կցում ենք տվյալ բայի անորոշ դերբայը, միայն սրա վերջածայն չ փոխելով ք. օրինակ՝

չեմ լսեր, չէի լսեր
չեմ խօսիր, չէի կարգար
չեմ պագներ, չէի պագներ և այլն:

Արևմտյան գրականում (ինչպես և Պոլսի բարբառում) Ա լծոր-
դության բացասականի ներկան և անկատարը շփոթվում են հարա-
կատարի և գերակատարի բացասականի հետ. մինչդեռ արեւելյան
գրականում նման երևույթ չկա. այսպես՝

արեւմտ.	չեմ սիրեր	չէի սիրեր
արեւել.	{ չեմ սիրում	{ չէի սիրում
	{ չեմ սիրել	{ չէի սիրել

Այս շփոթությունից խուսափելու համար է, որ երբ ներկա
կամ անկատար է, օժանդակը նախադաս է լինում, իսկ երբ հարա-
կատար կամ գերակատար է օժանդակը հետադաս է, օրինակ՝

Դեռևս ստորին աստիճանները չընդուներ էր (չէր ընդու-
նել), Անիծեալն, թրգմ. Մամուրյան, Զմյուռնիա, 1875, հատ. Ա,
էջ 22): Այսպես նաև՝ Արքեպիսկոպոսը չուզեր էր երէցին տունը
բան մ'ուտել (անդ, հատ. Բ, էջ 115):

Զեք ընդունել պիտի նշանակեր չէր ընդունում: Բայց ընդ-
հանրապես օժանդակը ազատ է թի՛ նախադաս և թի՛ հետադաս լի-
նելու. ինչպես՝

Այն տպավորութիւնները զոր չկրցեր էր զսպել (չէր կա-
րողացել. անդ, հատ. Ա, էջ 67):

Եւ, կամ, ունիմ պակասավոր բայերը չունենալով անորոշ
դերբայ, իրենց ներկայի և անկատարի բացասականը կազմում են
պարզապես չ մասնիկով. ինչպիսի՝ չեմ, չկամ, չունեմ, չէի, չկալի,
չունէի և այլն: Միայն կրնամ բայը ունի իր բացասականը. ինչ-
պես՝ չեմ կրնար, չես կրնար, չէի կրնար և այլն:

Գիտեմ պակասավոր բայի ներկայի ու անկատարի բացասա-
կանն էլ լինում է ըստ օրինի չգիտեմ, չգիտէի: Այս ձևերը, որ
սովորական են արեւելյան գրականում, սովորական էին նաև արե-
ւմտյան գրականում, բայց այժմ անսովոր են համարվում և նրանց
տեղ գործածվում են չեմ գիտեր, չէի գիտեր:

Հրամայականի բացասականը, որ կոչվում է արգելական,
կազմվում է մի՛ մակբայով, որին կցվում է եզակի Բ դեմքում
բայի անորոշ դերբայը (1 վերջածալնը փոխելով ր), իսկ հոգնակի
Բ դեմքում ստորադասական ներկայի Բ դեմքը, ինչպես՝

մի լահեր, մի լսէք
մի խօսիր, մի խօսիք
մի պագներ, մի պագնէք:

Այս մի՛ բառը միշտ ստանում է շեշտ, զանազանհիւռ համար մի «մեկ» թվականից, և դրական լեզվի մեջ հրեք չի կրճատվում: Կրճատված մի՛ ձևը միայն բարբառային է:

Բ լծորդութիւն սահմանական անկատարի բացասականը կազմելու ժամանակ -իւր վերջավորութիւնը դառնում է -եր. ինչպես՝ չէի սորվեր, չէիր խօսեր, չէր հագներ (փոխանակ ասելու չէի սորվիր, չէիր խօսիր, չէր հագնիր և այլն): Այսպես են հատկապես կրավորական բայերը, որոնք բոլորը պատկանում են Բ լծորդութիւն. ինչպես՝ չէր լսուեր, չէիր մոռցուեր, չէին կարդացուեր և այլն:

Ոմանք գամ, լամ, ւամ միավանկ բայերի ներկայի և անկատարի բացասականը կազմելու ժամանակ օժանդակի և բայի միջև դնում են ի. ինչպես՝ չեմ ի գար, չես ի գար, չեմ ի սար, չեմ ի լար, չէր ի տար և այլն: Այս ձևը ժողովրդական է և գտնվում է Պոլսի բարբառում: Գրականի մեջ գործածութիւնը շատ ախորժելի չէ: Ավելի լավ է ըստ սովորականին ասել չեմ գար, չեմ տար, չեի լար և այլն:

Արեւելյան գրեկեանում բացասականի կաղմութիւնը մասամբ տարբերվում է արեւմտյանից: Այստեղ էլ ստորադասական ներկան ու անկատարը, սահմանական կատարյալը և բոլոր տեսակի դերբայները բացասական են դառնում ստանալով չ մասնիկը:

Սահմանական ներկան և անկատարը կաղմվում են ոչ թե միջին հայերենի ձևով, այլ -ում դերբայով. ինչպես՝ չեմ սիրում, չէի սիրում և այլն:

Կրճալ բայը գոյութիւն չունի արեւելյան գրականում, այլ ասվում է կտրողեմալ, որով չեմ կարողանում, չէի կարողանում, չկարողանսլ և այլն:

Արգելականի բացասականը թեև կարող է արեւմտահայ գրականի նման լինել ք վերջավորութեամբ, բայց ավելի սովորական է լ վերջաձայնով, որ կարող է և ջնջվել՝ համաձայն ժողովրդական բարբառների: Այս դեպքում վերջավորութեան ե ձայնավորը դառնում է ի. ինչպես՝ մի կարդալ, մի գարմանալ, մի գրիլ, մի փախալի կամ մի կարդա(լ), մի գարմանա(լ), մի գրի, մի փախի և այլն: — Հոգնակի Բ դեմքը նույն է արեւմտյան ձևի հետ:

Ապառնիի երկրորդ ձևի ներկայի և անցյալի բացասականը կազմվում է էական բալով և տվյալ բալի անորոշ դերբալով, որի վերջածայնը կարող է շնչվել: Այստեղ էլ վերջավորության ե ձայնավորը դառնում է ի:

Պիտի ձևով ապառնիի բացասականը կազմվում է չ մասնիկով, որ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում կարող է դըրվել թե՛ պիտի բառի վրա և թե՛ բալի վրա. ինչպես՝ չպիտի բերէի, չպիտի բերեմ կամ պիտի չբերեմ, պիտի չբերէի (թե՛ Արեղյան, Աշխ. քեր., 1906, էջ 132 և թե՛ Գաղանճյան, Նոր քեր., 1910, էջ 189, ասում են, թե՛ ավելի սովորական և նախընտրելի է դնել չ բալի վրա: Իմ կարծիքով հակառակը ավելի սովորական և հաճելի է):

Բաղադրյալ ձևերի ահագին բազմությունը կազմում են իրենց բացասականը նույնպես չ մասնիկով, որ կարող է դրվել թե՛ էական բալի վրա և թե՛ դերբալի վրա. ինչպես՝ սասելու չեմ, չեմ ասելու, չեմ բերած, բերած չեմ, չբերած եմ, բերած չպիտի ըլլամ, բերած պիտի չըլլամ, ասած չլինիմ, չասած լինիմ և այլն: — Բարդ հարմարականի թող մասնիկը չի կարող վերցնել չ բացասական, ինչպես՝ թող չսիրե, թող չերթայ, բայց ոչ երբեք չթող սիրե:

Որովհետև շեշտյալ բառի մոտ էական բալը նախադաս է լինում արևելյան հայերենում և բացասականի մասնիկը (ոչ>չ) շեշտյալ է համարվում, ուստի բոլոր բաղադրյալ ձևերի մեջ ավելի ընդունելի են նրանք, որոնց մեջ էականը նախադաս է: Այսպես՝ չեմ բերելու, չեմ բերիլ, չեմ տեսած, քան թե՛ բերելու չեմ, բերիլ չեմ, տեսած չեմ: Նույնիսկ կարելի է ասել բերում չեմ, բայց ավելի սովորական է չեմ բերում:

Այս դեպքում բացասական օժանդակի և բալի միջև կարող է նաև մի ուրիշ հարակից բառ էլ մտնել. ինչպես՝ չեմ ցուլց տալիս, չեմ բաց անում, չեմ ման գալիս, բայց նաև ցուլց չեմ տալիս, բաց չեմ անում, ման չեմ գալիս և այլն:

Միավանկ գալ, տալ, լալ բալերի սահմանական ներկան և անկատարը, երբ բացասական օժանդակից հետագա լինեն, կարող են կորցնել իրենց չ վերջածայնը. ինչպես՝ չեմ տալի, չեմ գալի, չեմ լալի: Բայց սա ժողովրդական ձև է և մաքուր գրականի մեջ խոտելի:

Բաղադրյալ ձևերի բացասականի սահմանական ներկան կազմվում է էական բալի հարադրությամբ, բայց եզակի Գ դեմքում, փոխանակ չե՛ ձևի, դրվում է չի՛ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրա-

կանում. ինչպես՝ չի բերում=չի բերեր, չի կարողում=չի կարողար:
(Այս չի-ն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ միջին հայերենի չե ի ձևի միա-
ցումը):

Դնում ենք բացասական բայերի խոնարհման համեմատա-
կան պատկերը՝ թե՛ արևելյան և թե՛ արևմտյան գրականում:

եական բայ

(երկու բարբառներն էլ նույն ձևով)

Ներկա	անկատար
չեմ	չէի
չես	չէիր
չէ	չէր
չենք	չէինք
չէք	չէիք
չեն	չէին

Ա լծորդություն

(ա տիպար)

սահմանական ներկա

չեմ սիրեր	չեմ սիրում
չես սիրեր	չես սիրում
չի սիրեր	չի սիրում
չինք սիրեր	չենք սիրում
չէք սիրեր	չէք սիրում
չեն սիրեր	չեն սիրում

անկատար

չէի սիրեր	չէի սիրում
չէիր սիրեր	չէիր սիրում
չէր սիրեր	չէր սիրում
չէինք սիրեր	չէինք սիրում
չէիք սիրեր	չէիք սիրում
չէին սիրեր	չէին սիրում

կատարյալ (նույն է)

չսիրեցի	չսիրեցինք
չսիրեցիր	չսիրեցիք
չսիրեց	չսիրեցին

ապառնի Ա

չպիտի	սիրեմ	չպիտի	սիրէի
չպիտի	սիրես	չպիտի	սիրէիր
չպիտի	սիրէ(ի)	չպիտի	սիրէր
չպիտի	սիրենք	չպիտի	սիրէինք
չպիտի	սիրէք	չպիտի	սիրէիք
չպիտի	սիրեն	չպիտի	սիրէին

ապառնի Բ

չեմ	սիրեր	չեմ	սիրի(լ)
չես	սիրեր	չես	սիրի(լ)
չի	սիրեր	չի	սիրի(լ)
չենք	սիրեր	չենք	սիրի(լ)
չէք	սիրեր	չէք	սիրի(լ)
չեն	սիրեր	չեն	սիրի(լ)

ապառնի Գ (միատեսակ)

չեմ	սիրելու	կամ	սիրելու	չեմ
չես	սիրելու		սիրելու	չես
չի	սիրելու		սիրելու	չէ
չենք	սիրելու		սիրելու	չենք
չէք	սիրելու		սիրելու	չէք
չեն	սիրելու		սիրելու	չեն

անցյալ (միատեսակ)

չէի	սիրելու	կամ	սիրելու	չէի
չէիր	սիրելու		սիրելու	չէիր
չէր	սիրելու		սիրելու	չէր
չէինք	սիրելու		սիրելու	չէինք
չէիք	սիրելու		սիրելու	չէիք
չէին	սիրելու		սիրելու	չէին

անցյալ Բ

չէի	սիրեր	չէի	սիրի(լ)
չէիր	սիրեր	չէիր	սիրի(լ)
չէր	սիրեր	չէր	սիրի(լ)
չէինք	սիրեր	չէինք	սիրի(լ)
չէիք	սիրեր	չէիք	սիրի(լ)
չէին	սիրեր	չէին	սիրի(լ)

ստոր. ներկա անց. (միատեսակ)

չսիրեմ	չսիրէի
չսիրես	չսիրէիր
չսիրէ(ի)	չսիրէր
չսիրենք	չսիրէինք
չսիրէք	չսիրէիք
չսիրեն	չսիրէին

նրանայական

մի սիրեր	մի սիրի(ւ)
մի սիրէք	մի սիրէք

դերբայ (միատեսակ)

չսիրի
չսիրող
չսիրած
չսիրելու, չսիրելիք

կրավորական բայ (սիրուիլ = սիրուել)

ստանալական ներկա

չեմ սիրուիր	չեմ սիրվում
չես սիրուիր	չես սիրվում
չի սիրուիր	չի սիրվում
չենք սիրուիր	չենք սիրվում
չէք սիրուիր	չէք սիրվում
չեն սիրուիր	չեն սիրվում

անկատար

չէի սիրուեր	չէի սիրվում
չէիր սիրուեր	չէիր սիրվում
չէր սիրուեր	չէր սիրվում
չէինք սիրուեր	չէինք սիրվում
չէիք սիրուեր	չէիք սիրվում
չէին սիրուեր	չէին սիրվում

կատարյալ

չսիրուեցալ	չսիրվեցի
չսիրուեցար	չսիրվեցիր

չսիրուեցաւ	չսիրվեց
չսիրուեցանք	չսիրվեցինք
չսիրուեցաք	չսիրվեցիք
չսիրուեցան	չսիրվեցին

ապառնի

չպիտի սիրուիմ	չպիտի սիրվիմ
չպիտի սիրուիս	չպիտի սիրվես
չպիտի սիրուի	չպիտի սիրվի
չպիտի սիրուինք	չպիտի սիրվենք
չպիտի սիրուիք	չպիտի սիրվէք
չպիտի սիրուին	չպիտի սիրվեն

անցյալ (միատեսակ)

չպիտի սիրուէի	չպիտի սիրվէինք
չպիտի սիրուէիր	չպիտի սիրվէիք
չպիտի սիրուէր	չպիտի սիրվէին

անցյալ Բ

չեմ սիրուիր	չեմ սիրվի(լ)
չես սիրուիր	չես սիրվի(լ)
չի սիրուիր	չի սիրվի(լ)
չենք սիրուիր	չենք սիրվի(լ)
չէք սիրուիր	չէք սիրվի(լ)
չեն սիրուիր	չեն սիրվի(լ)

անցյալ Գ (միատեսակ)

չեմ սիրուելու	սիրվելու չեմ
չես սիրուելու	սիրվելու չես
չի սիրուելու	սիրվելու չի
չենք սիրուելու	սիրվելու չենք
չէք սիրուելու	սիրվելու չէք
չեն սիրուելու	սիրվելու չեն

անցյալ (միատեսակ)

չէի սիրուելու կամ սիրվելու	չէի սիրվելու
չէիր սիրուելու	սիրվելու չէիր

չէր	սիրունիւ	սիրովիւ	չէր
չէինք	սիրունիւ	սիրովիւ	չէինք
չէիք	սիրունիւ	սիրովիւ	չէիք
չէին	սիրունիւ	սիրովիւ	չէին

անցյալ Բ

չէի	սիրուեր	չէի	սիրվի(ւ)
չէիր	սիրուեր	չէիր	սիրվի(ւ)
չէր	սիրուեր	չէր	սիրվի(ւ)
չէինք	սիրուեր	չէինք	սիրվի(ւ)
չէիք	սիրուեր	չէիք	սիրվի(ւ)
չէին	սիրուեր	չէին	սիրվի(ւ)

ստոր. ներքա

չսիրուիմ	չսիրվեմ
չսիրուիս	չսիրվես
չսիրուի	չսիրվի
չսիրուինք	չսիրվենք
չսիրուիք	չսիրվէք
չսիրուին	չսիրվեն

ստոր. անց. (միատեսակ)

չսիրուէի	չսիրվէինք
չսիրուէիր	չսիրվէիք
չսիրուէր	չսիրվէին

նրամայակաց

մի սիրուիր	մի սիրվի(ւ), մի սիրվիր
մի սիրուիք	մի սիրվէք

դերբայ

չսիրուիլ	չսիրվիլ
չսիրվող, չսիրված, չսիրվելու,	չսիրվիւիք

Նրբ քալը ձայնավորով է սկսվում, սահմանական ներկա եղանակի Գ դեմքի մեջ չի օժանդակի ի ձայնավորը սղվում է և նրա փոխարեն դրվում է ազաթարց: Այս երևույթը հատուկ է միայն արևմտյան գրականին, իսկ արևելյան գրականը ի ձայնավորը պա-

հում է: Օրինակ՝ չեմ ուտեր, չեմ ուտեր, չ'ուտեր, որ արեւելյան գրականով լինում է չեմ ուտում, չեմ ուտում, չի ուտում:

Այսպես նաև չ'առներ, չ'իմանար, չ'ընդունիր = չի առնում, չի իմանում, չի ընդունում:

Միայն այս դեպքումն է, որ ապաթարցը տնհրաժեշտ է չ-ից հետո (միայն արեւմտյան գրականում): Արեւմտահայ լավ գրողները հատկապես ուշագիւր են լինում այս կետին: Մինչդեռ անփութ գրողները ոչ միայն ապաթարցը չեն դնում հաճախ, այլև հաճախ գրում են չառնէր, չուտէր և այլն, ինչ որ բոլորովին տարբեր բան է: Հնչմամբ նույն են չ'ուտեր և չուտէր, բայց առաջինը սահմանական ներկա եզակի Գ դեմքն է, որ համապատասխանում է արեւելյան գրական չի ուտում ձևին, երկրորդը ստորադասական անկատարի եզակի Գ դեմքն է, որ համապատասխանում է արեւելյան գրական չուտէր ձևին: Ժողովրդական լեզվում այս երկուսը զանազանվում են շեշտով. առաջինի մեջ շեշտը գտնվում է առաջին վանկի վրա (չ'ուտեր *աչի* ուտում), երկրորդի մեջ շեշտը վերջին վանկի վրա է (չուտէր *աչուտէր*):

Ավելի մեծ է սխալը այն դեպքում, երբ անցյալ դերբայը (-եր) շփոթելով անկատարի հետ (-իր), գրում են չէի սիրէր, չէիր գրէր, չէր լսեր, փոխանակ չէի սիրեր, չէիր գրեր, չէր լսեր:

5. ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԲԱՅ

Ըստ երևութի հարցականը մի շատ հասարակ քերականական ձև է, որ մեր մեջ արտահայտվում է ձայնի բարձրացումով միայն.

ուտում եմ — ուտո՞ւմ եմ

Բայց նա էլ ունի իր տեսակները և նրբութիւնները:

Ավարերեն լեզվի մեջ (Կովկասյան լեզվաբանից) 3 տեսակ հարցական կա. առաջինը սովորական ձևն է, որ կազմվում է -ի՞ վերջադիր մասնիկով: Երկրորդն է առկաի հարցական (թե արդյոք է՞): Կազմվում է -ի՞-ll հետադիր մասնիկով: Երրորդն է անիրական հարցական, որին պատասխան չպիտի տրվի. կազմվում է վերջահար -da մասնիկով (Dirr. Einf. 172—7):

Չինարենում կա երկու տեսակ հարցական. ըստ առաջին ձևի նախադասութիւն վերջում դնում են mō, որ համապատասխանում է տաճկահայոց մի՞ հարցական մասնիկին. ինչպես՝

šan¹ ka'o¹ mo

սարը բարձր(է) մի?

եճ⁴ko lu⁴ ʃang² mo

այս ճամբան երկաթի (է) մի?

Երկրորդ ձևով հարցական կազմելու համար չրական բայը կրկնում են բացասականով. ուրիշ խոսքով կրկնում են բայը, երկուսի միջև դնելով pu⁴ բացասական կազմող բառը. ինչպես՝

t'a¹ nəʔ² pu⁴ nəʔ

նա կարենա ոչ կարենա

Իբր թե «նա կարող է թե չի կարող», բայց նշանակում է «նա կարող է»:

Աննամերեն լեզվումն էլ հարցական կազմելու համար նախադասութիւն վերջում դնում են «ոչ, չ» բացասականը, որի ամբողջական ձևն է k'ot, բայց հաճախական գործածութիւն մեջ մաշվելով՝ դարձել է k'η, ուր լսվում է միայն ʏ ռնգայինը:

Բացասականի միջոցով հարցական կազմելու այս ձևը առաջացել է աննամերենի մեջ չինարենի հարցականի երկրորդ ձևի նմանութիւնով:

Բացասականի և հարցականի կապը ցույց տալու համար հիշենք այն հեգնական հարցականը, որով՝ ինչպես հայերենի, նույնպես և աննամերենի մեջ բացասականն է արտահայտվում. ինչպես՝

— Կերե՞լ ես:

— Ո՞վ է կերել (=չեմ կերել):

— Պակասում է:

— Ի՞նչ է պակասում (=ոչինչ չի պակասում):

Ամերիկյան բնտոյա կամ տուկանո լեզվի մեջ հարցականը կազմվում է վերջահար -ro մասնիկով, որի ծագումը հայտնի չէ. օրինակ՝ rayke-ro? եկե՞լ ես, sahake-ro տարե՞լ ես, egake-ro ուզո՞ւմ եք (MSL 19, 94):

Հագերենում հարցականը կազմում են բայի ծայրին դնելով i մասնիկը. ինչպես՝ ճարամիննի «պիտի գրե՞ս», si rei «գո՞ւ ես», ճարի, «գրեցի՞ր» (Adjarian, Etude sur la langue laze, 91):

Ամերիկյան մալա լեզվի մեջ հարցական կազմելու համար բայից հետո կարելի է դնել wa, որի իմաստն է by chance «պատահաբար» կամ perhaps «թերևս». ինչպես՝

onqot-n-ah- eč-na „did you dance?“

t-a-puč-ah-wa „did you strike him?“

(Tozzer, 94)

Ամերիկյան չիբչա լեզվի մեջ հարցական կազմելու համար վերջում դնում են ua, որ էական բալի հարցականն է. ինչպես՝

abquyua „ha hecho?“

abquyngaua „harálo hacer?“

(Uricoechea, 43)

Հնդկական նագա լեզվի մեջ նախադասութիւնը հարցական դարձնելու համար վերջում դնում են gā, ro, mà մասնիկները:

(Grierson III, մ. II, էջ 214)

Ամերիկյան ալմարա լեզվով հարցական կազմելու համար ավելացնում են ti մասնիկը (պատահաբար նման Համշենի բարբառի քե? ձևին). օրինակ՝

acan uxta-ti? յայտե՞ղ ես բնակվում.

կամ շեշտյալ ձևով՝

acan-ti utx-ta? սփսաե՞ղ ես բնակվում:

(Middendorf, 91)

Բերբերական կաբիլերեն լեզվով հարցական կազմելու համար բալի վրա դնում են kera. ինչպես՝

thesenedh kera? գիտե՞ս

inna kera? ասե՞ց

illa kera? կա՞:

(Hanoteau, 172)

Նույն ընտանիքից բերբերական տամաշեկ լեզվում հարցական կազմելու համար բալից կամ նախադասութիւնից հետո դնում են mir. օրինակ՝

tessaned Tamahek mir?

գիտե՞ս տամաշեկերեն?

(Hanoteau, 87)

Աֆրիկյան մինիանկա լեզվով թեև շեշտի պարզ բարձրացումը բավական է հարցականի համար, բայց հաճախ նախադասութիւն վերջում դնում են ia? որ նշանակում է ռալնպես չէ՞ս:

(Chéron, 48)

Եթովպական կունամա լեզվում հարցական կազմելու համար

բալի վերջում ավելացնում են -be, իսկ հարցական բացասական կազմելու համար -lmmi-be «չէ՞ որ, չէ՞»:

(Reinisch, 28—29)

Իրմաներենում հարցական կազմելու ամենատարբերակա՞ն ձևն է նախադասության ժայռին դնել լա? մասնիկը. ինչպես՝

t'ameng ça byi la?

ընթերիքը կեր-աք?

Բայց կան նաև ուրիշ մասնիկներ, որոնք քիչ գործածական են. lai, li dun, ceng, can, lau, ni, ra

(Latter, 147)

Տիրեթական սիկկիմ-բհուտիա լեզվով հարցականի մասնիկն է bo կամ mo (Sandberg, 46):

Սրա նման է թուրքական դազախերեն լեզուն, որ հարցականի համար դնում է ma, me մասնիկը և որ սակայն կարող է դառնալ նաև ba, be.

(Шонанов, 21)

Քամյան աֆար լեզվով թեև հարցական կազմելու համար առ-նի բարձրացումը բավական է, բայց կարելի է նաև դնել māha բառը և կամ հարցական բառի սկզբին ավելացնել tū մասնիկը. ինչպես՝

ta'liga գիտես— ta'liga? (շեշտը երկրորդ վանկի վրա) գի-տե՞ս կամ թե ta-ta'liga? գիտե՞ս:

(Colizza, 5)

Ամերիկյան տիլլամուկ լեզվում հարցականի համար դնում են hi կամ ki մասնիկը. ինչպես՝

da gata-vuc hi? ի՞նչ էք դուք

da tan hi? մե՞ծ բան է

qit hi ta ts-yau? «now is it about cooked?

(Edel, 42)

Թալ=Սիամ խմբի քամտի լեզվով հարցական կազմելու համար նախադասության վերջում դնում են kē?

(Grierson, II, 148)

Տիրեթական լադաքի բարբառում նախադասության մեջ եթե չկա հարցական բառ (նրբ, քանի՞, արդե՞ք և այլն), հարցական

կազմելու համար բայի վերջում ավելացնում են a ձայնավորը և նրանից առաջ գտնված բաղաձայնը կրկնում են. ինչպես՝

khyo-rang yong-in-na? *դուք պիտի գա՞ք:*

(Grierson, III, մ. 1, էջ 59):

Իրմանական լեզվա կամ ունգ լեզվով էլ հարցական կազմելու համար, եթե նախադասության մեջ հարցական բառ կա, վերջում դնում են a. ինչպես՝

hó a-lom li-a „did you say so?“

(Grierson, III, մ. 1, էջ 241)

Հնդկական քաշմիրի լեզվով հարցական կազմելու համար բայի ծայրին դնում են a, իսկ երբ խոսքը կնոջ մասին է՝ ay. բացասականի համար բայի վերջում դրվում է na. իսկ հարցական բացասականի համար դրվում է nā (չէ), որ կանանց ուղղելիս կլինի. nay. օրինակ՝

čhusna չեմ, čhuna չէ (նա).

čhusnā չեմ, čhuna չէ նա (ար.), čhunay չէ նե (իգ.):

Սոսքը ավելի հաստատելու համար վերջում դրվում է ti ժիրոք. čhustī իրոք եմ, čhutī նա է իրոք, որոնց հարցականն էլ լինում է čhustyā իրոք եմ, čhutya իրոք է՞, վերջում դնելով asana, կատացվի կասկած. օրինակ՝ čhwasana նա է արդյոք:

(Grierson, VIII, մ. 2, էջ 284)

Ալբաներենում հարցական կազմելու համար խոսքի սկիզբը դնում են a. բացասականի համար բայից առաջ դնում են nuk, որով հարցական-բացասական ձևը լինում է a nuk? օրինակ՝

a nuk qe ti i kēnaqur *«գոհ չեղա՞մք»:*

(Feizi, 52)

Մարոկկոյի բերբերական լեզվում հարցական կազմելու համար խոսքի սկիզբը դնում են՝ is մասնիկը, իսկ բացասականի համար ul կամ ur. օրինակ՝

is gires ša ušam *ունի՞ վրան (չադիր).*

ul giri ulli *չունե՞մ ոչխար:*

(Laoust, 45—46)

Աֆրիկյան սարա լեզվում հարցական կազմելու համար բայի սկիզբում դնում են ba մասնիկը. ինչպես՝

musa	ուտում եմ	ba musa	ուտում եմ
yusa	ուտում ես	ba yusa	ուտում ես
nusa	ուտում է	ba nusa	ուտում է

(Delafosse, 25)

Ամերիկյան միլիոն լեզվով հարցական կազմելու համար բա-
լից հետո դրվում է *ա. ինչպես՝*

hāwatō-ni-kō a? կարող եմ նրանք վազել:

(Kroeber, 287)

Իր հարակից լուկի լեզվով էլ հարցականը կազմվում է *ha*
մասնիկով. օրինակ՝

main-mi-ha? *հիվ է.*

mis yaun-hā? *մտածում եք, հիշում եք.*

tot mi yik-i-ha? *լավ զվարճացա՞ք:*

(անդ, 363)

Արաբերենում հարցականը կազմում են բալի սկիզբը դնելով
hal կամ *a* մասնիկը, որ համապատասխանում է մեր «արդյոք»
ձևին: Բայց ժողովրդական արաբերենում հարցականը արտահայտ-
վում է միայն տոնի բարձրացումով:

(Belot, 29)

Հնդեվրոպական նախալեզվումն էլ հարցականը կազմելու հա-
մար բավականանում էին միայն տոնի բարձրացումով, բայց տոնի
բարձրացման աստիճանի և ձևի մասին ուրիշ բան չգիտենք: Նույ-
նը ժառանգեցին նաև բոլոր հին լեզուները՝ սանսկրիտ, հունարեն,
լատիներեն և այլն:

Նոր եվրոպական լեզուներում հարցական կազմելու համար
հնարվել է մի նոր ձև, որ է՝ դերանուն ենթական դնել բալից հե-
տո. *ինչպես՝*

Ֆրանս. avez-vous?

Գերմ. haben Sie?

Անգլ. have you?

Իտալ. avete voi?

(Meillet, Ling. hist. II 105 *ասում է, թե լատիներենում*
այսպիսի ձև չկա. դրա հեղինակը գերմանացիք են, որոնցից ան-
ցել է մյուսներին և հատկապես ֆրանսերենին):

Դրաբարում, ինչպես նաև աշխարհաբարում և բարբառնե-
րում, հնդեվրոպական նախալեզվի և հին լեզուների նման հարցու-
մը կատարվում է ձայնի պարզ բարձրացումով, որ իսկույն իջնում
է։ Այսպես է թե՛ դրական և թե՛ բացասական բալի համար, ինչպես՝

Իցէ՞ տեսեալ լորժամ հրդեհ զմեծամեծ տանց հարկանիցի
(Ոսկ. Նիբես.)։

Զիցէ՞ արդեք տեսեալ քո ի բարձրաբերձ բարձրալանդա-
կաց զդաշտ ընդարձակ և մեծանիստ (Վեցոր.)։

Աշխ. — տեսածը, չտեսածը։

Այժմ անցնենք բարբառների։

Նոր-ձուղայի բարբառում հարցական կազմելու համար
առանձին մասնիկ կամ դարձված չկա. շեշտի բարձրացումը բավա-
կան է կազմելու հարցականը։ Մյուս բարբառներից եղած միակ տար-
բերությունը՝ որ աչքի է խփում, այն է, որ հարցականը դրվում է
նչ թե՛ առանձնապես հարցնելու բառի վրա, այլ ամբողջ նախադա-
սություն վերջին բառի վրա. օրինակ՝ Սօր պըաի գ'աք մեր տո՞ւն
ալսօր մեր տունը պիտի գտնե՞ս խոսքի մեջ հարցումը գա՞ք բալի
վրա է, բայց Նոր-ձուղայի բարբառը այդտեղ չի դնում հարցումը,
այլ առն Բառի վրա։ Այս պատճառով էլ հարցումը շատ զորավոր
չի լինում, այլ բառը ստանում է մի փոքր երկարացում (")։

Էական բալով կազմված բարդ ժամանակների մեջ հարցա-
կանը կազմվում է մի քիչ տարբեր ձևով. նախ դերբալի վերջին
վանկը ստանում է մի բավական խոշոր երկարացում, որի վերջին
կա ավելի բարձր մի շեշտ. նույն աստիճանի շեշտով էլ անցնում
են էականին և շուտով կանգնում. այսպես՝ գ'ուլմա՞մա՞ն ա՞ս,
առն՞ առն՞ա՞մ ա՞ս։ Հարցականի այս ձևը ճիշտ հակառակն է Ղա-
րաբաղի բարբառի հարցականին, ուր, ընդհակառակը, դերբալն է,
որ ստանում է կարճ ու բարձր շեշտը, իսկ էականը երկարում է.
օրինակ՝ ասում ե՞ս։

Ազուլիսի բարբառումն էլ բայերի հարցականը կազմելու հա-
մար առանձին ձև չկա. շեշտի պարզ բարձրացումը բավական է
դարձյալ բալը հարցական դարձնելու համար։ Սակայն շատ անգամ
զարմանալի կերպով հարցումը դրվում է նչ թե՛ բալի, այլ գոյա-
կանի վրա. ինչպես՝ Խո՞ւտ ըն տվէ՞ծ թա՞ չէ՞ թոտ տված են թե՛
չէ՞. Զա՞լ ըք խմէ՞ծ թե՛լ խմէ՞լ եք. Զա՞լ չիք խմէ՞ծ թե՛լ չեք
խմած։ Հարցականի այս ձևը գտնում ենք նաև Ղարաբաղի բար-
բառում։

Հարցականի այս տարբերությունը տալիս է նաև նշանակություն տարբերություն. այսպես՝ օրինակ չայ խմել^{ո՞ժ} ք նշանակում է «առհասարակ ձեր կյանքում թե՛ խմել եք», իսկ չա՞յ ք խմե՞ծ միայն խոսված բոլորի մասին է:

Ուրաղացի լարբառում հարցական կազմելու համար առանձին մասնիկ կամ դարձված չկա. չկա նաև ինչ-ինչ արեւելյան բարբառներում ընդունված շեշտի երկարացումը կամ հարցականի մի (տաճկ. *mə, mi*) մասնիկը, որ գտնում ենք Պոլսի բարբառում: Շեշտի հասարակ բարձրացումը բավական է, ինչպես գտնում ենք նաև արեւմտյան բարբառներում:

Սակայն մեր բարբառները մի ուրիշ հարցական ձևեր էլ ունեն: Սրանց մեջ ամենից հատկանշականն է Կոպկասի հարցականը, որ գործածվում է Կոպկասի հայ բարբառներում, մասնավորապես Ղարաբաղի բարբառում: Անվարժ ականջի համար շատ տարօրինակ է այս հարցականը, որ հարցական լինելուց ավելի դարմայականի նման մի բան է: Հարցականի այս ձևը կազմվում է հետևյալ եղանակով.— բառի վերջընթեր վանկը մի զորավոր շեշտ է ստանում, հաջորդ վանկի մեջ ձայնը հանկարծ իջնում է ցած և հինգ հաջորդական խաղերից անցնելով՝ կանգնում է վեց աստիճան բարձր ձայնի վրա: Այս վեց հաջորդական խաղերի տեղադրությունը կարող է կարճ լինել, բայց սովորաբար շատ երկար է: Կան ալիսիսի խոսողներ, որոնք մինչև անգամ չափազանց երկարում են, ժիծաղելի լինելու չափ:

Ենթադրելով, թե խոսողի առաջին և հիմնական ձայնաստիճանը լինի *do*¹, ահալասիկ, թե ի՞նչ պատկեր է ներկայացնում երգողական հարցականը. օրինակ տեսա՞ք բառը.

mi do re mi ia sol la
տե՛ սա աբ

Հարցականի այս ձևը Կոպկասից դուրս գտնված ուրիշ բարբառներում չեմ տեսած. կա սակայն Ատրպատականի և Կոպկասի թուրքերի մեջ և կարծում եմ, որ նրանցից պարզ փոխառություն է:

Հարցականի երկու ուրիշ ձևեր էլ կան, որոնք կազմվում են *թե* և մի մասնիկներով: Առաջինը գործածական է Համշենի բարբառում, երկրորդը Նվդոկիայից սկսած դեպի արևմուտք՝ մինչև Պոլիս և Ռոտոսթո: Երկու մասնիկներն էլ դրվում են հարցական բառից հետո, իսկ հարցական բառը ստանում է բարձր շեշտ:

Համշենի յարաւոռում թէ մասնիկը կարող է զանազան դիրքեր առնել. օրինակ՝ չի՞ն թէ գ'ալ, գ'ալ չի՞ն թէ, չի՞ն գ'ալ թէ, որոնք հավասարապես նշանակում են «գալու չի՞ն»։ Սակայն եթե բաշիւր առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակբալ կա, թէ մասնիկը չի գրվում. ինչպես՝

քօնի՞ հօքի չիք «քանի՞ հոգի եք»

ի՞նչօ էրիք «ինչպես արիք»

Վէժը մաշտը էկավ «Դր մարդը եկավ»

Հոբ'օր օր գ'ալ չէլիք, օրի՞ իօսք կուտէլիք «եբբոր օր դալու չէիր, ինչու խոսք տվիր»։

Կարելի է ասել քօնի՞ հօքի յիք թէ և ալլն։

Բնդհանառակը ասվում է՝

էսմ տամ թէ «սիս տամ»

Մէք թէ «մի՛նք»

Տոն գ'ացիր թէ «տոն գնացիր» և ալլն։

Մի հարցական մասնիկը, որ թուրքերենից է իտալալալ, հրկու ձև ունի. մը կամ մի։ Նույն մասնիկը թուրքերենումն էլ երկու ձև ունի (mi կամ me), բայց այս տարբերութիւնը կախված է նախորդ բառի ծանր կամ թեթեւ լինելուց։ Մանր ձայնավորից հետո դրվում է me, թեթեւ ձայնավորից հետո mi, ինչպես թրք. verir mi sin? «կտմա», ben mi «միթե ես», alə'r me sən? «կառնեա»։ Սակայն հալ բարբառներում այս տարբերութիւնը չկա. և յուրաքանչյուրի մեջ ընդունված է այս կամ այն ձևը։ Եւզղեղիայի լայրաբառում գործածվում է մը. ինչպես՝ կուտա՞ս մը «կուտա», կառնե՞ս մը «կառնի»։

Տրապիզոնի շրջանում կարելի է գործածել նաև թրք. մի՞ մասնիկը. ինչպես՝ ունի՞ս մի, չունի՞ս մի։ Նույնիսկ կարելի է ավելացնել սրան նաև թէ մասնիկը. ինչպես՝ ունի՞ս մի թէ, չունի՞ս մի թէ։ Այսպիսով ստացվում է հին հայերենի միթէ ձևը, որ սակայն, ոչ մի կապ չունի սրա հետ։

Պոլսի բարբառում գրվում է միայն մե (չկա մը), թեև միայն շեշտի բարձրացումը բավական է հարցական կազմելու համար. ինչպես՝ էկա՞ւ, գացի՞ր, էս ըսի, ասօր գալի՞ւ է. կամ նաև՝ էկա՞ւ մի, գացի՞ր մի, էս մի ըսի, ասօր գալի՞ւ է մի։

Հարցական բաղի վրա երբեմն էլ ավելացնում են *օր* (<որ) շաղկապը. *ինչպես՝ գացի՞ր օր, ... ասօր ցալո՞ւ է օր...*

Կարելի է նաև ավելացնել *թրք.* յա, բայց սա ավելի զարմացական է. *ինչպես՝ էղա՞ւ մի յա...*

Վերջին դեպքում պատասխանը անշուշտ *ե՛ղ* է:

Դրական և բացասական միասին գործածված ցույց է տալիս վարանում. *օրինակ՝ էրթանք մի, չէրթանք մի... տամ մի, չի տամ մի... էղաւ մի, չէղաւ մի...*

Մի մասնիկը քե՛ մասնիկի չափ ազատություն չունի. կարելի է միայն ասել զալո՞ւ էս մի, բայց չի ասվում զալո՞ւ մի ես: Սակայն նույնպես եթե բաղից առաջ հարցական միջակ անուն կամ մակբայ կա, չի դրվում մի մասնիկը. *ինչպես՝ քանի՞ հոգի էք. բայց չի ասվում քանի՞ հոգի էք մի. ընտօ՞ր ըրիք ճինչպես արիք, բայց չի ասվում ընտօ՞ր ըրիք մի...*

Ընդհակառակը կարելի է ասել ասիկա՞ մի տամ, մե՞նք մի, տո՞ւն մի գացիր և այլն:

Նոր-Նախիջևանի բարբառումն էլ խեհ ձայնի բարձրացումը բավական է հարցական կազմելու համար, բայց կարելի է նաև դնել մի մասնիկը: Սա հին լեզվի մեջ ավելի սովորական էր. այժմ քիչ է գործածվում. *ինչպես՝ Կինիմարդ չէ՞ մի Վենիկ չէ՞* (Պատկ. Բ, 285). *Բէլլի՞ մի չէ Վալտնի չէ՞ միթե՞* (Պատկ. Բ, 287): Փոխանակ մի ձևի՝ հին մարդկանց մոտ քիչ անգամ գործածվում էր մը ձևը. *ինչպես՝ իմացմր մը. Կմր մը. չքմր մը Վմր թե չկար:*

Կրկնված մի մասնիկի և որ շաղկապի գործածություն օրինակներ են Նոր-Նախիջևանի բարբառից՝ *Աղքատ մի կտեսնէ, օտար խարի՞ք մի կտեսնէ, քուռչոտ հալավով տղաք մի տեսնէ* (Պատկ. Ընտիր երկաս. 1893, հատ. Բ, էջ 335). — *Կալաճի կմ օր...* (անդ, 333). *Շամա մի կկովին, քիչ մը կկովին՝ չգիտեմ* (անդ, 405):

Կիլիկիայի բարբառում հարցականը կազմելու համար բավական է վերջին վանկի պարուկը (հարցական շեշտ). *ինչպես՝ տեսամր>դիսո՞ւ, եկմր>իզի՞լ*: Այն թուրքական մի՞ մասնիկը, որ հարցականի վերջում ավելացնում են Պոլսի և այլ բարբառներում, *Ջեթունում գոյություն չունի*:

Սվեդիայի բարբառում հարցականը կազմվում է լոկ ձայնի բարձրացումով. *ո՛չ մի հարցական մասնիկ չի կցվում բալին (ինչպես Պլ. մի՞, Հմշ. թէ՞)*. Օրինակ՝ *գուդի՞ս Վուու՞ս* և այլն:

Համշենի թե մասնիկը հայերեն թե շաղկապն է և ենթադրում է խոսքի կրճատում. օրինակի համար չի՞ն գալ թե... հարցականը արժի իսկապես չի՞ն գալ թե կուգան.— մե՞ք թե արժի մե՞ք թե դուք.— առն զացի՞ր թե արժի առն զնացի՞ր թե ոչ և այլն: Այս բացատրության իբրև ապացույց է ծառայում նաև այն հանգամանքը, որ հարցական միջակ անունների մոտ թե չի գրվում. որովհետև կարելի չէ ասել Շքանի՞ հոգի եք թե քանի հոգի չեք, Շիր մարդը եկավ թե չեկավ՝ և այլն:

Ըստ որում թավ բաղաձայնները բառակզրից հետո դառնում են պարզ խուլ: Ճանիկի շրջանը այս թե համարելով իբրև բայի անբաժան մի մասը, վերածել է թ>տ. և որովհետև բառավերջում չգիտե «ե», այլ միայն տ, ուստի թե դարձել է տտ:

Դալով մի մասնիկին, ինչպես ասացինք, փոխառյալ է թուրքերենից: Այս ձևը շատ սովորական է թաթարական լեզուների մեջ՝ զանազան ձևերով. այսպես՝

Ատրպ. թրք. mu, ml. sän mu sän *դճև ես.*

Կազանի թրք. ما *ma* كتارموسين *գնճւմ ես.*

Չաղաթ. ما *ma* كوكماير ما *երկի՞նք թե երկիր.*

Կիրգիզ. Ալթայ. ma, ba, be اسانبه *isen be առնող է.*

پازا پار با *paza par ba էլի կա.*

Ալթայ. پی *pi* پوئيدر *pu pi dor ալս է:*

(Будаговъ, II, 260)

Բայց այս բոլորն էլ բնիկ չեն, այլ փոխառյալ չինարենի mo հարցականից, որի մասին խոսեցինք սկզբում: Ահա երկու օրինակ ևս նույն հարցականից՝ թուրքերենի հետ համեմատությունով.

Չին. Նաքս չիէ չմնդ մօ

Թրք. Şu soqaq geniş ml.

Այն փողոցը լայն (է)?

Չին. Նի եաօ մաի չէքօ մա մօ.

Դու կուզե՞ս ծախել այս ձին?

Այսպիսով մենք ունենք հայերենի մեջ չինարեն մի մասնիկ, որ թուրք ցեղի հետ Չինաստանից ճամբա ելնելով եկել հասել է Փոքր Ասիա, Պոլիս ու Ղրիմ և անցել մեր լեզվին:

Ինչպիսի՞ն հրաշալի օրինակ անուղղակի փոխառութիւն*:

Հալերենում բալերից հետո դրված խօ մասնիկը թուրքական է. կիրգիզերենում դրնում եմ նույնը յօյ ձևով, որ իբր մասնիկ դրվում է բալերից հետո և նշանակում է ուսերեն ВЕДЬ. ինչպես՝

ayttə γօյ «ասաց խօյ»
kordə γօյ «տեսավ խօյ»:

(Шоһанов, 68)

Հարցականը գործածական է մեր մեջ նաև բացասական իմաստով, բայց ավելի առաջին դեմքով. ինչպես՝

ես տեսնում եմ = չեմ տեսնում
նա գնում է, նա գնում է որ = չի գնում
ես տեսնում եմ = չեմ տեսնում:

Սրանից է ես ի՞նչ իմացում (կրճատ՝ ես ի՞մ, գվռ. սի՛ւնում) = ես ի՞նչ գիտեմ, ես ի՞նչ գիտնամ, ես գիտեմ և այլն, որոնք բոլորը նշանակում են «չգիտեմ»:

Երկուսի գումարն է ներկայացնում գրաբար Ո՞ւր է Հաբէլ եղբայր քո. — Ձգիտեմ. միթէ պահապան իցեմ եղբորն իմոյ (Մենդ. Դ. 9):

Բ դեմքի համար նման ձև ավելի քիչ է գործածվում. ինչպես՝ Դու տեսնո՞ւ ես որ ասում ես (տյն է՝ Ձեռ տեսել, ինչո՞ւ ես ասում):

Սրան հակառակ, բացասական հարցականը դառնում է հաստատական, ինչպես՝

ես քեզ չասացի՞ = ես քեզ ասացի:
ես չեմ տեսել = Տեսել եմ:

6. ՍԱՍՏԿԱԿԱՆ ԲԱՑ

(intensif կամ réitératif)

Չանազան լեզուներ բոլի իմաստը զորացնելու համար ստեղծել են նորանոր ձևեր. այսպես օրինակ՝ արմատի կրկնությունը, արմատը կազմող ձայներից մեկի կրկնությունը կամ զանազան մասնիկներ:

* Այս հոդվածն աղված է Նախ Թեոդիկի «Ամէնուն տարեցոյց»-ի մեջ, 1912, էջ 136—137:

Օրինակ՝ ջավաիրենում բալը կրկնելով ստանում է իմաստի սաստկություն. *ինչպես՝ dawah-dawah «քանիցս անգամ կամ բռնորովին գետին փռվել»:*

(Bobatta, Gram. jav. 73)

Հինդուստանի լեզվի մեջ *dālnā «ձգել»* բալը իրեր օժանդակ կցվելով մի ուրիշ բալի, սաստկացնում է նրա իմաստը. *ինչպես՝ mār դարնել, որից mār-dalna «սաստիկ հարվածել, totschiagen»:*

Արաբերենում կա հատուկ բալական մի ձև, որ սաստկացնում է բալի իմաստը, կազմվում է արմատի վերջին ձայնը կրկնելով. *ինչպես՝ himr կարմրել, որից ihmrar սաստիկ կարմրել (այս ձևը արաբ քերականության մեջ կոչվում է if'āl).* Կամ նաև միջին բաղաձայնը կրկնելով. *ինչպես՝ qatala սպանեց, qattala չարաչար սպանեց:*

Ամերիկյան լատինական լեզվով սաստկական բալը կազմվում է *inakema կամ ku բառով. ինչպես՝*

hallikebben ուրախանալ

hallikebbemakeman կամ

hallikebbekun «շատ ուրախանալ»

hallikebbemakenikakubamade

(նույն բալի գերակատար անցյալի ըղձական ձևն է):

(Crevaux-Sagot-Adam, 234)

Կոնգոյի չիլուբա լեզվում սաստկական կազմելու համար բալի վերջին *a* ձայնավորը դարձնում են *akanya կամ akaya. ինչպես՝ kuswika կապել→kuswikakaya, kuswikakanya «կապել ամուր կերպով՝ շատ կողմերով»:*

(Gabriel, 176)

Հնդկական սանտալի լեզվի մեջ սաստկական կազմելու համար բառի առաջին ձայնավորից հետո դնում են *k՝ միջամասնիկը. օրինակ՝*

āl գրել—āk'āl

agū բերել—ak'gū

benao անել, շինել—bek'nao

(Grierson, IV, 39)

Նույն սանտալի լեզվում սաստկության համար կարելի է նաև բալի առաջին վանկը կրկնել. *օրինակ՝ nāl «տեսնել» բալից՝*

ba-ñ ñāl-a

ոչ *ես տեսնել* = *չեմ տեսնում* (այս մի բանը)。

ba-ñ ñä-ñāl-a

ոչ *ես տեսնում եմ* = *մշտապես չեմ տեսնում* (որովհետեւ աչքս կուլր է)։

(Grierson, IV, 46)

Սոլոմոնյան կղզիների բուդոտու լեզվով երկազանի բայերը սաստկության համար կրկնվում են 4 ձևով。

ա) *ամբողջութամբ*。 *ինչպես՝* ili, ilili *դողդողալ*。 aru, aru-aru *ծակել*, ahu, ahuahu *ծխել*。

բ) *կամ միայն առաջին վանկը*。 *ինչպես՝* vahi, vavahi *ընտրել*。

գ) *կամ նաև երկու վանկը*, *ինչպես՝* udolu, udoudolu *ամբողջ*。

դ) *կամ նաև կրճատ կրկնութամբ*。 *ինչպես՝*

vela, veavela

vene, veevene

hiro, hiohiro

hagore, haohagore

Սրանք իբր թե սաստկական են, բայց դա հաճախ ձևական է միայն և իմաստի կողմից փոփոխություն չկա։

(Iwens W. 165)

Աֆրիկյան խասու լեզվի մեջ կրկնությունը ընդհակառակը թուլացնում է բայի իմաստը。 օրինակ՝

fora *փորել*, forafora *երեսանց փորել*

enda *որոնել*, endaenda *երեսանց փնտրել*。

Իսկ սաստկական կազմելու համար բայի վրա դնում են ša *մասնիկ*。 *ինչպես՝*

biga *ծեծել*, bigiša *շատ ծեծել*。

(Kotz, 33)

Ամերիկյան չիկիտա լեզվով սաստկական կազմելու համար արմատի վերջին ձայնավորը երկարում է կրկնվելով և ռնգալին հնչում տալով。 օրինակ՝

naçamu-ca աշխատել.

naçamuy-ca „trabajo con aseo“.

(L. Adam—V. Henry, 47)

Ամերիկյան բոլոր լեզվով սաստկականը կազմվում է բալի ներքին մի վանկը կրկնելով. ինչպես՝

nemanico սիրում եմ, nemaninico շատ եմ սիրում.

nabeco խոսել, nabeabeco շատ խոսել:

(L. Adam—Laclere, 21)

Ավստրալիայի բնիկների լեզվով բալի սաստկականը կազմվում է կրկնութվամբ. ինչպես՝

bakkabakkandi ձիու նման ընթանալ.

kutpakutpandi ցնցել ուժգին կամ արագ.

wikkewikkerendi ցնցել դիտով:

(Teichelmann, 15)

Ջուվաշերենում սաստկական բալը կազմվում է -la մասնիկով. ֆրանսերենում էլ կան զանազան մասնիկներ, որոնք բալին տալիս են սաստկություն. ինչպես՝

crier բղավել, crierailleur շատ բղավել.

charger բեռնավորել, surcharger ծանրաբեռնել:

Ֆրանսերենում կարելի է նաև բալի խնդիրը փոխելով իմաստը սաստկացնել. ինչպես՝ tâcher ջանալ, tâcher de (սեռական) ջանալ մի բանի, իսկ tâcher à (տրական) շատ ջանալ:

Գերմաներենում սաստկական բալի իմաստ ստացվում է զանազան բառերի բարդութվամբ, ինչպես՝

setzen դնել, festsetzen ամուր դնել=հաստատել.

schlagen զարնել, totschiagen մահացու հարված հասցնել.

laden բեռնավորել, überladen չափազանց բեռնավորել:

Իմաստը սաստկացնելու միջոցներից մեկն էլ վանկ առ վանկ արտասանելն է, ինչ որ ամեն լեզվի մեջ էլ կա. ինչպես՝

Ես քեզ կըս-պա-նեմ, հասկացա՞ր:

Ֆրանս. refus ca-té-go-rique! «կտրական մերժում»:

Հնդեվրոպական լեզուների մեջ էլ կար արմատի կրկնութվամբ կամ նույնիսկ արմատի վերջին բաղաձայնի կրկնութվամբ սաստ-

կական բալ կազմելու սովորությունը. ինչպես՝ հուն. marmairō փայլելում հմ, լա. glutire կուլ տալ, gluttire ամբողջովին կուլ տալ:

Վերջին ձևը (բաղաձայնի կրկնությունը սաստկական) կա նաև այժմ մեր մեջ. ասում ենք ճիմաբ, ապուշ, բայց ավելի սաստկացնելու համար իմաստը՝ ճիմմաբ, ապապշ:

Սրա ամենալավ օրինակն է ամեն բառը, որ քիչ բարբառի մեջ պահված է մեկ մով (ամէն, օմէն), իսկ բարբառների ամենամեծ մասի մեջ հնչվում է ամմեն:

Թվում է, թե սաստկական կազմելու այս ձևը կար նաև հընդ-եկրոպացոց ժողովրդական լեզվի մեջ:

Մեզ հայտնի չեն հին հայոց ժողովրդական հնչյուն մանրամասնությունները, բայց երևի սաստկականի այս ձևը գոյություն ունեի նաև մեր մեջ, որի նմուշներն ին կտտել ռասսիկ չարչարել, փթթիլ զծաղկիլ և այլն:

Սաստկական կազմելու մասնիկ են նաև լ, ու կամ իւ, որից ունենք ցրել և ցրուել, դրդել և դրգուել:

Արդի հայերենում սաստկականը միանում է կրկնավոր և հաճախական բայերի հետ, որոնց վրա կխոսենք այժմ:

7. ՀԱՃԱԽԱԿԱՆ ԲԱՅ

Հաճախակի (fréquentatif) ընդհանուր անունով կոչվում են այն բայերը, որ ցույց են տալիս գործողության կրկնողությունը:

Գործողության կրկնությունը մի քանի տեսակ կարող է լինել. ամենից սովորականն է նույն գործողությունը կատարել երկրորդ անգամ, բայց նաև կարելի է կատարել մի քանի անգամ, շատ անգամներ և կամ շարունակ:

Կան լեզուներ, որոնք այս երևույթները զանազանում են իրարից և նրանց համար ստեղծել են տարբեր ձևեր: Այսպես է, օրինակ, ամերիկյան կարիբեր լեզուն, որ ունի՝

1) *itératif* (կրկնողական), որ ցույց է տալիս երկրորդ անգամ կատարված գործողություն (Morice, 342):

2) *pluralitif* (հոգնական), որ ցույց է տալիս նույն գործողությունը մի քանի անգամ և կամ զանազան տեղեր անել (Morice, 369):

3) *numérositif* (բազմական), որ ցույց է տալիս նույն գործողությունը կատարել շատ անգամ: Նախորդից ունեցած տարբե-

րութիւնը այն է, որ pluralitif-ը մի քանի անգամ է, իսկ բազմականը՝ շատ անգամ: Բայց որովհետեւ ժողովուրդը սիրում է չափազանցել, ուստի հաճախ բայը փոխանակ հոգնական դնելու, դնում է բազմական (Morice, 383):

4) fréquentatif (հաճախական), որ ցույց է տալիս շարունակ անել նույն գործողութիւնը (Morice, 325):

Սրանցից դուրս կա հաճախականի մի ուրիշ տեսակը, որ ցույց է տալիս միաժամանակ շատ բան անել. այսինքն բայը իր մեջ է միացնում անձի կամ իրի բազմութիւն գաղափարը: Այսպես՝ վերջիկերենում՝

di-c-as բերել և d-u-c-as շատ բան բերել
jec-as տեսնել, j-o-c-as շատ բան տեսնել:

Նույնը կա նաև կովկասյան լեզուների մեջ. այսպես՝
աբխազերեն i-z-blu-eit ալրում կամ վառում եմ.

i-z-bol-k -ueit շատ բաներ եմ ալրում կամ վառում.

սլաներեն li-p'risde „taufen“, li-p'risd-al-i „viele taufen“.

թուրքերեն t'as-ar „fällen“, t'e-b-s-ar „viele fällen“.

(Bleichsteiner WBKL 1, 318,
Dfrr. Einführ 48)

Կովկասյան կարարդին լեզվի մեջ կա հաճախական բայ, որ է «շատ անգամ անել նույն բանը», օրինակ՝

s-tlaḡu-rey-t «շատ անգամ տեսնում եմ»:

Կան լեզուներ, որոնց մեջ հաճախական և կրկնողական միանում են. օրինակ՝ ամերիկյան մալա լեզվի մեջ հաճախականը կազմվում է բայի առաջին վանկի կրկնութիւնը. ինչպես՝

tin bi-qab „I tap with the fingers“.

tin bi-bi-qab հաճախական.

tin la-k-eč „I strike you with the palm“.

tin la-la-keč „I strike you several times with the palm“

(հաճախական):

(Tozzer, 91)

Ամերիկյան նահուաու լեզվով choca լալ—chochoca հաճախալալ (Grasserie, 29):

Այսպես են նաև հյ. փոփօթել, բաբաթել, վազվզել և այլն:

Մաւլայան էնգգանո լեզվի մեջ հաճախականը կաղմվում է կրկնութեամբ. Kähler (էջ 306) այս ձևը կոչում է *duratif*, որ նշանակում է տևական և ցույց է աւելիս միշտ կամ շարունակ անել նույն բանը. օրինակ՝

kia kipuupududa'a ekoye նա սպանում է միշտ վարազներ.
 ki kipanaanauna'a նրանք շարունակ խոսում են.
 'ika kipuupuada'a մենք տեսնում ենք (միշտ) նրան:

Տիրեթերեն լեզվի մեջ հաճախական լսելը կաղմվում է կրկնութեամբ և ունի երկու իմաստ. ա) հաճախ նույն բանը անել, բ) երկար ժամանակ նույն բանը անել. օրինակ՝

byed byed par «հաճախ անել».

hgro hgro var «հաճախ գնալ, երկար ժամանակ քայլել»:
 ((Foucaux, 80)

Հաճախական բալը կարող է կաղմվել դանադան ձևերով. վերը տեսանք կրկնութեամբ կաղմված ձևը, որ ավելի սովորական է. բայց կա նաև առանձին մասնիկով կաղմված հաճախական: Օրինակ՝ ամերիկյան լուրակարի լեզվում հաճախականը կաղմվում է բալի մեջ ավելացնելով *ti* մասնիկը (պատահաբար նման հայերեն *տ*, ուստի մասնիկին). *ինչպես՝ upse* լողանալ բալից՝

ճերկա-աճցյալ

uspei	լողանում եմ
uspeim	լողանում ես
uspe	լողանում է
uspetua	լողանում ենք
uspep	լողանում եք
uspen	լողանում են

հաճախական

uspetii
uspetim
uspeti
uspetitua
uspetip
uspetin

ապառնի

uspenii	պիտի լողանամ	uspetinii
uspenim	պիտի լողանաս	uspetinim
uspeni	պիտի լողանա	uspetini
uspenito	պիտի լողանանք	uspetinto
uspenip	պիտի լողանաք	uspetinip
uspeniui	պիտի լողանան	uspetinui

(La Cueva, 38)

Ամերիկյան տարասկ լեզվի մեջ հաճախականը կազմվում է vma մասնիկով և ցուլց է տալիս միշտ կամ շարունակ անել նույն բանը. օրինակ.

cara-ni գրել—cara-vina-ni շարունակ գրել:

(Grasserie, 21)

Աֆրիկյան օնու լեզվի մեջ էլ իրարից տարբեր ձևեր են հաճախականը (fréquentatif), շարունակականը (continuatif) և տևականը (duratif):

(Wacke, 166)

Աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում հաճախականը կազմվում է itle մասնիկով և նշանակում է նույն բանը մի քանի անգամ իրար ետևից կրկնել:

(Rimbaud, 40)

Ալսպիսի մի ձև կա նաև աֆրիկյան սուկումա լեզվում (բանտու), որ քննիչը՝ Augustiny 56, կոչում է duratif, որ տևում է, նորից է կրկնվում, հաճախ է պատահում. ինչպես՝ շարունակ ծեծում եմ (կծեծեմ կոր):

Մորդովիներեն լեզվում «երկվորյակ բալեր» են կոչվում գծիկով միացած դուլգ բալերը, որոնք ձևով, ձայնով և իմաստով նույն կամ նման են: Սրանք ժողովրդական լեզվի զարդն են կազմում:

(Евсеев, 198)

Հայերենի մեջ էլ ունենք ժողովրդական լեզվով կարել-կարկատել, կարել-կուրել, սրբել-մաքրել և այլն: Հին հայերենում, մանավանդ մեսրոպյան շրջանում, շատ սիրելի էր այս ձևը:

Թուրքական շոռ լեզվում հաճախականը կարող է նշանակել թե՛ գործողութունը մի քանի անգամ կատարել և թե՛ մի քանի հոգի կատարել, մասնիկն է gill (իր տեսակներով). օրինակ՝

keskile կտրատել

oynagəla շատ անգամ խաղալ:

(Дыренкова, 147)

Հին հայերենում հաճախական ձև հատկապես գոյութուն չունի, բայց կան մի խումբ բալեր, որոնք հաճախական նշանակութուն ունեն՝ ընդհանուր իմաստով, ոմանք սաստկական և ոմանք

էլ հաճախական. ալսպեա են՝ պատարոտել, գիշատել, յօշատել կամ յօշոտել, պառակտել, բեկտել, կտրատել:

Այս բոլորը կազմվում են առ, ուտ, ա մասնիկներով, որոնք անշուշտ նույն են ոսկերծաի, ճնոտի, փորոտիք, ցնցոտի և այլն հավաքական բառերի մեջ գտնված -ուտի մասնիկի հետ:

Արդի բարբառներում կան բազմատեսակ հաճախական բայեր, որոնք ցույց են տալիս մի քանի անգամ կրկնված գործողություններ: Դրանք կազմվում են մի խումբ բաղաձայնների կրկնությամբ և խճողումով, որ կարելի է վերածել հետևյալ պարզ ձևին.

1) Արմատի վրա ավելացնում են ա կամ է բաղաձայնները.

2) Այս երկուսի միացմամբ առաջանում են կա և տէ մասնիկները.

3) Ավելացնում են սկզբից ո, վո, կո՝ իբրև զորացուցիչ, որով ստացվում են ռոտ, վոտ, կոտ մասնիկները.

4) Սրանց վրա ավելացնում են է, որով ստացվում է ոտէ, վոտէ, կոտէ մասնիկները.

5) Արմատի վրա դնում են վա. կամ շկ.

6) Սրանք զորացնելով դարձնում են վտէ և շտէ.

Ահա այս բոլորի համադրական պատկերը.

առ	կ
կառ	տկ
ռառ, վառ, կռառ	կռառ
ռտկ, վռտկ, կռտկ	կռտկ
վառ	շկ
վտկ	շտկ

Տալիս ենք այս մասնիկներով կազմված բայերը.

ա.— կռվտել, ժողվտել, ժողվլտվիլ, պատռտել, կոտրտել, կտրտել, շտկտել, ցատկտել, փախչտիլ, փնտռտել (ամեն կողմ որոնել), քսվլտիլ (զանազան կողմերից քսվել), քթվլտիլ (իբր ոչինչը քթվել), պագվլտիլ (իրար համբուրել).

կ.— պտտկիլ, հրմշտկել, չարչրկել, շշատ չարչարել, փլփլկիլ (զանազան տեղերից փուլ գալ), փրթկուիլ (թելերը փրթիլ դուրս գալ).

կա.— ժաժկտիլ (շարժվել), էրեժկտալ (հորանշել).

տէ.— կարմրտէիլ, գլտորտէիլ, տապլտէիլ (թափվել), երերտկալ (տատանվել), ծռմռտկել, փախչտլտլիլ (ալս ու աչք կողմ փախչել), փառլտիլ (փալլփիլ (թրք. parlamak «փալլել» բառից)), փնտռտել (ալս ու աչք կողմ որոնել), քթվլտլիլ (ոչինչ)

ները քթիվ անել, ապուսկիլի ժի կերպ ապրվել։ այստեղ պետք է դնել նաև մմռթելի, եթե սրա պարզ ձևն է մմռելի։

ռա.— լիւստել ճանորոշ ձայնով և արագ խոսել, շիտկուտել ուղղել, հարթել, ճաթուտիլ ճճաքճքվել, զանազան տեղերից ճաքել, ճանկուտել ճչանգուել, ճեղքուտել, ցատկուտել, փեթուտել, փետրատել, թերթերը փետել, պոկոտել։

վռա.— լիզվուտել, խաշվուտել, խօսվուտուք խոսակցութիւն, կանչվուտել զգուալ, գոռգոռալ, վազվուտել, ճայս ու ալն կողմ վազել, քսվուտել ճքսել զանազան կողմերը, կրավորական քրսվրոպիլ, հաշվուտել, ճնչվուտել. ճչվրտիլ ճպոռպուալ։

կռա.— կոխկուտել ճկոխուտել, քաշկուտել ճքաշքշել։

ռաի.— նետուտրկել ճայս ու ալն կողմ նետել, շտկուտկել ճհարթել, կոկել, ուղղել, փախչուտրկիլ ճայս ու ալն կողմ փախչել, փեթուտուիլ ճբղավել, ճղավել (փետել բալից), քակուտրկել ճքակել ու քանդել։

վռաի.— լիզվուտրկել ճամեն կողմ լիզել, խաշվրուտիլ ճխաշել, խշփաշել, քսվուտրկիլ ճքսվել։

կռաի.— քաշկուտկել ճքաշքշել։

վա.— ալս ձեւ առաջանում է վ կրավորականից՝ ավելացնելով սրա վրա հաճախական տ մասնիկը. ընդհանրապես ունեն անդրադարձի, երբեմն էլ փոխադարձի նշանակութիւն.— պազվրտիլ ճիրար համբուրել։ գզվտիլ ճիրար գզգզել, իրար հետ կովել, շփվրտիլ ճիր անձը շփել, սիրվրտիլ ճիրար սիրել՝ փայփայել, պահվրտիլ ճպահվել ալս ու ալն անկուտում, քերվրտիլ ճիր մարմինը քորել շարունակ։

շկ.— պաղշկիլ ճհովանալ։

շաի.— աւրշտրկել ճավերիլ, քարուքանդ անել, պաղշտրկիլ ճպաղել, հովանալ, խառնրշտրկել ճխառնշտրիլ։

թ.— ճմռթել։

փշաի.— փորփշտիլ ճփորփրել քիթը և ալն։

լաի.— վառլուտիլ ճվառվել, փալլել (ալս բառը գիտն միայն Թեոդիկ. երեւի կազմված թրք. փառլակիլ ձևի նմանութիւն)։

Ալս մասնիկները, որոնք գոյութիւն ունեն Գոլսի բարբառում, հանդիպում են նաև ուրիշ բարբառներում։ Տանք մի քանի օրինակներ ուրիշ բարբառներից.

Վաճի բարբառում տարածված են ա, տ, ռտ մասնիկները, որոնք ներմուծվում են արմատի և բալական վերջավորութիւն միջև. այսպես՝

Այլ մասնիկներով են՝

հառչկուշ հորանջել»
գոխկըդուշ Եկոխոտել»:

Ստորև տալիս ենք մի քանի օրինակ զանազան ձևերից,
որոնք տարածված են Կիլիկիայի բարբառում.

գըն՝վը դալ Եկոսել» բալից
հաֆքըդիլ հաւաքել» բալից
բադըդիլ Եպատառել» բալից
գը դուր դիլ Եկոտրել» բալից
գը դըլդիլ Եկարել» բալից
փը նդը ոդիլ Եփնտրել» բալից
քը թվը դալ Եքթուել» բալից
հը ըմը շգը դիլ Եհրել» բալից
փը լիբը լգիլ Եփլիլ» բալից
էրէնջգէդուլ Եյօրանջել» բալից
դալմըլլըդալ Եկարմրել» բալից
դաբըլդըդալ Ետապալիլ» բալից
էլէլդըդուլ Եերերալ» բալից
ծը ոմը ոգը դուլ Եծուել» բալից
փառըլդըդիլ (թրք. parlamak Եփալլիլ» բալից)
ջը մը ոթգիլ Եմոթել» բալից
ջէթէռդիլ Եճաթիլ» բալից
ջանդըդիլ Եճանկիլ» բալից
ջը խգը ոդիլ Եճհդքիլ» բալից
ցադգըդիլ Եցատիլ» բալից
լը գվը ոդիլ, լը գվը ոդըդիլ Ելիդիլ» բալից
խուսվոռդալ Եխոսիլ» բալից
վազվը ոդիլ Եվազիլ» բալից
քըսվըռդալ Եքսուել» բալից
գը խգը ոդիլ Ելոխիլ» բալից
գը գվը դալ Եգզվտիլ, կովտիլ»
սիլվըդալ Եսիլիլ» բալից
քը լվը դալ Եքորիլ» բալից
բադիշգիխուլ (պաղիլ Եհովանալ» բալից)
խառնըշգըդիլ Եխառնիլ» բալից
չալըլդիլ Եչարչարիլ» բալից (շատ չարչարիլ)

Բացի արմատի կրկնությունից կազմված ձևերից, Ազուլիսի բարբառը հաճախ գործածում է նաև -ատ մասնիկով կազմված ձևեր. *ինչպես* նստա՛տիլ *ենստոտել*, *հյսփա՛տիլ* *հարբոտիլ*, *կարա՛տիլ* *կարատել*, *բշտա՛տիլ* *բշտիկներ հա-նել*, *խշկեա՛տիլ* *բռնորը չորանալ* (պրս. شخ خشك xušk *չոր* բառից), *ծկծկա՛տիլ* *բռնորն էլ ծակծկել*, *կպկպա՛տիլ* *կկպկպոտել*, *թկա՛տիլ*, *թըկթկա՛տիլ* *բռնորին էլ ծեծել*, *թքա՛տիլ* *թքոտել*, *փշքա՛տիլ* *փշրոտել*, *բռնա՛տիլ* *բռնոտել* և այլն: Այս բոլորը խոնարհվում են Ա լծորդություն համաձայն:

8. ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՅՆՐ

Այս կարգի բայերը կազմվում են արմատի կրկնությունից. *ինչպես՝* լազվզել, ժամծմել, փոփոխել և այլն:

Կան լեզուներ, որոնք շատ հաճուստ են կրկնավոր բայերով, հատկապես հետամնաց լեզուները. օրինակ՝

Մալայա-պոլինեզյան բոնտոկ իգորոտ լեզուն ունի *չչափազանց շատ* (extensive) կրկնավոր բայեր:

(Seidenadel, 107)

Ինչպես գոլականները, նույնպես և բայերը շատ լեզուներում կրկնվում են մի քանի անգամ. օրինակ՝

Մելանեզյան մոտա լեզվի մեջ sale *հնավը հոսանքից քշվել*՝ բալարմատը վեց անգամ կրճատ կամ ամբողջական ձևով կրկնվելով, ասվում է՝

o aka me salesalesale sasasale

նավակը քշվեց...

Այս կարգի կրկնավորները ցույց են տալիս շարունակություն, կրկնողություն, սաստկություն կամ ուժգնություն:

(Codrington, էջ XX)

Անցնենք հայերենի բարբառներին.

Հին հայերենը շատ հաճուստ էր կրկնավոր բայերով: Բարբառները մասամբ պահում են այդ բայերը, բայց շատ անգամ էլ նոր կրկնավորներ են հնարել, որոնք բաժանվում են երկու կարգի. 1) ներկայացնում են զանազան ձայներ, 2) ներկայացնում են կրկնված զանազան գործողություններ: Իներենք օրինակներ տարբեր բարբառներից.

ՊՈԼՍԻ ԲԱՐԲԱՌ

- 1) բօռբրոալ «պոռպոալ»
գրոգրոալ «կոկոալ»
դրդգրգալ «տղտղալ»
դրոգրոալ «տոտոալ»
խըշխըշալ «խշխշալ»
խըռխըռալ «խռխռալ»
մըռմըռալ «մոմոալ»
շըղշըղալ «ճգճգալ»
շըռշըռալ «ճոճոալ»
շըվշըվալ «ճվճվալ»
վըզվըզալ «վզվզալ»
փրսփրսալ «փսփսալ»
ֆըշֆըշալ «ֆշֆշալ»
- 2) բըլբըլալ «պլպլալ»
գապկըբէլ «կապկպէլ»
գըմգըմալ «կմկմալ»
դաշտըշէլ «աաշտաշէլ»
դօղդղալ «դողդողալ»
թափթըփէլ «թափթփէլ»
խափխըփէլ «խաբխբէլ»
հարհըրէլ «հարհրէլ»
ձագձըգէլ «ծակծկէլ»
ձըռմըռէլ «ծոմոնէլ»
մարմըրիլ «մարմրիլ»
մըղմըղալ «մոմտալ»
չարչըրէլ «չարչարէլ»
չափչըփէլ «չափչփէլ»
շարշըրգէլ «ճարճրկիլ, ճար-ճարակ անիլ»
վազվըզէլ «վազվզիլ»
դընդընալ «տոնտոնալ, դանդաղիլ»
փօփիըխէլ «փոփոխիլ»
քաշքըշէլ «քաշքշիլ»
քըշքըշէլ «քշքշիլ»
քըսքըսէլ «քսքսիլ»

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲԱՐԲԱՌ

1) բը՛ւբը՛ւզօլ «շրի բարակ ծորիլը»

բօւբօնօլ «պօւպօնալ»

գօնգօնօլ «կոկոսալ»

դօնդօնօլ «տոտոնալ»

խօշխօշօլ «խշխշալ»

խօռխօռօլ «խռխռալ»

մօւմօնօլ «մամոնալ»

ջօղջօղօլ «ճղճղալ»

ջօւջօնօլ «ճոճոնալ»

ջօվջօվօլ «վճվճալ»

վօզվօզօլ «վզվզալ»

փօսփօսօլ «փսփսալ»

ֆօշֆօշօլ «ֆշֆշալ»

2) բօլբօլօլ «պլլպլալ»

գաբգրբիլ «կապկպիլ»

գօմգօմօլ «կմկմալ»

դ՛օղդ՛օղօլ «գոդգոդալ»

թափթըփիլ «թափթփիլ»

խափխըփիլ «խաբխբիլ»

ձադձըդիլ «ծակծկիլ»

ձը՛ռմը՛ռիլ «ծոմոռիլ»

մալմըլիլ «մարմրիլ»

մօդմօդօլ «մտմտալ»

չալչալիլ «չարչարիլ»

չափչըփիլ «չափչփիլ»

վազվըզիլ «վազվզիլ»

փէլփէլօլ «փալլփիլ»

փէխփէխիլ «փոփոխիլ»

քաշքըշիլ «քաշքշիլ»

քը՛շքը՛շիլ «քշքշիլ»

քը՛սքը՛սիլ «քսքսիլ»

ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌ

դնդնալ «քթի տակից կրգիլ»

ճօղճըղվիլ «արշալուսի ժամանակ արևի լուսի ճառագալթիլ»

խոռմըռալ	«խեթ-խեթ նախել, աչքը վրան ուրորել»
ճովոալ	«թռչունի ճովողել, նոր կոշկի ձալնը»
չխչխկացնել	
լխլխկացնել	«շուրը ամանի մեջ շարժել»
խնդխնդացնել	«շարունակ ծիծաղացնել»
ծնծնալ	«շուրը ծորիլ, կաթկթիլ»
գլըլգլըլալ	«շրի կարկաչել»
հոհոալ	«բարձրաձայն ծիծաղել»
կոկոալ	«ազոալի, կռուների ձայն»
ճվվաալ	«թռչունի ձայն»
կվկվալ	«հավի, կաքավի ձայն»
կաթկթել	«շրի և ալն կաթիլ-կաթիլ վազելը»
զղզղալ	«բարակ քամու կամ հեղասահ ջրի ձայնը» (որից

զղզղուն (ած)

կծալ կծվծալ «խառնիճաղանճ ձայներ հանել», կան և սրանց գոյականները. ինչպես՝ կծրկառց «հրացանի ձայններ», վծրկառց «ճվճվոց, աղմուկ» և այլն:

Երբ արմատը ունի -նզ հանգը, կրկնության ժամանակ, առաջին եզրում դառնում է ըստ օրինի յ. ինչպես՝

զըլզընգլալ	«զնգընգալ»
տըլտընգլալ	«էշի վրա նստած մարդու շարժվելը»
վըլվընգլացնել	«փլսփլացնել»
ծալծըլվել	«ծակծկել»

Բայերի սաստկական ձևերը կազմվում են մի բաղաձայնի հավելումով. ինչպես՝ պահել—պախվել...

Բայերի համար կա նաև մի ուրիշ տեսակ կրկնություն, որ սակայն սովորական չէ. ինչպես՝ խառնեխա կեղնի «հասնելու վրա կլինի»:

Ձենք խոսում կրկնության այն երևույթի վրա, որ սովորական է մեր բոլոր բարբառներում. ինչպես՝ խաց-մաց, աուն-մուն, միւր-միւր, արալ-մարալ և այլն:

Տարբեր բաղաձայններով կրկնության օրինակներ են ալս բարբառում՝ հում > խում-լում, աման-չաման, սուս-փուս, ուրախ-չուրախ, անուշ-չանուշ, (օրինակ, անուշ-չանուշ կերեր) «կերակուրներ» (եմ իփե):

Կամ ձայնավորի ներքին ձայնափոխությամբ՝ ձայն > ծեւ-ծիւն, ծեւ-ծիւ (ն ձայնը հապաված):

Ստորև տալիս ենք Առաքելի բարբառի կրկնավոր և հաճախական բայերի մի ցուցակ.

բզզալ>Սչ. բզբբզալ
 գոռգոռալ>Սչ. գ'ոռգ'ոռալ, Լհ. գ'ոռգ'ոռալու
 թափթըփել>Սչ. պիռռին մաքրել
 թրթռալ<Սչ. թրթռոի և նմանների ձայնը
 խլխլել<Սչ. թրար ձևքից հափշտակել
 ձագձըգել<Սչ. ձակ-ծակ անել
 ծեծել>Սչ. ձէձըղվել թրար ծեծել
 կակազել>Սչ. գազըզալ, գըզըզալ «կակազել, կմկմալ»
 կարկատել>Սչ. գարգըղել
 կոխոտել>Սչ. գոխքըղել
 կոտրել>Սչ. գողրել, հճխ. գողըրըղվել
 կռուիլ կրկ. >Սչ. գըռվըղել, Լհ. գըռվըղէլու
 կտրել>Սչ. հճխ. գըղըրըղել
 հոտոտել>Սչ. հօգ'ֆըղալ
 ճանկոտել>Սչ. ջանքըռթել
 մտածել>Լհ. մըղմըղալու
 լօրանջել>Սչ. օրընջալ, Լհ. գօրօնջ'գ'ըղալու
 չարչարել>Սչ. չարչարել
 չափել>կրկ. Սչ. չափչըփել
 պահել>կրկ. Սչ. բահըղվել
 պատանէլ>կրկ. Սչ. բաղըրըղել
 պլպլալ>Սչ. բըլբըլալ
 վազել>կրկ. Սչ. վազվըզել, չնգ. վազվըրտել
 փսփսալ>Սչ. փսփսալ
 քաղել>կրկ. Լհ. գ'ախգ'ըղէլու
 քաշել>կրկ. քաշքըշել
 քեքրտալ>Սչ. քէռքըռդ'ալ
 քթուել>կրկ. Լհ. քէդ'վըղվէլու
 պահըռուիլ>չնգ. (կարդահ բահըղվիլ) «պահվել»
 քննել>չնգ. քըլընտել (քննտել)
 լիզել>չնգ. լըզմըզիլ
 խօսել>չնգ. խօսխօսվիլ «մեջերը կռիվ անել»:

9. ՄԻԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԶՄՆԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅ

Գործողութիւնը կատարելու ժամանակ մի անձ կարող է գործունենալ մի առարկայի, ինչպես և մի քանի առարկայի հետ: Այս

դեպքում ենթական լինում է եզակի և սեռի խնդիրը հոգնակի. օրինակ՝ *ևս վերցրի քարը*— *ես վերցրի քարերը*:

Բայց նաև գործող անձը կարող են լինել ինչպես մեկ, այնպես և բազմաթիվ անձինք: Այս դեպքում ենթական լինում է հոգնակի: Օրինակ՝ *աշակերտը սովորեց իր դասը*— *աշակերտները սովորեցին իրենց դասը*:

Կարող է նաև պատահել, որ թե՛ գործող անձերը և թե՛ նրանց ենթարկված առարկաները բազմաթիվ լինեն: Այս դեպքում երկուսն էլ զբվում են հոգնակի. *ինչպես՝ աշակերտները սովորեցին իրենց դասերը*:

Շատ լեզուներ կան, որոնք նման դեպքերում գործածում են հավաքական բառեր. օրինակ՝ հայերեն կարող ենք ասել, *ենթական հավաքական դնելով*:

Շենքի քարեղենը և փայտեղենը արդեն պատրաստ է, մնում է հրկաթեղենը:

Կամ՝ սեռի խնդիրը դնելով հավաքական՝

Ես հնձեցի արտորալքը,

Ես ծախեցի դեղորալքը:

Շատ սովորական է նաև հաճախական բայերի փորձածությունը նման դեպքերում. օրինակ՝

Երեխան նստեց.— երեխաները նստոտեցին:

Ես ծախծխեցի դեղորալքը:

Այս պարզ ու հասարակ ձևի փոխարեն, որ սովորական է աշխարհիս լեզուների մեծագույն մասի մեջ, կան լեզուներ՝ որոնք ստեղծել են մի այլ դրույթուն, որ կարող ենք կոչել միավորակացման և բազմավորակացման (փոխ եմ առնում Եզնիկի բառերը. միաւոր և բազմաւոր):

Այս դրույթամբ, եթե գործող անձը մի հոգի է կամ նրան ենթարկված առարկան մի հատ է, զբվում է առանձին ձևի բայ (միավորական), իսկ եթե գործող անձերը բազմաթիվ են կամ առարկաները բազմաթիվ են, զբվում է մի ուրիշ ձևի բայ (բազմավորական):

Սրա ճիշտ դադափարը տալու համար կարող էինք ասել հայերեն՝ *ես վերցրի քարը* (միավորական), *ես հավաքեցի քարերը* (բազմավորական): Առաջինը ենթադրում է մի առարկա (քարը), երկրորդը՝ մի քանի առարկա (քարերը): Անճիշտ կլիներ բազմա-

վորական բայը գործածել հզակի առարկայի համար, օրինակ՝ ես հավաքեցի քարը: Բայց եթե մեկը այս ձևով էլ խօսէր, ունկնդիրը պիտի հասկանար բազմաթիվ քարեր, որովհետեւ ճաշակարարական է: Այսպես օրինակ՝ ես հավաքեցի ցորենը (անշուշտ մեծ քանակով):

Միավորական և բազմավորական բայի լավ օրինակ է նաև հայերեն Ղալմեյ և ծեծել: Առաջինը միավորական է. Այնպիսի մի ապտակ զարկի նրան, որ աչքից կալծակներ թռան (ապտակը մի հատ է). երկրորդը բազմավորական է, որովհետեւ ծեծելը (թակելը) լինում է բազմաթիվ հարվածներով. օրինակ՝ գորգը կամ ցորենը կարելի է ծեծել ամբողջ ժամերով:

Հաճախական և բազմավորական բայերի ձևական տարբերությունը այն է, որ հաճախականը կազմվում է միավորական բայից ինչ-որ մասնիկով կամ կրկնությունով (նստել—նստոտել կամ ծախնել—ծախծխել), իսկ բազմավորականը ներկայացնում է բոլորովին նոր արմատ (վերցնել—հավաքել):

Ամեն լեզվի մեջ էլ կան ու կլինեն միավորական և բազմավորական բայերի դեպքեր, ինչպես հայերենում բացի նախորդից՝ հնձել, սփռել, քաղել, ցանել, շարել, դարսել, ժողովել, ցրել կամ ցրվել, դասավորել, կարգավորել և այլն:

Բայց ինչքան էլ որ շատացնենք այս կարգի բայերի թիվը հայերենում կամ ուրիշ նման լեզուներում, այնուամենայնիվ նրանք մասնավոր դեպքեր են և ոչ թե ընդհանուր երևույթ:

Միավորական և բազմավորական բայերի դրույթունը զարգացած է հատկապես ամերիկյան բազմաթիվ լեզուներում, որոնց մեջ կազմում է ընդհանուր երևույթ և քերականական առանձին կարգ: Սա արդյունք է այդ ժողովուրդների կոլեկտիվ կենցաղի (տե՛ս Boas, Handbook of american Indian languages, II, 534):

Այսպես, օրինակ, ամերիկյան դակոտա լեզվում բացի սովորական հոգնակիից, կա նաև բազմավորական հոգնակի, որ Riggs (էջ 23) կոչում է collectif (հավաքական). դա այն է, երբ մի գործը երկու կամ ավելի անձինք են կատարում իբրև մի խմբակցություն: Եթե նրանք առանձին-առանձին կատարեին այդ նույն գործը, դա կլիներ սովորական հոգնակի: Բայց հավաքական էլ կարող է ունենալ հոգնակի, երբ մի քանի խմբակ՝ լուրաքանչյուրը իր մեջ՝ շինում են մի-մի բան:

Այնու լեզուն էլ, թեև ամերիկյան չէ, ունի նման բազմավորական բայեր. ինչպես՝

a լինել—at շատերի լինելը
 a նստել—rok նստոտել
 ahun մտնել—ahup շատերի մտնելը
 ama դնել—amapa—շատերի դնելը
 arapa գնալ—paye շատերի գնալը
 ek գալ—araki » գալը
 ki անել—kiči » անելը
 raige սպանել—ronpu » սպանելը:

Սրանցից մի մասը ածանց բալ է (ինչպես ama—amapa),
 իսկ մի մասն էլ անկախ արմատ (ինչպես a—rok):

(Batchelor, 81)

Կրոյբերը խոսելով այս մասին լոկուց լեզվի քերականության մեջ (էջ 204), ասում է.— Ամերիկյան լեզուներին հատուկ մի երե-
 վույթ է թիվը որոշելու համար փոփոխել բալի բունը, որ լինում
 է կամ որոշ մասնիկով, կամ բառի ներքին փոփոխությամբ և կամ
 նույնիսկ ամբողջ արմատը փոխելով: Ներգործական բալերի մեջ
 թիվը վերաբերում է առարկայի քանակին (այսինքն հայցական հո-
 լով սեռի խնդրին): Օրինակ՝ yokuts լեզվով tau] նշանակում է
 «սպանել մի մարդու», իսկ cox «սպանել մեկից ավելի մարդկանց»:
 Կրկնավոր բալն էլ պիտի նշանակեր շատություն, բայց այդ շա-
 տությունը չի վերաբերում առարկայի թվին, այլ գործողությունը
 շատ անգամ անելուն:

Յուրուց լեզվի մեջ այսպիսի բալերի խոնարհման մեջ բալի
 ներքին ձայնավորներն էլ են փոփոխվում՝ նման ձայնդարձի,
 բայց այստեղ շատ ավելի բարդ և անկանոն (էջ 209):

Ամերիկյան սալինան լեզվով չորս տեսակ բալածե կա, որոն-
 ցից մեկը միավորական է, երեքը՝ բազմավորական. այսպես՝ «որ-
 սալ» բալի համար՝

kaxo-ta մի մարդ որսում է մի կենդանի
 kaxo-ten » » » » շատ »
 kaxo-tota շատ » » են մի »
 kaxo-nilet » » » » շատ »

(Mason, 28)

Ամերիկյան պալեյտ լեզուն ամեն բայի համար ունի միավոր-
 ական և բազմավորական ձև. նախ պետք է որոշել, թե ենթա-

կան եզակիք է թե հոգնակի: Ենթական հոգնակի դարձնելու ձևերը երկու են.

ա) Բայի վրա ավելացնել զa մասնիկը. ինչպես՝

cuwapitci արթնանալ (մի հոգու)

cuwapitciqa արթնանալ (զանազան մարդկանց)

qa երգել (մի հոգու)

qaqaiyiami զանազան մարդկանց երգելը:

Կան նաև ուրիշ մասնիկներ, բայց ամենասովորականն է զa.— նույն նպատակի համար կտրելի է նաև բայի արմատը կըրկնել, բայի վերջին ձայնավորի երանգը փոխել, կարճացնել կամ երկարել:

բ) Երկու գաղափարների համար կան բոլորովին տարբեր բալեր. ինչպես՝

մի հոգու համար

շատերի համար

qari նստել

yaɾwi

avi պառկել

qwavı

wini կանգնել

nui

pitci հասնել

imwi

apii քնել

aqoi

Նույնը կա նաև սեռի խնդրի համար, այսինքն թե մեկը մի առարկայի վրա է գործել, թե մի քանիսի վրա. օրինակ՝

yanwi քաշել մի բան, yua քաշել շատ բաներ

watci դնել մի բան, yuna դնել մի քանի բան:

Ավելի բարդ ձևեր են՝

paqanu սպանել մի մարդու

papaqanu մի քանի հոգի սպանել են մի մարդու (եջ թե մի մի մարդու, ալլ միասին մի մարդու)

punquɾwai մի ձի ունենալ

pumpuquɾwa ամեն մեկը ունի ձիեր

panaɾa շատերի գնալը իր տունը

pampanaqai ամեն մեկը առանձին տուն գնալ

pampannaqaqwa ամեն մի խումբ առանձին տուն գնալը

qacvaγanti որ ունի մի լեռ
qaqacvaγanti ունենալ մի քանի լեռ:

(Sapir, 241, 258)

Ամերիկյան պոմոն լեզուն ունի միավորական և բաղմավորական բայեր, որոնցից առաջինը ցույց է տալիս, թե ենթական եզակի է, երկրորդը՝ թե ենթական հոգնակի է: Ահա մի քանի օրինակ.

Միավորական

Բաղմավորական

duli, dut	սպանել	— cak
gahu	ուտել	— ga-wa
gok, yuhu, go	կանգնել	— pil, gula
ga	նստել	— napo
mer	պառել	— gudem pid
kil	կախել	— liki publi
diga	տալ	— ixa, silax
aga	վազել	— gadi
wal, mal	ման գալ	— pil
uhu	գնալ	— pilli

(Kroeber, 321, 340)

Ամերիկայից դուրս, Աֆրիկայում, նուբիերեն լեզուն էլ ունի միավորական և բաղմավորական ձևեր: Տարբեր է բալարմատը, երբ մի անձ է կատարել և տարբեր՝ երբ մի քանի հոգի են կատարել. օրինակ՝ nad բալարմատը (ման գալ, գնալ) իմաստով հատուկ է միայն մի մարդու. իսկ մի քանի մարդու համար լինում է nad-er. օրինակ՝

na nad-ra դու ման գալիս ես.

na nader-u (իման naderru) դուք ման եք գալիս.

Նաև սեռի խնդիրը մեկ թե մի քանիսը և կամ բալ առանց սեռի խնդրի՝ պահանջում են տարբեր բայեր. օրինակ՝

kol ուտել (մի հատ բան) — ինչպես՝ kwade kol-e միս եմ ուտում.

kam ուտել (շատ բան). ինչպես՝ henini kam-re ուտում եմ արմավենի. սրանից էլ կազմվում է՝ kam-er արմատը, որ գործածվում է, երբ սեռի խնդիր չկա. ինչպես՝ դնում եմ ուտել:

hur սպանել (մեկ կամ շատ բան), բայց մի անգամից. իսկ ob սպանել շատերին իրար հետից, բայց մի անգամից. tok շատերին սպանել շանալ.

ti տալ մի կամ շատ բան՝ մեկին կամ շատերին, բայց մի անգամից. իսկ huk-p տալ մի բան շատերին իրար ետևից կամ շատերին հավասարապես տալ մի բանի մի մասը (որ է մի բան բաժանել հավասարապես շատերի մեջ):

(Kauezar, 110)

Աֆրիկյան վոլոֆ լեզվում էլ կա բազմավորական ձևով բայ, որ կազմվում է -ando մասնիկով և ցույց է տալիս «մի քանի մարդիկ միասին անել մի գործողություն»։ Բայց կա նաև այս բայի տարբեր մի ձևը, որ կազմվում է -ante մասնիկով և ցույց է տալիս «մի քանի հոգի մի բան անել փոխադարձաբար»։

(Rambaud, 39)

Աֆրիկյան բոնգու լեզվում կա միավորական և բազմավորական բայի ավելի պարզ ձևը։ Ուսումնասիրողը (Hanke, էջ 20) զանազանում է երկու ձև.

1) verba communicativa, .երբ գործողությունը մի խումբ մարդիկ միասին են կատարում. կազմվում է ur մասնիկով. օրինակ՝

gīnar գալ—gine-ur-ar բոլորը միասին գալ.

añar գնալ հեռանալ—añe-ūr-ar բոլորն էլ միասին գնալ.

nanġli name wau aneurban «Կանալը դուրս դաշտ գնացին բոլոր»։

2. Verba consumativa, որ ցույց է տալիս, թե մի անձը բոլորն էլ արել է. կազմվում է ունի մասնիկով. օրինակ՝ we ուտել, we-ūr-ar բոլորն էլ ուտել։

adi ĩngi weūrman

ես կերակուրը բոլորը կերա։

Կովկասյան ուբրի լեզուն էլ ունի միավորական և բազմավորական բայեր. այս կարգի բայերը intransitif են. երբ ենթական հոգնակի է, ուրեմն բալը բազմավորական է, իսկ երբ բալը պատճառական է, սեռի խնդիրն էլ է հոգնակի։

(Dumézil, 60)

Հեղինակը (անդ, էջ 101 շար.) խոսում է միավորական և բազմավորական բայերի մասին և տալիս է նրանց ցուցակը։

10. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՅ

Անվանական (dénomiatif) ընդհանուր անունով հասկացվում են բոլոր այն բայերը, որոնք կազմված են անուններից, այսինքն

գոյականից կամ ածականից. ինչպես՝ սղոցել, կարմրիլ, դեղն իլ՝ մեծանալ, հարստանալ և այլն:

Ջանազան միջոցներ կան անվանական բայերի կազմության համար: Կարելի է գոյականի կամ ածականի վրա ավելացնել պարզապես բայական վերջավորութունը (ինչպես՝ սղոց-ել, կարմր-իլ) և կամ բառի ու բայական վերջավորության միջև դնել տեսակ-տեսակ մասնիկներ:

Օրինակ՝ թուրքերեն և չուվաշերեն լեզուների մեջ անվանական բայերը կազմվում են 1 և 2 մասնիկներով. ինչպես՝

թրք. qara սև—qararmaq սևանալ, qaralamaq սևացնել
yaş թաց—yaşarmaq թրջվել
su ջուր—sulamaq թրջել, ոռոգել
baş գլուխ—başlamaq սկսել
qavi ամուր—qavilemek ամրացնել
չուվաշ. samax խոսք, բառ—sarnaxla—խոսել:

Ամերիկյան գալիբի լեզվով անվանական բայը կազմվում է գոյականի վրա ավելացնելով boge «անել» բայը. օրինակ՝

uato	կրակ→uatoboge	կրակ վառել
oto	ձուկ→otoboge	ձուկ որսալ
sicu	մեղ→sicomboqe	միզել
ete	խնչ→eteboge	խնչ ես անում
	mansinemboqe աշխատել	

Այս բայն է, որ կրճատվելով և ձևափոխվելով ուղղույնն լեզվում դարձել է poc բայակերտ մասնիկը, ինչպես՝

susu	կաթ→susupok	կաթ՝ ծիծ տալ երեխային
suku	մեղ→sukupok	միզել
omili	լեզու→omilipok	խոսել
toto	թշնամի→totopok	կռվել
turua	պտուկ→turupok	կերակուր եփել
kurua	չվան→kurupok	չվանով կապել
arakabusa	հրացան→arakabusapok	հրացան արձակել
	(ֆրանս. arquebuse)	
paria	աղեղ→pariapok	նետ արձակել

(Crevaux—Sagot—Adam, 29)

Աֆրիկյան հաուսա լեզվով անվանական բայերը կազմվում են գոյականի կամ ածականի վրա դնելով *yi* «անել», *ji* «զդարձ» բաղերը. *ինչպես՝*

magana	լեզու—yi magana	խոսել
çoro	վախ—ji çoro	վախենալ
kuka	ճիչ—yi kuka	ճչալ
kumia	ամոթ—ji kumia	ամաչել

(Marré, 36)

Ֆրանսերենում և գերմաներենում էլ շատ պարզ է անվանական բայի կազմությունը. սրանց մեջ էլ հայերենի նման գոյականը կամ ածականը ուղղակի միանում է բայական վերջավորություն հետ. *ինչպես՝*

ֆր.	scie	սղոց—scier	սղոցել
	rouge	կարմիր—rougir	կարմրել
	chanson	երգ—chansonner	մեկի վրա ծաղրական երգ հանել
գերմ.	sägen	սղոց—sägen	սղոցել
	roth	կարմիր—röthen	կարմրել, ներկել:

Բայց կարելի է նաև երկուսը միացնել որևէ մասնիկով. *ինչպես՝* *rein*, մաքուր—*reinigen* մաքրել:

Անգլերենը շատ ավելի հառարակ է. գոյականը կամ ածականը կարելի է նաև գործածել իբրև բայ՝ առանց որևէ հավելվածի, որովհետև անգլերեն բայը բայական վերջավորություն չունի. *ինչպես՝* *saw* սղոց և սղոցել, *light* լույս, լուսավոր և լուսավորել:

Անվանական բայը ունի մի քանի նշանակություն. այսպես՝ 1) մի բան անել (*ինչպես՝* սղոցել), 2) լինել մի բան (*ինչպես՝* մեծանալ), 3) դառնալ կամ վերածվել մի բանի (*ինչպես՝* քաղցրանալ): Շատ լեզուներ այս բոլորը միևնույն ձևով են արտահայտում. բայց կան լեզուներ, որ սրանցից չուրաքանչյուրի համար առանձին մասնիկ ունեն. այսպես է վոտյակերենը (Емелянов, Грам. ВОТ. ЯЗ. 79):

Անվանական բայի մի որոշ ձև է ներկայացնում ախ, որ չափերենում կոչվում է վիճակակամ բայ և ցույց է տալիս մի վիճակի մեջ մտնել կամ գտնվել. *ինչպես՝* *raĭā* թագավոր—*rumāĭā* իրեն թագավոր համարել, թագավորի վիճակում գտնվել. *sarē* քուն—*sumarē* քնի մեջ լինել, քնել:

Դրավիդյան և ուգրո-ֆիննական լեզուներում ավելի է զարգացած անվանական բայի դրույթունը. և. սչ միայն գոյականների ուղղականից, այլև սեռականից կազմում են բայի առանձին ձև, որ ըստ Caldwell 477—8 կոչվում է appellative (որ նույնպես ունի անվանական իմաստը): Օրինակ՝

Վորդվին. par տեր, ստացական՝ paz-an աիրոջինը, որոնցից paz-ān տեր եմ, paz-an-ān «տիրոջն եմ»

Թամիլ. kōn արքա, սեռ. kōn-in արքայի, որից խոնարհվում է՝ kōn-en Թագավոր եմ, kōn-in-en Թագավորինն եմ kōn-ei Թագավոր ես kōn-em Թագավոր եմք, kōn-in-em Թագավորինն եմք kōn-ir Թագավոր եք և այլն:

Անվանական բայի ավելի բարդ ձև ունի արխագերենը, որ գոյականի և բայի բարդութամբ կազմում է նոր բայաձևեր. ինչպես՝

il-č'a-s-č'-ueit' (իլչասչվեյթ) «բերանն եմ դնում», որ կազմված է i զայն -l նրան -č'y բերան -s ես -ts' դնել -ueit' ներկայի վերջավորութունը:

Ամերիկյան կարրիբեր լեզուն էլ շատ անգամ գոյականը մըտցընում է բայի մեջ (incorporation) և կազմում զանազան բարդ բայեր. ինչպես՝ šen «երգ» բառով՝

ne-šen-dezya	երգելով ման գալ
ta-šen-dizyaih	» մտնել
t'e-šen-dizyaih	» դուրս գալ՝ ելլել
hwe-šen-dezyaih	» հեռանալ
hwosa-šen-dezya	» երգելով հասնել
hwone-šen-dezya	» թափառել
utene-šen-dezya	» երթալ հանդիպելու (բայց չգտնելով) և այլն և այլն:

(Morice. Carr. lang, 131)

Հայերենի մեջ էլ, թե՛ գրաբար և թե՛ աշխարհաբար, ունենք բազմաթիվ անվանական բայեր, որոնք կազմված են գոյականից և ածականից: Սրանք ունենում են չորս նշանակություն.

- 1) մի գործ կատարել—ինչպես՝ գրել, ծակել
- 2) նրանով գործել—ինչպես՝ սղոցել, փոցխել
- 3) մի բան դառնալ—ինչպես՝ սպիտակել
- 4) մի բան դարձնել—ինչպես՝ փոքրել (զհերս), սրբել (մաքրել):

Անվանական բայ կազմելու համար սովորաբար առնում ենք բառի ուղ.-հլց. ձևը. ինչպես՝ քաղցր—քաղցրանամ, տէր—տիրեմ, տիրանամ և այլն:

Ե բները ներմուծում են երբեմն Կ. ինչպես՝ ակն—ականել, անուն—անուանել, սերմն—սերմանել: Մյուսները պարզ Ե-ով. ինչպես՝ մատն—մատնել, դառն—դառնանալ. թեև կարելի էր ենթադրել, թե այսպիսի բայերը ձևացած են մատից և այլն սեռականներից: Մյուսների մասին այսպիսի կասկածի տեղիք չկա. ինչպես՝ ակնարկեմ, ակնկալեմ, ակնկորիմ, քրտցիմ և այլն:

Ե բները ներմուծում են և ձայնավորը. ինչպես՝ եզր—եզերել: Քիչ անգամ պահված է լինում բառի բունը. ինչպես՝ մերձ—մերձենալ (<մերձի-անալ):

Անվանական բայ կազմելու համար գործ են ածվում հետեւյալ վերջավորութիւնները.

1) -եմ, -իմ, որոնք կազմում են ներգործական, կրավորական և չեզոք բայեր. ինչպես՝ ծառայեմ, թագավորեմ, թագաւորիմ, չափեմ, չափիմ, ընտրեմ, ստեմ, մեկնեմ (=մեկնիմ), կամք—կամիմ, երազ—երազիմ, կամ թե նախդիրով՝ զգետնեմ, լաղեմ, և կամ բարդությամբ. ինչպես գլխատեմ, լաղթահարեմ, քաջայերեմ:

2) -աճամ, որ տալիս է չլինել՝ նշանակությամբ չեզոք բայեր. ինչպես՝ ազատանալ, ընտանի—ընտանենալ, լոյս—լուսանալ, հող—հողանալ, և կամ նախդիրով, ինչպես՝ լ-երկուանալ:

3) -ամ, որից ունենք լուսամ, ողբամ, գթամ և այլն. պատմական շրջանում սակայն այս վերջավորութիւնը քիչ է գործածվում:

Երբեմն անսովոր բառերով էլ կազմում են անվանական բայ. ինչպես՝ գրաւորականել «գրի անց կացնել»։ Զվարս սրբուհւոյն գրաւորականեցին ամենալն իրօք վալելչականագոյնք քան զիմս (Վրք. հց. ա 316):

Անվանական բայերի շատ ընդարձակ կիրառութիւնն ունենք արդի լեզվում, ուր գոյականների վրա -ել, ածականների վրա -ամալ աղեկացնելով կազմում ենք ամեն տեսակի բայեր, նույն-

իսկ օտար բառերով. *ինչպես՝ ճանապարհել—ճամբել, շիտակ—շիտակել, օսլայել, սապոնել, տելեֆոնել, հեռագրել, անոթենալ, քաղցածանալ, աքլորանալ և այլն:*

Անվանական բայերից դուրս, լսածանցական բայերի մեջ մի նոր ձև ունի կովկասյան կաբարդին լեզուն, որ երկու բայարմատ միացնելով իրար հետ՝ կազմում է նոր բայեր. *ինչպես՝ nestin հասնել և žen վազել բայերից՝ nežesin «վազելով հասնել»:*

Սա բայերի բարդութիւնն մի նոր ձև է, որ գոյութիւնն չունի հնդեվրոպական լեզուների մեջ:

11. ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԲԱՅ

Բացի բայի դրական ձևից, լեզուները ունեն հաճախ մի ուրիշ ձև ևս, որով բայի այդ դրական իմաստը ավելի են զորացնում: Այս ձևը կարող ենք կոչել ճաստատակաց:

Այս ձևը կազմվում է դրական բայի որևէ ժամանակի, նույնիսկ հրամայականի վրա ավելացնելով զանազան բառիկներ կամ մասնիկներ. *այսպես՝*

Ռուսերենում ունենք *ведь* կամ *же*. *ինչպես՝*

Ведь он приехал!

Արեւելյան թուրքերենում *dal* *ինչպես՝*

geldim da! եկա, yit da! գնա:

Մոնղոլական ալար բարբառում կան այս նպատակով *bū, da, l, ly* մասնիկները. *իսկ xeyā* մասնիկը ընդհակառակը ցույց է տալիս կասկած. *ինչպես՝* «կարծեմ տեսա, կարծես եկար և այլն»:

(Поппе, Алар. говор. 128)

Հայերենում այսպիսի նպատակներով բարբառներում գործածական են՝ *եհ* (կամ *եը*), *ե*, *դա*, *եղի*, *եղ*, *իշտե*, *ա՛*, *եա՛*, *ա՛ւ*:

Եհ մասնիկը գործածվում է Պոլսի բարբառում «եթե» նշանակութամբ. այս իմաստով նա կազմում է թեական հղանակը, որի մասին արդեն խոսել ենք վերը: Բայց միևնույն ժամանակ *եհ* հարտատական մասնիկ է և նշանակում է մի այնպիսի վիճակ կամ գործողութիւն, որի մասին խոսողը բոլորովին վստահ է և ուզում է խոսակցի սխալը հերքել. *օրինակ.*

— Աղէկ գիտեմ, որ անիկա գողցած չէ:

— Է՛, ես աչքովս տեսայ *եհ...*

Այսպիսի ԳԵ մասնիկը խոսակցութիւն մեջ տարբերվում է թեական ԳԵ-ից մի երկար շեշտով:

Նույն մասնիկը գործածվում է նաև Նոր-Նախիջևանի բարբառում իբրև հաստատական կամ ցույց տալու համար խոսողի հավանութիւնը. *ինչպես՝ Ա՛խպար, մաշթը բան կասէ նը՛. Գէշ սօլէն պիտ վախենամ նը՛... Հինութ աղէթները աղէկ ին նը՛... (Եղբայր, մարդը բան է ասում. Սաստիկ պիտի վախենամ. Հին սովորութիւնները լավ են):*

Դա՛, գործ է ածվում Նոր-Նախիջևանի բարբառում նախադասութիւն վերջը՝ ասածը հաստատելու և զարմանք հայտնելու համար ալն մասին, որ խոսակիցը չգիտե կամ գիտենալ չի ուզում. *օրինակ՝ Զլսեցթր, շտեսիլ իմ» կասիմ դա՛... Սրա փոխարեն Ղրիմում գործ է ածվում դաճա ձևը. ինչպես՝ Զահիր դուն աս դաղերուն (լեռների) Իսախ-Յուսուֆն իս դահա՛ (Խրիմու առակներ, էջ 7). նույնպես և Օրի մեջ, ինչ. Մէկ գործ բաշլալելու էղմը դահա՛... Զէրէ չասիր դահա՛. վալ քեզի (Նոր կեանք, 1907, էջ 282ա): Այս երկու ձևերի գործածութիւնը ցույց է տալիս, որ դա՛ և դաճա՛ ծագում են թրք. *da* հաստատական մասնիկից և որ այս թրք. *da* ձևն էլ կրճատված է թրք. *daha* շեշտով, «տակավին» բառից: *Al-dam da=չլ. առի դա՛ նշանակում է ճառի, դեռ ի՛նչ ես ուզում»:* *Էլի՛. գործածվում է Երևանի բարբառում. ինչպես՝ Ասում ես, էլի՛. դնացի տեսալ էլի՛. Ձեռիցս գնաց էլի՛:— Թարգմանված է թրք. daha շեշտով, «էլի՛» բառից, որ նույնպես գործածական է մեր մեջ դա կամ դաճա ձևով:— Սրա կրճատ ձևն է՝**

Էլ՛, որ գործածական է Թավրիզի բարբառում նույն իմաստով. ինչպես՝ Ասում եմ էլ՛:

Է՛. ունի հաստատական իմաստ, գործածվում է Պոլսի բարբառում՝ միայն հրամայականից հետո և համապատասխանում է ԳԵ հաստատական մասնիկին, որ չի գործածվում հրամայականից հետո. ինչպես՝ Կեր Է՛. Տար Է՛:— Կարելի էր կարծել, որ այս Է մասնիկը կրճատված է Էլի>Էլ ձևից, որ տեսանք քիչ վերևում. բայց դա անկարելի է, որովհետև Էլ, Էլի ձևը գոյութիւն չունի Պոլսի բարբառում, ուր կա միայն ալ:

Ո՛ւ. գործածվում է Նոր-Նախիջևանի բարբառում, նախադասութիւն ծալրին, ճիշտ ալն նշանակութիւնը՝ ինչ որ դա, Էլի՛. օրինակ՝ Կասիմ թլ... Բերիր թլ...: Ձայնավորից հետո պատահած ժամանակ քիչ անգամ դառնում է վու. ինչպես՝ Ասի վթլ... Ֆէլանին կնիկը քհաքնի վու... Համապատասխանում է Պոլսի ԳԵ՛ կամ

Թրք. al ձևին. ինչպես՝ ըսի նէ... բերիր նէ... Թրք. dedim al
getirdin al

Թուրքերենից փոխառություն են նաև ա՛, եա՛, իշաե՛, որոնք
այս նշանակությամբ (իրեւ հաստատական մասնիկ) չբովում են
նախադասությանց վրա. ինչպես՝ ըսի եա, կերանք ա, կերաւ իշաե՛:

12. ԲՆԱՁԱՅՆ ԲԱՅԵՐ*

Բնաձայն են կոչվում այն բառերը, որոնք նշանակում են
նեղքին հոգեկան մի աղաղակ կամ արտաքին նյութական մի աղ-
մուկ, և ձայնով էլ իբրեւ թե իրենց նշանակած նյութի պատկերն
են. ինչպես՝ ճնչել, ճռնչել, շճնչել, բրչալ, հառաչել, հաշել, խըլ-
խընջել:

Այսպիսի բնաձայն բառերով տարօրինակ կերպով ճոխ է մեր
լեզուն. այնչափ որ ոչ մի նոր լեզու կարող չէ մրցել հայերենի
հետ, եթե նույնիսկ միայն մեր հին լեզվի գանձի հետ համեմա-
տենք. հին լեզուներից էլ հազիվ միայն հունարենը. իսկ եթե մեր
նոր լեզուն և նոր բարբառներն էլ նկատի առնենք, այս ճոխու-
թյունը գրեթե անհամեմատելի է:

Առաջին ակնարկով նկատելի է, որ բոլոր այս բնաձայն բա-
ռերի մեջ գրեթե միշտ նույն ձայներն են, որ կրկնվում են. այն է
ն, ո, ռն, չել և ալլն, բայց երբ ալլելի ուշադիր կերպով քննենք,
պիտի տեսնենք, թե այս հաճախակի կրկնություններն այնպես ան-
կանոն կերպով կամ ըստ պատահման չեն, ալլ ունեն որոշ միո-
րինակություն, հետևաբար օրենք, այնպես որ կարելի է նրանց մեջ
նման ձևերի առանձին-առանձին կարգեր որոշել:

Ահավասիկ հայերենում գտնված բոլոր բնաձայն բառերի
կարգերը.

1) *Շլալ կամ շչել, բչալ կամ բչել, նաև բջել, ճչել. այս ձե-
վերի մեջ էական տարրը նախաձայն շ, բ, ճ ձայներն են. չ իբր
հոդակապ ավելացել է պարզական արմատի վրա, ուստի և այս
ձևերն իսկական նմանություն ունեն փախչել, քաքչել, մատչել
բառերին, որոնց արմատն է փախ, քաք, մատ:

2) Հնչել, շնչել, բնչել, գնչել, կնչել, փնչել, մնչել, խնչել,
սրանց հետ նաև խնջել. այս կարգում էլ էական տարրերը ն, շ,

* Իբրեւ առանձին հոգված հրատարակել եմ նախ «Հանգէս Ամսօրեայ»,
1890, էջ 202—5:

բ, գ, կ, փ, մ, խ ձայներն են. այս կարգի տարբերությունը առաջինից այն է, որ չ հոգակապի վրա եկել ավելացել է նաև ուրիշ մի ն, որով այս ձևերը համեմատելի են ճիշտ երկնչել, կորնչել, մաքունչել, յաքնչել բառերին, որոնց արմատն է երկ, կոր, մաքս, յաք:

3) *Բաչել, թաչել, հաչել, շաչել, թերևս նաև բաջաղիլ և հաջել (շան), էական տարրը բ, թ, հ, շ, որոնք աճել են ա ձայնավորով. չ հոգակապն է. ձևը նույն է, ինչ որ հաճ-ա-չել, որի արմատն է հաճ:

4) Գաճել, թաճել, խաճել, կաճել. արմատը գ, թ, խ, կ-այս կարգը երկրորդից այն տարբերությունն ունի, ինչ որ երրորդը առաջինից. ձևով նույն է մեղաճել, որի արմատն է մեղ:

5) Գոչել, կոչել և պոչիւն բառերով կազմում են մի փոքր կարգ, ուր արմատական գ, կ, պ ձայների վրա՝ փոխանակ երրորդ կարգի ա հավելվածի՝ ավելացել է ո:

6) Նախապես կարծում էի, թե առանձին մի խումբ են կազմում թնդալ և *գնդալ, վերջինը ենթադրելով գնդիւն բառից: Բայց կասկածելի էի գտնում. նախ՝ դնդալ համարելով առաջինի հետ նույն՝ իբր արդյունք գրչադրական սխալի. երկրորդ՝ հավանական համարելով, որ թունդ լինի ամբողջական արմատ: Այժմ գտնում եմ, որ իրոք ամբողջական արմատ է թունդ, որ ծագում է Հնիստund կամ tund արմատից: Այս մասին տես ՀԱ 1899, էջ 203թ և Արմ. բառ:

7) Այլևայլ ձևերով ունենք բմբիւն, բոմբիւն և թմբիւն. սրանց բայական ձևերը չկան: Վերջինին նման է նաև թմբով, որ ըստ Հյուբ. Artn. Gr. 154, լինելով փոխառություն պհլ. *tumbūk, պրս. tanbūk ձևից, կապ չունի նրանց հետ: Ըստ Արմ. բառ. (տես թմբիւն բառի տակ) այս բառերը արմատական չեն և ծագում են նախնական բ և թ ձայներից: Մասնիկն է մբ, որ գտնում ենք նաև արդի բարբառներում. ինչպես՝ խոմփալ, թրմփալ, ճլոմփ, կիւմփ:

8) Այս կարգը կազմվում է առաջին կարգի ձևերի վրա ավելացնելով ա ձայնը. սրանից բայական ձևով պահված են միայն կոչել և հոչել. բայց հնապես անշուշտ կալին նաև *հոչել, *սոչել, *խոչել, ինչպես ցույց են տալիս հոչալ, սոչ կամ սոխի (հմմտ. կոիչ և կոչել), խոչալ կամ խոչափող և խոչոտել բառերը:

9) Ամենից ավելի հարուստ է այս կարգը, ուր բայական ձևավոր կան խոնչել, կոնչել, փոնչել, հոնչել, դոնչել, մոնչել. սրանց

հետ նաև վրնջել. նմանապես ենթադրվում է *նոնջել, *շոնջել և սոնջել. որովհետև կան հոնջիւն, շոնջան, սոնջան գոյականները: Այս բառերի արմատներն են կ, փ, ւ, դ, մ, գ, վ, հ, շ, ս, խ ձայները. և ինչ տարբերություն որ կա ութերորդ կարգի և առաջինի միջև, նույն տարբերությունը կա նաև իններորդի և երկրորդի միջև, այն է՝ ո ձայնի հավելումը երկրորդի ձևերի վրա:

10) Բառաչել, քառաչել, կառաչել, հառաչել, շառաչել. արմատը բ, ք, հ, կ, շ. կազմվում են նույն ձևով, ինչ որ 8-րդ և 9-րդ, այսինքն ավելացնելով ո ձայնը՝ երրորդ կարգի վրա: Բայց այստեղ գալիս միանում է նաև մի երկրորդ ա (քառաչել և ոչ բառաչել): Մեր մատնանիշ արած նմանությունն ավելի որոշ կերպով երևում է բաչել-քառաչել, քաչել-քառաչել, հաչել-հառաչել, շաչել-շառաչելի միացյալ ձևերից, ինչպես գտնում ենք իրար կից գործածված մեր հին մատենագրության մեջ:

11) Նույն ո հավելվածով չորրորդ կարգից շինվում են քառանջել, կառանջել, խառանջել ձևերը. որոնք կազմում են այս փոքրիկ կարգը. արմատը ք, կ, խ:

12) Գոռոչ, կոռոչել կամ կորոչ, պոռոչիւն արմատը գ, կ, պ, նույն համադրությամբ՝ ինչ որ 8—11՝ հինգերորդ ձևից:

13) Թրնդիւն, գրնդիւն, շոինդ. այս գոյականները ենթադրում են *թրնդել, *շոնդել և գրնդել ձևերը. վերջինը իրոք էլ գործածված է. կազմվում են վեցերորդ ձևից ո հավելվածով: Նույն ձևն է նաև խոնտալ:

14, 15, 16) Զուալ (նչհ), գոռալ, հոռուղել, իբր գ, գ, պ, հ ձայններից. հմմտ. գոչիւն, պոռոչել, հոռուել և ալլն: Առաջինի արմատն է գ, սաստկացած ո հավելվածով (կարիք չիա համեմատելու մառ, բառ, տառ բառերի հետ, որոնք ուրիշ կազմություն ունեն):

17) Բբչալ, գգչել կամ գգշել, ինչպես և բբշել, բբջանք. ներկայացնում են առաջին ձևի կրկնավորը:

18) Դգնչել, գգնչումն, խնջխնջել. երկրորդ ձևի կրկնավորը:

19) Պապաչել, խախաչել, կապաչել կամ կարկաչել. ներկայացնում են երրորդ ձևի կրկնավորը:

20) *Գանգաչել, գանգաչել. առաջին ձևը, որ ենթադրվում է գանգաչեցուցանել բառից, առանձին չէ ավանդված. բայց պահված է վրացերենում. հմմտ. վրաց. գանգաշի (Արրտ. 1898 հուլիս, էջ 311ա). չորրորդ ձևի կրկնավորն է:

21) Խոխոքել միակ ձևն է, որ ներկայացնում է հինգերորդ ձևի կրկնավորը:

22) Ճնուել՝ նմանապես միակ ձևը՝ կրկնավորն է *ճուել ձևով մի բալի, որից ո հավելվածով և ող մասնիկով կազմված է նոուղել, սրանց մեջ ու մասնիկ է ուրեմն. հմմտ. գրգել և գրգուել, քքումն և քքուիլ, ցրել և ցրուել. հմմտ. նաև ճննուել:

23, 24, 25) Բբել կամ բիբել, շշուկ, քքումն, գրգալ, շրշիւն, քրքուիլ, քքուիլ.— կազմված են պարզական բ, շ, ք, գ արմատներից կրկնութամբ և բ, ու ձայնների հավելումով.— քուք արմատը բնիկ հալ է և առաջանում է ՀնԽ. կս բնաձայն արմատից:

26, 27, 28, 29) Մրմուլ կամ մումուլ, գրգրալ, գոգուլ—կարկաշել. բարբաշել. բարբաքել, խարխնել, գարգալանք, կրկնաձայն, գրգշիւն, քրքիշ, քրքալ—շշնել, գգնել, խխնել կամ խխնել, խախնել, և մրմնել, խրխնել, գրգնել, տրտունջ, քրքնել (Բրս. մրկ. 258), քրքնել (անդ), շրշնել. շրշունջ կամ շրշունջ ձևերը նմանապես կրկնավորներն են 14, 8, 9 (կամ 2) կարգի ձևերի:

30) -աճն մասնիկով են կազմվում թնձկալ, կաղկանձել, կզկնձալ (իբր կանձկանձալ) և կնձաձայն:

Ամփոփելով մինչև այստեղ ասվածները՝ տեսնում ենք, թե հին հայերենի 1, 4, 2 բնաձայն բառերի արմատներն են բ, գ, դ, զ, թ, խ, կ, ճ, ճ, մ, ճ, շ, պ, ս, վ, տ, փ և ք 18 բաղաձայնները. այսինքն յուրաքանչյուր բնաձայն բառի նախաձայնը. ածանցները սովորաբար կազմվում են ճ, չ (որ և ջ) հոգակապերով, ա, ո հավելվածներով, ո զորացուցիչ ձայնով և կրկնութամբ:

Այս բոլոր կարգերից դուրս են մնում մոտ 50 հազվադեպ ձևեր, որոնցից ոմանք բոլորովին առանձին են, ուրիշներ կրկնական, մի քանիսն էլ միանալով դավառական ձևերի հետ, կազմում են առանձին խմբեր, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո:

Ստորև տալիս ենք ցուցակը բոլոր բնաձայն բալերի, քաղելով Նոր Հայկազյան բառարանից, Առձեռն բառարանից և իմ Արմատական բառարանից ու Հայոց լեզվի պատմությունից, Ա հաա., էջ 114—6: Տրված ձևերից մեծ մասը բայական ձևով է, իսկ երբ բայական ձևը չի ավանդված, դնում ենք գոլականձև.

— բաղբաշել	Ծ	+ բառաշել
— բաղբանշել		+ բարբանշել
+ բաշիւն		+ բարբաշել
+ բաշաղիլ		+ բբել, բիբել

	+ բրչալ		+ խախաչ
10	+ բղլալ		+ խանչել
	+ բնչել		— խառնչել
	+ բոմբիւն, բմբիւն	50	+ խարխնճել
	+ բչել, բչալ		+ խխնջիլ
	+ բջել		— խգուրաիւն
15	+ բջջել, բջջանք		+ խնչել
	+ գանգաչ(եցուցանել)		+ խնջել
	— գանդիւն	55	+ խոխոջել
	+ գանչել		+ խնջխնջել
	+ գարգաչանք		+ խռնչել
20	— գլղլունք		+ խոնտալ
	+ գնչել		+ խռչակ, խռչափող, խռչոտիլ
	+ գոչել	60	— խռպոտ
	+ գոռալ		+ խրխինջ, խրխնջել
	+ գոռոչ		— խօջիւն
25	+ գոգոալ		— ծափ
	+ գրգրալ		— կականել
	+ գրդալ	65	+ կականչել
	+ դանդաչել		+ կալկանձել
	+ դդնչել		+ կանչել
30	+ դդչել		— կառանչել
	— դոփել		+ կառաչել
	+ դոնչել	70	+ կարկաչել
	+ դրդնջիւն		+ կզկնձտալ, կնձաձալն
	+ դրդջիւն		— կթղաձալն
35	+ դրնդիլ		+ կնչել
	+ զռալ		— կնտնտոց
	+ թանչել	75	+ կոչել
	+ թաչել		+ կոռոչ
	+ թառանչել		+ կոնչել
40	+ թառաչել		+ կոչել, կոիչ
	— թափթափիլ		— կրաս
	+ թմբիւն	80	+ կրկջաձալն
	+ թնձկալ		— կրճել
	+ թրնդիւն		— հալհոլել, հալհուլ
45	+ խախանջել		+ հաչել
	— խախանք		+ հաջել

85	+	հառաչել	+	շնչել, շունչ	
	+	հնչել, հունչ	115	+	շշուկ
	+	հոնչիւն		+	շշունջ, շշնջել
	+	հոչակ		+	շչել
	—	ղօղանջել		+	շսինդ
90	—	ճիկ		+	շսինչ, շոնչան
	—	ճիճոունք	120	+	շրշիւն
	—	ճղել «ճվճվալ»		+	շրշնջել, շրշունջ
	+	ճճուել		+	չապաչել
	—	ճնճղուկ		+	չոչիւն
95	+	ճնճուել		—	չոռոտ, պոռոք
	—	ճողփիւն	125	+	չոռոչիւն
	+	ճչիլ, ճիչ		+	սոիչ, սոիճ
	—	ճողել		+	սոինչ, սոնչան
	—	ճոճուող		—	վճիւն
100	+	ճոնչել		—	վու վու
	—	ճոուել	130	+	վրնջել
	+	ճոուողել		—	տզզալ ԱՌ
	+	ճոչել		+	տրտունջ, տրտնջել
	—	ճովոել		+	փնչել
105	+	ջնչել, մունչ		+	փոնչել
	+	մոմալ	135	—	փոնկալ, փոնքալ, փոնգալ
	+	մոնչել		—	փստ-ա-ծաղիկ
	+	մրմնջել		—	քարթնշումն, քրթնջել
	—	լալ լու		—	քեքրալ
110	—	նուալ		+	քքումն, քքուի
	+	շաչել	140	+	քրքուի
	+	շառաչել		+	քրքիջ, քրքշալ
	—	շարշափիւն	142	+	քրքնջալ, քրքինջ

Այժմ տալիս ենք բարբառներում գտնված բոլոր բնաձայն բալերի ցուցակը, քաղելով իմ Գավառական բառարանից (տպ. Թիֆլիս, 1913), որ բոլոր գավառական բառերի ժողովածուների մեջ մեծագույնն է։ Այս բառերի թիվն է 660:

— բառանչել	ծ	— բլթբլթալ
— բզբզալ		— բխկալ
— բլբլալ		— բղալ
— բլղբլղալ		— բղբղալ

10	— բղղալ	— դմդմբոց
	— բոռալ	— դմփացնել
	— բոռբոռալ	— դնգդնգալ
	— բուալ	50 — դնդնալ
	— բոալ	— դնկրտալ
	— բռանչել	— դոմփա դոմփ
15	— բոբռալ	— դունդունալ
	— բոբռթալ	— դռդռալ
	— բոնչել	55 — դռալ
	— բոռալ	— դրխկոց
	— դադաջել	— դրմբալ
20	— գլգլալ	— դրմբոբոբալ
	— գլթալ	— դրմփալ
	— գմալ	60 — դրմփդրմփալ
	— գմտալ	— դրնգալ
	— գմփգմփոց	— դրնգդրնգալ
25	— գոչգոչալ	— գլզլալ
	— գոռգոռալ	— գխկալ
	— գոռոռալ	65 — գկոտալ
	— գչգչալ	— գղզղալ
	— գջգջալ	— գղզղկալ
30	— դոմոալ	— գմբգմբալ
	— գոնտալ	— գմզմալ
	— գոռալ	70 — գմզմփալ
	— գոտատիլ	— գմփզմփ
	— գվգվալ	— գնգալ
35	— գվվալ	— գնգզնգալ
	— գրմբացնել	— գնզնալ
	— գրմոց	75 — գնկո գնկո
	— գրմփալ	— գնկոտալ
	— դժժալ	— գոզոալ
40	— դլդլցնել	— գոթկացնել
	— դխդխկալ	— գռռալ
	— դխդխկալ	80 — գրխկալ
	— դխքալ	— գրխկզրխկացնել
	— դմբալ	— գրմփալ
45	— դմբդմբալ	— գրմփգրմփալ
	— դմբրտոց	— գրնգալ

85 — զընգզընգալ	— ժվժվալ	
— թաթրտալ	— ժվոտալ	
— թթիկ-իչ	125 — ժրժրալ	
— թլթլալ	— լբլբցնել	
— թխթիկալ	— լխլխել, լխլխալ	
90 — թիկացնել	— լխլիկալ	
— թիկթիկացնել	— լիւցնել	
— թխոտալ	130 — լղրառք	
— թխրցնել	— լղրցնել	
— թմբթմբալ	— լպոտել	
95 — թմփալ	— լվլվալ	
— թմփթմփալ	— լվոտալ	
— թնալ	135 — լփլփացնել	
— թնթնալ	— լփոտալ	
— թնգթնգալ	— լփոտիկել	
100 — թնկթնկոտալ	— լփրցնել	
— թնքցնել	— խառանչել	
— թշթշալ	140 — խզզացնել	
— թշշալ	— խժալ	
— թշվշալ	— խժլոոց	
105 — թռնթռնալ	— խժվժոց	
— թսթսալ	— խլխալ	
— թսսալ	145 — խնթխնթացնել	
— թրիկալ	— խնիկ	
— թրիկթրիկացնել	— խնկոց	
110 — թրիթրիկոց	— խնճխնճել	
— թրմշալ	— խոլխոնճալ	
— թրմփալ	150 — խշալ	
— թրպպոց	— խշխշալ	
— թրփոց	— խշշալ	
115 — թփթփալ	— խշտացնել	
— թփպոց	— խշրտալ	
— թփո թփո	155 — խոնթխոնթալ	
— թքթք	— խոռխոռալ	
— թքշիլ	— խորդխորդալ	
120 — թքռալ	— խշխշալ	
— ժնգժնգալ	— խռկալ	
— ժնկոտալ	160 — խոխոտալ	

	խոռալ		— կղմզալ
	— խոռվիալ	200	— կիժալ
	խոխշալ		— կիժալ
	— խոխոռալ		— կիժիժալ
165	խոլնդալ		— կիժիժալ
	— խոլտալ		— կիժրկտալ
	խոխոթոց	205	— կլաւել
	— խոլիշալ		— կլթիկ
	խոխոռալ		— կլթկլթալ
170	խրթխրթաջնել		— կլխտալ
	— խրինշալ		— կլկլալ
	— խիխիալ	210	— կլպլտալ
	ծղծղալ		— կխթալ
	ծլմիաջնել		— կիկիխալ
175	— ծլնկալ		— կղալ
	— ծլվլալ		— կղկղալ
	— ծլիալ	215	— կկղալ
	— ծլիծլիալ		— կղկնձալ
	— ծլկլթալ		— կճկճալ
180	— ծկոռալ		— կճրցնել
	— ծղրալ		— կմկմալ
	— ծլլրալ	220	— կնձկնձալ
	— ծմրալ		— կոնկոռնալ
	— ծնգծնգալ		— կոնկստալ
185	— ծռալ		— կոնձալ
	— ծպծպաջնել		— կոնձկոնձալ
	— ծպաալ	225	— կոտկոտալ
	— ծռթկալ		— կչկչալ
	— ծռռան		— կպկպալ
190	— ծվծվալ		— կռալ
	— ծվվալ		— կռաւել
	— ծրծրալ	230	— կռթալ
	— ծրնգաջնել		— կռթկռթալ
	— ծրիծրիաջնել		— կռլաալ
195	— ծքծքալ		— կռկռալ, կրկրալ
	— կալանչել		— կռմբալ
	— կարկնշել	235	— կռմռալ
	— կարկչել		— կռշնել

- կոչիրչալ, կրչկրչալ 275 — դոռալ
 — կոռալ — դովոռալ
 — կվկվալ — դրդճալ
 240 — կտկաալ — դրճապնեի
 — կրխալ — դրփեի
 — կրկնչալ 280 — ճարճալ
 — կրկչալ — ճգալ
 — կրկտալ — ճգճղալ
 245 — կրվրալ — ճգճղտալ
 — կրամրտալ — ճգճղալ
 — կրփկրփոց 285 — ճգաալ
 — հաջմաջեի — ճգարցնեի
 — հաջվոտեի — ճղրտալ
 250 — հաւհաւեի — ճթճթալ
 — հոհոալ — ճթոտալ
 — հոնդալ 290 — ճլխթրալ
 — դդդդալի — ճլխպալ
 — դժբժալ — ճլճլալ
 255 — դժժալ — ճլճլթալ
 — դժդժալ — ճլճլաալ
 — դժվժալ 295 — ճլմփալ
 — դլդլդլապնեի — ճլվզ
 — դլթդլթալ — ճլվլալ
 260 — դլդլալ — ճլվլտալ
 — դլլլդալ — ճլվլտալ
 — դլվլալ 300 — ճլփալ
 — դլտրտալ — ճխալ
 — դճրտալ — ճխճխալ
 265 — դնջոնջալ — ճխրտալ
 — դնջոտապնեի — ճխճխպիլ
 — դուդու — 305 — ճկճկալ
 — դունդունալ — ճկոտալ
 — դուռդուռալ — ճղապնեի
 270 — դոալ — ճղաւեի
 — դոբոապնեի — ճղանի
 — դողոալ 310 — ճղզալ
 — դողոճոնեի — ճղճղալ
 — զոնդոց — ճղլղան

— ճղուշտութ	— ճովուս
— ճղուղի	— ճաճատալ
315 — ճղվղալ	— ճվտալ
— ճղրթալ	— ճվճվալ
— ճղրցնել	355 — ճվտալ
— ճնկեցնել	— ճտճտալ
— ճճճել	— ճտվտալ
320 — ճմճմալ	— ճրթճրթալ
— ճմալտալ	— ճրթոց
— ճնալ	360 — ճրթուկրթ
— ճնգալ	— ճքալ
— ճնգճնգացնել	— ճք ճք
325 — ճնթլկոց	— ճքրտալ
— ճնթկոց	— մալանչ մալանչ գալ
— ճնկալ	365 — մալիլ
— ճնկլնկալ	— մալուկիլ
— ճնկլտալ	— մզալ
330 — ճնկոտալ	— մզգալ
— ճնկճնկալ	— մզլտալ
— ճնճնալ	370 — մզլտկալ
— ճննալ	— մղմզալ
— ճնչել	— մղմղտալ
335 — ճնչվոտել	— մղրտալ
— ճուալ, ճիւ ճիւ	— մղրտկալ
— ճոփ տալ	375 — մժմժել
— ճչալ	— միաւ
— ճչվրաիլ	— մլաւե
340 — ճռալ	— մկկալ
— ճռթալ	— մկմկալ
— ճռթկացնել	380 — մղլտալ
— ճռթպռթալ	— մղմղալ
— ճռճռալ	— մնկմնկալ
345 — ճռճռթալ	— մշալ
— ճռմռթացնել	— մշլտալ
— ճռնչալ	385 — մշմշալ
— ճռպոտալ	— մշշացնել
— ճռռալ	— մռմռքալ
350 — ճռլղալ	— մռլմռլալ

— մոռալ	— շվվալ
390 — մուտալ	— շրթոց
— մուտկալ	— շրխկալ
— մոմշաալ	430 — շրխկշրխկալ
— մոմոաալ	— շրմփալ
— մոռալ	— շրպպալ
395 — մոմսալ	— շրփալ
— մոսալ	— շրփշրփալ
— մրթմրթալ	435 — շփլթոց
— մրմրթալ	— շփշփալի
— մրմրչոց	— շփուաոց
400 — մրրալ	— չթուտալ
— նղնղալ	— չլթչլթան
— նննմացննի	440 — չմփալ
— նռնռալ	— չմփչմփալ
— նֆալ	— չլչլալ
405 — շախկլաալ	— չխկացննի
— շախկդի	— չխկչխկալ
— շախշխկալ	445 — չխչխկալ
— շախրաոց	— չխչխպալ
— շառլաալ ք	— չխչխփալ
410 — շխկալ	— չխչփի
— շխկարալ	— չխպչխպալ
— շխկշխկալ	450 — չմչմալ
— շխշխկալ	— չմփչմփալ
— շխշխկալ	— չնկալ
415 — շխպեցննի	— չռալ
— շխուտալ	— չռչռալ
— շղկլկալ	455 — չրթալ
— շմփացննի	— չրթչրթալ
— շնկալ	— չրթվրթալ
420 — շնկշնկալ	— չրթփրթոց
— շշնկոց	— չրխկալ
— շռալ	460 — չրխկչրխկալ
— շռալ	— չրխչրխկալ
— շռշռալ	— չրչրալ
425 — շռռալ	— չրպպալ
— շվշվալ	— չրփացննի

465	— չփշփալ	— ջրնդալ
—	չփփօցնել	— սաչեւ
—	պալել	505 — սոռալ
—	պղղալ	— սոռալ
—	պղկալ	— սոսոռալ
470	— պղկալ	— սփսփալ
—	պղպղալ	— սրրալ
—	պթպթալ	510 — վղալ
—	պժժան	— վզղալ
—	պժպժալ	— վզվզալ
475	— պլթիլ	— վժալ
—	պլթպլթալ	— յժժալ
—	պլլալ	515 — յժլտալ
—	պլպլալ	— յժվժալ
—	պլսկալ	— յժրտալ
480	— պլսպլսկալ	— յլվլալ
—	պղկալ	— յլվլկիլ
—	պղպղալ	520 — յլեկվլեկալ
—	պճպճալ	— յլեկտալ
—	պոռալ	— յլեկրտալ
485	— պոռչալ	— յլեվլեալ
—	պոռչտալ	— յղվղալ
—	պոռպոռալ	525 — յղրտալ
—	պոռպտալ	— փնդալ, փեկալ
—	պոնչել	— փնդատալ
490	— պոշկալ	— փնդփնդալ
—	պոչել	— վշալ
—	պոչպոչալ	530 — վշշալ
—	պոպոռալ	— վշվշալ
—	պոպոթալ	— վոթալ
495	— պոռոց	— վոթկալ
—	պտպտալ	— վոթվոթալ
—	պտրտալ	535 — վոչալ
—	ջժվժալ	— վովոռալ
—	ջղջղալ	— վստացնել
500	— ջղջղալ	— վսվսալ
—	ջնկջնկալ	— վրթվրթալ
—	ջնջնալ	540 — վրվրթալ

- վրխալ
 — վրխկալ
 — վրվթալ
 — վրջնջալ
 545 — տապտալալ
 — տգալ
 — տգվգալ
 — տգտգալ
 — տժժալ
 550 — տժվժալ
 — տժտժալ
 — տժտժալ
 — տլվլալ
 — տխտխկալ
 — տկտկալ
 555 — տղլտալ
 — տմտմալ
 — տմտմալ
 — տնկլտալ
 — տնկուտալ
 560 — տնկտնկալ
 — տնչալ
 — տնտնալ
 — տնքալ
 — տնքտնքալ
 565 — տռռլ
 — տռլնգալ
 — տռլտալ
 — տռնգոց
 — տռտռալ
 570 — տտռռլ
 — տրլնգալ
 — տրխկալ
 — տրմքալցնեկ
 — տրմքտրմքալ
 575 — տրմփալ
 — տրմփտրմփոց
 — տրտրոց
 — տրփալ
 — տրփտրփալ
 580 — տփալ
 — տփտփալ
 — տքալ
 — տքտքալ
 — տքրտալ
 585 — տքքալ
 — ցլքցլքոտիլ
 — ցխցխալ
 — ցնգլի
 — փթալ
 590 — փթրտալ
 — փթփթալ
 — փլթփլթալ
 — փխրալ
 — փխփխկալ
 595 — փնթփնթալ
 — փնչալ
 — փնչփնչալ
 — փնքփնքալ
 — փ22ալ
 600 — փ2տալցնեկ
 — փ2փ2ալ
 — փռթալցնեկ
 — փռթկալ
 — փռնգտալ
 605 — փռ2տալ
 — փռնչալ
 — փռռալ
 — փռտփռտալ
 — փռփռալ
 610 — փսալ
 — փսսալ
 — փստալ
 — փրստալ
 — փրտկալ
 615 — փսփ2տալ
 — փսփսալ

— փսփստալ	— քփքփալ
— փրթաղնի	640 — ֆթֆթալ
— փրթարթալ	— ֆլֆլուհ
620 — փրթփրթալ	— ֆնչալ
— փրփնչալ	— ֆշալ
— քզլալ	— ֆշշալ
— քթոտալ	645 — ֆշոտալ
— քթքթալ	— ֆշտաղնի
625 — քլթքլթալ	— ֆշֆշալ
— քլքլալ	— ֆշֆշտալ
— քնթփնթալ	— ֆոնկոտալ
— քչփչալ	650 — ֆոթկալ
— քչքչալ	— ֆոկալ
630 — քոքոալ	— ֆոնչաղնի
— քստքստաղնի	— ֆոռալ
— քսրտալ	— ֆոտի
— քսփսալ	655 — ֆոֆոալ
— քսփստալ	— ֆոսալ
635 — քվքվալ	— ֆոտաղնի
— քրքրալ	— ֆոֆոսալ
— քփոթալ	— ֆոֆշալ
— քփոտալ	600 — ֆոֆոտալ

Այս ցանկն էլ կազմված է համարյա նախորդի ձևով. ուր որ պարզ բալը կա, այնտեղ բալածանց ձևերը չեն դրել, իսկ ուր որ պարզ բալը չկա, բալածանց ձևը դնել անհրաժեշտ եմ համարել։ Այսպես՝ քշշալ կա, ուստի չեմ դրել քշշոց, բայց դրել եմ դռնոց. որովհետև չկա գոնդալ։ Անշուշտ այս կարգի ձևերն էլ կան բարբառներում և միայն ինձ չի հաջողվել գտնել։

Բնաձայն բալերի մի մասը գործածական է նաև գրաբարում, ուստի չեմ նշանակում այս ցուցակում. նրանք նշանակված են արդեն առաջին ցուցակում. այսպես՝ գոռալ, մոմռալ և այլն։

Բարբառների բնաձայն բալերի կազմության մեջ նկատելի են. 1) Այն, որ մինչդեռ գրաբարում բնաձայն բալերը ընդհանրապես պատկանում են Ա լծորդության ա տիպարին (-ել), այնտեղ գերիշխում է Գ լծորդության ա տիպարը (-ալ)։ Կան բալեր, որ գտնվում են թե՛ գրաբարում և թե՛ բարբառներում, բայց գրաբարում վերջավորվում են -ել, բարբառներում՝ -ալ. ինչպես՝ կռչել=

կռչել, ճչել=ճչալ, ճոճչել=ճոճչալ, ճոռոռել=ճոռալ, փճչել=փճչալ և այլն:

2) Մի քանի դեպքերում բարբառները դալիս են լրացնելու մեր սենցած թերի ծանոթությունը գրաբարի բնածայն բառերի մասին: Այսպես՝ հնից կա փստածաղիի լիզվի ծալլով խոսած, բայց չկա փստել բառը. այժմ բարբառներում դտնում ենք փրտալ:— Գրաբարում կա կթղածալ. չկա բառը. բարբառները տալիս են կթղալ բառը: Երբեմն էլ բարբառները ներկայացնում են գրաբարի շարունակությունը. ինչպես՝ կաղկանձել=գլխ. կղկնձալ:

3) Բարբառների մեջ բալական ձևը կազմվում է հաճախ -տալ վերջավորությամբ, մինչդեռ պարզ բնածայնը չունի տ. ինչպես՝ լվո-լվո—լվտալ, լիո-լիո—լիտալ, խու-խու—խտալ, լպո-լպո—լրպտալ. կամ նաև պարզ ձևով. ինչպես՝ դինջ-դինջ—դնջդնջալ և այլն:

4) Հաճախ բնածայն բալերը ունեն անցողական ձև՝ -ացնել վերջավորությամբ. ինչպես՝ խշտացնել, խնթթնացնել, ծրնգացնել, ղրնգացնել և այլն, իբր թե առարկային ալոպիսի ձայն հանել տալ (և ոչ թե ինքը հանել), ինչպես որ գրաբարում էլ ունենք հնչեցուցանել, զանգալեցանել և այլն:— Երբ բալի պարզ ձևը չկա, դնում եմ ցանկացած անցողականը. հակառակ պարագային անցողականը չեմ նշանակում:

Այս նախնական ծանոթություններից հետո անցնենք քննել բարբառների բնածայն բալերի կազմությունը և դասավորել ըստ կարգի:

Նախ դնում ենք այն ձևերը, որոնք պատկանում են գրաբարի բնածայն բալերի խմբերին, պահելով լուրջաբանչուր կարգի թվահամարը:

1) Ճչալ, որի հաճախականն է ճչվալ:

2) Ճճչել (որ և ճիճչել, հաճախականը՝ ճնչվալ), տնչալ, փնչալ:

3) Սալել լրերի շալելը. նաև հալել, որի կրկնականն է հալմալ և հաճախականը՝ հալվալ:

4) Այս կարգին են պատկանում կալանչել և մալանչ մալանչալ:

5, 6) Զկա:

7) Այս կարգին են պատկանում դմբալ, դմբացնել, թմբալ, չմբացնել. սրանցից ունենք կրկնական դմբադոմբ, հաճախական՝ դմբոմբ:

8) Կա միայն պռչել, վռչալ:

9) Այս կարգին են պատկանում ճռնչալ, փռնչալ, բռնչել, պոնչել, ֆռնչացնել, իսկ փռչալ առաջանում է փռնչալ ձևից:

10) Չկա:

11) Բառանչել և խառանչել:

12) Կա միայն պոռչալ (գրբ. պոռոչել ձևից), որի հաճախական էլ է պոռչալ:

13) Հոնչալ, դոնդոց, գոնաալ:

14) Բռալ, կռալ, խռալ, ճռալ, դռալ, մռալ, շռալ, չռալ, սռալ, առել: Վերջինից՝ արմատական բաղաձայնի կրկնությունը տուռել, ինչպես կա շշուկ, շշնկոց:— Կ հավելվածով է խոկալ:

15) Բոռալ, պոռալ, դոռալ:

16) Չկա. բայց հմմտ. նոռուղել և նովղալ:

17) Կա միայն ճճճել:

18) խննխննել, դնջդնջալ (սաստկականը՝ զնջոտացնել), փքնչալ:

19) Կա միայն գալուսել. մյուս նման ձևերի մասին տե՛ս տակը:

20, 21, 22) Չկա:

23, 24, 25) Չկա:

26) Շատ հարմար է այս կարգը բարբառների մեջ, որ ունենք՝ բորբալ, դոդոալ, զոզոալ, խոխոալ, կոկոալ, հոհոալ, դոդոալ, ճոճոալ, նոնոալ, շոշոալ, չոչոալ, պոպոալ, սոսոալ, վովոալ, տոտոալ, փոփոալ, քոքոալ, ֆոֆոալ.— կա նաև ը ձայնով՝ Ժրժրալ, Ժրժրալ, կրկրալ, չրչրալ, տրտրոց, քրքրալ.— և հաճախական ձևով՝ խոխոտալ, մոմոալ:

27) Ներկայացնում է ավելի շանաղան ձևերով. այսպես՝ կսրկընչել, կրկնչալ, կրկչալ, կարկչել, դրդճալ, փրփնչալ, վրվնչալ:

28, 29) Չկա:

30) Այս ձևի համար նույն արմատից ունենք կոնճալ, կոնճկոնճալ, կնճկոնճալ և նճ>զ ձայնափոխությունը էլ կղմզալ (որ է *կնճմնճալ):

Մինչև այստեղ հիշված բառերն ու ձևերը պատկանում են հին (գրաբարի) կարգերին: Այժմ անցնենք այն նոր կարգերին, որ հնարված են բարբառներում:

31) Խծալ, կծալ, վծալ.— այս երեքը կազմված են արմատական ի, կ, վ բաղաձայնների վրա ավելացնելով ծ բնաձայնը:

32) ԴԺԺալ, զԺԺալ, կԺԺալ, վԺԺալ, տԺԺալ, պԺԺալ.— կազմված են դ, ղ, կ, պ, վ, տ բաղաձայնների վրա ավելացնելով ծ բնաձայնը, որ սաստկություն համար կրկնված է: Լստ այսմ այս կարգը նախորդի սաստկականն է:

33) Կժկժալ, պժպժալ, վժվժալ, դժդժալ, տժտժալ, մժմժել.— կազմված են կ, դ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ ժ բնաձայնի հա՝ վելուսով և կրկնությամբ, ուրե՛ն Յ1-րդ կարգի կրկնականն է:

34) Ղժվժալ, կժվժալ, խժվժոց, ջժվժալ, տժվժալ.— կազմվում են ղ, ճ, խ, ջ, և բաղաձայններից՝ ժ բնաձայնով, և կրկնությամբ, բայց երկրորդ եզրի մեջ բաղաձայնը վերածելով վ:

35) Անշատ ձևեր են դժքժալ, վժքժալ, վժլտալ, խժլտոց որոնց մեջ արմատն է միշտ նախաձայն բաղաձայնը (ղ, վ, խ), բնաձայնն է նույնպես ժ, որի վրա ավելացել է իբրև սաստկական ր կամ լ և վերածվել է հաճախականի:

36) Ճզալ, մզալ, վզալ, ազալ.— կազմված են ճ, մ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնի հավելուսով: Հնից այսպիսի ձև ավանդված չէ՝ բայց ունենք բզզալ, բզզել, ազզալ (Պ 37), որ նույնի սաստկականն է:

37) Բզդալ, պզզալ, խզզացնել, մզզալ, վզզալ, տզզալ.— կազմված են բ, խ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնով (ինչպես Պ 36), որ սաստկության համար կրկնված է (ինչպես Պ 32). հմմտ. նախորդը:

38) Բզբզալ, ճզճզալ, մզմզալ, պզպզալ, վզվզալ, տզտզալ.— կազմված են բ, ճ, մ, պ, վ, և բաղաձայններից՝ զ բնաձայնի հավելուսով և կրկնությամբ. հմմտ. Պ 33: Սրանց հաճախականն է ճզճզալ, մզմզալ:

39) Անշատ ձևեր են ճզտալ,— պզկալ, քզկալ,— մզլտալ, մզլտկալ,— ճզրտալ, մզրտալ, մզրտկալ,— ճզվզալ, տզվզալ,— ճզտրցնել, որոնք բոլոր կազմված են նույն զ բնաձայնի հավելուսով ճ, մ, պ, և, ք բաղաձայններից. միայն թե սրանց մեջ ավելացել է հաճախականի համար լ, կ, և, ու, տկ, կամ արմատը կրկնվել է (հմմտ. Պ 35):

40) Խշալ, մշալ, վշալ, ֆշալ.— կազմվել են խ, մ, վ, ֆ բաղաձայններից՝ շ բնաձայնով. հնից ոչ մի նման օրինակ չունենք (բայց կա խօշիւն):

41) Թշշալ, խշշալ, մշշացնել, վշշալ, փշշալ, ֆշշալ.— նախորդի սաստկականն է շ բնաձայնի կրկնությամբ ձևացած (հմմտ. Պ 32, 37):

42) Թշթշալ, խշխշալ, մշմշալ, վշվշտլ, փշփշալ, ֆշֆշալ.— կազմված են թ, խ, մ, վ, փ, ֆ բաղաձայններից՝ շ բնաձայնով և կրկնությամբ, ինչպես Պ 33 և 38: Զայնավորի միջամտությամբ էլ կա մուշմուշալ:

43) Նշտացնել, փշտացնել, ֆշտացնել.— կազմված են խ, փ, ֆ ռադաձայններից՝ շ բնաձայնով և տ հալիվածով:

44) Անջատ ձևեր են ֆշշտալ, թշլշալ, մշլալ, ֆշռալ, խշրալ, որոնք կազմված են կրկնությամբ կամ շ, լ, ո հաճախականներով: Հմմտ. № 35, 39:

45, 46, 47, 48) Կազմվում են արմատական բաղաձայնի վրա ավելացնելով և բնաձայնը, որ կարող է կրկնվել. ինչպես և կարող է ամբողջ արմատը կրկնվել. այսպես՝ փալ, ֆալ,— թսալ, մսալ, վոսացնել, փսսալ,— թսթսալ, մամսալ, վավսալ, ֆսֆսալ, փսփսալ— Անջատ ձևեր են փստալ, փսփստալ, ճռճտալ, ֆսֆռստալ, փսփշտալ, ֆստացնել, ֆսֆշտալ, քսփսալ, քսփստալ, քըսրսալ, քստքստացնել, փստրկալ, որոնք կազմվում են կրկնությամբ և հաճախականի զանազան ձևերով. հմմտ. № 31—35, կամ 36—30, և 40—43 կարգերը, որոնք կազմվում են զ, ծ, շ բնաձայններով և նույն ոճով:

49) Բուալ, ծուալ, ճուալ, շուալ.— կազմվում են բ, ծ, ճ, շ բաղաձայններից՝ վ բնաձայնով, որ ըստ հայերեն ուղղագրության գրվում է ու: Նույն ձևով ունենք հնից մուալ ժմլավել կատվի: Սրանց արմատական ձևն էլ կա միւ, որից բարբառներում ունենք միվ-միվ, հաւ-միվ: Նույն վ բնաձայնով կազմված են նաև գրաբարի մեջ մմուել, մմմուել, մուուել, մուուդել, մմմուդ թառերը: Հաճախական ձևերից ունենք ճվոտալ, ժվոտալ, լվոտալ, ճվտալ— Անջատ ձև է նֆալ Վհիվանդի տքալ:

50) Նախորդից վ բնաձայնի կրկնությամբ ստացվում են գըվ-վալ, շվվալ, ծվվալ. հմմտ. № 32, 37, 41, 46:

51) Ամբողջ արմատի և բնաձայնի կրկնությամբ ունենք գըվ-գըվալ, ժվժվալ, լվլվալ, ծվծվալ, կվկվալ, ճվճվալ, շվշվալ, սվսվալ, քվքվալ. հմմտ. 28, 33, 42, 47:

52, 53) Իբրև բնաձայն է գործածվում նաև մ, որով սակայն ունենք միայն մի օրինակ, որ է, գմալ: Բայց սրանից կա և մի հաճախական (գմտալ): Կրկնությամբ էլ ունենք 6 օրինակ, այն է կվկմալ, մմմմալ, զվզմալ, տմտմալ, չմչմալ, մմմմացնել:

54) Դրաբարի մեջ տեսանք բոմբիւն և քմբիւն ձևերը (№ 7), որոնց հալիվածն է մբ. նույնը գտանք նաև բարբառներում մբ կամ մփ ձևով, ինչպես՝ գմբալ, քմփալ և այլն: Այս բնաձայնով կարելի է ստանալ թե՛ ամբողջական և թե՛ կրճատ կրկնությամբ ձևեր: Այսպես՝ ամբողջական են թմբթմբալ, գմբգմբալ, չմփչմփալ, զրմփ-

զըմփ, տմփտմփալ, զմբզմբալ, զմփզմփոց, թմփթմփալ.— կրճատ են՝ դմդմբոց, զմզմփալ.— իսկ հաճախական է՝ ճմպլտալ:

55) Այս նույն ձևերի սաստկականը կազմվում է ո. կամ ր սաստկացուցիչ բաղաձայնով. որով ունենք թի՛ պարզ, թի՛ ամբողջական կրկնական և թի՛ կրճատ կրկնական ձևեր: Այսպես՝ պարզ ձևով՝ գըմփալ, դըմփալ, զըմփալ, թըմփալ, շըմփալ, տըմփալ, դըմբալ, տըմբացնել, գըմբացնել, կոմբալ, խոմփալ.— կրկնությամբ՝ գըմփզըմփալ, տըմփտըմփոց, տըմբտըմբալ, դըմբզըմբալ, դըմփդըմփալ.— կա նաև գրմոց «գետի խոխոջ», որ կարող է թի՛ ալստեղ գրվել և թի՛ կցվիլ № 52 զմալ բալին՝ ը հավելվածով:

56) Բնաձայն է նաև ղ, որ կարող է կցվել արմատական բաղաձայնին, կամ կրկնված ձևով և կամ ամբողջ արմատի կրկնությամբ: Այսպես՝ պարզ ձևով են՝ բղալ, կղալ, ճղացնել.— կրկնված ձևով են՝ բղղալ, ճղղալ.— ամբողջ արմատի կրկնությամբ են՝ բըղբըղալ, գղգղալ, կղկղալ, պղպղալ, շղշղալ, ճղճղալ, մղմղալ, նըղնըղալ, վզվզալ: Արմատական բաղաձայնի կրկնությամբ ունենք կըկղալ (հմտ. № 17 բբչալ, դդչել): Վ բաղաձայնով կրկնված է ճըղնըղալ, մռռռռռի: Վերջապես ը, լ բաղաձայններով կազմված հաճախական ձևեր են ճղլանի, տղտղալ, մղլտալ, ճղղլան, վղրտալ, ծղրալ, ծղրցնել, ծղրտալ, ճղրթալ, լղրտուք, լղրցնել, ճղուշտուք:— Հին հայերենում ղ-ով կազմված ձևեր են խղուրտիւն (կարդան խղվըրտիւն), ճղել, ճողել:

57) Խ բնաձայնով կազմված են՝ ամենապարզ ձևով՝ ճխալ, արմատի կրկնությամբ կամ ր, ո հաճախականով՝ լխլխել, լխլխալ, կխկխալ, ճխճխալ, ցխցխալ, շխշխալ, վխվխալ, շխշտալ, շախտոց, ճխրտալ, փխրտալ, թխրցնել, լխոցնել, թխռտալ: Այստեղ ենք դնում նաև կրխալ, վրխալ, որ կազմված են ալդ բնաձայնով և նախդիր ո սաստկականով, որ դարձել է ր:

58) Խկ (կամ ղկ, խք) բնաձայնով են կազմված՝ պարզական շխկալ, թխկացնել, դխքալ, թթխկիչ (արմատը կրկնված), բխկալ, զխկալ, պխկալ, պղկալ, չխկացնել, հաճախական վխկրտալ, վըխկրտալ, շախկրտալ, կրկնավոր դխկդխկալ, թխկթխկացնել, շխկշխկալ, չխկչխկալ, վխկվխկալ, և կրճատ կրկնավոր լխլխկալ, դխդխկալ, թխթխկալ, շխշխկալ (նաև շախշխկալ), պխպխկալ, չխչխկալ, տխտըխկալ, փխփխկալ, գղգղկալ ձևերը:

59) Այս խկ բնաձայնը սաստկության համար ստանալով ր՝ դառնում է ըխկ, որով կազմվում են մի խումբ պարզական և կըրկ-

նազուր րայեր: Պարզական են զրիկալ, թրիկալ, տրիկալ, չրիկալ, շրիկալ, վրիկալ, զրիկոց.— իսկ կրկնավոր են՝ զրիկզրիկացնել, թրիկթրիկացնել, չրիկչրիկալ, շրիկշրիկալ, և կրճատ ձևով՝ չրիչրիկալ, թրիթրիկոց: Նկատելի է, որ այս բոլորի մեջ ստորադասականը լ է, մինչդեռ այլուր գտնում ենք ընդհանրապես ռ:

60) Խալ (դբ. խի) բնաձայնով են կազմված շխալացնել, չըխալչըխալ, չըբըբալ, չխչխալ, չխչխալ, ճխճխալ, չխչիի: Սրանց նախադաս է հին հայերենից նողփիւն:

61) Կ բնաձայնով կազմված ունենք սակավաթիվ բայեր. որոնք են՝ արմատի կրկնությամբ ճկճկալ, մկմկալ, տկտկալ.— բնաձայնի կրկնությամբ՝ մկկալ.— ռ սաստկականով և հաճախական ձևով՝ զկոտալ, ծկոտալ, ճկոտալ.— առանձին է Ձնում ծկլթալ: Կրաբարում ունենք ճիկ, որ այս բոլորի մեջ ամենապարզ արմատն է ներկայացնում, բայց նաև ձգեռտ, ձգռտալ:

62) ա բնաձայնով կազմված ձևեր են՝ խտխտալ, պտպտալ, կտկտալ, ճտճտալ, պտրտալ: Սրանք բոլոր կրկնավոր են, միայն վերջինը պարզ, բայց հաճախական: Առանձին ձև ունեն կոտկոտալ, դդդալի, ճոլտալ:

63) Խ բնաձայնով ունենք՝ պարզական փթալ բալը, հաճախական քթոտալ, չթոտալ, ճթոտալ, փթրտալ, իսկ կրկնությամբ՝ փթիթալ, քթքթալ, պթպթալ, ճթճթալ, ֆթֆթալ:

64) Ի բնաձայնով կազմված ունենք մի խումբ բայեր, որոնց մեջ միակ պարզականն է տիալ (որից տիել, տիոց):— կրկնական են՝ թփթփալ, քփքփալ, լփլփացնել, տփտփալ, խփխփալ, շփշփալ, կպկպալ, չփչփալ, ծպծպացնել.— նաև տապտալ.— բնաձայնի կրկնությամբ են չփչացնել, թփպոց, իսկ չ հավելվածով է շփլոց:— Սրանց հնագույն օրինակն է գրաբարի թափթափիլ «սիրտը բաբախել», դոփել, ծափ, կափկափել, շարշափիւն, և նոր բնաձայն նուի տալ:

65) Իռ բնաձայնով են կազմված թփռ թփռ, լիրցնել, և տ հաճախականի հավելումով՝ լրիռտալ, լրիռտկել, քփռտալ, քփռթալ, լփռոց (լպռակ):

66) Սրա հակառակ քփ բնաձայնով են կազմված՝ պարզական տրիալ, չրիացնել, շրիալ, դրիել, թրիոց, կրկնակ ալ-ով՝ թրպպոց, շրպպալ, չրպպալ, կրկնավոր ծրիծրիացնել, տրիտրիալ, կրիկըրիոց, շրիշրիալ ձևերը:

67) ք բնաձայնով են կազմված՝ պարզական տքալ, նքալ, հաճախական տքրտալ, թքրտալ, նքրտալ, կրկնավոր տքտքալ,

ծքծքալ (նաև ծգծգալ), թքթք, ճքճք, և ք-ի կրկնութիւմբ էլ՝ արքալ: Առանձին է մնում քքշիլ:

68) Ը բնաձայնով, բալց միշտ արմատի կրկնութիւմբ կազմված բալեր են՝ կչկչալ, քչքչալ, խչխչալ, գգգգալ, նաև քչփչալ, դշդշալ, ինչպես նաև ց բնաձայնով՝ կճկճալ, պճպճալ: Հին լեզվի մեջ Ը բնաձայնով ունենք հատկապես ճիչ, ճչալ և այլն, դոյականաձև հայնուչ, ց-ով կազմված քքքքի, իսկ ո ձայնավորով միասին՝ գոչի, որի կրկնավորն է բարբառներում գոչգոչալ, սրանից էլ ածականաբար՝ գոչգոչաց:

69) Ամենաշատ դրծածված բնաձայններից մեկն է լ, որից արմատի կրկնութիւմբ կազմված են՝ բլբլալ, գլգլալ, զլզլցիկ, զլզլալ, թլթլալ, խշխշալ, ծլծլալ, կլկլալ, զլզլալ, ճլճլալ, չլչլալ, պլպլալ, վլվլալ, փլփլալ, ֆլֆլուն, հաճախական են վլվլիլ:

70) Նույն ձևով, միայն թե երկրորդ եզրի մեջ արմատի բաղաձայնը դարձնելով վ (հմմտ. № 34) կազմված են ծվվալ, ցվվալ, դվվալ, սվվալ, և հաճախական ձևով՝ ցվվալ, կվվալ:

71) Նույն լ ձայնի կրկնութիւմբ են ծլլալ, պլլալ, սլլալ, ճլլալ:

72) Նույն լ-ի վրա տվեալացնելով փ՝ ցլփալ, ծլփալ և կրկնութիւմբ՝ ծլփծլփալ.— նաև ներմուծելով մ՝ ծլմփացնել, ճլմփալ, չլմփալ, չլմփչլմփալ.— Առանձին են ճլվզ, ճլվստալ:

73) Նույն լ-ի վրա տվեալացնելով դ կամ ք (ա)՝ ստանում ենք պարզական զլթալ, պլթիլ, կլթիկ, հաճախական զլտրալ և և կրկնափոր՝ բլթբլթալ, զլթզլթալ, կլթկլթալ, չլթչլթան. պլթպլթալ, փլթփլթալ, քլթքլթալ, բլդբլդալ, զլդզլդացնել, և կրճատ՝ ճլճլթալ, ճլճլալ, զլզլդալ:

74) Անշատ ձևեր են ցլքցլքոտիլ, կլխտալ, ճլխթրալ, ճլլլալ:

75) Ավելի շատ սովորական է ց բնաձայնը, որով ամենապարզ ձևով ունենք՝ քնալ, ցնալ և յսնիկ «ռնգախոս». կրկնութիւմբ՝ ճննալ, արմատի կրկնութիւմբ՝ դնդնալ, զնզնալ, թնթնալ, ճնճնալ, զնզնալ, տնտնալ. և ու ձայնավորի ներմուծմամբ՝ դունդունալ, թունթունալ, դունդունալ:

76) Աճում գաւնում է ց կամ ցկ, որով ունենք պարզական դնգալ, ճնգալ, ճնկեցնել, ճնկալ, զնկալ, վնգալ կամ վնկալ, չնկալ, խնկոց «կռռնկի ձայն». կրկնութիւմբ՝ դնգդնգալ, զնգզնգալ, թրնգթրնգալ, ժնգժնգալ, ծնգծնգալ, վնգվնգալ, տնկտնկալ. ճնգճնգացնել, զնկզնկալ, զնկզնկալ, ֆնկֆնկալ, կրճատ՝ շշշկոց, հա-

ճախական՝ զնկոտալ, զնկրտալ, ժնկոտալ, տնկոտալ, ճնկոտալ, ֆոնկոտալ, կրկնավոր հաճախական՝ թնկթնկոտալ.— անշաա ֆնում են ճնկլճկլալ, տնկլտալ, ճնկլտալ, ժլնկալ, վնգստալ, կոնկստալ, ցնգլի:

77) Սրա մեջ կարելի է ներմուծել նաև ր կամ ռ գորացուցիչը, որով ստանում ենք պարզական դրնգալ, զրնգալ, ծրնգաղնել, ջրնգալ, տոնդոց, կրկնական՝ դրնգդրնգալ, զրնգզրնգալ:— Սրա հին օրինակն է նաև փոնգալ, որ գրվում է նաև փոնկալ, փոնքալ (այս ձևերը տալիս է ՆՀԲ, բայց ԱԲ չի հիշում):— հաճախականն է գվռ. փռռընգտալ:

78) Գտնում ենք նաև նք, որով ունենք պարզական տնքալ, թնքցնել, կրկնավոր՝ տնքտնքալ, փնքփնքալ:

79) Մի քանի օրինակ էլ ունենք նք ձևով. այն է՝ փնթփնթթալ, քնթփնթալ, խնթխնթացնել, խոնթխոնթալ: Նույն խմբին են պատկանում աճամաք՝ ճնթկոց, ճնթկոց:

80) Ամենից ավելի գործածական է ռ բնաձայնը, որից մի քանի օրինակ տեսանք վերը պարզական ձևով (Ձ 14): Հին հայերենից հետին շրջանում արդեն ավանդված է զռալ, որ ունի ՆՀԲ, բայց չի հիշում ԱԲ: Բարբառներում աչքի են ընկնում հատկապես սրա կրկնված ձևը (ռռ), որից ունենք բռռալ, գռռալ, դռռալ, զռռալ, խռռալ, կռռալ, ծռռան, դռռալ, ճռռալ, մռռալ, շռռալ, պռռոց, սռռալ, փռռալ, ֆռռալ. նույնը նաև կրկնակ ք-ով՝ սրքալ, մրքրալ:

81) Վերը (Ձ 26) տեսանք նաև արմատի կրկնավոր ձևը (բռբռալ և այլն). բայց արդեն արմատի բաղաձայնը կարող է փոխվել երկրորդ հզրում. այսպես են գռռալ, կռռալ, ճռռացնել, դռռալ, ծռռալ, դռռացնել, կրվրալ: ԱԲ գիտե արդեն մռվռել, որ սակայն չունի ՆՀԲ: Սրանց կարող ենք միացնել հին լեզվից ճիճռունք, ճռռել, ճռռուղ: Այս բոլորի հնագույն պատկերը ներկայացնում են գռռգռռալ, խռռխռռալ, որոնք կենդանի են բարբառներում. կրճատ ձևեր են բռռբռալ, պռռպռալ. իսկ ու ձայնավորով էլ՝ դռռալդռալ: Կա նաև գռռալ՝ նախորդ Ձ 80 ձևով: Հաճախական ձևով է պռռվալ:

82) Այս նույն ռ բաղաձայնից աճած ունենք նաև ռք (կամ րք), որից պարզական ձևով կազմված են կոթալ, ճոթալ, վոթալ, փոթացնել, փրթացնել, չրթալ, ճրթոց, ջրթոց. նույնից կ հաճախականով՝ ծոթկալ, փոթկալ, վոթկալ, զոթկացնել, փոթկացնել, ֆոթկալ:

83) Սրանց կրկնավորներն են կոթկոթալ, վոթվոթալ, վրթվրթալ, չրթչրթալ, ճրթճրթալ, խրթխրթացնել, փրթփրթալ, մրթմրթալ, և կրճատ կրկնությամբ՝ բռբռալ, ճռռռալ, պոպրոթալ, խոխոթոց, մրմրթալ, վրվրթալ (նաև վրվթալ): Երկրորդ եզրում արմատական բաղաձայնի փոփոխությամբ են չրթփրթոց, չրթվրթալ, փրթմրթալ, փոթպոթալ, ճրթուվրթ:

84) Փոխանակ ոթ ձևի ունենք նաև ուտ՝ հետևյալ բառերում. ֆոռեւ, սիոտփոտալ, կրտմրտալ, ճոպոտալ: Անշատ է նմում ֆըռ-կալ ձևը:

85) ռ բաղաձայնը էլ ավելի աճելով՝ ստանում է նաև ոլտ, ոլնգ ձևերը, որոնցից ունենք՝ խոլտալ, մոլտալ, կոլտալ, շառլտտուք, տոլտալ, մոլտկալ. — խոլնգալ, տոլնգալ, տրլնգալ:

86) Ունենք դարձյալ ոչ (ըչ) ձևը, որի համար կարելի չէ ասել, թե իսկապես թնչ ծագում ունի, որովհետև կարող է լինել թե՛ չ բնաձայնի սաստկականը և թե՛ ռ բնաձայնի չ-ով աճած ձևը: Սրանից են կազմված կոկոչալ, կրչկրչալ, պոչպոչալ, մրմրչոց, խրխրչալ:

87) Փոքրիկ, բայց շատ հին մի խումբ են կազմում կնրցնել, դնրաւ, դրնացնել, դողռնցնել, որոնց նշանավոր վկայութունն է «Անդ եղիցի լալ և կրճել ատամանց» (Մտթ. Ը. 12, ԺԴ. 42, Ղկ. ԺԳ. 28): Գոյականի ձևով էլ ունենք հնից վնիռն «ծիծեռնակի ձայն»:

88) Մի ալտպիսի փոքրիկ խումբ են կազմում մլաւել, միաւ, իլաւել, կռաւել, ճղաւել, որոնց հետ կարելի է կցել նաև Բաւհաւել: Այս բոլորը բնաձայն բալերի ամենահարազատ պատկերն են ներկայացնում:

89) Նույնպիսի հարազատ պատկեր ունեն մալել, պալել, կրկնությամբ՝ մալուլել, որոնց ամենահին վկայութիւններն են գրաբարի մեջ՝ վալել, հալհոլել, լալ լու, հալ հուչ:

90) Ավելի սակավաթիվ՝ գրթ. վու վու «աղաղիւսի ձայնը», գվո. դուդու:

91) Այս բոլորից դուրս անսովոր ձևեր են ներկայացնում ծմրալ, ծպտալ, կծրկտալ, խոփոշտալ (գոլականն է խոռուփոշ), խոխշտալ, խոխոնճալ, խորդխորդալ, թրննջալ, թաթրտկալ, լբլբբեցնել, կխթալ, գոտատիլ, ճարճրալ, պոշկալ, կոնկոռնալ, կոշնել, կրկտալ, շղկկալ, շխկարալ, շախկղի, մոմշտալ, մոռմոքալ, որոնք կարելի է բացատրել նախորդ բնաձայն բալերի կազմութեան ոճով:

Այսպիսի անհաա ձևեր են նաև գրաբարից ավանդված հետևյալ բառերը.— քթննչել, քարթնչուհի, խուպոտ, ճնճուել, ճնճրդուել, փստտածաղիկ, բաղբաջել, բաղբաջանք, գանգիւն, խախանք, կական, կթղալ, կնտնաոց, կուկլուել, կրաս, դողանջել և քրքտալ:

Վերոհիշյալ 91 կարգի բնաձայնները վերածելով մեկ ընդհանուր կանոնի, կարող ենք ասել, թե՛

Բարբառների մեջ բնաձայնները կազմվում են մեր բոլոր բաղաձայններից (բացի ձ, յ, ու, լ, և), ավելացնելով նրանց վրա իրրաձայնները՝ 1) զ, ժ, շ, ս, մ, ն, վ, դ, խ, կ, տ, ք, փ, ք, չ, լ, ու բաղաձայնները (պարզ կամ կրկնված ձևով և կամ արմատը այս բաղաձայնների հետ կրկնված), 2) կամ թե նզ, նկ, նք, նթ, ութ, մթ, մփ, ռփ, լփ, լթ, խպ, խկ, փո, ոչ, շո, սո կրկնակ ձայնախմբերը, 3) կամ թե նզո, ռնզ, ռխլ, ուտ, թուտ, վոտ, մոտ, լմփ, ռմփ, 4) և կամ վերջապես ունզ երկակ և քառակ ձայնախմբերը:

* * *

Ամեն լեզվի մեջ էլ կան բնաձայն բառերու Հայերենի հետ համեմատելու համար օրինակ առնենք մեր շրջակա և ծանոթ լեզուներից մի քանիսի բնաձայն բառերը:

Ռուսերենից՝

хохотать	բարձր ձայնով ծիծաղել
жужжать	բզզալ, տզզալ
храпеть	խորդալ, խոմփալ
шуршать	տերկնել, շորի շրջլուն
тархтеть	տակաոի զլուվելու ձայն
чирикать	ճուլողել
гоголять	սագի ձայն
каркать	ազոռավի կոկոռալ
ворковать	աղափելու, փնջել, վուվու
ржать	խրխնջել ձիու
пычать	բառաչել
блеять	մալել ոչխարի
мяукагь	մլալիկ կատվի
гавкать	հաջել շան
тявкать	» »
шамкать	պառավի շաղփաղփել

квакать	գորտի կոկոսլ
булькать	պլթպլթալ (կերակրի, ջրի)
чавкать	ուտելու ժամանակ չփչփացնել
Ֆրանսերենից՝	
glouglou	շշից թափված ջրի կամ հնդկահավի ձայն
glousser	հավի կրկնոցը ճուտերը կանչելիս
cocorico	աքլորի ծուղրուղու, կուկուլիկու
froufrou	շորի շրշյուն
trictac	նարտի
roucouler	աղափուռ և տատրակի ձայն
hurler	գալլի և շան ոռնալ
caqueter	հավի կարկաչել
miauler	կատվի մլավել
hennir	(>լտ. grunnire) խոզի խորդալ
grogner	ձիու խրինջել
braire	էշի զռալ
gazouiller	ճովողել թռչունի
rugir	(<լտ. rugire) մռնչել առյուծի
barrir	փղի ձայն
trompeter	արծվի ձայն
pouffer	փոթկացնել (ծիծաղել)
coasser	գորտի կոկոսլ
croasser	ազոավի կոկոսլ
bourdonner	բզեզների բզզալ

Ինչպես այս մի քանի օրինակները ցույց են տալիս, ոռնել-
րենի և ֆրանսերենի բնաձայն բալերը չեն կրում հայերեն բնա-
ձայն բալերի բնույթը: Մեր բալերի արմատը առաջին բաղաձայնն
է միայն, որի վրա ավելանում են զանազան աճականներ և զորա-
ցուցիչ բաղաձայններ: Իսկ ֆրանսերենի և ոռնելների բնաձայն
բալերը ամբողջությամբ արմատական ձև ունեն:

Այս կողմից հայերենին շատ ավելի նման են թուրքերենի
բնաձայն բալերը, որոնց ամբողջական ցուցակը տալիս ենք այս-
տեղ՝ բառաքաղելով Պետրոս Զեքի Նարապետյանի Օսմաներենի
հայերեն բառարանը (տպ. Պոլիս, 1912)՝ ծալրից ծալր:

patər patər patərdamaq աղմկել

parəl parol parİamaq փալլփլել

- taqərdamaq *թնդալ*
teker-meker tekerlemek *թափալել, գլորել*
- 5 jəngəl-jungul *դանդաղ և աղմկալից*
jəyir-jəyir *ճարճատեսիլով*
jərtlamaq *ճռնչել*
jərfər *ճպուռ, շատախոս*
jəzərdamaq *ճռնչել*
- 10 jəzlamaq *խշիշալ, ճղրտալ, ճռնչել*
jəğəltə *ճովողում, կարկաչում*
janbur-junbur *ջրի մեջ ընկնելու ձայնը*
jəzlamaq *ալրելու ձայն*
jivjiv *թռչունի ճովող*
- 15 jəvəldamaq *թռչունի ճովողել*
čəter-čəter čəterdəmaq *ճարճատել*
čəğəldamaq *ջրի խոխոջել*
čəqəldamaq *կոպիճի՝ ընկույզի ձայն հանել, շառաչել*
čəngərdamaq *վայնասուն փրցնել*
- 20 čot *փոքր ձայն*
čəterdəmaq *ճաթոտել*
čortlaq *ճպուռ*
čərčər *ճպուռ, նուրբ ձայնով ջուր*
čəngərdamaq *հնչել*
- 25 čənlamaq *ականջը խոսել*
čəterdəmaq *շառաչել*
harəl harəl *առատահոս հոսել*
harəltə *ժխոր*
(xarxara (արար. خرخر) *հանչլուն*))
- xərdəmaq *խորդալ*
- 30 xəṣṣəṣ *խարշափլուն*
xəṣṣərde *խարշափլուն, սոսափլուն*
xəṣṣəldamaq *խժալ*
xumurdamaq *մոմռալ*
xənjaxən] *լիուլի (բազմութլուն)*
- 35 xortlamaq *խուտալ*
dəzlamaq *բզլալ*
dərdər, dərəltə *պարապ խոսք, տոտոց*
zəngər zəngər zəngərdamaq *դողալ*
zərp *հանկարծ, մեկենիմեկ*

- 40 zərəl zerol բարձրաձայն (լալ)
 zərlamaq զոալ
 zərəldamaq ճռնչել, zərəl(ə) անպետ խոսք
 şiplamaq ապասկի շառաչել
 şipər şupur şapərdamaq շաչել
 45 şidərdamaq շառաչել, կարկաչել
 şarəl şarəl şarəldamaq հեղեղի պես հոսել
 şiqərdamaq շաչել, ճովողել
 şaqlamaq շաչել
 — šərp հանկարծ, մեկին
 50 — šərəl šərəl šərlamaq (šəreldamaq) խոխոչել
 šuruldamaq մոմոալ
 šörolop ազահաբար ուտելու ձայն
 tarərdamaq ուղեբերի ձայն հանել
 taqər tuqur taqərdamaq ոտնաձայնով դղրդել
 55 təngərdamaq շաչել, կռնչել
 — tənłamaq հնչել, թնդալ, դանչել
 — təqər təqər təqərdatmaq դռնչել, թնդացնել
 gurgur, guruldamaq փորի կոկոալ
 — gəļərdamaq կրճտացնել ատամները
 60 fərlatmaq շպտակ
 — fəreldağ շռնչան
 — fərel fərel dōnmek արագ-արագ շուռ գալ
 — fəş fəş թխավարելու ձայն
 — fəšər fəšər fəšərdamaq ֆշրտալ, շաչել, խոխոչել
 65 — fəšəldamaq շչել, շառաչել, խարչափ
 fəsər fəsər ičmek անընդհատ ծխել
 fəsłamaq, fəsəldamaq փսփսալ
 fenger fenger ağ'amaq դառն արցունքով լալ
 gəpər gəpər gəpərdamaq հոուզեռով եփվել
 70 qəļərdamaq ատամները կրճտացնել
 qəļərdamaq ոռնալ, կողկանձել
 qəğ-šədamag խարշափել
 kütürdū patərdə աղմուկ, ժխոր
 gürüldemek աղմկել, գոռալ, երկինքը որոտալ
 75 gümürdemek մռնչել, գոչել
 mərəldamaq մոմոալ
 məšəł məšəł մշիկ-մշիկ (քնել)

melemek մալեկ (ոչխարի)

miyav մլավուն, miyavlamak մլավել

80 verlamak } տռտռալ, դատարկ, խոսելով ձանձրացնել
vereldamak }

vəzəldamak } բզզալ, տզզալ, դատարկ խոսել
vəzləmək }

vaqvaqa (արաբ.) գորտի կոկոռ

velvele աղմուկ, ժխոր

85 havlamak հաչել (շան)

hayqərmək պոռչտալ, բղավել

hete pete խոսքի մեջ վարանում

hoplamak ցատկել, սիրտը խաղալ, հուզվել

hüngür hüngür աղիողորմ (լալ)

90 həçqərmək հեկեկալ

Ինչպես քննությունը ցույց է տալիս՝ բնաձայն բալերի արմատը մի ամբողջական վանկ է. pat, par, tak, tek, ʃang, ʃay, ʃər, ʃərt, ʃez, ʃəg, ʃənb, ʃiv. ʃev, čat, čəg, čaq, čang, čət, čərt, čər, čəng, čən, har, xər, xəš, xum, xənʃ, xort, dəz, dər, zang, zər, zərp, šap, šad, šar, šaq, šərp, šər, šur, tap, taq, tənq, tən, təq, gur, gəl, fər, fəš, fəs, fəng, qəp, qəl, kūt, gūr, gūm, mər, məš, mə, vor, vəz, vəl, hav, hayq, het, hop, hüng, həç (բոլորը 68), որոնցից կազմվում են վերոհիշյալ 90 բառերը: Արմատները աճում են ər, əl, (er, ir, ur, ul, ūr, ūl) մասնիկներով, որոնցից էլ կազմվում են բալանունները tə, də վերջավորությամբ. իսկ բալերը da-maq, la-maq (de-mek, le-mek) վերջավորություններով:

Բայց վերոհիշյալ 68 արմատներն էլ կարելի է դասավորել հետևյալ ձևով.

1. ʃər, čər, xər, dər, zər, šər, fər, mər, ver.
2. par, har, šar, gur, gūr, šur.
3. ʃərt' čərt xort.
4. zərp, šərp.
5. taq, čaq, šaq, tek, təq.
6. čən, tən.
7. čəng, təng, čang, ʃang, zang, fəng, hüng.
8. ʃəz, dəz, vəz.
9. xəš, feš, meš.

10. pat, čat, qūt, het, čət.

11. šap, tap, qəp, hop.

12. gəĭ, qəĭ, heč.

Մնացյալները մնում են մի-մի կամ առ առավելն երկու:

Բայց այս 12 կարգի բնաձայնները ցույց են տալիս նույնպես, որ կա կազմության ընդհանուր մի կանոն:— Բուն արմատն է բառի առաջին բաղաձայնը, որ ընդհանրապես ձ (33 անգամ) և երբեմն էլ ձ (20 դեպք) կամ օ (5 դեպք), ու (3 դեպք), ու (4 դեպք) ձայնավորներով միանում է ր, զ, ո, շ, տ, ք, լ, չ աճականներին: Ամենաշատ գործածական աճականն է ր, որից ունենք 15 օրինակ: Աճականին կարող է ավելանալ նաև մի ուրիշ բաղաձայն (տ, ք, ց) և կազմել նոր խումբ: Այս կողմից ամենահարուստն է ոց, որից ունենք 7 օրինակ:

Այս բոլորը նույն է հալերեն բնաձայն բալերի կազմության հետ: Չեմ համարձակվում ասել, թե երկու լեզուներից մեկը մյուսից փոխ է առել արդյոք, թե նույնանման մտածողության պատահական արդյունք է:

Այս մասին վճիռ կարող է տալ միայն թուրքերեն լեզվի պատմությունը և հատկապես Կենտրոնական Ասիայի ավթայական լեզուների ուսումնասիրությունը: Այստեղ հիշում եմ միայն, որ չուվաշերենում աղմուկ, ձայն ցույց տվող բնաձայն բալերը կազմվում են artat, altat մասնիկներով. ինչպես՝

šaltartat թխկացնել

axaltat քահքահ ծիծաղել

maxartat քրթմնշել, փնթփնթալ քթի տակից:

(Ашмаринъ, Матер. 299)

Սրանց նման են թաթարական բնաձայն բալերը, որոնք կազմվում են ի միջի ալոց әrda, әlda մասնիկով. ինչպես՝ šabәrda շըրի մեջ ճողփալ, čәyәlda չխոզի խանչել և ալն (անդ, էջ 300):

13. ՕՏԱՐ (ՓՈԽԱՌՅԱԼ) ԲԱՅՆՐ

Օտար լեզուներից փոխառյալ բալեր շատ կան հին հալերենի մեջ: Այսպես՝ պարսկերենից են անդաճել «մտածել», բազմիլ, շնորհել, բժշկել, գրաւել, դատել, դրուատել և ալն: Ասորերենից են աքսորել, բասրել, գաղթել, զուգել, թարգմանել, խարբալել, հաշուել, շպարել, սափրել, փրկել, քարոզել և ալն: Հունարենից

փոխառյալ բառեր շատ կան հայերենի մեջ. բայց բայ չկա: Այդ շատ սակավաթիվ բայերի մեջ կարող ենք հիշել միտոնիլ, փոսել, կանոնել, հոռեել, սաղմոսել, պոռագել, պոռնկել, տպել, տպաւորել, մարտիրոսանալ և այլն: Արաբերենի էլ սակավաթիվ բայերից կտրելի է հիշել խալտիլ՝ սխալվել, խանդակել՝ սփոս կամ խրամ բանալ, կլայկել՝ ճանաչագոծել, հիսարել կամ խսարել՝ պաշարել, մկրտել, նալել և այլն: Կիլիկյան շրջանում ֆրանսերենից փոխառյալ սակավաթիվ բայերի մեջ էլ կտրելի է հիշել բլալթել՝ շալնջել, շասաել, սալգել, տրֆլընդել և այլն:

Այս բոլորը վերաբերում են անցյալին:

Արդի հալ բարբառները ունեն բազմաթիվ փոխառյալ բայեր, իրենց շրջապատող կամ տիրող լեզուներից: Բազմաթիվ փոխառություններ ունեն հալ բարբառները ծանկաստանում՝ տաճկերենից, Կովկասում և Ռուսաստանում՝ ռուսերենից, ինչպես և մյուս երկրներում ուրիշ լեզուներից (Ռումինիայում՝ ռումիներենից, Լեհաստանում՝ լեհերենից, Հունգարիայում՝ հունգարերենից) և այլն: Այս վերջինները սակավաթիվ են և չեն մտնում ընդհանուր հալ լեզվի շրջանակի մեջ:

Մեծագույն թիվը կազմում են տաճկերենից կամ թուրքերենից փոխառյալ բայերը: Ամեն տեղ էլ սրանք կրկու կարգի են բաժանվում. փոքր մասը արմատով միայն թուրքերեն է, իսկ վերջավորութամբ հայերեն: Տալիս ենք այստեղ մի ցանկ թուրքերենից փոխառյալ բայերի՝ Պոլսի հայոց բարբառով.

աշխիլ, ախշիլ՝ Վերակուրը թթվել<թրք. eški-mek.

բաշլայիլ՝ սկսել<թրք. başla-mak.

բարըշիլ՝ հաշտվել<թրք. barəş-maq.

բարըծուցիլ՝ հաշտեցնել<թրք. barəş-dər-maq.

բեջիքիլ՝ հարմարեցնել, սարքել<թրք. bejer-mek.

բուրշիլ՝ Վեղտոտվել, վարակվել<թրք. bulaş-maq.

բիլեյիլ՝ սարել (դանակ և տլն)<թրք. bile-mek.

դարգըզիլ՝ սցրել, տակնուվրա անել<թրք. darmadağın

եզմեկ՝ ճգմել<թրք. ez-mek.

թալլիլ՝ Վողողալուել<թրք. tatan.

թամահիլ՝ ճագահել<թրք. tamah.

թարթիլ՝ Վշտել<թրք. tartmaq.

թեմըսծուցիլ՝ մաքրել<թրք. temiz.

թըխմիլ՝ Վցկել<թրք. təqmaq.

- թոփեի *հավաքել* < թրք. top-la-maq.
 խալալի *հանգել* < թրք. qalay-la maq.
 խալըսի *հաղատել* < արաբ. xalās.
 խամզեի *քոսել* < արաբ. ʿammāz.
 խանգըրի *համոզել* < թրք. qandər-maq.
 խաքջեի *ծախսել* < արաբ. xarj.
 խափլայեի *ծածկել, պատել* < թրք. qapla-maq.
 խրմըշեի *չխնայել* < թրք. qey-maq, *դերք*. qəy-məš.
 խըսոտի *երարկանալ* < թրք. xərz-lan-maq.
 հազըրուրի *պատրաստել* < արաբ. həzər.
 հավասի *սփափագել* < պրս. heves, havas.
 մեհերեի *սկսել* < արաբ. muhr, < թրք. mōhūr-lemek.
 մընգըռեի *սկզբնապես*, մընգըռի *սկզբնապես* < պրս. mūdər, աղավ. mūdər.
 մըշտեի *սրտել* < պրս. mušt, բռնցք.
 յըղնեի *սղիլել* < թրք. yerən *սղիլ*, yər-maq *սղիլել*, (որ
 ցույց է տալիս, թե ածանցումը կատարված է yə-
 ղən գոյականից և ոչ թե բայից).
 նալոլեի *պատմել* < արաբ. naql.
 նախշեի *սնկարագարել* < արաբ. naqš.
 չալեի *սնվաղել* < թրք. çal-maq.
 չոքի *ծնրադրել* < çök-mek.
 սաբոնեի (երև. սապոն) *սոճառել* < թրք. sabun-lamaq.
 սախոնեի *սխառել, հաշմանդամ դարձնել* < արաբ. saqat
հաշման.
 սըխմեի *սեղմել* < թրք. səq-maq.
 սըղմի *ստեղավորել, պարփակել* < թրք. səḡ-maq.
 սուսնալ *սլոնել* < թրք. sus լուռ.
 փառագել *պատահողություն* < թրք. para-lamaq. (միանալով
 հալերին փառառել ձևի հետ).
 փառըլալ *սփառվել* < թրք. parəl-damaq.
 փառալի *սթանդոտել* < թրք. pas-lan-maq.
 փեյտայի *առաջ դալ, Երևան դալ* < պրս. peyda.
 քեսեյվի (երև. քիսայուն), *քիսվել բաղնիսում քիսա*
քսվել < պրս. kīsa քսակ.
 քեֆրեի (երև. քըվրեի) *հակահոլել* < արաբ. kufr *հակահո-*
լանք.)

Երբեմն հալերեն բառը ձևով և իմաստով այնքան նման է լինում թուրքերենին, որ բոլորովին նույնանալու համար մի քալ է միայն փնտմ: Այսպես են՝

սեզմել=թրք. seğmaq «սեղմել», որից և փոխ. Պլ. սըլսմել սեղմել:

թխել լիցկել=teğmaq «լիցկել», որից և փոխ. Պլ. բըլսմել լիցկել:

փարատել լվանել, հեռացնել, մաքրել→թրք. parəlamaq. «պաաաա-պատաաա անել», որից և փոխ. Պլ. փառառտել «պատառոտել»:

Թրք. darmadağın «ցրված, ցիրուցան», որից փոխ. Ասլ. Արբ. Եփս. Կյուր. Մշ. Մրս. Ջրս. Պլ. տաքաղնել «ցիրուցան անել», Ախք. բաժանել, սփռել» (հլ. առք և աեղ բառերի հետ կապակցելով):

Ալլ բարբառներից հիշենք, օրինակ՝

Նոր-Ջուղայի բարբառով՝

բիլուրվել լիելահաս դառնալ, մեծանալ», բիլուրացել է «արդեն մեծ է» <թրք. بيلور bilur զիտակ> բիլուր «մի քիչ լիելահաս դարձած տղա»:

դաստել լիբար վրա շարել» <պրս. dasta.

Մարաղայի բարբառով՝

բաշլամըշել «սկսել»

դամիլ լդամ դնել»

դինջանալ «հանգստանալ»

թորգիտմիշել «թօղնել, լքել»

ինչիթմիշել «նեղացնել, վշտացնել»

կրփլլել «կողպել»

հազըրել «պատրաստել»

չաթմըշել «բարձել»

ջիրվիտվել «բարկանալ»

փառշել «գորգ փռել»

կուղուրմուշօցուցել «կատաղեցնել»

ալըշմըշացուցել «վարժեցնել»

թուլասաըրմըշել «շտապեցնել»

կըզդըրմըշել «տաքացնել»

(որոնք նաև թուլասաըրմըշօցուցել, կըզդըրմըշօցուցել):

Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, ունեն հայերեն վերջավորութիւնն և ըստ այսմ խոնարհվում են հայերեն բայերի նման. ինչպես՝ մէօհրեցի, խանդրեց, աշխեցաւ, կը փէլդալի և այլն:

Այս կարգի բայերի թիւը մեծ չէ:

Սակայն շատ ավելի մեծ է թիւը այն կարգի բայերի, որոնք փոխ են առնված դերբայական -միշ ձևով և խոնարհման ժամանակ նրանց կցված հայերեն օժանդակ բայն է միայն, որ խոնարհվում է:

Եթե բայը ներգործական է, հարակից օժանդակ բայը լինում է ԹԵՆԻ (Երև. անել, ՆՆԽ. անիլ, ՊԼ. ընել և այլն), իսկ եթե չգործ կամ կրավորական է, օժանդակը լինում է ԻԴՆԵԼ (Երև. ըլնել, ՆՆԽ. ըլալ, ՊԼ. ըլլալ). ինչպես՝

բաթմիշ ընել «ընկղմել», բաթմիշ ըլլալ «ընկղմվել», բաթմիշ էղաւ «ընկղմեց», բաթմիշ ըրավ «ընկղմեց», բաթմիշ պիտի ըլլալինք «պիտի ընկղմվինք», բաթմիշ եղիք «ընկղզմվիք» և այլն և այլն:

Ահա մի փոքր ցանկ այս կարգի փոխառյալ բայերի.

Պոլսի բարբառով.

բաթմիշ ըլլալ «ընկղմվել» < Թրք. batmāš

բաթմիշ ընել «ընկղմել»

բաթդըրմիշ ընել «ընկղմել տալ» < Թրք. batərmāš

բաստըրմիշ ընել «գերազանցել» < Թրք. basdərēmāš

խալմիշ ըլլալ «սահել» < Թրք. qaymāš

խանդըրմիշ ընել «համոզել» < Թրք. qandərēmāš

խավուրմիշ ընել «խորոզել» < Թրք. qavurmāš

խավուրմիշ ընել տալ «խորոզել տալ»

խավուրմիշ ըլլալ «խորոզվել» < Թրք. qavrulmāš

խըզըրմիշ ըլլալ «բարկանալ» < Թրք. qəzmāš

խըզըրմիշ ընել «բարկացնել» < Թրք. qəzdərēmāš

մէօհիւրլէմիշ ընել «կնքել» < Թրք. mōhürlemiş

լիւզմիշ ըլլալ «լողալ» < Թրք. yürmiş

շամառլամիշ ընել «սպտակել» < Թրք. şamarlamāš

Նոր-Նախիջևանի բարբառով.

սիւրմիշ անել «քշել»

ուլտուրմիշ կանխեք «հարմարցնել, սարքել»

կալաճի անելէն «խոսելով»

տէլէմիշ արթի իս «փորձել դիտել ես»
 Քոհնամիշ ըլալ «ցնդվել»
 նախ յիտ անէր պիտի պատմեր»
 Թաշմիշ ըլալ «զեղուլ, թափվել»
 Խղտրմիշ կըլանք «կկատաղենք»
 Ֆուռլաթմիշ կանէ «կշպոտես»
 Խուլամիշ լալ «գործածել»

(Պատկանեան, Երկասիրութիւններ,
 հատ. Գ, Ռոստով, 1904, էջ 31—37)

Մարաղալի բարբառով.

չալըշմըշ լէլամ «աշխատեցի»
 զաննամըշ ին տնէլի «հանդիմանում են»
 Թուլումիշ ըլէլ «շտապել»
 կաբլամըշ տըրն «տեղավորեցին»

Ստորե տալիս ենք այլ բարբառներից օրինակներ, առաջին և
 երկրորդ կարգի փոխառութիւնները ներկայացնելով նույն բարբա-
 րին վերաբերող մասում.

Վանի բարբառ.

Թուրքերենից փոխառուլ բայերը երկու կարգի են բաժան-
 վում.

ա) Նրանք, որ կազմված են որևէ թուրքական արմատով,
 շատ հաճախ թրք. դերբայական — միշ ձևով և հայերեն որևէ օժան-
 դակ բայով. ընդհանրապես անել՝ եթե բայը ներգործական է և
 կամ ելնել «լինել»՝ եթե բայը չեզոք կամ կրավորական է, ինչ-
 պես՝

բայըլմիշ էլնել «խելքը թոցնել»
 քմալս անել «ագահել»
 Խոբոբ անել «լուր տալ, իմացնել»
 Խավասլամիշ էլնել «փափագիլ»
 ճիւքմ կարել «վճիռ տալ»
 մայիլ ելնել «հիանալ, սքանչանալ»
 սուս անել «լուել»
 փոյդա անել «հնտրել, ճարել» (պրս. payda)
 փառլամիշ ելով «փալկեց»
 փարլամիշ անել } «պատահոտել, հոշո-
 փառչլամիշ անել } տել, գիշատել»

փեօզմիշ անել փչացնել, ոչնչացնել»
քիւֆիւր անել հալհոյել»

Այս բոլորի մեջ խոնարհման ժամանակ խոնարհվում է մի-
այն հայերեն օժանդակ բայը և թուրքերեն բառը մնում է միշտ
անփոփոխ:

բ) Նրանք, որ կազմված են թուրքական արմատից, բայց
հայերեն բալական վերջավորութլամբ: Սրանք թվով շատ ավելի
քիչ են, քան նախորդները և խոնարհվում են սովորական հայե-
րեն բայերի նման. օրինակ՝

բաշլալել սկսել»
բուրեմբորանալ հավասարվել»
բարիւշել հաշտվել»
բարիւշցիւցել հաշտեցնել»
բեջարել խնամել, հոգ տանել» (հատկապես
այգին)
թալանել կողոպտվել»
թալընել կողոպտվել»
իլըսել վերջանալ»
իւռել ծախսել»
իւռլոլել փող մանրել»
կաշիսել զին. թիմարել քերիչով», որ և գ.
իսաշիսել
կիմիշել խնայել»
ջնոսել բարկանալ» արաբ. յոռո զէկ, սա-
տանա» բառից)
նազըրլել պատրաստվել»
մեօնրել կնիքով կնքել»
մուռալընել, մուռալընել կեղտոտել, ապա-
կանել»
նիշել ենկարագարդել» (արաբ. ռագճ զար-
դանկար» բառից)
շարիօշնալ, սարիօշնալ հարրել»
չեօչել չոքել, ծունր դնել»
չայնվել կորչել գնալ», հրմ. ջայնվի՝ կորի-
գնա»
սապոնել ջոճառել»

ստիկըտել *Եհաշմանդամ դարձնել* (արաբ.
saqat, *Եհաշմանդամ*)

սիլախվորվել *Եզինվել*

Համշենի բարբառ.

Թուրքերին լց փոխառյալ բայերը շատ բազմաթիւ են. ընդհանրապես վերցված են դերբայական ձևով կամ հայերեն ընուշ, ըլուշ օժանդակներով. օրինակ՝

խաօլիս ընուշ *Բանտարկել*

յեղմիշ ընուշ *Եզիզել*

կայիբ ըլուշ *Եկորչել*

շաշմիշ ըլուշ *Եզարմանալ* և այլն:

Շատ ավելի քիչ են այն բայերը, որոնք հայերեն բալական վերջավորութիւնն ստանալով՝ բոլորովին հայացել են և խոնարհվում են հայերեն ձևով. օրինակ՝

յեղնուշ կամ յեղմուշ *Եզիզել*, սըղմուշ *Եսեղմել*, բաշընուշ *Եվերջացնել*, ալարըշիցընուշ *Եհաշտեցնել*, չօքուշ *Եծնրադրել*, չալուշ *Ենվագել*, բեջտրուշ *Եզլուիս հանել*, ուզմուշ *Եճգմել*, ճըմոռել, կանդուրմուշ *Եհամոզել*, դալայուշ *Եանագադծել*, դըմբշուշ *Եխնայել*, կավուրմուշ *Ետապակել*, որից օրինակ կավուրմեցի *Ետապակեցի*, կավուրմիմ ինի *Եպիտի տապակեմ*, կավուրմո՛ւմ *Ետապակիր* և այլն:

Կիլիկիայի բարբառ.

Սրանք նույնպես երկու կարգի են բաժանվում. առաջինը գուտ թուրքերին դերբայներն են, որոնք մտել են բարբառիս մեջ. (միշ, մըշ ձևով) և գործածվում են միշտ նալ լինել կամ Էնիլ Եանել օժանդակներով: Այս կարգի բայերը խիստ շատ են. տալիս ենք միայն մի քանի օրինակներ.

բաթմըշ նալ *Եընկղմվել*, Եանանկանալ

բաթրյմըշ Էնիլ *Եընկղմել*

դանդըյմիշ Էնիլ *Եհամոզել*

դավուրմիշ Էնիլ դօլ *Եխորովել տալ*

դավուրմըշ նալ *Եխորովվել*

դը՛գմը՛շ նալ *Եբարկանալ, կատաղել*

դը՛գգը՛յմիշ Էնիլ *Եկատաղեցնել*

սօյմուշ Էնիլ *Եկողոպտել*

ուլգուլյմիշ Էնիլ *Եսարքել, հարմարացնել*

դիւթմիշ Էնիլ տմշտել՝

մեօթիւլիւքմիշ Էնիլ Վնքել՝

Նրկրորդ կարգին են պատկանում այն բայերը, որոնք արմատով թուրքերեն են, բայց վերջավորութեամբ հայերեն և խոնարհւում են հայերեն բալի պես: Սրանց թիւը՝ նախորդների համեմատութեամբ, շատ ավելի քիչ է: Տալիս ենք մի քանի օրինակներ.

Էշթիլ Վերակուրը մնալով թթվել՝

բայըշիլ Վաշտվել՝

բայըշցընել Վաշտեցնել՝

Էզմիլ Վճմել, ճնշել՝

զամանիլ Վազանութլուն անել՝

Բեմիսցընիլ Վեմքել, սրբել՝

Խալալիլ Վլիկելի, անադագօծել՝

Խալըսիլ Վազատվել՝

Խամմիլ Վքսութլուն անել, մատնել՝

Խեյշիլ Վժախսել, խարշել՝

Խըմրշիլ Վխնալել՝

Ռազըլվընալ Վալաարաստութլուն տեսնել՝

Ռավասըլ Վփափագել, ցանկանալ՝

Յը՛ղընիլ Վդիզել՝

Նախշիլ Վնկարագարդել՝

Հուքիլ Վծնրադրել՝

Աաբիւնիլ Վճառ քսել՝

Աախթիլ Վմնասելով հաշմանդամ դարձնել՝

Աը՛խմիլ Վսեղմել, ճնշել՝

Փեյզէյիլ Վծիլելուց հետո հարթել, հղկել,

Վփերտահ անել՝

Քեսեյվալ Վբաղնիսում քիսա քսել՝

Ֆիւնիլ Վհալհոլել (ծագում է ֆիւն ֆիւն կանամ Վալսպես ալնպես կանամ՝ ձեկց):

Սվեդիայի բարբառ.

Առաջին կարգի բայերը կազմված են թուրքերենի անցյալ գերբալից, որ մնում է միշտ անփոփոխ և խոնարհվում է նրա միացած հայերեն օժանդակ բալը:

Նրկու օժանդակ բալ կա, որոնք խոնարհվում են ալի պարագալին. ըննիլ Վլինել՝ և ինիլ Վանել. առաջինը չեզոք և կրավո-

րական բայերի համար, երկրորդը՝ ներգործական (որի հետ նաև պատճառական) բայերի համար:

Հայտնի է, որ թուրքերենում անցյալ դերբայը երկու ձև ունի. ծանր ձայնավորի համար -məş, թեթե ձայնավորի համար -miş. հայերենը, որ ծանր ու թեթե ձայնավորների համար խտրութիւն չունի, երկու ձևերից միայն մեկն է վերցրել իր փոխառութիւնց մեջ: Պոլսահայ բարբառը (ինչպես նաև Ղրիմի և Նոր-Նախիջևանի բարբառը) վերցրել են -միշ ձևը, որ ավելի հարմար էր հայերենին, իսկ Սևիդիայի բարբառը վերցրել է -մըշ ձևը: Ահա օրինակներ.

բաթմըշ բնիլ «ջրի տակ ընկղմվել. 2. սը-
նանկանալ»

բաթմըշ ինիլ «ընկղմել. 2 փչացնել»

բասթըլմըշ ինիլ «գերազանցել»

դ'ավբումըշ ինիլ «խորոզել»

խաճգըլմըշ ինիլ «համոզել, խաբել»

շաշմըշ բնիլ «զարմանալ» և ալլն և ալլն:

Երկրորդ կարգին են պատկանում ալն բայերը, որոնց արմատը թուրքերեն է (կամ նաև արաբերենից ու պարսկերենից փոխառյալ թուրքերեն), իսկ խոնարհման վերջավորութիւնները հայերեն: Ահա օրինակներ.

բառըշիլ «հաշտվել. 2 սակարկութիւն մեջ հա-
մաձայնութիւն գալ»

բառըշքընիլ «հաշտեցնել»

բըլըշիլ (թրք. başla-maq) «սկսել»

դարդըլնիլ «ցանուցիւր անել»

դըլմաճիլ «ազահել»

թալաճիլ «կողոպտել, ավարել»

խալիսիլ «ազատել. 2 ազատվել»

խամազիլ «քսութիւն անել, մատնել»

խաբջիլ «ծախսել, վատնել»

դ'ալաջիլ «կլկկել, անադազօծել»

մըշդիլ «հրել, բռնել»

նախշիլ «նկարադարդել»

սըլսմիլ «սեղմել թրք. sağmaq»

փառըլդի'լ «փալլփլիլ»

փեյդաճիլ «երևալ, հայտ գալ»

քուֆրիլ «հայհոյել»

Կան և արաբերեն բայեր՝ այս ձևի փոխառություններ. ինչպես՝

Խաղըռիլ «պատրաստել»
 Խիստիլ «եղծանել, փչացնել» նաև «մահանալ»
 Բլդիլ «կուլ տալ» (<արաբ. بلع bal')
 Չելֆըթի՝ «ցավից մոմռալ», կապտել
 հազ՝աթիլ «պատմել» (արաբ. حكاية hikāyat)

Ասացինք, որ այս երկրորդ կարգի բայերը խոնարհվում են հայերեն բայերի պես. իսկ առաջին կարգի բայերը ունեն այն առանձնահատկությունը, որ խոնարհման ժամանակների մեջ մասնիկը գնում են օտար բառի սկիզբը և ոչ թե օժանդակի վրա, այսինքն ճիշտ հակառակը այն ձևի, որ ընդունված է Պոլսի բարբառում. օրինակ՝

զը շաշմը ընցում «կը զարմանամ»
 գու՛ շաշմը ընցում «կը զարմանամ կոր»
 զը բաղաշլամը ինե՛ «կը պարգևե՛ս»
 գու՛ բաղաշլամը ինե՛ «կը պարգևե՛ կոր»
 զը բաղըբմը ինիմ՝ «կը գերազանցեմ»
 գու՛ բաղըբմը ինիմ՝ «կը գերազանցեմ կոր»
 բըր բաղըբմը ինիմ՝ «պիտի գերազանցեմ»:

Թուրքերենից հետո գալիս են ռուսերենից փոխառվալ բայերը, որոնք չափազանց շատ են Նոր-Նախիջևանի բարբառում, և շատ ավելի սակավաթիվ՝ Գովկասի հայոց բարբառներում: Սակայն որ բարբառին էլ որ պատկանեն, ռուսերեն բայերը չեն ստացած հայերեն բայական վերջավորություն և միշտ էլ խոնարհվում են օժանդակ բալով:

Դնում եմ մի քանի օրինակ իմ Դննություն Նոր-Նախիջևանի բարբառի աշխատության (Երևան, 1925, էջ 378—379 շար.) ուսարան հատվածից:

փեռեմիվաթ՝ անեյիք նը «եթե ապրեիր, ապարմաներն ունենայիր»
 փոթիթ չանե՞ «չփչացնե՞»
 թուե՛րովաթ՝ արի «պահանջեցի»
 փաութուփիթ՝ արա՛ «վարվիր»
 արաթիցցը՝ եղի՛ր «դիմիր»
 իզլամիթ՝ սրա՛ «առաջադիր»

փռասիթ արա՝ «խնդրիր»
 փազավաթ քօ անէ տտա՝
 փռածիվաթ կանէ «կքնակվի»

Այստեղ տրված բոլոր բայերը անորոշ դերբայով են, որ ուսերեն բայի խոնարհման մեջ պարզագույն ձևն է։ Այսպես են նաև հունգարահայոց (Սուչավալի) բարբառով գրված հատվածում (տես իմ Բարբ., էջ 273—6) գործածված ուսմիներեն և լեհերեն բառերը։

դ՛եկեզրաֆադ՝ անիցք «հեռագրենք»
 բ՛օզվօլիդ՝ անին «թուլատենք» (լեհ.)
 վրգ՛սուրիդ՝ ին «մոմած են» < ուսմ. vacsuit
 ցըգ՛ըծիդ՝ չանին «չնեղենք» < ուսմ. necajit
 սլիդ՝ անէ «շտապեմ» < ուսմ. salit
 արանծադ՝ կանէ «կկարգավորի» ուսմ. aranjat

Այսպես են բոլոր ուշ ժամանակի փոխառությունները, որոնք հայերենի բնիկ բառերի հետ դեռ մերված չեն։ Այնպես որ զարմանալի է օրինակ՝ անգլ. brush «խոզանակ» բառը, որ Նոր-Ջուզայի բարբառում փոխ առնվելով, դարձել է հայկական վերջավորությունամբ բրշել «խոզանակել»։

14. ԱՆՍՈՎՈՐ ԱԾԱՆՅՅԱԼ ԲԱՅԵՐ

Ամերիկյան արավալ լեզվի մեջ կան հետևյալ բայական ձևվերք.

Kan «մի քիչ» բառով կամ մասնիկով կազմվում են ամբողջական խոնարհմամբ բայեր, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը քիչ չափով է կատարվում. ինչպես՝

daiyahadla «ման հմ գալիս»
 daiyahaddakannika «մի քիչ ման հմ գալիս»
 (Grevaux—Sagot—Adam, 229)

hittika «հաճուլքով, սիրով, ցերձ. կազմում է ամբողջական խոնարհմամբ բայեր, ինչպես՝

hoddikahittikabu «հաճուլքով ուզում եմ քեզ տեսնել»
 (Անդ., 231)

Այս երկուսի միացումով կազմվում է նոր բայ, որ նույնպես ունի ամբողջական խոնարհում. ինչպես՝

dalyahaddakanni hittiparuka «*եթե ես յիտիագ ունենալի մի քիչ մասն դալում*»:

(Անդ, 232)

rubuûn «*միայն*» բառով կազմվում են բալեր, որոնք ցույց են առնում, թե ենթական միայն ալը գործողությունն է կատարում և նրա հետ ուրիշ բան էլ չի տեսնում. խոնարհվում է ամբողջ բալը իր բոլոր ձևերով. *ինչպես*՝

aiyahaddarubuda «*միայն մասն եմ գալիս (և ուրիշ բան չեմ անում)*»:

(Անդ, 232)

Այս ձևը միացնելով առաջին ձևի հետ՝ ստացվում է նոր բալ, որ նույնպես ունի ամբողջական խոնարհում. օրինակ՝

adīarubukannidapa bumûn «*միայն մի քիչ պիտի խոսեմ քեզ հետ (ուրիշ բան չպիտի անեմ)*»:

(Անդ, 234)

Kan «*դեռ, տակավին, էլ*» բառով կազմվում են ամբողջական բալեր. *ինչպես*՝

mandinkoada *դեռ չեմ գալիս*

mandinkoaba *դեռ չես գալիս*

mandinkoala *դեռ չի գալիս և այլն*:

Կարելի է սրա վրա ավելացնել նաև *re* մասնիկը. օրինակ՝

yumûnikoarella «*դեռ նա այնտեղ է*»:

(Անդ, 234)

Non-agentif passif— բալական այն ձևն է, որի ենթական հայտնի չէ, կամ որովհետև խոսողը չգիտե, կամ ուզում է թաքցընել իր իմանալը, կամ չի մտածում ենթական հայտնեցող մասին, որ սական իսկույն պիտի երևա նույն խոսքի շարունակություն մեջ: Ըստ այսմ, երբ ունենք կրկնակ նախադասություն, առաջինի մեջ կարող է լինել այնպիսի մի ձև, որ պիտի պարզվի երկրորդ նախադասության ներգործական բալի և նրա ենթական միջոցով. օրինակ՝

The man's chest is being bitten-the lion is biting it.

Մարդու լանջը պատռված էր.— առյուծն էր պատռել այն:

Այս ձևը գտնվում է աֆրիկյան չիչկա լեզվում:

(Watkins, 76)

Agentif passif.— Սա այն բալական ձևն է, որ հակառակ նախորդին՝ ենթական հայտնի է և ենթարկվում է բալի նշանա-

կած գործողութիւն: Այսպիսի ձև կարող են ստանալ միայն ներ-
գործական բալերը՝ վերածվելով կրավորականի. օրինակ՝

Թուլլ տվեք (ներսն) Չամսունջալին ամուսնացվի (նե)
կասունդալի հետ:

Այս ձևն էլ գտնվում է աֆրիկյան չիչևա լեզվում:

(Watkins, 79)

Ամերիկյան կարաիբերեն լեզվի մեջ կա բայական մի ձև, որ
ցույց է տալիս, թե լավ է կատարում ալդ գործողությունը. այս-
պես arameta «թաքցնիլ» բալից՝ karametatitina «լավ եմ թաքցը-
նում», karametatitibu «լավ ես թաքցնում» (na Ա. դեմքի դերա-
նունք, bu Բ. դեմքի) և այսպես բալի բոլոր ժամանակներն ու դեմ-
քերը:

(R. Breton, 55)

Բանտու ընտանիքի բենգա լեզվի մասին խոսելիս, ահա թե
ինչ է գրում J. Mockey, էջ 7. «Աֆրիկայի այս մասի լեզուները
նշանավոր են բալի այն զարմանալի ճկունությամբ, որով մի միակ
արմատից կանոնավոր կերպով, ունվերջունալի զանազանությամբ
ածանցում են բազմաթիվ ձևեր: Չկա թերևս աշխարհում մի ուրիշ
լեզու, որ մոտենա նրանց բալի զանազանության և ճիշտ թեքու-
մին, ունենալով միևնույն ժամանակ՝ խոնարհման այնպիսի խիստ
կանոնավորություն և իմաստի ճշտություն»:

Հիշյալ բենգա լեզվի մեջ բալը 8 ձև է ստանում. օրինակ՝

kalaka «խոսել»

kalakate «շարունակել խոսելը»

kalakia «խոսել մեկին կամ մեկի համար»

kalakide «խոսեցնել» (պատճառական)

kalanakiani «երար հետ խոսել» (փոխադարձ)

kalaka bekalikali «ոչ դիտմամբ, այլ պատա-
հաբար կամ զվարճության համար
խոսել կատակով»

takala «խոսել առաջին անգամ, խոսել
փորձել»

talaka bokalaka «խոսել և էլ չխոսել»:

Ժամանակներն են 1 ներկա, 4 անցյալ, 2 ապառնի. այս 7
ժամանակները ունեն 2 եղանակ՝ սահմանական և ստորադասական.
հրամայականը ունի 1 ձև, կարողականը 3 ձև (2 ներկա և 1 կա-

տարլալ)։ բոլորը լինում է 18 ձև։ Բալի բոլոր 8 տեսակներն էլ ունեն ալս 18 ձևը՝ դրական և բացասական (առանց օժանդակի), որ լինում է $18 \times 8 \times 2 = 288$, նույնքան էլ կրավորական՝ $= 576$, որ եթե 6 դեմքով հաշվենք, կունենանք 3456 ձև մի բալարմատից։ (Mackey, 30—33)

Նուբիերենի բալական բունը շատ ածանցական ձևեր ունի, որոնք զանազանվում են ըստ իրենց նյութական բովանդակության։ Մի բան քցել կամ գետնի վրա դնել տարբեր են, եթե գրգված կամ գրգված առարկան թեթև է կամ թե ծանր է։ Երբ մի բան կտորված է, տարբեր բալ է, եթե միայն մի կտոր է կտորված տարբեր է, և, վերջապես, ուրիշ է եթե շատ կտորներ են կտորված։ Կամ տարբեր է, երբ մի կարծր բան և կամ մի փափուկ բան է մի քանի կտոր արված։ Երբ մի բան են լցնում, տարբեր բալ է, եթե մի անգամից է կատարվում տարբեր, ինչպես մի մեծ ամանից փոքրի մեջ լցնելով և կամ թե մի քանի անգամից լինի կատարված և ալլն։ Օրինակ՝

big մի բան գցել,

bag մի ծանր բան գցել, օրինակ՝ մի բեռ գցել։

Այս նպատակին հասնելու համար բալարմատի ժալրին դնում են զանազան մասնիկներ, կամ նաև նախամասնիկներ, կամ արմատի ներքին ձայնավորն են փոխում (ձայնդարձ), կամ արմատի վերջում մի բաղաձայն ավելացնում (աճական)։ Բայց ալս բոլորի համար ոչ մի կանոն չկա, մասնիկների գործածությունը կատարվում է խառնիխուռն և տիրում է մեծ մթուցիլուն։

(Kaukzor 110—113, 123)

Աֆրիկյան և ամերիկյան լեզուները շատ հարուստ են ածանցյալ բայերի զանազան տեսակներով։ Ահա թե ինչ է ասում V. Henry իր աշխատության մեջ ամերիկյան չիկիտա լեզվի մասին. «Չափազանցություն չափտի լինի ասել, որ չիկիտա լեզուն ունի անսահման կարողություն բարդելու նախնական արմատները և կազմելու բարդ բայեր և գոյականներ... և մարդ ապշած մնում է գաղափարների ալն կուտակման հանդեպ, որ ալս լեզուն արտահայտում է մի բայով, որ խոնարհվում է զանազան եղանակներով և դեմքերով. ինչպես՝ «գլխին հարված օտանալ», «մեկ ուրիշի դիմացը տեղավորվել», «մազերը շատ խճճված լինել» և ալլն

(տե՛ս L. Adam—V. Henry, Arte... de la langue Chiquita, Paris, 1880, Առաջաբան, էջ XV):

Այստեղ դնում եմ չիկիտա լեզվի ածանցյալ բայերի երկար շարքը:

Արմատի վերջում ավելացնելով *i*, ստացվում է մի բայ, որի նշանակությունն է ճիսկուլն վերջացնել գործողությունը կամ այդ գործողությունը առաջին անգամ կատարելը. օրինակ՝ *ixai-ca* «ուտելը վերջացնել» կամ «այժմ սկսել ուտել»:

— *ciri* մասնիկը ցույց է տալիս մի բան առաջուց կամ կանխավ անել. ինչպես՝ *yapiu-ciri-ca* «ես առաջուց եմ ցանում»:

— *nauco* «անել իբր թե ձրիաբար և առանց ունենալու ուրիշ շարժառիթ՝ եթե ոչ անել այն»:

— *noço* «ուրիշ ձևով անել»:

— *na* «կեղծյոք անել մի բան»:

— *cupizi* «վատ անել, սխալ անել»:

— *zupi* «անել մի բան շտապով և առանց հոգատարության»:

— *çabo* «անել հանկարծ, անակնկալ կերպով»:

— *ooco* «շանադրությամբ անել մի բան»:

— *utu* «չժողանալ անելուց, չձգձգել»:

Ահա օրինակ *zura-ca* «խոսել» բայի զանազան երանգները:

zura-pa-ca խոսել մի ուրիշին:

» *-tai-ca* խոսելիս լինել:

» *toqui-ca* խոսել, շատախոսել:

» *-taqui-ca* հաճախ խոսել:

» *-ta-ca* ցած ձայնով խոսել:

» *-tupura-ca* բարձր խոսել:

» *-zoo-ca* կատաղությամբ խոսել:

» *-ta-ca* խոսել ուշադրությամբ և զգուշությամբ:

» *-ciri-ca* ուրիշներից առաջ խոսել:

» *-zori-ca* շտապով խոսել:

» *-tacaxi-ca* կակազելով խոսել:

» *zura-çabo-ca* կոպտաբար խոսել:

» *-b-aezo-ca* ուրիշի խոսքերը կրկնելով խոսել:

» *-tiincanene-ca* երկար խոսել:

» *-zupi-ca* առանց մտածելու խոսել:

» *cupiri-ca* վատ խոսքեր խոսել:

» *-zipi-ca* կեղտոտ խոսքեր խոսել:

» *-to-ca* ուրիշից հետո խոսել:

- » -tobi-ca խոսել սկսել և ընդմիջվել.
- » -tochee-ca խոսքը վերջացնել.
- » -tochee-ta-ca խոսելուց բոլորովին դադարել.
- » -toqui-nau-xil-ca շնորհալի կերպով խոսել.
- » -ana-ca գորովալի կերպով խոսել.
- » -moco-ca տարբեր ձևով խոսել.

(L. Adam—V. Henry, 47—50)

Մյուս կողմից ահա թե ինչ է ասում Westermann, 47, իր աֆրիկյան էվե լեզվի ընդարձակ և բարեխիղճ քննության մեջ. «Մեր լեզուների մեջ մասնիկների և վերջավորությունների ծագումը կամ նախնական նշանակությունը շատ անգամ կամ բնավ ծանոթ չէ և կամ թե շատ դժվար է ճանաչել: Մինչդեռ էվե լեզվում այն բոլոր ձևերը, որոնք ծառայում են հոլով, թիվ կամ բայական ձևեր կազմելու, անկախ, ինքնուրույն գոյություն ունեցող գոյականներ կամ բայեր են»:

Ցույց տալու համար, թե ամերիկյան հուպա լեզվի բայը զանազան մասնիկներով գործածության ինչպիսի նրբություններ է արտահայտում, տալիս ենք հետևյալ օրինակները.

yo wiñ xan նա վերցրեց մի ինչ-որ հեղուկ կամ մանր կոտրատած մի բան, որ կարելի էր կողովի մեջ լցնել:

ya wiñ an նա վերցրեց մի կտոր քարի նման մի բան:

ya wiñ tan նա վերցրեց գավազանի նման երկար մի բան:

ya wiñ ut նա վերցրեց մի շոր կամ նրա նման մի բան, ինչպես մի վերմակ:

(Goddard, 34)

Ամերիկյան տարասկ լեզվի մեջ՝

ber մասնիկը ցույց է տալիս, թե գործողությունը լուրջ չէ, այլ կասկածով էր արված. օրինակ՝ միացնելով pe ընդհանրություն ցույց տվող և ra հոգնակի շինող մասնիկների հետ՝ ni բայակերտ մասնիկով՝ tembum «ամուսնանալ» արմատից ստացվում է՝

tembum-ber-pe-ra-ni «ամուսնանալ իրար հետ կատակով» (ծիծաղի համար, ոչ լրջորեն. երեխայական մի տեսակ խաղ է):

(Grasserie, 21)

quare մասնիկով կազմվում են այնպիսի բայեր, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը միայն իր համար է կատարվում. օրինակ՝ pañi տանել, pa-quare-ni տանել իր համար:

(Grasserie, 21)

en մասնիկը ցույց է տալիս մի հոգով արված մի բան:

(Grasserie, 21)

scu- մասնիկը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է մի լալն առարկայի վրա. ինչպես՝

cara-ni գրել→cara-scu-ni գրել (մի սեղանի վրա)

hure-ni վառել—hure-scu-ni վառել (օջախը):

(Grasserie, 21)

նույն tarasque լիզվում՝

quatha մասնիկը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվում է ցածրը, գետնի վրա. օրինակ.

quira-ni դնել—quira-quatha-ni դնել ցածրը՝ գետնի վրա:

(Grasserie, 21)

Հետաքրքրական են այս լիզվի մեջ մարմնի մասեր և անդամներ նշանակող մասնիկները, որոնք կցվում են բալին, երբ հարկ է լինում խոսել այդ անդամների մասին. օրինակ՝

cu ցույց է տալիս ձեռքը, մատները.

cha » » » կոկորդը

di » » » ականջը

ru » » » ճակատը

ta » » » կրանքը, կողքը—cuisse?

isi » » » գլուխը

(ալսպիսի մասնիկների թիվը 60-ից ավելի է):

Օրինակ՝ hopo «լվալ» բալից՝

hopo-cu-ni լվանալ (ձեռները)

hopo-cha-ni » (կոկորդը)

hopo-di-ni » (ականջը)

hopo-ta-ni » (կրանքը—cuisse).

hopo-ru-ni » (ճակատը)

hopo-tsi-ni » (գլուխը):

Բայց այսքանը բավական չէ. մասնիկների հետ պետք է հիշել նաև անդամը. ինչպես՝

huponi-di-ni cutziqua

լվանալ (ականջ) ականջը:

(Grasserie, 23)

Ամերիկյան տուպի լեզվում կա բայական մի ձև, որ անհարմար անունով կոչվում է verbe absolu (բացարձակ բայ) և ցույց է տալիս մարդու վրա կատարված մի գործողություն. կազմվում է poro մասնիկով. ինչպես՝ a-ambae ù ուտում եմ մի բան, a-poro-u ուտում եմ մարդ կամ մարդու միս, a-s-aysu սիրում եմ նրան, a poro-aysu ես մի մարդ եմ սիրում, a poro-mboe, ես մի մարդ եմ ուռուցանում, a-poro-mondo մարդ եմ ուղարկում:

(L. Adam, 50)

Ամերիկյան դակոտա լեզվով բայարմատը ստանում է զանազան նախամասնիկներ, որոնք ցույց են տալիս, թե գործողությունը ինչ միջոցով կամ ինչպես է կատարվել:

bo ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարված է կտրելով, սղոցելով.

bo հրացանով, փայտով կամ բուռնցքով զարնելով.

k ի աջինով զարնելով, տաշելով.

na ոտքով զարնելով կամ ճնշելով.

pa ձեռքով հրելով կամ շփելով.

ya բերնով մի բան անել:

Բայարմատը մնում է անփոփոխ. միայն մասնիկներն են փոխանում. ինչպես՝ ksa արմատից՝

baksa զանակով կտրել. երկուսի.

boksa հրացանով զարնել.

kaksa կացինով կտրել.

naksa ոտքով ջարդել.

paksa ձեռքով ջարդել.

yaksa խածնելով (բերանով):

(Riggs, 20)

Հնդկական բողո լեզվից՝

ne-bai-tha-thī

4 3 2 1

«ձեռքներ (1) թե կանգնել է (2) և շարունակել (3) դիրքի (4)».

nu-zā-hui-nai-šui-lā

գնա-վերցրու և նախիր ու դիտիր ուշադրություն՝

(Grierson, հատ. III, մ. II, էջ 13)

Ոչ միայն մասնիկներ, այլև մակբայներ միջամասնիկի ձևով կարող են մտնել բալի մեջ. օրինակ՝ հնդկական նազա լեզվով՝ hu «ամբողջապես» մակբայով՝

mhā-či-hu-lelho-di

«Հարողանալով ուտել ամբողջապես բաները»:

Այսպիսի բառեր են նաև la նորից, mē միշտ, nī ցանկալ, pī շատ, prē բոլոր, pu ամբողջ, se հույժ, ta ամբողջապես, wā կամ zo իմաստը սաստկացնող. այս բոլորը կարող են մտնել բալի մեջ:

(Grierson հատ. III, մ. II, էջ 213)

Սումատրայի բառա լեզվի մեջ այնպիսի բալեր կան, որ մենք մի ամբողջ բարդ նախադասութիւն մը պիտի բացատրեինք. ինչպես՝

manggomahhon «մի բան մի ամանից ձեռքերը լիքը վերցնելով մի ուրիշ ամանի մեջ լցնել»:

(Schreiber, 15)

Պերուի ռունա սիմի կամ կեչուա լեզվի մեջ բալը ունի բազմաթիւ մասնիկներ, որոնք կցվելով բալի վերջին՝ տալիս են բազմատեսակ երանգներ: Պարզ մասնիկների թիվն է 22, իսկ նրանց խառնուրդներից կադմվում են բարդ մասնիկներ, որոնց թիվն է 84, միասին՝ 106 մասնիկ: Օրինակ՝ pu մասնիկով կազմված բալերը ցույց են տալիս, թե գործողութիւնը կատարվել է հանկարծ, պատահաբար և անակնկալ կերպով. axlya-capuy նշանակում է «կորած բանների մեջ իրանը փնտրելով նորից ընտրել»:

Չափազանց մեծ է մասնիկների այս խառնակութիւնը:

(Middendorf, 103)

Նույնիսկ այնպիսի մի հետաքննաց լեզու, ինչպես Ավստրալիայի ավաբակալ լեզուն է, ունի հարուստ բալական ածանցում. օրինակ՝ tiir «կոտրել» արմատից՝

tiir-külliko ինքնիրեն կոտրվել.

» -burrilliko մի գործիքով կոտրել.

» -bung-gulliko կոտրել անձամբ (և ոչ թե գործիքով).

» -bug-ga-bunbilliko թուլատրել կոտրել.

» -bug-gulliko ստիպել կոտրել.

- » -burribunbilliko թուլատրել կոտրել այսինչ նպատակով.
- » -burrilliko թուլատրել կոտրել մի բանի համար.
- » -kullibunbilliko թուլ տալ, որ ինքնին կոտրվի.
- » -kulliko „to break of its own itself, as wood“.

(Threlkeld, 62)

Ավստրալիայի վիռանդհուրի լեզվով (որ սակայն 4-ից ավելի հաշվել չգիտեմ), բայց ունի բազմատեսակ նրբութիւններ, որոնք արտահայտում են հետևյալ բառամասերիններով.

bianna գործողութիւն հարատեւելուն.

(օրինակ՝ ya- bianna միշտ կամ շարունակ նայել).

gannanna ներկայումս գործողութիւն հարատեւելուն.

awaigunnanna երկար շարունակութիւն (օրինակ՝ ga-gawai-gunnanna երկար նայել).

garrimana ամբողջ օրը շարունակել.

guabianna ամբողջ գիշերը շարունակել.

numinga մի գործողութիւն շարունակել մի փոքր ժամանակ՝ մի ուրիշը սկսելուց առաջ.

billinga մի հրամանի հնազանդելով կատարել.

lilinga մի գործ կատարել մի ուրիշի փոխարեն.

duringa մի բան անել լավ և անթերի.

danna մի բան անելուց և մի քիչ դադար տալուց հետո նորից անել.

gilanna երկուսով միասին մի բան անել.

einga մի բան ուրիշներից առաջ անել.

nana մի բան անել մի ուրիշ մարդու արածից հետո.

maranna մի բան անելուց հետո մի բան էլ անել (օրինակ՝ բռնելուց հետո ծեծել):

(Threlkeld, IV, 62)

Հիպերբորյան չուքչի լեզուն ունի 22 բայակերտ մասնիկ, որոնք երանգավորում են բայի իմաստը: Դրանց մեջ հետաքրքրական են հետևյալները.

—syqiu ցույց է տալիս միայն մի անգամ կատարված գործողութիւն, ինչպես՝ «մի անգամ եկավ, մի անգամ սպանեց» և այլն:

—čet— տկարացնում է գործողութիւն ուժը, մի քիչ կամ հազիվ երեք անգամ մի բան. ինչպես՝ «հազիվ է պատահում, որ նա կովի, քիչ անգամ է դուրս գալիս...

- ntet ցույց է տալիս գործողութիւնն ալիւացումը, շատանալը.
- qaet ցույց է տալիս endearment և diminution (սիրցնել, նվազեցնել).
- chat ցույց է տալիս խոսողի զալրուլթը.
- cet ցույց է տալիս զգալ (լավ, տաք).
- ru ցույց է տալիս մեծ թիվ կամ բազմութիւն. ինչպես՝
եկան մեծ բազմութեամբ. նստած էին մեծ թիւով.
ձյուն եկավ մեծ քանակութեամբ:
- nifa ցույց է տալիս գլուխ բերել մի բան (to fetch).
- tuwe հանել (շոր, վերարկու և այլն).
- ip հագնել (գլխարկ, շոր և այլն).
- gill որոնել (ինչպես որսի ժամանակ).
- u ուտել (միս, լիարդ և այլն):

(Bogoras, 805—812)

15. ՀԱՐԳԱՍԱՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Տեսանք դերանունների քաղաքավարական ձևերը զանազան լեզուների մեջ: Դրանցից դուրս կան նաև բայերի քաղաքավարական ձևերը:

Բոլոր հնդկ-իրանական լեզուները բայերի մեջ ունեն հարգական ձևեր. բայց հնդկական նեպալի լեզուն հնարել է մի ամբողջ հարգական խոնարհում՝ ընդօրինակելով տիբեթ-բիրմանական լեզուներից: Օրինակ՝ նեպալի լեզվով եթե ուզենան ասել «նա արեց», հարգական ձևով պիտի ասեն՝ *tes-lē garna bho*, որ բառացի նշանակում է «ներանով արվելով եղավ, by him doing became»: Նմանապես «Դուք արիք» ասելու տեղ *tapāñi-lē garñu bhō* «ձեզանով արվելով եղավ»:

Սրանով, ինչպես տեսնում ենք, ենթական ինչ դեմք էլ որ ինի (Ա, Բ, Գ դեմք, եզակի կամ հոգնակի, արական կամ իգական), հարգական խոնարհման ժամանակ բայը դրվում է եզակի Գ դեմք, արական:

Հարգական բայն է *hūnu* «to become, լինել, վերածվել»:

Սակայն սա հին կամ նախնական ձևն էր: Ժամանակ անցնելով բայի նախնական հորինվածքը մոռացվեց և հարգական բայն էլ սկսեց խոնարհվել սովորական բայի ձևով: Ենթական դրվեց ուղղական հոլով, թեև բայը մնաց Գ դեմք: Այժմ այս է հարգական ձևը:

Մի ուրիշ հարգական խոնարհում էլ կա Նեպալի լեզվում, որ է փոխանակ ասելու ճերանով արվելով՝ *եղավ*, սովորական դերանուն դնելով՝ ասում են. *ճնա եղավ անող*, he became a doer.¹
(Grierson, հատ. IX, մ. IV, էջ 41—43)

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. ՍՂՈՒՄ ԵՎ ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՄԵՋ

Սղման ու ամփոփման ալն բոլոր կանոնները, որ տեսանք հոլովման ու ածանցման մեջ, անփոփոխ կան նաև բայերի խոնարհման մեջ. այսպես՝

գիտ — գտանել, հգիտ.

մուտ — մտանել, եմուտ.

սէր — սիրել, սիրեալ.

լոյց — լուցանեմ, լուցի, ելոյց.

հովիւ — հովուեմ, հովուեցից.

արբանեակ — արբանեկեմ, արբանեկեալ.

հրեալ — հրէանալ.

կեա — կեալ, կեցուցանել, կեցի, կեաց:

Չենք խոսում ա, Ե, ո, ալ, աւ ձայնավորների և երկբարբառների մասին, որոնք ինչպես հոլովման, ալնպես և խոնարհման մեջ մնում են անփոփոխ:

Առանձնապես կարևոր է հիշատակել ալն երևույթը, որ հրփոփոխելի ձայնավորները գտնվում են արմատի վերջին բաց վանկում, այսինքն կազմում են արմատի վերջին ձայնավորը, անփոփոխ մնում են ձայնավորով սկսող մի որևէ վերջավորութիւն առաջ (ինչպես հոլովման ժամանակ), բայց փոփոխման օրենքին են ենթարկվում բաղաձայնի մոտ. այսպես՝

լու արմատից՝ լուեալ, լուալ, լուաւ, լուիցեմ, լուուցանեմ, բայց լսեմ:

Երգու (Հնխ. ertu) արմատից՝ երգուեալ, երգուալ, երգուիր. բայց երգնում (որ է *երգունում):

տու (Հնիւ. do) արմատից՝ տուեալ, բայը տամ և այլն (ժձ, ժ- արմատից)։

դի (Հնիւ. dhi. dhē), որից դիել, դիեցուցանել, դիեցի։

լի (Հնիւ. plē) արմատից՝ լիանալ, լիացեալ, լիացուցանել, բայց լնուլ, լցեալ, լցուցանել, լցի, լրացեալ։

լե, որից լիցիմ, ուր է դարձել է ի՝ հաջորդ և-ի մոտ. նույնից ունենք սակայն *լեեալ, հրմ. *լե՛ր, որոնք ապա դարձել են լեալ, լե՛ր, որովհետեւ եւ հանդիպումը ընդունելի չէ հայերենում, իսկ ր-ից առաջ կլիներ ե և ոչ ե։

դի (Հնիւ. dhē) արմատից՝ դնել (<*դինել), իսկ եղ արմատից՝ եզի, եղեալ, եզից, եզաք։

2. ԲԱՅԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետաքրքրական է իմանալ, թե բայական բոլոր ձևերը՝ իրենց ամբողջ խոնարհման մեջ, դեմքերն ու թվերը առանձին հաշված, մինչև քանիսի՞ են հասնում։

Մենք պիտի առնենք իհարկե ալիպիսի լեզուներ, որոնց բայերի խոնարհումը բայական հարուստ է։

Ա գրքում կատարել ենք մի քանի լեզուների բոլոր բայական ձևերի թվումը. սրանց մեջ հիշատակելի է թուրքերենը, որի բայական ձևերի գումարն է 128 400։

Արաբերենը, որի բայական ձևերի խոնարհման ամբողջ պատկերը դրել ենք ներածութւյան մեջ, ներկայացնում է մեզ հետեւյալ վիճակագրութւոնը.

Կատարյալը ունի	13 ձև
Ներկան	11 »
Գերակատարը	13 »
Բուն ապառնին	13 »
2 բարդ ապառնիները	22 »
Անկատարը	11 »
Սաորադասականը	11 »
Կրճատ	11 »
4 տեսակ սաստկական	44 »
Հրամայական	11 »
Դերբայներ	3 »
	163 »

Այս է մի պարզ բայի բոլոր խոնարհյալ ձևերի գումարը, որի վրա ավելացնելով նույնքան էլ կրավորականի համար՝ կունենանք 326 ձև:

Պարզ բայերից չուրս ունենք 15 ածանցական բայ, որոնց յուրաքանչյուրը խոնարհման ժամանակ ստանում է դարձյալ 163 ձև, որով 163×15 , կունենանք 2445 ձև:

Այս էլ ավելացնելով նախորդ 326 թվի վրա, կունենանք արարերեն մի բայի բոլոր պարզ և ածանցյալ ձևերի բոլոր թվերի, բոլոր սեռերի և բոլոր դեմքերի ընդհանուր գումարը՝ 2771:

Արարերենի նման և դեռ շատ ավելի բազմազան ու ճոխ է ասուրերենի բայական ձևերի կազմը: Նախ բայը ունի չորս ձայն (vox), որոնց յուրաքանչյուրը ունի երկու էլ երկրորդական ձայն: Չորս ձայնները ըստ եբրայերենին կոչվում են kal (պարզ բայ), niph'al (կրավորական), shaphel (անցորդական), pael (սաստկական) և կազմվում են հետևյալ ձևով: Առաջինն է պարզ արմատը առանց հավելվածի. երկրորդը ստանում է na- նախամասնիկը, երրորդը՝ ša- նախամասնիկը և չորրորդը կրկնում է միջին արմատական ձայնը: Երկրորդական ձայնները (դերանվանական բայեր) առաջին արմատականից հետո ավելացնում են -ta-, իսկ երրորդականները (սաստկական և հաճախական) -tan- կամ -tana-: Այսպիսով բոլոր ձայների թիվը լինում է $4 \times 3 = 12$ ձայն:

Այս 12 ձայների պատկերը հետևյալն է.

Պարզ՝ faḡāl, naḡāl, šaḡāl, faḡḡāl.

Երկրորդական՝ itḡāl, nitafḡāl, šitafḡāl, fitaḡḡāl.

Երրորդական՝ itanḡāl, nitanaḡāl, šitanaḡāl, fitanaḡḡāl.

Սրանք ունեն 9 եղանակ, միասին հաշվելով նաև աներևութը, թեև սա բայ չէ, այլ գործածվում է գոյականաբար: Այս եղանակներն էլ բաժանվում են հետևյալ ձևով.

1. Աներևութ, որ ունի պարզ. ներկա դերբայ, շարունակական դերբայ (միշտ անող), ներգործական դերբայ, անցյալ կրավորական դերբայ:

2. Ստմամեակաց, որ ունի aoriste, mutatif և precatif (ըզձական),

3. Հրամայական, որ ունի aoriste և mutatif:

4. Տևական (permensif), որ ունի պարզ և ըզձական:

5. Ենթակայական (subjectif)
6. Թեական (dependent)
7. Առարկայական (objectif)
8. Մաստկական (energétique)
9. Ածանցական (paragogique)

լուրաքանչյուրը ունի 3 ձև,
որ է՝ aoriste, mutatif և
ըղձական:

Ընդամենը լինում է 27 ձև:

Աներևույթի 5 ձևերը կազմվում են faɣal, iaɣil, faɣal, fiɣil, fuɣul տարազներով: (Ըստ իմաստի սրանք լինում են, օրինակ՝ բեր արմատից՝ բերել, բերող կամ բերելիս, միշտ բերող, բերած, բերված): Այս 5 ձևերը ըստ 12 ձայների կազմելով՝ կունենանք 60 աներևույթ ձև: Այս 60 աներևույթ ձևերը անշուշտ գործածական էին լեզվի մեջ, մասնավորապես հին շրջանում, բայց հետո մասամբ գործածությունից ընկան: Ամենից ավելի սովորական են անցյալ դերբայի կրավորականի 12 ձայները, չեն գտնված երկրորդական ձայների ներկա դերբայը, շարունակական դերբայը և անցյալ դերբայի ներգործականը. մյուսները հաճախ պատահում են:

Դերբայների բոլոր 4 ձևերի 12 ձայնից կարելի է կազմել մի նոր ձև, որ կոչվում է բաղադրյալ գերբայ. դրա համար դերբայի սկիզբը ավելացնում են mu նախամասնիկը. օրինակ՝ munaɣal, mušaɣil, mufaɣil, mufiɣil, muftaɣil, muntaɣil և այլն, որով կունենանք ընդամենը 48 բաղադրյալ դերբայ:

Սահմանականի aoriste-ը կազմվում է դերբայի 4 ձևերից. առն ու թիվը որոշվում են հետևյալ ձևով.

Եղակի Ա	a-	Բ. ար. ta-	Գ. ար. i-
		Իգ. ta-i	Իգ. ta-
Երկակի	mu	ta-a	ti-a
Հոգնակի	ni-	ար. ta-u	ար. i-u
		Իգ. ta-a	Իգ. i-a

(Նախամասնիկների հավելման ժամանակ դերբայի առաջին ձայնավորը ընկնում է, րացի ներկա դերբայից):

Այսպես ունենում ենք aoriste-ի ձևերից՝

Ա դեմք՝ aɣal, aɣal, aɣil, aɣul.

Բ դեմք՝ taɣal, taɣal, taɣil, taɣul.

Իգ. tafaɣili, tafaɣali, tafaɣili, tafaɣuli և այլ և այլն:

Aoriste-ի խոնարհման ժամանակ ունենալով բոլոր թվերի, սեռերի և դեմքերի համար 12 ձև, յուրաքանչյուր ձայնի համար 4 aoriste, որ է 12 ձայնի համար 48 aoriste, ընդամենը խոնարհման ձևերի թիվը լինում է $12 \times 4 = 576$:

Mutatif կոչված ձևը ներկա դերբայից և շարունակական դերբայից կազմված aoriste-ի ձև է, միայն միջին արմատականը կրկնված: Առաջինը երեւի գործածվում էր ներկայի իմաստով, երկրորդը շարունակական ներկա կամ ապառնի իմաստով: Երկու ձևի mutatif-ը սակայն միայն kal ձայնի համար է, մյուս ձայների mutatif-ը կազմվում է շարունակական դերբայից: Այսպիսով լինում է 13 ձև mutatif, որ խոնարհման 12 ձևերով լինում է 156 ձև:

Precatif-ը կազմվում է ավելացնելով lu- մասնիկը՝ բոլոր aoriste և mutatif ձևերի վրա. որով ունենում ենք $576 + 156 = 732$ ձև precatif:

Հրամայականի մեջ aoriste-ը կազմվում է 4 դերբայներից, ունի միայն Բ դեմք, եզակի և հոգնակի, արական և իգական, բոլորը միասին 16 ձև:

Mutatif-ը կազմվում է միայն ներկա և շարունակական դերբայից՝ երկրորդ արմատականի կրկնութիւնով և ունի նույնպես միայն Բ դեմք. բոլորը 8 ձև, բոլոր 12 ձայների համար 288 ձև:

Permensif եղանակի պարզը կազմվում է 4 դերբայներից, ավելացնելով հետևյալ վերջավորութիւնները.

Եզակի Ա	-aku, -ak	Հոգնակի	-āni, -ānu
Բ	-āta		-ātunu
Գ ար.	—		-u, -uni
Գ իգ.	-at		-ā

Խոնարհման ժամանակ, չհաշվելով երկակին, կուսնանք 11 ձև, որով 4 դերբայի համար կլինի 44 ձև և 12 ձայնի համար՝ $12 \times 11 = 132$ ձև, միասին հաշվելով նաև երրորդական ձայները, թեև չեն ավանդված:

Նույն եղանակի precatif ձևը կազմվում է ավելացնելով բոլորի վրա lu- նախամասնիկը, որով բոլորի գումարը լինում է դարձյալ 132 ձև:

Subjectif եղանակի 3 ձևերը կազմվում են սահմանականի համապատասխան ձևերից, ավելացնելով եզակիի վրա -u և հոգնակիի վրա -nu մասնիկները: Ընդհանուր գումարը լինում է $576 + 156 + 732 = 1464$ ձև:

Dependent եղանակի 3 ձևերը կազմվում են նույն ձևով՝ ավելացնելով եզակիի վրա -i, հոգնակիի վրա -uni, Հնդհանուր գումարը լինում է նույնքան ձև:

Objectif եղանակի 3 ձևերը կազմվում են նույն ձևով՝ եղակիի համար ավելացնելով -a: Բոլորը լինում է 854 ձև (հոգնակին հիշված չլինելով չենք հաշվում):

Սաստկական եղանակը կազմվում է ավելացնելով m՝ subjektiv, dependent և objectif եղանակների բոլոր ձևերի վրա, և սաստկացնում է նրանց իմաստը: Վաղնջական ձև է և նոր լեզվի մեջ հազվագյուտ: Ձևերի ընդհանուր գումարը լինում է $1464 + 1464 + 854 = 3782$:

Ածանցական եղանակը նույն սաստկականն է, որի վրա ավելացել է -ma վերջածայնը: Հնդհանուր գումարն է այսպես 3782:

Բոլոր ձևերի միահամուռ գումարը լինում է 13 472:

Բայց այս թիվը, ինչպես և թուրքերենի 128 400 սոսկալի թիվը ոչնչություն են՝ համեմատած ամերիկյան կարրիեր լեզվի (Աթաբասկ երկրում) բայական ձևերի հետ:

Այս լեզվի մեջ բայը կարող է ունենալ 22 տեսակ, ամեն մի տեսակը կարող է ստանալ մինչև 500 նախամասնիկ, հաշվելով նաև սրանց կրավորական ու բացասական ձևերը, մեր մի բայական ձևի դեմ կզրույնենք բազմաթիվ տասնյակ հազարավոր ձևեր (many tens of thousands for one of our own language)¹, իսկ ուրիշ ձևափոխություններով էլ միլիոնավոր ձևեր (these verbs can be made to grow to over a million of others)²: Այժմ եթե հաշվենք բայի խոնարհման ժամանակները (ներկա, անկատար, կատարյալ, հինգ տեսակ ապառնի և այլն), եթե նկատենք, որ բայը մինչև 20 դեմք ունի³, այն ժամանակ մի բայի ստացած բոլոր ձևերի համագումարը միլիոնների՝ կհասնի:

Ջանազան լեզուների բայական ձևերի այս սարսափելի թվերի դեմ համեմատություն դնենք նաև մեր բայական ձևերի ընդհանուր վիճակագրությունը:

Գրաբար բայի խոնարհումը ունի յոթը եզր (սահմանական ներկա, անկատար, կատարյալ, ապառնի, հրամայական, ստորադասական ներկա և զերբայներ): Յուրաքանչյուրը սրանցից ունի 6 ձև (դեմք), միայն հրամայականը ունի 3 ձև և զերբայները՝ 4 ձև: Բոլորի գումարը լինում է 37 ձև:

¹ Morice, The Carrier language, II, p. 403.

² Անդ, II, էջ 406.

³ Անդ, էջ 435—6:

Սրանց վրա Պիտի ավելացնենք բաղադրյալ եզրերը, որոնք թվով 6 են և յուրաքանչյուրը 6 դեմքով՝ լինում են 36:

Գումարելով 37-ի հետ կունենանք 73 ձև:

Այս է մեր մի բալի ամբողջ խոնարհական ձևերը:

Բայց մեր բայը ունենում է բացի ներգործականից կամ չեզոքից, նաև կրավորական, անցողական և անցողականի կրավորական: Սրանց յուրաքանչյուրն էլ ունենալով 73 ձև, կունենանք $73 \times 4 = 292$ ձև:

Եթե բացասականն էլ համարենք առանձին ձև, կրկնելով նույն թիվը՝ կունենանք ընդամենը 584 ձև:

Դրաբարի այս փոքրիկ թվի դեմ բարբառները շատ ավելի մեծ թիվ են ցույց տալիս: Օրինակ՝ առնենք Պոլսի բարբառը:

Այստեղ պարզ եզրերն են ստորադասական ներկա, անկատար, կատարյալ, հրամայական (2) և գերբայնից (6), որոնք միասին ունեն 26 ձև:

Բարդ եզրերը 8 են, որոնցից հրամայականը ունի 4 ձև, որով բոլորը լինում է 46 ձև:

Բաղադրյալ եզրերը թվով 36 են, որոնցից երկուսը (հրամայական) ունեն միայն 2 ձև. բոլորի գումարը լինում է 208 ձև:

Այս բոլորը միասին՝ այն է պարզ (25), բարդ (46) և բաղադրյալ (280) եզրերի գումարը լինում է 280 ձև:

Սրանց վրա պետք է ավելացնել թեական ձևերը, որոնց գումարն է (280-ից հանած հրամայականներն ու գերբայնիցը, որոնք թեական չունեն) 258. միասին՝ 538 ձև:

Սրանց վրա ավելացնելու համար պատմողական եղանակի ձևերը, կրկնելով նույն թիվը, կունենանք 1076:

Այս բոլորը կարող են ունենալ իրենց կրավորականը, անցողականը և անցողականի կրավորականը: Շատերն ունեն նաև իրենց չեզոք ձևը (կոտրել, կոտրիլ, կոտրուիլ), ուստի բազմապատկելով նույն թիվը 5-ով կունենանք 5380 ձև:

Եթե հաշվենք նաև բացասականը, իբրև առանձին բալական ձև, հայերեն մի բալի բոլոր բալական ձևերի գումարը Պոլսի բարբառում կլինի 10 760:

Չենք հաշվում սաստկական և հաճախական բալերը (ինչպես՝ շտկել, շտկաել, շտկուկել), ինչպես և կրկին անցողականը (սիրցնել տալ) իր կրավորականով (սիրցնել տրուիլ), որոնք կարող են ի դեպ հինգ և ավելի անգամ ավելացնել վերոհիշյալ թիվը:

3. ԲԱՐԴ ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Շատ լեզուներ դիտեն երկու բալ միասին խոնարհել մի բալի պես. օրինակ՝ ամերիկյան դտկոտա լեզվով *wahimdotanka նշանակում է զգալիս եմ տուն և նստում եմ*» (I come home and I sit down):

(Riggs, 35)

Բիրմաներեն լեզուն էլ երկու բալ իրար կցելով կամ բարդելով կազմում է մի նոր բալ, որ մինք ազգի երկար խնդիրներով պիտի բացատրենք. ինչպես՝ *uk* «ծածկել» և *mie* կամ *ra* «ձեռք բերել» բայերից ստացվում է *ukmie* կամ *ukra* «ծածկելով բռնել» (ինչպես՝ ձուլը ցանցում): *hluk* «թրթռալ, շարժել, ցնցել» և *t'an* «ձայն հանել, հնչել» միանալով տալիս են *kluk-t'an* «հնչել զանգակի նման»:

Kya լսել և *pyau* խոսել բայերից ստացվում է *kya-pyau* «կրկնել իրրե տեղեկացնելու համար, to repeat us information»:

Pyau «ցույց տալ» և *pe* «տալ» բայերից ստացվում է *pya-pe* «մի բանի նշանը ցույց տալ»:

(Latter, 126)

4. ԼԾՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

Այս բառով հասկանում ենք բայերի խոնարհման որոշ մի ձևը, որ կարող է մյուս բայերի խոնարհումից տարբեր ձև ունենալ: Ընդհանրապես լծորդությունը որոշվում է բալի վերջավորությունից. բայց վերջավորությունը դեռ քիչ է, որովհետև լինում են դեպքեր, երբ տարբեր վերջավորություններ միատեսակ խոնարհում ունենան, ինչպես և կարող է մի վերջավորություն երկու տարբեր խոնարհում ունենալ: Այսպես օրինակ՝ պարսկերենի մեջ բայերը երկու տեսակ վերջավորություն ունեն՝ *dān* և *tān*, բայց որովհետև երկուսն էլ միատեսակ են խոնարհվում, հաշվում են մի լծորդություն:

Կան լեզուներ, որոնք շատ բազմաթիվ լծորդություններ կամ վերջավորություններ ունեն. օրինակ՝ ամերիկյան կրի լեզուն չեզոք բայերի մեջ 32 տեսակ վերջավորություն ունի (*en, wan, amon, ton, kon, man, hun, pan, kan, kan!, ban, pin, min, bin, tan, twan, wan, yan, yan!, san, inin, ini, yun, pun, yin, win, mon, kwan, kkwan, nan, tin, tan*), որոնք վերածվում են 7 լծոր-

դության (Lacombe, 81)՝ Սրա վրա ավելացնելով անդամ բայերի 7, շնչավոր առարկայական 8 և անշունչ առարկայական 2 լծոր-գուծյունները (տես Ս. գիրք, էջ 158—159), բոլորը միասին կլինի 24 լծորդուծյուն:

5. ԲԱՅԵՐԻ ՆԱԽԱՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ամերիկյան տենսա լեզվի մեջ.

lyung-	փչելով՝ խոր շնչելով անել մի բան.
nyaba-	սուր տաշելով, ծալքը սրածալք շինել.
reh-	կտրելով շինել մի բան.
nvug-	կտրացնելով շինել մի բան.
npon-	շփելով, հղկելով շինել մի բան.
yuv-	զարնելով, հարվածելով շինել մի բան.
sri-	պատռելով շինել մի բան.
nam-	խալթելով անել մի բան.
tbub,-bub-	փայտից շինել մի բան.
ritn-	երկաթից շինել մի բան
ilok-	լեզվով անել մի բան.
xal-	հաճուքով անել մի բան.
uv-	սիրով անել մի բան
rew-	» » » »
xap-	կրքոտ սիրով անել մի բան.
king-	չուզենալով անել մի բան.
aray-	բարկությամբ անել մի բան.
dnub-	քաղցած փորով անել մի բան.
vam-	ծարավ ժամանակ անել մի բան.
nank-	անձրևի տակ անել մի բան.
prig-	կարկուտի տակ անել մի բան.
lyess-	ձյուն եկած ժամանակ անել մի բան.
ats-	արագ, շուտ անել մի բան.
abmw.-abm-	դանդաղությամբ անել մի բան.
niks-	մտածելով անել մի բան.
pfa-, ppa-, pa-	անզգուշությամբ անել մի բան.
var-	ուշադրությամբ անել մի բան.
dung-	հավատարմությամբ անել մի բան.
pva-, vva-, va-	առատաձեռնությամբ անել մի բան.

bex-	մի բանի հակառակն անել.
bya-	ցատկելով անել մի բան.
kyag-	վազելով անել մի բան.
geg-	կանգ առնելով անել մի բան.
kolto-, ktov-	չափազանցութեամբ անել մի բան.
tyub-	խտուտ անելով անել մի բան.
twoc-	ծխելով անել մի բան.
wet-	փռշտալով անել մի բան.
xig-	բղավելով անել մի բան.
tyang	երգելով անել մի բան.
liss-, -lists	թքելով անել մի բան.
ranw-, -zan-	աղահուլթեամբ անել մի բան.
donk-	գետնի վրա պառկած անել մի բան.
wos-	ճարպիկորեն անել մի բան.
urth-	շուռ տալով, դարձնելով անել մի բան.
tbav-, -bav	ուղիղ անել մի բան.
gnah-, gna-	շատ անել մի բան.
ha-	մենակ անել մի բան.
ktak-	մի բան կապույտ անել.
ikr-, -kro-	մի բան կարմիր անել.
cwo-, co-	մի բան կանաչ անել.
ravg-, rav-	փառքով անել մի բան.
pnang-	կրակով անել մի բան.
egn-	բոցով անել մի բան.
dwon-	արյունով անել մի բան.
krung-	նկարով անել մի բան.
wak-	շրով անել մի բան.

(Haumonté, 29 և արև)

Ամերիկյան այմարա լեզվում կան 36 բայական մասնիկներ, որոնք կցվելով բային՝ փոփոխում են նրա իմաստը, ավելացնելով զանազան երանգներ, հատկապես կողմի և տեղի ուղղութիւն ցույց տալու համար:

(Middendorf, 129—158)

Ամերիկյան էրի լեզվի մեջ ներդրածական բայը ստանում է 50 տեսակ մասնիկ, որոնց միջոցով կազմվում են զանազան ածանցական բայեր.

1. hew գործով արած ներգործական.
2. mew խոսքով արած ներգործական.
3. mew կազմվում է չեզոք բալից և նշանակում է «նրան այնպես ընդունել»։ օրինակ՝ նրան իբր մալր ունեւմ, վերցրել եմ իբր կին, նրան ընկեր եմ արել։
4. tew հնթական ինքն է անում ալի գործը։
5. atew հնթական նրանից մի բան է շինում.
6. eyimew հնթական մտածում է ալիպես անել.
7. wokeyimew հավատում է.
8. new ձեռքով է անում.
9. pitew բազուկով է անում.
10. skawew ոտքով կամ սրունքով է անում.
11. spitew համ է առնում.
12. pwew ուտելու հարմար է գտնում.
13. mamew հոտ է առնում.
14. ttawew լսում է.
15. nawew նայում, տեսնում է.
16. yew նույն է 4 tew.
17. hyew տեղավորում է.
18. wew ընկերանում է.
19. pahwew ուժեղ հարված է տալիս.
20. ahwew ջրի վրա մի բան անել.
21. kkawew մեկին մի բան տալ.
22. kawew մեկի համար մի բան անել.
23. twawew մեկին մի բան անել.
24. stawew մեկի փոխարեն անել.
25. tittew մեկի համար մի բան անել.
26. swew կրակով, մկրատով, դանակով մի բան անել.
27. sawatew մկրատով կամ դանակով մի բան անել.
28. huyew ջրով գնալ.
29. abawayew ջրով մի բան անել.
30. amew ատամներով մի բան անել.
31. atemew բերանով մի բան անել.
32. simew նետելով ցնցում առաջացնել.
33. astimew քամիով մի բան անել.
34. tisahwew շուտ կամ հանկարծ անել մի բան.

35. totawew մեկին մի բան անել.
 36. puyew սղոցով, խարտոցով մի բան անել.
 37. tahwew կացինով, հրացանով մի բան անել.
 38. ktuwew կացինով կամ դանակով փայտի վրա
 փործել.
 39. skatew թողնել, լքել.
 40. hatterw մեկի հետքով մի բան անել.
 41. ppinatew վատ վարվել, չարչարել.
 42. kwatew ասեղով, ցանցով, թակարդով մի բան
 անել.
 43. gawlhew դժգոհությամբ, բարկությամբ անել մի
 բան.
 44. kkattawew քաղցրությամբ, քնքշությամբ վարվել.
 45. okatew բնականի, տան վերաբերյալ մի բան
 անել.
 46. ganamew ոսկորի վրա բան անել.
 47. tonamew բերնով, խոսքով մի բան անել.
 48. kkatew վերածել, իր հալը դարձնել.
 49. kkamew վերածել, իր ազջիկը դարձնել.
 50. sakkomew որդեգրել.

(Lacombe, 112—6)

Նույն լեզվի մեջ չեզոք բայերը ստանում են 74 տեսակ մասնիկ, որով կազմում են զանազան ածանցական բայեր.

1. maw ներգործականը վերածում է չեզոքի.
 2. čimew նախով գնալ, թիավարել.
 3. huw ջրով ճամբորդել.
 4. poyuw ջրից քշվել, հոսանքով իջնել.
 5. nawew ուտելու վերաբերյալ բան.
 6. pew ջրով կամ ալլ հեղուկով մի բան.
 7. yamow փախչել, սարսափ.
 8. kkakew իբր գործիք գործածել և նրանով մի բան
 անել.
 9. akew նույն նշանակությամբ.
 10. kkasuw ձևացնել, կեղծել.
 11. vasuw ծնողների ազդելը որդիների վրա.
 12. abew թել, չվան, մազ.
 13. apiw նստել.

14. abiw աչքի զործողութիւն.
15. towatew կոնակով բեր տանել.
16. towew ձայն հանել, խոսել.
17. awew անասունի մորթ, մուշտակ, ստե.
18. yaw թռչել.
19. amow թափառել, վախչել.
20. kkwamiw քնել.
21. kkwasiw նույն նշանակութիւն.
22. katēw փոր, քաղցածութիւն.
23. skoyum սնունդ.
24. puw ուտել.
25. kamow գիրութիւն, չաղութիւն.
26. skiwew ցել, ճահճ.
27. huw շոր հագնել.
28. payihuw մարմնի ուժեղ շարժում.
29. payiw ձիով գնալ, վաղել.
30. okew շինարարութիւն.
31. matžihuw առողջական վիճակ.
32. sin հասնել, ընկնել, պառկել.
33. atamow խոսք, շունչ, բերան.
34. mow ձայն, խոսք.
35. kwew նույնը.
36. wew նույնը.
37. attawiw փալախ, ծառի վրա ման գալ.
38. yiw մարմնի որեւէ շարժում.
39. kkwew դեմքի վրա մի բան անել.
40. ew չեզոք բառ է շինում.
41. iw տունեմ օժանդակն է կազմում.
42. wiw շէնք օժանդակն է կազմում.
43. tekkwew խմել.
44. appinew հիվանդութիւն, ցավ, մահ.
45. kkawew ձկան միս.
46. skewew բացի ձկնից ուրիշ ամեն միս.
47. yawew մարմին.
48. čiwew ելնել, իջնել.
49. iskuttew սառուցի վրայով գնալ.
50. awew ձու (հավկիթ).
51. itwaw ձև, սովորութիւն.

52. kkwaw արյուն.
 53. ham երգ.
 54. nam քալել, տեսնել, ձեռքով բռնել.
 55. yawesiw ցատում, բարկութուն.
 56. abakwew ծարավ.
 57. attam շնչել, հառաչել.
 58. tatžimow քաշ գալ.
 59. teppwew խորովել.
 60. attikwew անտառ, ծառ կտրել.
 61. kwew թակարդ լարել.
 62. kikkaw ծերութիւն.
 63. pakwew տերեւ, ծաղիկ, թերթ.
 64. skusiwew չոր խոտ.
 65* simow պարել, պառկել, պղպղ.
 66. abawew ջրի վրա մի բան.
 67. kkam քանի՞ հոգի են.
 68. yaskwehusuw գավազանով քալել.
 69. wokeyimow կարծել, հավատալ.
 70. kltasuw բարկութիւն.
 71. uttew քալել.
 72. astimow ջրի վրա քամիով գնալ.
 73. askwew գեղորայք.
 74. ppwaw ծխախոտ.

(Lacombe, 82—87)

6. ԱՆԿԱՏԱՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենի անկատարի կազմութիւնը մինչև հիմա անբացատրելի է մնացել. ոչ մի կերպով կարելի չի եղել անկատարը մեկնել հնգեվրոպական քերականութիւն տվյալներով. Meillet հալագետը իր „Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique“ (2-րդ տպ. Վիեննա, 1936 թ., էջ 126) փորձում է տալ գիտական մեկնութիւնը, բայց դրական արդիւնքի չի հասնում: Հույս ունեմ ստորև հայերենի անկատարը կապել հնգեվրոպական լեզուներից մի քանիսի հետ:

Նախ դիտենք այն հանգամանքը, որ շատ լեզուների մեջ անկատարը սերտ կապ ունի կատարյալի հետ: Այսպես, անգլերենում և գերմաներենում անկատար և կատարյալ բոլորովին նույն են.

I loved	Ich liebte
	du liebtest
he loved	er liebte
we loved	wir liebten
you loved	ihr liebtet
they loved	sie liebten

Սրանք նշանակում են հավասարապես «սիրում էի, սիրեցի» և այլն:

Դրեթե նույն է նաև սլավոնական լեզուներում, որոնց մեջ անկատարը կատարյալի հետ կամ բոլորովին նույն է և կամ տարբերվում է միայն մի նախամասնիկով. օրինակ ռուսերենից.

я	любил	полюбил
ты	любил	полюбил
он	любил	полюбил
мы	любили	полюбили
вы	любили	полюбили
они	любили	полюбили

Պարսկերենում անկատարը տարբերվում է կատարյալից մի-միայն նրանով, որ ավելացնում է սկզբից می mi մասնիկը. օրինակ՝

خوردم	xōrdam	«կերա»
خوردی	xōrdī	«կերար»
خورد	xōrd	«կերավ»
خورديم	xōrdīm	«կերանք»
خوردید	xōrdīd	«կերաք»
خوردند	xōrdand	«կերան»
می خوردم	mī xōrdam	«ուտում էի»
می خوردی	mī xōrdī	«ուտում էիր»
می خورد	mī xōrd	«ուտում էր»
می خورديم	mī xōrdīm	«ուտում էինք»
می خوردید	mī xōrdīd	«ուտում էիք»
می خوردند	mī xōrdand	«ուտում էին»

Նույնիսկ ոչ հետաքրքրական մի լեզու, ինչպես թուրքերենը, անկատարը կազմում է կատարյալի սկզբին ավելացնելով İ ձևով. օրինակ՝

sevdim	«սիրեցի»	sever idim	«սիրում էի»
sevdin	«սիրեցիր»	sever idin	«սիրում էիր»
sevdi	«սիրեց»	sever idi	«սիրում էր»
sevdik	«սիրեցինք»	sever idik	«սիրում էինք»
sevdiniz	«սիրեցիք»	sever idiniz	«սիրում էիք»
sevdiler	«սիրեցին»	sever idiler	«սիրում էին»

Անկատարի և կատարյալի այս սերտ նմանությունը բխում է բնականաբար նրանից, որ երկուսն էլ անցյալ են:

Երբ համեմատում ենք հայերենի անկատարը կատարյալի հետ, տեսնում ենք, որ այստեղ էլ վերջավորությունները մեծադուրյն մասամբ նույն են. այսպես՝

Կատարյալ

Անկատար

բերի	բերէի	խօսէի	աղալի	թողուի
բերեր	բերէիր	խօսէիր	աղալիր	թողուիր
(ե)բեր	բերէր	խօսէր	աղալր	թողուր
բերաք	բերէաք	խօսէաք	աղալաք	թողուաք
բերէք	բերէիք	խօսէիք	աղալիք	թողուիք
բերին	բերէին	խօսէին	աղալին	թողուին

Չորս լծորդության անկատարի վերջավորություններն են ուրեմն ի, իք, ք, աք, իք, ին, որոնցից երեքը (ի, աք, ին) բոլորովին նույն են կատարյալի հետ, երկուսը (իք, իք) տարբեր են միայն ձայնավորով, իսկ մեկը միայն կազմվում է նոր մասնիկով, որ է ք:

Հայերեն անկատարի վերջավորությունը բաղկացած է երեք տարրից. մեկը (ըստ կարգի երրորդը) այն վերջավորությունն է, որ տեսանք և որ նույն է ընդհանրապես կատարյալի հետ. մյուսը (ըստ կարգի երկրորդը) անկատար կազմող իսկական մասնիկ է և (ըստ կարգի առաջինը) բալի բունն է (ե, ե, ա, ու):

Ներկալի կազմությունը բացատրելու ժամանակ տեսանք, որ 4 լծորդությունների ամենից ակնհայտ օրինակը տալիս էր երրորդ լծորդությունը: Այստեղ էլ նույնն է: Երրորդ լծորդության աղայի ձևը կազմված է 1) աղ արմատից, 2) ա բնից, 3) յ մասնիկից, 4) ի վերջավորությունից: Ուրեմն անկատար կազմող իսկական մասնիկն է յ:

Ինչպես որ ներկալի մեջ յ ձայնը միանալով բալի բնի հետ զանազան անճանաչելի խառնուրդներ էր կազմում, նմանապես այստեղ: Չորրորդ լծորդության մեջ (թողուի, թողուիր և այլն) ու-

բնի պատճառով] շնչվում է: Ա. և Բ լծորդութիւն մեջ բնի Ե ձայնավորի հետ միանալով դառնում է Խ: Ըստ այսմ Ա, Բ լծորդութիւն անկատարի նախնական պատկերը հետեւալն է.

*բերելի	*բերելաք	*խօսելի	խօսելաք
*բերելիր	*բերելիք	*խօսելիր	խօսելիք
*բերելր	*բերելին	*խօսելր	*խօսելին

Դ լծորդութիւն նախնական պատկերն էլ հետեւալն է՝

*թողուի	*թողուլաք
*թողուիր	*թողուիք
*թողուր	*թողուին

Նկատելի է, որ եզակի գ դեմքի մեջ (որի հնագույն ձևն էր *թողուր և ուր] շնչվելով պիտի դառնար *թողուր) զարմանալի կերպով] մասնիկը պահված է և նրա պահպանման համար ու ձայնավորը տուժելով դարձել է ո:

Միայն Գ լծորդութիւնն է, որ ինչպես ասացինք, սկզբից մինչև վերջը, Թ ձայնավորի չեզոքութիւն պատճառով պահում է] մասնիկը անփոփոխ:

Ի՞նչ է այս] կիսաձայնի ծագումը:

Ձայնական օրենքների համաձայն հայերենի]-ն առաջանում է երկու ձայնավորի միջև գտնված հնխ. Է-ից:

Բայց ի՞նչ է այս Է-ի ծագումը:

Այս է մասնիկը, որ կազմում է անկատարը, ճիշտ նույն է գերմաներենի մեջ անկատար կազմող է մասնիկի հետ, որի հետ նույն է անգլերենի ed մասնիկը: Այդ երկուսի օրինակները տրված են վերևում:

Գերմանագետները ընդունում են, որ անկատարի և կատար-լալի t=ed մասնիկը նույն է անգլերենի և գերմաներենի անցյալ գերբայի t=ed մասնիկի հետ. ինչպես՝ ge-lieb-t, ge-mach-t, ge-sag-t, ask-ed, lov-ed, mak-ed և այլն (տես Victor Henry, Précis de grammaire comparée de l'anglais et de l'allemand, Paris 1893, էջ 297, 320, 378—79):

Այս մասնիկի ծագումը համարվում է „énigmatique“ (տես անդ, էջ 297). հայերենը գալիս է ոչ միայն լուծելու այս „énigme“-ը, այլև հաստատելու, որ այդ է մասնիկը հնդեվրոպական ծագում ունի: Այսպիսով իմանում ենք, որ հնդեվրոպական նախալեզ-վի անկատարի կազմութիւն զանազան ձևերի մեջ կար նաև է-ով

կազմված մի ձև, որ մինչև այժմ անհայտ էր մնացած և այժմ երևան է դալիս շնորհիվ հայերենի համեմատություն:

Մենք ընդունում ենք, որ անցյալ դերբայի է մասնիկը նույն է անկատարի է մասնիկի հետ և այդ գտնում ենք նաև իրանական խմբի մեջ: Հին պարսկերենում անցյալ դերբայի վերջավորությունն է ta, որ պահլավերենում դառնում է tak և նոր պարսկերենում կրճատվելով դառնում է ta, da (առաջինը խուլ բաղաձայնների մոտ, երկրորդը թրթռուն բաղաձայնների և ձայնավորների մոտ): Սրանց միջոցով կազմվում է հարակատարը, իսկ հարակատարի միացմամբ կազմվում է կատարյալը, որի վրա ավելացնելով m մասնիկը, ինչպես տեսանք վերը, ստանում ենք անկատարը. օրինակ.

rafta	am	— գնացել եմ
rafta	i	— գնացել ես
rafta	ast	— գնացել է
rafta	im	— գնացել ենք
rafta	id	— գնացել եք
rafta	and	— գնացել են

Դերբայի և օժանդակ բայի միացմամբ հետո կազմվել է կատարյալը, որ հետևյալն է՝

raftam	— գնացի
rafti	— գնացիր
raft	— գնաց
raftim	— գնացինք
raftid	— գնացին
raftand	— գնացին

Այսպիսով պարսկերենը ցույց է տալիս, որ ինչպես անցյալ դերբայը (ta), նույնպես և կատարյալն ու անկատարը միևնույն ծագումն ունին անգլերենի և գերմաներենի համապատասխան ձևերի հետ:

Վերջացնելու համար մեր քննությունը, պետք է ասենք, թե այս է մասնիկը նույն է հնի. to մասնիկի հետ, որ կցվելով արմատի ստորին աստիճանի ձայնդարձին և իր վրա առնելով շեշտը՝ տալիս է.

1) Շատ բազմաթիվ ածականներ, ինչպես հնի. k¹lu-to-s > սանս. ५ru-tā-s, զնգ. 8ru-to Ելսվածք, հուն. κλυτός, լատ. in-clutus Երազակավորք=հայերեն լու(լ) Ելսվածք:

2) Որևէ բան կրող՝ ունեցող, ինչպես լատիներեն bar-bā-tus, հսլ. brada-tū, ռուս. богатый, богатый, լիտ. barzdō-ta-s, բոլորն էլ «միբուսավոր»:

3) Գոյականներ՝ օ ձայնդարձով. ինչ. հուն. φέρ-το-ς «բեր», հսլ. živo-tū=լիտ. gyva-tā «կյանք», լտ. vi-ta, banitās, facultās, facultās, հսլ. dobrota «բարութիւն», rabota «ծառայութիւն»:

Սրանց կարգից է նաև մարդ<հնլ. m̃r-to (mer «մեռանիլ» արմատից), սանս. m̃rtās.

Մասնիկը ստանում է նաև eto, oto և do ձևերը. վերջինիս համար օրինակ են՝ հսլ. tvrŭ-dŭ «ամուր, պինդ», լտ. calidus «տաք», horridus «կոշտ» և արլն (տես Meillet, Introduction, 7-րդ տպ., Paris, 1934, 268):

Մնում է ասել, որ նույն մասնիկը գտնում ենք նաև լատիներենի մեջ -lus, -ta, -tum ձևերով, որ մի կողմից կազմում է participium perfecti passivi և մյուս կողմից ածականներ, ինչպես scriptus, amatus, laudatus և արլն: Նույնը շարունակվում է արդի իտալերենում to, ta ձևով (scritto, scritta, amato, amata) և իսպաներենում do, da ձևով (andado, venido, andada, venida «քալած, եկած»):

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Հ Ե Ձ Ո Ւ Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

- Արխագեթեն— 203, 251, 455
Ալար— 457
Ալրաներեն— 121, 422
Ալեուտերեն— 156
Ալթայական լեզուներ— 156, 488
Ալթայերեն— 429
Անլոն— 121
Անոմ— 146
Ամերիկյան (Հնդկացիական) լեզուներ—
448, 449, 502—504
Այմարա— 421, 520
Այնու— 448—449
Անգլերեն— 52—53, 74—75, 93, 95—96,
100, 116, 121, 123, 125—126, 129,
149—150, 177, 224, 280, 424, 454,
499, 524—525, 527
Աննամերեն— 153—154, 420
Ասորերեն— 488
Ասուրերեն— 513—516
Ավաբակալ— 507—508
Ավարերեն— 419
Ավստրալիական լեզուներ— 433
Արաբերեն— 125, 127—128, 155, 251,
357, 424, 431, 485, 489—491, 497—
498, 512—513
Արավակերեն— 431, 499—501
Արիական լեզուներ— 227—228, 509
Արշիներեն— 156
Աուկա— 351
Աֆար— 257, 422
Աֆղաներեն— 144—145, 252
Աֆրիկյան լեզուներ— 502—504

Բանաու լեզուներ— 327
Բասկերեն— 176—177, 199—201
Բատա— 507

Բարա— 255
Բարեա— 123
Բարի— 171
Բացքերեն— 257
Բեդաուե— 125
Բելուջերեն— 53—54, 254
Բենգալ— 501—502
Բիտայա կամ տուկանո— 420
Բերբերական լեզուներ— 123, 126, 423
Բիրմաներեն— 46—47, 252—253, 422,
518
Բոդո— 506—507
Բոնգալ— 452
Բոնոակ-իգորոտ— 51, 252, 350, 442
Բորե— 433
Բրանուի— 353
Բուգոտու— 432
Բուդուլսերեն— 358
Բուլղարերեն— 123
Բուլմեներեն— 44
Բուրյաքերեն

Դալիբի— 453
Դալա— 125—126, 352
Դանգ— 122
Դերմանական լեզուներ— 202, 224, 227
—228
Դերմաներեն— 52—53, 74, 119, 121,
129, 159, 224, 251, 280, 356, 360, 424,
433, 454, 524—525, 527
Դիլգիաի շինա— 254—255
Դևատ— 252
Դուլա— 177

Գոքերեն— 119, 121, 123, 126—127
Գուլարաթի— 254, 335

- Դռնոտա— 448, 506, 518
 Դռնիներեն— 121, 123—124, 224
 Դիերի— 204—205
 Դրավիդյան լեզուներ— 157, 455

 Եւրայեցերեն— 513
 Եվրոպական լեզուներ— 51—52, 72, 74, 226, 228, 355, 410, 424

 Չինդերեն— 528

 Էնգլանդ— 350, 436
 Էվե— 177, 504
 Էրի— 520—524

 Թարասարան— 358
 Թարաբական լեզուներ *տե՛ս* քուրբական լեզուներ
 Թաթարերեն— 156, 158, 488
 Թարերեն— 161—162, 186
 Թամիլերեն— 157, 455
 Թախարերեն— 279, 360
 Թուրքական լեզուներ— 360
 Թուրքերեն— 43, 47, 53, 72, 75, 95—97, 107—108, 116—117, 138, 155, 159—160, 162, 176, 216, 226, 236, 242—243, 245—247, 250—251, 256—258, 286, 303, 335, 356—357, 361, 426, 429—430, 438, 453, 457, 459, 484—498, 512, 516, 525—526

 Իաի— 125, 359
 Ինգուշերեն— 257, 358
 Իռլանդերեն— 258
 Իսպաներեն— 97, 116, 128, 224, 529
 Իտալերեն— 43, 120—121, 129, 224, 424, 529
 Իրանական լեզուներ— 528

 Էսթոնիական— 131
 Լազերեն— 121, 175, 216, 244, 252, 256, 351, 358, 420
 Լատներեն— 50—51
 Լատիներեն— 120—121, 224, 226—228, 258, 279, 355, 359—361, 424, 434, 528—529

 Լատիշերեն— 53
 Լեզգիներեն— 354
 Լեքսերեն *տե՛ս* լատիշերեն
 Լեներեն— 161, 227, 499
 Լեպխա *տե՛ս* ոռնգ
 Լիտվաներեն— 53, 529
 Լուեյոնո— 171

 Խալասերեն— 360
 Խասու— 352, 432

 Կարարգիներեն— 435, 457
 Կաբիլերեն— 356, 421
 Կազակերեն *տե՛ս* կիրգիզերեն
 Կամրո— 253
 Կամիլարոյ— 154
 Կամչադալ— 122
 Կանադարի— 154
 Կարաիբերեն— 501
 Կարիբի— 162
 Կարոլինյան— 129—130
 Կարրիեր— 434—435, 455, 516
 Կենյան— 46, 351
 Կեչուա *տե՛ս* ոռնա
 Կիկամի— 45
 Կինգա— 352
 Կինյամվեզի— 122
 Կիպեա— 162
 Կիրգիզերեն— 47, 53, 429—430
 Կյուրիներեն— 358
 Կոնկ— 356
 Կորի— 350, 518—519
 Կունամա— 421—422

 Հավաի— 250—252
 Հարար— 354
 Հաուսա— 124—126, 161, 454
 Հինդուստանի— 50, 431
 Հին սլավոներեն— 123, 227, 258, 360—361, 529
 Հյուսկիլի— 358
 Հնդեվրոպական ճախակեզու— 53, 120, 223, 358, 357, 359, 424, 527—529
 Հնդեվրոպական լեզուներ— 119, 433—434, 457, 524, 527

- Հունարեն — 53, 122, 127, 129, 161, 221, 227, 244—245, 258, 279, 355, 357, 359, 488—489, 528—529
Հունգարերեն — 119, 126
Հուլյա — 504

Ղպտիերեն — 253—254

Ճապոներեն — 44, 154, 202, 252, 258, 349

Մալգաշերեն — 352
Մամբիլա — 123
Մայա — 420, 435
Միեթանկա — 421
Միվոկ — 424
Միխ — 252, 257
Մոնգոլերեն — 41, 154—155, 162, 252, 457
Մոռա — 442
Մորդվիներեն — 350, 437, 455
Մվալի — 123
Մունդարի — 45
Մոսուկ — 131

Յակուտերեն — 49
Յաունդե — 123
Յաֆա — 155
Յոկուց — 449
Յուկի — 155, 424
Յուրսկարեն — 436

Նագա — 421
Նանուատլ — 435
Նգարիձա — 124
Նենեցերեն — 355
Նեպալի — 509—510
Նձիմա — 350—351
Նոր հունարեն *սե'ս* հունարեն
Նոր պարսկերեն *սե'ս* պարսկերեն
Նուբիերեն — 45, 354, 451—452, 502

Շինա — 130
Շոռ — 97, 360, 437
Շվեդերեն — 52, 224

Չալաբայերեն — 429
Չեխերեն — 53, 126, 410
Չեչեներեն — 256—257, 355, 358
Չերեմիսերեն — 45—46
Չիբչա — 356, 421
Չիլուրա — 431
Չիկիաա — 432—433, 502—504
Չինարեն — 121, 419—420, 429
Չինուկ — 204
Չիչա — 128, 156, 204, 279
Չովաչերեն — 49, 156, 433, 453, 488
Չուսիյա — 353
Չուչիերեն — 508—509

Պալի — 359
Պահլավերեն — 121, 528
Պայեյտ — 449—451
Պարսկերեն — 50, 53, 121—122, 144—145, 148, 156, 161—162, 175, 177, 186, 226—227, 237, 257, 359—360, 442, 490, 497, 518, 525, 528
Պոմո — 451
Պորտուգալերեն — 120—121, 203
Պրովանսալ — 121

Ջավայերեն — 155, 431, 454
Ջիզգի — 359

Ռաջասրանի — 354—355
Ռետոռոման — 124
Ռոնգ — 253, 422
Ռոմանական լեզուներ — 227—228
Ռուկույեն — 453
Ռումիներեն — 157, 210, 224, 499
Ռուսա սիմի *կամ* կեչուա — 353, 507
Ռուսերեն — 72, 123—124, 126, 157, 160—161, 202—203, 227, 258, 355, 358, 410, 430, 457, 483—484, 489, 498—499, 525, 529

Սալինա — 449
Սանո — 256
Սամոա — 126
Սանտալի — 255—256, 431—432
Սանսկրիտ — 53, 127, 249, 258, 358, 361, 528

- Մարա— 351—352, 423—424
 Մեկուպերեն— 355
 Մեմական լեզուներ— 119
 Մեռուա— 124
 Մերքերեն— 123, 227
 Միկկիմ-Քնուաիա— 422
 Մինգնի— 254
 Միննալի— 129, 360
 Մլավ(ոն)ական լեզուներ— 202, 227—228, 525
 Մոգդերեն— 122
 Մվանիլի— 349—350
 Մուրաիարա— 125—126
 Մուկուվա— 437
 Մուվերերեն— 251, 352

 Վալու— 253
 Վապո (Վապոն)— 123, 255, 352
 Վելլ— 119—120
 Վերշիկերեն— 435
 Վիռանդհուրի— 508
 Վոլոֆ— 437, 452
 Վոալակերեն— 454
 Վրացերեն— 257, 351

 Տանիքի— 252
 Տանկերեն տե՛ս բուրբերեն
 Տամաշիկ— 421
 Տարասի— 437, 504—505
 Տիուգու— 254, 351
 Տենսա— 170—171, 252, 519—520
 Տիբեթերեն— 255, 442—443, 436

 Տիլլամուկ— 422
 Տուկանա տե՛ս Բետոյա
 Տուալի— 506

 Ցիգաներեն (ռուսական)— 124
 Տվա— 353

 Ուրիխերեն— 254, 354, 452
 Ուգրո-ֆիննական լեզուներ— 455
 Ուգրեկերեն— 47—49, 128—129, 176
 Ուկրաիներեն— 123—124

 Փուլ— 350

 Քալաշա տե՛ս ֆաֆիրի
 Քամաի— 422
 Քաշմիրի— 43, 171, 255, 422
 Քաֆիրի— 106—107
 Քրդերեն— 313

 Օյրուսերեն— 49
 Օնո շիկնամ— 130—131
 Օնու— 437
 Օսսերեն— 203

 Ֆիններեն— 119—121, 155
 Ֆիլի— 250
 Ֆրանսերեն— 42—43, 52—53, 72, 74, 93, 117, 120—121, 129, 159, 162, 222, 224, 231, 280, 424, 433, 453—454, 483—484, 489
 Ֆուտուվա— 130

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՈՒ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ագուլիո— 61, 64—65, 68, 91, 114,
137—138, 169, 178, 188—189, 194—
196, 201—202, 210, 220—221, 228—
229, 232—235, 238—239, 248, 283—
284, 305—306, 331—332, 369—372,
425—426, 442
- Ախալքալաք— 63, 491
- Ակն— 67, 78—79, 111, 146, 151, 213
- Ամասիա— 98—99
- Առոտիալ— 84, 97, 109, 165, 297—299,
305, 339—340, 391—392, 446
- Ասլանբեգ— 98—99, 111, 118, 140, 151,
213, 491
- Աստրախան— 60, 65, 178, 189, 192,
196, 209
- Առաքաղար— 98—99
- Արաբկիր— 83, 98—99, 107, 213, 491
- Արդվին— 87—88, 173, 178, 183, 189
- Արտաշատ— 194
- Բաքերդ— 76, 97, 117
- Դերսիմ— 213
- Եվդոկիա— 64, 66, 76, 98, 140, 144,
426, 491
- Երևան— 33—34, 59—60, 64, 67, 87—
89, 106, 114, 134, 173, 178, 189, 191,
209—210, 220, 225, 406, 458, 490—
492
- Երզնկա— 76, 213
- Զիյուրն (սե'ս և Կիլիկիա)— 79—83,
145—146, 167—168, 213, 303
- Զվյաունիա— 108, 213
- Էֆեհրե— 234—235
- Բալբիզ— 72, 201, 210—211, 458
- Բրիլիսի— 60, 65, 87—88, 106, 133—
134, 178, 187, 189, 192, 209—210,
238
- Լենամայ— 77—78, 144, 298, 305, 339
—340, 489
- Խարբերդ— 76, 97, 146, 213, 407
- Խոյ— 62, 67, 178, 183—185, 201—202,
211
- Խոտարշուր— 99, 104—105
- Կարին— 63, 66, 76, 82—84, 97, 104,
106, 108, 110—111, 139—140, 213,
403—406
- Կարնեան— 220, 228, 238
- Կեոարիա— 82—83, 105—106, 114, 119,
142—143, 158—159, 164, 210, 363,
407—408
- Կիլիկիա— 62, 102—104, 150—151, 243
—247, 301—305, 241—242, 395—401,
428, 441, 444, 495—496
- Կյուրին— 79, 491
- Հանին— 144, 151
- Համզեհ— 63, 78, 82, 84, 97, 99—100,
109—110, 117—118, 129, 140—141,
147, 164—165, 212, 225, 294—297,
305, 338—339, 388—391, 426—429,
440—441, 495
- Հունգարամայ— 78, 144, 213—214, 220,
228, 299, 392, 489, 499
- Ղազախ— 135, 146, 194, 209
- Ղարաբաղ— 60, 64—68, 88, 134—135,
178, 184—185, 187, 189, 192, 210,

- 221, 234, 236—238, 247—248, 287,
332—358, 406
- Ղարազաղ— 210
- Ղամարլու *տե՛ս* Արտաշատ
- Ղրիմ— 76, 97, 140, 157—159, 164, 213,
243, 245, 458, 497
- Ճանիկ— 388—391, 429
- Մալա— 388—391
- Մալարիա— 76, 86, 97—99, 107, 117—
118
- Մարաղա— 61—62, 65, 68, 90—91, 114
—115, 138—139, 169—170, 178, 183
—184, 192—196, 201—202, 211—212,
231, 228—229, 231, 248, 284—287,
305—306, 330—331, 372—374, 426,
491—493
- Մարսվան— 99, 491
- Մարաշ— 76, 78, 97, 142, 147, 213
- Մեղրի— 194, 196, 220—222, 228, 237—
238
- Մուշ— 76, 84, 106, 139—140, 164, 170,
182—183, 211, 306, 491
- Նիկովիդիա— 108
- Նոր Բայազետ— 210—211, 406—407
- Նոր Նախիչևան— 63—67, 72, 76, 85—
86, 111, 140, 142, 158—159, 169—
170, 213—214, 221, 228—229,
243—247, 292—294, 305, 336—338,
376—388, 428, 458—459, 492—493,
497—499
- Նոր Զուղա— 61, 64—66, 68, 88—90,
114, 135—137, 147—148, 168, 173,
178—182, 185—187, 191, 209, 220,
228—229, 232—235, 248, 282—283,
305—306, 311, 329—330, 367—369,
426, 491
- Շամախի— 60, 64—66, 178, 187—188,
192, 210, 287
- Շապին-Գարանիսար— 97
- Ոզմի— 62, 76, 82, 111, 146, 150, 212—
213, 234
- Չալր— 378
- Չարսանաֆ— 213, 491
- Պոլիս— 33—34, 64—67, 72, 76, 82—
84, 98, 109, 118, 140, 145, 151—152,
162—164, 168—170, 210, 213, 220—
221, 225, 228—229, 235, 242—247,
287—292, 305, 308, 310, 332—336,
361, 374—376, 426, 427—428, 443,
457—459, 489—492, 497—498, 517
- Ռառոսոն— 76, 92—98, 108, 142, 211,
213, 426
- Ռումինահայ— 489
- Սալմաստ— 178, 184—185, 194, 201—
202
- Սեբաստիա— 83, 98—99, 118, 140, 144,
407
- Սվեդիա— 62, 76—77, 82, 100—102,
111—112, 118—119, 145, 150, 166—
167, 245, 247, 304—305, 342—344,
401—403, 428, 496—498
- Սուշավա— 63, 72—78, 97, 143—144,
213—214, 220, 220, 228, 299, 339
- Վան— 62, 76, 82, 84, 106, 109, 139,
165—166, 212, 234, 299—301, 305,
340—341, 392—395, 439—440, 444—
445, 493—495
- Տարենտե— 82
- Տիասին— 68
- Տիգրանակերտ— 76, 82, 84—85, 146—
147, 182—183
- Տրապիզոն— 63, 78, 82, 84, 97—99,
111, 117, 140, 212, 407, 427
- Տփղիս *տե՛ս* Թբիլիսի
- Յդնա— 137—138, 188—189, 195
- Ուրմիա— 91, 114—115, 138—139, 183
—185, 194—196, 211, 234
- Քղի— 213, 220
- Օրաու— 144
- Ֆենեսե *տե՛ս* Կեսարիա

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա. ԼԵՋՈՒՆԵՐ

(Բառասկզբում՝ հ=հին, մ=միջին, ն=նոր)

Արխագ.— արխագերեն
ալբ(ան).— ալբաներեն
ալեուտ.— ալեուտերեն
ալթայ.— ալթայերեն, ալթայական
անգլ.— անգլերեն
անհամ.— անհամերեն
աս(որ).— ասորերեն
ասուր.— ասուրերեն
ավար.— ավարերեն
արար.— արարերեն
արշին.— արշիներեն
աֆղան.— աֆղաներեն
բասկ.— բասկերեն
բայ.— բացրերեն
բելուշ.— բելուշերեն
բերբեր.— բերբերերեն
բիրմ(ան).— բիրմաներեն
բուդուխ.— բուդուխերեն
բուլղ(ար).— բուլղարերեն
բուշմ(են).— բուշմաներեն
բուրյաթ.— բուրյաթերեն
դերմ.— գերմաներեն
գոթ.— գոթերեն
դան.— դաներեն
դրավիդ.— դրավիդյան
եբր.— եբրայեցիներեն
եվր.— եվրոպական
զնգ.— զենգերեն
թարաս.— թարասարան
թաթ.— թաթերեն
թթր.— թաթարերեն, թաթարական

թրբ.— թուրքերեն
ինգուշ.— ինգուշերեն
իռլ.— իռլանդերեն
իսպ.— իսպաներեն
իտ(ալ).— իտալերեն
իրան.— իրանական
լազ.— լազերեն
լատ., լտ.— լատիններեն
լիզգ.— լեզգիերեն
լեթթ.— լեթթերեն
լեհ.— լեհերեն
լեթ.— }
լեու(վան).— } լեուվաներեն
լտ. տե՛ս լատ.
կաբարդ(ին).— կաբարդիներեն
կարիլ.— կարիլերեն
կարաիբ.— կարաիբերեն
կիրգիզ.— կիրգիզերեն
հբգ.— հին բարձր գերմաներեն
հինդուստ.— հինդուստանի
հիռլ.— հին իռլանդերեն
հյ.— հայերեն
հն.— հունարեն
հնգ.— հնգերեն
հնխ.— հնդեվրոպական նախալեզու
հոմեր.— հոմերյան հունարեն
հալ.— հին սլավոններեն
հունգ(ար).— հունգարերեն
ճապ(ոն).— ճապոներեն
մալգաշ.— մալգաշերեն

մբգ.— միջին բարձր գերմաներեն

միջ. հյ. } — միջին հայերեն
մհյ.

մոնղոլ.— մոնղոլերեն

մորդ(վին).— մորդվիներեն

յակուա.— յակուտերեն

նենեց.— նենեցերեն

շվ(եդ).— շվեդերեն

շխս.— շխսերեն

շեչ(են).— շեչներեն

շերմիս.— շերմիսերեն

շերք(եդ).— շերքերեն

շին.— շինարեն

շովաշ.— շովաշերեն

շուքշի.— շուքշիերեն

չահլ. } — պահլավերեն
պհլ.

պորտ.— պորտուգալերեն

պրով.— պրովանսալ

պրսկ.— պարսկերեն

չավայ.— չավայերեն

ռ.— ռուս.— ռուսերեն

ռոման.— ռոմանական

ռումին.— ռումիներեն

ռուս. տե'ս ռ.

սանս.— սնս.— սանսկրիտ

սեմ.— սեմական

սերբ.— սերբերեն

սլ.— սլավոներեն, սլավոնական

սոգդ.— սոգդերեն

սումեր.— սումերերեն

վերշ.— վերշիկերեն

վր.— վրացերեն

տէկ.— տաէկերեն

ուրիւ.— ուրիւներեն

ուզբ(եկ).— ուզբերեն

ուզբո-ֆին.— ուզբո-ֆինական

ուկր.— ուկրաիններեն

քրդ.— քրդերեն

օս(ս).— օսսերեն

ֆին.— ֆիններեն

ֆր.— ֆրանս — ֆրանսերեն

Բ. ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ, ՆՆԹԱԲԱՐԱՌՆԵՐ, ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐ

Ադլ.— Ագուլիս

Առա.— Առախալ

Ասլ.— Ասլանրեգ

Ասար.— Աստրախան

Ատափ.— Ատափազար

Արդ.— Արդվին

Եվդ.— Եվդոկիա

Եր(ւ).— Երևան

Զթ.— Զեյթուն

Թավր.— Թավրիզ

Թիֆլ, Թբլ.— Թբիլիսի

Լհ.— Լեհ.— Լեհահայ

Խբբ.— Խարբերդ

Կես.— Կեսարիա

Կիլ.— Կիլիկիա

Կր.— Կարին

Կրճ.— Կարճևան

Հճ.— Հաճին

Հմշ.— Համշեն

Հնգ.— Հունդարահայ

Հնդ.— Հնդկահայ

Ղր.— Ղրիմ

Ղբբ.— Ղարաբաղ

Ղրդ.— Ղարադաղ

Ճ.— Ճանիկ

Մ.— Մալա

Մլթ.— Մալաթիա

Մղ.— Մղր.— Մեղրի

Մշ.— Մուշ

Մրդ.— Մարաղա

Մրշ.— Մարաշ

Մրս.— Մարսվան

Ննխ.— Նոր Նախիջևան

Նշ.— Նոր Ջուղա

Շմ.— Շմի.— Շամախի

Ո.— Ողմ.— Ողմի

Որմ.— Ուրմիա

Չլ.— Չալթր

Պ., Պլ.— Պոլիս

Ջ., Ջղ.— Ջուղա

Ռ.— Ռոստոսթո

Սհք.— Սհրաստիա

Սլ.— Սուլավա

Սվհդ.— Սվհդիա

Վն.— Վան

Տիգ.— Տիգրանակերա

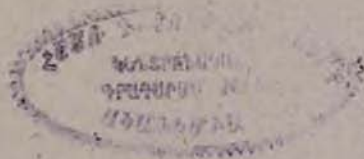
Տր.— Տրապիզոն

Յղ.— Յղնա

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Գլուխ Է. Խոնարհումը աշխարհաբարի մեջ	5—43
1. Աշխարհաբարի խոնարհման ընդհանուր նկարագիրը	5
2. Աշխարհաբարի խոնարհման ծագումն ու զարգացումը	13
3. Անկանոն և պակասավոր բայերը աշխարհաբարում	21
ա. Զարտուղի բայեր	21
բ. Անկանոն բայեր	26
գ. Անկանոն բայերի ծագումը	32
դ. Պակասավոր բայեր	36
ե. Անդեմ բայեր	41
Գլուխ Ը. Էական կամ օժանդակ բայ	44—73
Գլուխ Թ. Բարդ և բաղադրյալ ժամանակներ	74—240
1. Բարդ ժամանակներ	75
ա. Սահմանական ներկա	75
բ. Սահմանական ներկայի շարունակականը	95
գ. Սահմանականի անցյալ անկատարը	105
դ. Սահմանականի անցյալ անկատարի շարունակականը	116
ե. Ապառնի	119
զ. Անցյալ ապառնի	150
է. Հրամայական	153
ը. Հրամայական ժամանակ	170
թ. Բարդ հրամայականի անցյալ	171
2. Բաղադրյալ ժամանակներ	173
ա. Սահմանական ներկա	173
բ. Սահմանական անցյալ անկատար	180
գ. Բաղադրյալ անցյալ կատարյալ	201
դ. Բաղադրյալ անցյալ (հարակատար, գերակատար և հարա- կից ձևեր)	262
ե. Բաղադրյալ ապառնի և հարակից ձևեր	226
Գլուխ Ժ. Թեական և պատմողական եղանակներ	241—246
1. Թեական հղանակ	241

2. Պատմողական եղանակ	245
Գլուխ ԺԱ. Բայերի դանազան տեսակներ	249—510
1. Ածանցյալ բայեր	249
2. Անցողական բայ	251
3. Կրավորական բայ	313
4. Բացասական բայ	349
5. Հարցական բայ	419
6. Սաստկական բայ	430
7. Հաճախական բայ	434
8. Կրկնավոր բայեր	442
9. Միավորական և բազմավորական բայեր	446
10. Անվանական բայ	452
11. Հաստատական բայ	457
12. Բնաձայն բայեր	459
13. Օտար (փոխառյալ) բայեր	488
14. Անսովոր ածանցյալ բայեր	499
15. Հարգական խոնարհում	509
Հավելված	511—529
1. Սղում և ամփոփում խոնարհման մեջ	511
2. Բայական ձևերի վիճակադրությունը	512
3. Բարդ բայի խոնարհում	517
4. Լծորդություն	518
5. Բայերի նախամասնիկների ցանկ	519
6. Անկատարը հայերենում	524
Ցանկեր	531—543
1. Լեզուների ցանկ	533
2. Հայերեն բարբառների ու խոսվածքների ցանկ	537
3. Համառոտագրությունների ցանկ	539
4. Նյութերի ցանկ	542

ՀՐԱՋՑԱ ՀԱԿՈՐԻ ԱՃԱՌՅԱՆ
 ԼԻԱԿԱՏԱՐ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՅ ԼԵՂՎԻ

Հ Ա Տ Ո Ր Ի Վ
 Բ Գ Ի Ր Ք

Հրատ. խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՀԳՈՄԾԱՆ
 Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
 Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶՐԵԿՅԱՆ
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Հ. ԱԼԱՆՅԱՆ

ՎՖ 01100 Հրատ. Ֆ 1861 Գատվեր 14 Խ:Խ 625 Տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 11/1 1961 թ., ատորագրված է տպագր. 15/XI 1961 թ., տպագրական 34 մամուլ, հրատ. 26,75 մամուլ, թուղթ 60×92¹/₁₆ Գինը կազմով 1 ք. 80 կ.

Հայկական ՍՍՏ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բաբեկյանության 24

111
925